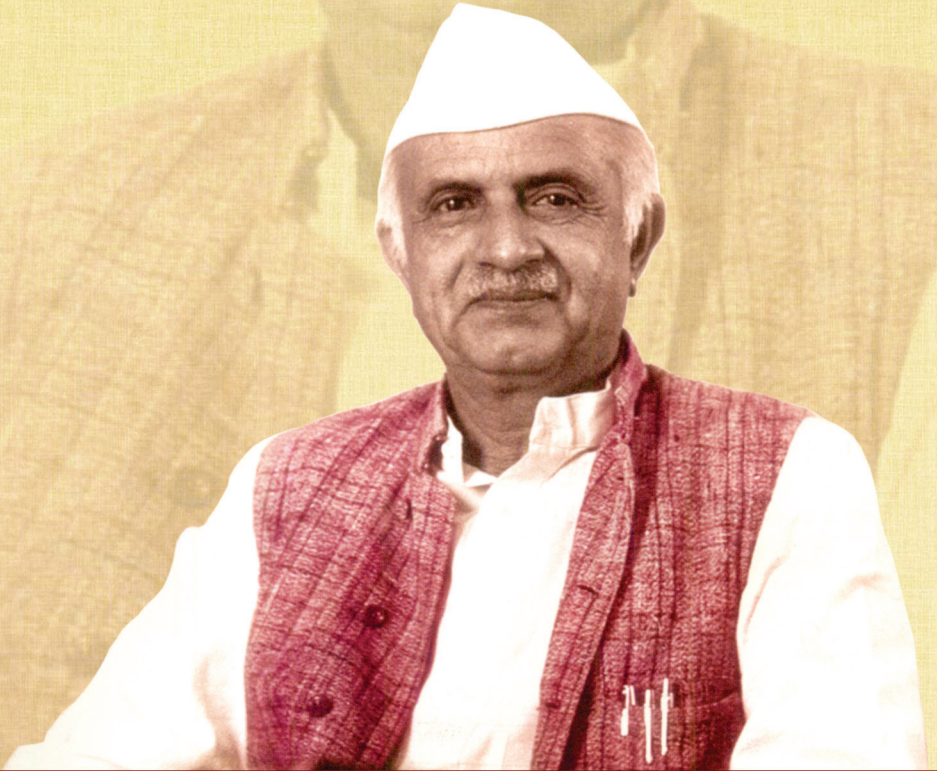

આપણી મોંઘેરી ધરોહર

અરુણ મ. વેદ

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ ઇ-બુક શ્રેણી : 23

શ્રી કસ્તૂરભાઈ લાલભાઈ વિદ્યાવિસ્તાર ગ્રંથશ્રેણી : 13

આપણી મોંઘેરી ધરોહર

(શ્રી પ્ર. ચુ. વૈદનું જીવનચરિત્ર)

લેખક

અરુણ એમ. વૈદ

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટના પ્રકાશનો ઓનલાઈન જોવા માટે લિંક

<https://gujarativishwakosh.org/ebooks>

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ
અમદાવાદ

વૈદ્ય, અરુણ મ.

આપણી મોંઘેરી ધરોહર (શ્રી પ્ર. ચુ. વૈદ્યનું જીવનચરિત્ર) / અરુણ મ. વૈદ્ય
ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ પ્રકાશન 2016. 8 + 220 પૃ., સે.મી. 21 x 14.
(શ્રી કસ્તૂરભાઈ લાલભાઈ વિદ્યાવિસ્તાર ગ્રંથશ્રેણી : 13)

જીવનચરિત્ર

Aapni Mongheri Dharohar (Shri. P. C. Vaidyanun Jivancharitra)

by Arun M. Vaidya

Published by Gujarat Vishvakosh Trust

Ahmedabad - 380 013

© ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ

પ્રકાશક :

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ, રમેશપાર્કની બાજુમાં, બંધુસમાજ સોસાયટી સામે,
વિશ્વકોશ માર્ગ, ઉસ્માનપુરા, અમદાવાદ-380 013. ફોન : 2755 1703

Email : vishvakoshad1@gmail.com

website : www.vishwakosh.org

ક્રિંમત ' : 200 □ પહેલી આવૃત્તિ : 2016, દ્વિતીય આવૃત્તિ : 2017

પૃષ્ઠસંખ્યા : 08 + 220

મુદ્રક :

અજય ઑફસેટ : 15/સી, બંસીધર એસ્ટેટ, બારડોલપુરા, અમદાવાદ-380 004

મુખ્ય વિક્રેતા :

ગૂર્જર સાહિત્ય ભવન : રતનપોળ નાકા સામે, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ-380 001

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ

પ્રકાશકીય

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટની શ્રી કસ્તૂરભાઈ લાલભાઈ વિદ્યાવિકાસ ગ્રંથશ્રેણીના તેરમા પુસ્તક રૂપે ગુજરાતી વિશ્વકોશના પ્રણેતા અને વિરલ વિદ્યાપુરુષ ડૉ. પ્ર. યુ. વૈદના જીવનચરિત્રને આલેખતું 'આપણી મોંઘેરી ધરોહર : શ્રી પ્ર. યુ. વૈદ' પુસ્તક પ્રકાશિત કરતાં અમે આનંદ અનુભવીએ છીએ. એક અર્થમાં કહીએ તો ગુજરાતી વિશ્વકોશના પ્રારંભકાળ પૂર્વેથી શ્રી વૈદસાહેબ વિશ્વકોશની પ્રવૃત્તિનું પ્રેરણાસિંચન કરતા રહ્યા હતા. તેઓ ગુજરાત યુનિવર્સિટીના કુલપતિપદે હતા, ત્યારે ગુજરાતી વિશ્વકોશ તૈયાર કરવાનું આયોજન કરવામાં આવ્યું. એ સમયે કામ મંદ ગતિએ ચાલતું હોવાથી ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકરને એ વિભાગની સોંપણી કરી, પરંતુ સરકાર બદલાતાં ગુજરાતી વિશ્વકોશને મળતી સહાય બંધ થઈ અને આ પ્રવૃત્તિ સમેટી લેવામાં આવી.

એ પછી ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકરે શ્રી સાંકળચંદ પટેલના સહયોગથી વિશ્વકોશ પ્રગટ કરવાનું નક્કી કર્યું, ત્યારથી વૈદસાહેબ આ સંસ્થા સાથે સંકળાયેલા રહ્યા. સંસ્થાના વિદ્યાકીય આયોજન અંગે અમે વારંવાર એમને પૂછવા માટે દોડી જતા અને તેઓ એમની ધીમી, સ્પષ્ટ અને દૃષ્ટિવંત વાણીમાં અમને ઉત્તર આપતા હતા.

ગુજરાતી વિશ્વકોશના ભૂમિકા ખંડનું વિમોચન ડૉ. પી. સી. વૈદના પ્રમુખસ્થાનેથી થયું. એ પછી 1907ની 28મી નવેમ્બરના દિવસે ગુજરાતી વિશ્વકોશના વિદ્યાવજ્ઞનો પ્રારંભ થયો અને એ પછી એમના પ્રમુખસ્થાને બે વખત, પહેલી વાર આઠમા ગ્રંથ અને એ પછી ઓગણીસમા ગ્રંથનો વિમોચન સમારંભ યોજાયો.

ગુજરાતી વિશ્વકોશને માટે ટ્રસ્ટને ઉસ્માનપુરા વિસ્તારમાં સારી એવી જગા મળી, ત્યારે એના ભૂમિપૂજન વિશે વિચાર્યું અને 4-8-2001, શનિવાર, શ્રાવણ સુદ 15ના દિવસે વૈદ્યસાહેબના હાથે વિશ્વકોશભવનનું ભૂમિપૂજન થયું.

2010ની 12મી માર્ચે વૈદ્યસાહેબનું અવસાન થયું. એ પછી ગુજરાતી વિશ્વકોશના છઠ્ઠા ખંડનું નવસંસ્કરણ તૈયાર થયું અને અમે એ અમારા પ્રેરણાપુરુષ શ્રી પ્ર. ચુ. વૈદ્યને અર્પણ કર્યું. એમને વિશેનું જીવનચરિત્ર લખાય એવી અમારા સહુની તીવ્ર ઇચ્છા હતી અને એને માટે શ્રી અરુણભાઈ વૈદ્યથી વધુ યોગ્ય કોણ હોઈ શકે ? નાદુરસ્ત તબિયતે પણ એમણે આ પુસ્તક લખી આપ્યું છે, તે માટે સંસ્થાવતી એમનો આભારી છું.

ગુજરાતી વિશ્વકોશના અન્ય પ્રકાશનની માફક આ પ્રકાશનને પણ અભ્યાસીઓ અને વિદ્વાનો ઉમળકાભેર આવકારશે એવી આશા છે.

ટૂંક સમયમાં આ પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિ થઈ રહી છે, તે ગુજરાતનો એની મોંઘેરી ધરોહર સમા શ્રી પ્ર. ચુ. વૈદ્યસાહેબ માટેનો પ્રેમ અને ઉમળકો દર્શાવે છે.

તા. 2-10-2017

કુમારપાળ દેસાઈ

અમદાવાદ

પ્રસ્તાવના

આ જીવનકથાના નાયક ડૉ. પ્ર. યુ. વૈદ્યનું વ્યક્તિત્વ બહુઆયામી હતું. તેઓ ગણિત અને ભૌતિકશાસ્ત્રની સરહદ પર આવેલ સાપેક્ષવાદના જૂજ મહાવિદ્વાનોમાંના એક હતા. આ બધા ઉપરાંત પણ પોતાની આજુબાજુ વહેતા સામાજિક જીવનનું પણ રસપૂર્વક અવલોકન કરતા હતા. તેઓ ગણિતના ખૂબ લોકપ્રિય પ્રાધ્યાપક હતા પણ તેમના રસના વિષયો અનેક હતા. તેમની એક પુત્રી સ્મિતા અભ્યાસ માટે અમેરિકા ગઈ ત્યારે વૈદ્યસાહેબ તેને દર સપ્તાહે પત્ર તો લખે જ પણ તેમાં કુટુંબના કોઈ સમાચાર ન લખે (એ કામ તેમણે પોતાનાં પત્ની ઉપર છોડી દીધું હતું). પોતે તો ગત સપ્તાહ દરમિયાન છાપાંમાં જે સમાચારો વાંચ્યા હોય તે પર પોતાની ટિપ્પણીઓ જ લખે. એ ટિપ્પણીઓ તેમના રસના વિષયોની વિવિધતાનો આપણને આંજી નાખતો ખ્યાલ આપે. સદભાગ્યે સ્મિતાએ એ બધા પત્રો એક ફાઈલમાં સાચવી રાખ્યા અને એ પછી ‘કુમાર’ સામયિકમાં ધારાવાહિક સ્વરૂપે અને છેલ્લે ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન દ્વારા ‘પસ્તીનાં પાનાં’ પુસ્તક રૂપે પ્રસિદ્ધ થયા. એ પુસ્તક ભલભલાને આંજી નાખે તેવું છે. સંગીત, નૃત્ય, રમતગમત, સિનેમા, રાજકારણ વગેરેમાં તેમની દષ્ટિ અને સમજણ કેટલી ઊંડી હતી તેનો ખ્યાલ આવે એવું એ પુસ્તક છે.

વૈદ્યસાહેબ જીવનભર ગાંધીવાદની અસર હેઠળ રહ્યા. ખાદીધારી રહ્યા અને કફની, લેંઘો અને ટોપી એ જ તેમની પહેચાન રહી.

મેં લગભગ 40 વર્ષ તેમની સાથે ગાળ્યાં હતાં અને એ દરમિયાન ઘણી

વાર અમારી વચ્ચે મતભેદ પણ થતા પણ મારો મત એમના મતથી જુદો હોય તોપણ એ વ્યક્ત કરવા મને પ્રોત્સાહન આપતા. જો મારી વાતમાં દમ હોય તો એ સ્વીકારવામાં એમનો અહમ્ કદી ઘવાયો નથી.

વૈદસાહેબનું કદાચ સૌથી મોટું પ્રદાન એ છે કે તેમણે ગણિતશિક્ષણને ધર-મૂળમાંથી ઊંચકી ખૂબ ઊંચી સપાટીએ પહોંચાડ્યું છે. એ માટે એમણે અને એમના સાથીઓએ દાયકાઓ સુધી ખૂબ મહેનત લીધી છે. આ પ્રવૃત્તિમાંથી ‘સુગણિતમ્’ જેવું ગણિત વિશેનું સામયિક અને ગુજરાત ગણિત મંડળ અને ગણિત સ્પર્ધા જેવી પ્રવૃત્તિઓ થઈ રહી છે. આ બધી સિદ્ધિ એક વ્યક્તિ માટે નાનીસૂની નથી.

વૈદસાહેબનો ગુજરાતી વિશ્વકોશ પ્રત્યેનો સદભાવ અને વિશ્વકોશની તેમના પ્રત્યેની લાગણી હંમેશાં જળવાઈ રહ્યાં હતાં.

જ્યારે કુમારપાળભાઈ દેસાઈએ મને વૈદસાહેબનું જીવનચરિત્ર લખવાનું સૂચન કર્યું ત્યારે શરૂમાં મને ક્ષોભ થયો પણ મને આ યજ્ઞમાં સૌનો સાથ મળશે એની પણ મને ખાતરી હતી માટે મેં એ સ્વીકાર્યું.

મને સહાય કરનાર સૌનું આભારદર્શન હું એક વિશેષ નોંધમાં કરીશ જ. પણ કુમારપાળભાઈ તેમજ વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટના સૌ સાથીઓ તથા અમારા વૈદપરિવારના સૌ સભ્યોનો આભાર તો હું અહીં જ માની લઉં છું. આ પરિવારના એક સભ્ય વૈદસાહેબની દોહિત્રી (અને મારી ભાણેજ) નીલી દેલવાડિયા પટેલનો ખાસ આભાર માનું છું. નીલીએ વૈદસાહેબનાં લગભગ બધાં લખાણને સમાવતાં પુસ્તકો, છાપાંનાં કટિંગો વગેરે સાચવી રાખ્યાં છે તે બધું મને ઘણું કામ લાગ્યું છે.

આ પુસ્તક વાંચ્યા પછી જો વાચકને એમ લાગે કે વૈદસાહેબનું વ્યક્તિત્વ ‘લાખોં મેં એક’ જેવું હતું તો હું મારા આ પ્રયત્નને સફળ ગણીશ.

જુલાઈ 26, 2016

અરુણ મ. વૈદ

અનુક્રમ

1.	‘સાહેબ તો લેંઘો પહેરીને આવે છે’.....	11
2.	પરિવાર અને પૂર્વજો.....	13
3.	જન્મ અને શૈશવ.....	18
4.	પ્રસંગોની ઘટમાળાઓનો દાયકો.....	28
5.	મધુભાઈ મુંબઈમાં.....	36
6.	મુંબઈમાં કોલેજ-શિક્ષણ અને લગ્ન.....	41
7.	રાજકોટ.....	57
8.	સ્વામીરાવના શિબિરમાં.....	62
9.	યા હોમ કરીને પડો !.....	68
10.	સૂરત.....	79
11.	તાતા ઈન્સ્ટિટ્યૂટ.....	92
12.	ઈટોલા શિબિર.....	96
13.	ટ્યૂશનો કરવાના તથા અન્ય અનુભવો.....	99
14.	સાધુ તો ચલતા ભલા.....	104

15.	પીએચ.ડી. મળી.....	115
16.	વિદ્યાનગરને વિદાય.....	125
17.	ગુજરાત કોલેજ, અમદાવાદ.....	132
18.	વિસનગર.....	140
19.	અનુસ્નાતક અભ્યાસક્રમ.....	146
20.	સુગણિતમ્.....	150
21.	વિદેશી ધરતી પર.....	157
22.	પૂર્વસ્નાતક કક્ષાનો અભ્યાસક્રમ.....	167
23.	અભ્યાસક્રમ સુધારણા - માધ્યમિક કક્ષા.....	172
24.	લોકસેવા આયોગ અને કુલપતિની ચૂંટણી.....	176
25.	ગુજરાત યુનિવર્સિટીના કુલપતિ.....	184
26.	વિવિધા.....	188
27.	નિવૃત્તિમાં પ્રવૃત્તિ.....	202
28.	અમારાં કાકી.....	206
29.	1, 2, 3.....ઈન્ફિનિટી.....	210
30.	સૂચિ.....	216
31.	આભારદર્શન.....	227

આપણી મોંઘેરી ધરોહર

અરુણ મ. વૈદ્ય

‘સાહેબ તો લેંઘો પહેરીને આવે છે’

અમદાવાદની ગુજરાત કૉલેજ, 1955નું વર્ષ. સમગ્ર ગુજરાતના બધા તેજસ્વી વિદ્યાર્થીઓ આ જ કૉલેજમાં ભણવા ઇચ્છે. આ કૉલેજના અધ્યાપકો પણ પોતાની જાતને મુઠ્ઠી ઊંચેરા માનવીઓ ગણે. એમનામાં પણ પાછી વર્ણવ્યવસ્થા. કેટલાક ક્લાસ વન(પહેલા વર્ગ)ના પ્રાધ્યાપકો. એમના પહેરવેશમાં કોટ-પેન્ટ-ટાઈ ન હોય તો બંધગળાનો કોટ અને પેન્ટ તો હોય જ. અન્ય કેટલાક ક્લાસ ટુ(બીજા વર્ગ)ના અધ્યાપકો. ક્લાસ વન અને ક્લાસ ટુવાળા સરકારના ગૅઝેટેડ અધિકારીઓ કહેવાય અને તેમનો વટ પડે. બાકીના અધ્યાપકો ક્લાસ થ્રી(ત્રીજા વર્ગ)ના. એ બધા નોન-ગૅઝેટેડ.

દિવાળી પછી નવેમ્બર, 1955માં કૉલેજનું બીજું સત્ર શરૂ થયું ત્યારે એક નવા ક્લાસ વન પ્રાધ્યાપક જોડાયા. તે ગણિતના પ્રાધ્યાપક હતા. એ પેલી ઘરેડથી જુદા હતા.

શુદ્ધ ખાદીનાં કફની-લેંઘો અને ઉપર જાકીટ એ એમનો પહેરવેશ અને ઘેરથી કૉલેજ સાઇકલ પર જ આવે. વિદ્યાર્થીઓમાં વાત ફેલાઈ ગઈ કે આ કોક સાવ વિચિત્ર સાહેબ ગણિત શીખવવા આવ્યા છે.

સત્ર શરૂ થયા પછી બીજે કે ત્રીજે દિવસે એ સાહેબ ઇન્ટર સાયન્સનો વર્ગ લેવા પહેલી વાર ગયા ત્યારે વિદ્યાર્થીઓ ઠાવકાઈથી બેસી ગયા હતા; પણ તે પહેલાં તેમાંના કોકે સાફસૂથરા બ્લૅક બોર્ડ પર મોટા અક્ષરે લખ્યું હતું કે “સાહેબ તો લેંઘો પહેરીને આવે છે.” વિદ્યાર્થીઓ ધારતા હશે કે ક્લાસ વનના એ સાહેબ બોર્ડ પરનું વાક્ય જોશે એટલે વિસ્ફોટ થશે.

સાહેબે એ વાક્ય જોયું અને મોટેથી વાંચ્યું, “સાહેબ તો લેંઘો પહેરીને આવે છે.” હવે તેમણે વિદ્યાર્થીઓ સામે જોયું, પછી જાણે સૌને ખાનગીમાં કહેતા હોય તેમ, પણ બધા સાંભળે તેમ બોલ્યા, “તમારી એવી ઈચ્છા હશે તો કાલથી ઉતારીને આવીશ.”

વિસ્ફોટ તો થયો પણ દોઢસો વિદ્યાર્થીઓના હાસ્યનો અને પછી તેમની તાળીઓનો.

નવા પ્રાધ્યાપકે એક જ વાક્યથી 150 વિદ્યાર્થીઓનાં દિલ જીતી લીધાં. આ પ્રાધ્યાપક એટલે પ્રહલાદરાય ચુનીલાલ વૈદ.

ખૂબ પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વ ધરાવતા પી. સી. વૈદસાહેબ 5 ફૂટ 10 ઇંચની ઊંચાઈવાળી કાયા ધરાવતા અને કસરતથી કસાયેલા પડછંદ શરીરવાળા હતા. તેઓ ગુજરાતી, હિંદી અને અંગ્રેજી ભાષાઓ પર એકસરખું પ્રભુત્વ ધરાવતા વિચારક, વિદ્વાન અને અસરકારક વક્તા હતા. તેમણે આઈન્સ્ટાઈનના અટપટા સાપેક્ષવાદના સિદ્ધાંતમાં મૌલિક સંશોધન કરીને વિશ્વભરમાં એ ક્ષેત્રના અભ્યાસીઓમાં માનભર્યું સ્થાન મેળવ્યું હતું. આ બધાં ઉપરાંત ગાંધીવાદી સિદ્ધાંતોને પણ વરેલા હતા. ગણિત અને વિજ્ઞાન, ગાંધી અને આઈન્સ્ટાઈન, દેશદાઝ અને શિક્ષણ, ખાદી અને હિંદી, વિશાળ વાચન અને પ્રભાવશાળી પ્રવચન આ બધો વિરલ સંજોગ વૈદસાહેબમાં હતો. ભવિષ્યમાં તેઓ યુવાનોના માનીતા નેતા બની રહેવાના હતા, ગુજરાતમાં ગણિતના સ્તરને ધરમૂળથી બદલી ઊંચી સપાટીએ લઈ જવાના હતા, ગુજરાતમાં ગણિત જેવા અળખામણા ગણાતા વિષયમાં એક એવું ગુજરાતી સામયિક સ્થાપવાના હતા જે આજે 50 વર્ષ પછી પણ ચાલુ રહ્યું છે અને તેને વધુ ને વધુ વાચકો મળતા રહ્યા છે. આ ઉપરાંત ભારતના ગણિતજગતમાં પણ પોતાની આગવી ઓળખ ઊભી કરી તેઓ તેના એક પ્રમુખ નેતા બનવાના હતા. તેમની આસપાસના વિશ્વમાં જે કંઈ બની રહ્યું હતું તે પરની પોતાની વેધક ટિપ્પણી નિયમિત રીતે પોતાની પુત્રીઓ પરના પત્રોમાં લખવાના હતા અને આ પત્રો કુમાર જેવા સામયિકમાં પ્રસિદ્ધ થવાના હતા. તેમનાં ગણિત અને અન્ય વિષયોનાં લખાણો પુસ્તકો રૂપે પણ અવતરવાનાં હતાં. તેઓ ગુજરાત યુનિવર્સિટીના કુલપતિપદે, ગાંધી વિદ્યાપીઠ, વેડછીના કુલપતિપદે, તેમ જ ગુજરાત ખાતેના તથા કેન્દ્રસ્થ લોક-સેવા આયોગના અનુક્રમે અધ્યક્ષપદે તથા સભ્યપદે રહી પોતાની સંચાલનશક્તિનો પરિચય આપવાના હતા. તેમના પરિચયમાં આવનાર સૌ કોઈ તેમને તેમની દક્ષતા, પારદર્શી વ્યક્તિત્વ, વિદ્વત્તા અને નિષ્કલંક ચરિત્ર માટે બિરદાવવાના હતા.

એ વૈદસાહેબનું જીવનચરિત્ર અહીં આલોખવાનો આપણો ઉદ્દેશ છે.

પરિવાર અને પૂર્વજો

વૈદ્યસાહેબનો જન્મ ગુરુવાર તા. 23 મે, 1918ના રોજ જે પરિવારમાં થયો તેમાં તેમનાં પિતા યુનીલાલ, માતા નિર્મળબહેન, મોટા ભાઈ મધુસૂદન તથા મોટાં બહેન મનોરમા હતાં. પિતામહ મોનજી વૈદ્ય પણ આ જ પરિવાર સાથે રહેતા હતા.

ઓગણીસમી સદીમાં તો પરિવાર જામનગર શહેરમાં રહેતો હતો. જામનગર શહેર સૌરાષ્ટ્રમાં ઈશાન ખૂણે કચ્છના અખાતના દક્ષિણ કાંઠાથી સહેજ દક્ષિણે આવેલું છે.

જામનગરની સ્થાપના ઈ. સ. 1540ના ઓગસ્ટ માસમાં (શ્રાવણ સુદ 7, વિ. સં. 1596) હાલાર પ્રદેશમાં રંગમતી અને નાગમતી નદીઓના કાંઠે થઈ હતી. જામનગરના રાજાને જામસાહેબ કહેવાનો રિવાજ હતો. આધુનિક યુગમાં પોતાની ક્રિકેટપટુતા માટે પ્રખ્યાત જામસાહેબ રણજિતસિંહજીએ વીસમી સદીના ત્રીજા અને ચોથા દસકામાં જામનગરને કેટલેક અંશે આધુનિક બનાવ્યું હતું. જામસાહેબનો ક્રિકેટનો વારસો વિનુ માંકડ, કરસન ઘાવરી, સલીમ દુર્રાની, રવીન્દ્ર જાડેજા જેવા અનેક જામનગરીઓએ જીવંતો રાખ્યો છે. અત્યારના જામનગરમાંના તળાવની પાળ, સોલેરિયમ, જિમખાનું, પહોળી સડકો, વીજળીની સગવડ, વિલિંગડન કેસન્ટની ઈમારત વગેરે રણજિતસિંહજીની દેણ છે.

જામનગરના નાગર પરિવારોની અટક સામાન્ય રીતે માંકડ, હાથી, છાવા, મંકોડી વગેરે હતી પણ તેમાં આ એક વૈદ્ય પરિવાર પણ હતો.

વૈદ્ય પરિવાર સંસ્કારોની દૃષ્ટિએ સમૃદ્ધ પણ આર્થિક દૃષ્ટિએ

ખૂબ સામાન્ય હતો. વૈદ્યસાહેબના દાદા મોહનજીભાઈ હતા. લોકો તેમને મોનજી-ભાઈ જ કહેતા. મોનજીભાઈ(1860-1939)ના પૂર્વજોની માહિતી ખૂબ આછી-પાતળી જ છે. ઓગણીસમી સદીની પહેલી પચ્ચીસીમાં આ પરિવારના વડીલ નારણજી વૈદ્ય હતા. કુટુંબમાં ચાલી આવતી વાત એવી છે કે નારણજીભાઈ પાસે જામનગરમાં જ પોતાનું મકાન અને પાસે ઠીક ઠીક ધન હતું. તેમની અટક પ્રમાણે એવું અનુમાન થઈ શકે કે તેમનો વ્યવસાય તો વૈદ્ય જ હશે.

નારણજીના પુત્ર મદનજી પાસે ન તો મકાન હતું અને ન તો ધન. એક સા-ધન-સંપન્ન પરિવાર બે-ત્રણ દાયકામાં જ અકિંચન થઈ ગયો હતો.

પરિવારનો વ્યવસાય જોતાં તેમને કારોબારમાં મોટી ખોટ ગઈ હોય તે તો સંભવ નથી એટલે એવું અનુમાન કરી શકાય કે કુટેવ કે ખરાબ સોબતને કારણે અથવા કુદરતી આફતને લીધે નુકસાન થયું હશે. આ પ્રદેશની તવારીખ જોતાં જણાય છે કે ઈ. સ. 1819માં એક મહાવિનાશક ભૂકંપ આવ્યો હતો અને તેણે કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રમાં જાનમાલનું ભારે નુકસાન કર્યું હતું. કચ્છમાં કેન્દ્રબિંદુવાળા આ ભૂકંપની સમગ્ર ગુજરાતમાં અસર થઈ હતી. છેક અમદાવાદમાં જામા મસ્જિદના બે મિનારા પણ તૂટી પડ્યા હતા. કચ્છની ધરતીમાં થયેલી વ્યાપક ઊથલપાથલને લીધે પૂરણ નદી ઉપર એક કુદરતી બંધ પણ ઊભો થઈ ગયો હતો. આ બંધ માનવીએ ન બાંધ્યો હોવાથી તેનું નામ લોકોએ ‘અલ્લાબંધ’ પાડ્યું હતું. આજે તો ભૂસ્તરશાસ્ત્રીઓ પણ 1819ના ભૂકંપને અલ્લાબંધનો ભૂકંપ કહે છે.

આ ભૂકંપથી જામનગરમાં પણ વ્યાપક તારાજી થઈ હતી. કદાચ એવું બન્યું હોય કે વૈદ્ય પરિવારની આર્થિક સધ્ધરતાને અલ્લાબંધ ભૂકંપે મરણતોલ ફટકો માર્યો હોય. પરિવારમાં વૈદકનો વ્યવસાય પણ એ જ અરસામાં કોઈ કારણે બંધ થઈ ગયો હશે તેમ લાગે છે.

મદનજી વૈદ્યના વ્યવસાય વિશે કોઈ માહિતી બચી નથી પણ તેમના પુત્ર (અને વૈદ્યસાહેબના દાદા) મોનજીભાઈ તો વીસમી સદીની શરૂઆતમાં તેમના વનપ્રવેશ પ્રસંગે જામનગરમાં નાગરચકલામાં સરાના કૂવાની પાસે ભાડે મકાનમાં રહેતા હતા તે તો જાણીતું છે. તેઓ જામનગર પાસેના બેડીબંદર નજીક મીઠાના અગર હતા તેના સંચાલનમાં નોકરી કરતા હતા.

મોનજીભાઈને બે પુત્રો અને તેમની વચ્ચે એક પુત્રી તેમ ત્રણ બાળકો હતાં. મોટા પુત્ર રતિલાલ વૈદ્ય, પુત્રી ઉમેદકુંવર અને નાના પુત્ર ચુનીલાલ વૈદ્ય. રતિલાલભાઈના પૌત્રો હર્ષવદનભાઈ વૈદ્ય અને નલિનભાઈ વૈદ્ય આજે (2016માં) જામનગરમાં નાગરચકલામાં ખારા કૂવા પાસે રહે છે. ઉમેદકુંવરનાં લગ્ન ભાવનગરના અંજારિયા પરિવારમાં થયાં હતાં.

ચુનીલાલ વૈદ્યને ત્રણ સંતાનો હતાં. મોટા પુત્ર મધુસૂદન વૈદ્ય (જે આ લેખકના પિતાશ્રી થાય) તથા નાના પુત્ર એટલે આ જીવનકથાના નાયક પ્રહલાદરાય વૈદ્ય. આ બે ભાઈઓની વચ્ચે એક બહેન હતાં – મનોરમાબહેન, જે મધુરીબહેન તરીકે ઓળખાતાં હતાં.

વૈદ્યસાહેબના મોટા ભાઈ મધુસૂદનભાઈ (1909-1977) એમ યાદ કરતા કે તેઓ પોતે આઠ-દસ વર્ષના હતા ત્યારે તેમના દાદા મોનજીભાઈ દરરોજ નોકરીના સ્થળે બેડી જવા-આવવા માટે એક ઘોડાગાડીનો જ ઉપયોગ કરતા. એક વાર તેઓ પોતાની સાથે બાળક મધુભાઈને પણ લઈ ગયા હતા. પાછા ફરતાં પવનનું એક ભારે ઝોકું આવતાં મધુભાઈની ટોપી ઊડી ગઈ. તે તો ગબડતી ગબડતી દૂર સુધી ફેંકાઈ ગઈ. તે સમયે છોકરાઓએ પણ ટોપી પહેરવાનું ફરજિયાત હતું – સિવાય કે પરિવારના કોઈ વડીલનું અવસાન થયું હોય. આ કારણે પોતાનો પૌત્ર ટોપી વગર ગામમાં પ્રવેશે તે દાદાને મંજૂર નહોતું. આથી તેમણે બિચારા ગાડીવાળાને ટોપીની પાછળ દોડાવ્યો પણ ટોપી ન જ મળી. પછી દાદાએ મધુભાઈનું પહેરણ કાઢી તેમના માથા પર વીંટાળ્યું અને એમ માથું ઢાંકીને જ મધુભાઈએ શહેરમાં પ્રવેશ કર્યો. ખુલ્લી છાતીનો વાંધો નહિ, ખુલ્લું માથું ન ચાલે !

મોનજીભાઈ વૈદ્યનું ચરિત્ર, બોલવાની અદા અને ઉગ્ર સ્વભાવ એવાં હતાં કે સૌને યાદ રહી જાય. મારા તો એ પરદાદા (દાદાના પિતા) થાય. એમનું 1939ના મેમાં અવસાન થયું ત્યારે તો હું માત્ર સાડાત્રણ વર્ષનો હતો, છતાં મારી આંખોમાં અને સ્મૃતિમાં એમની કેશવિહીન ચશ્માંવાળી મુખાકૃતિ બરાબર સચવાઈ રહી છે. મારી જે સૌથી જૂની બે સ્મૃતિઓ મગજમાં અંકાઈ ગઈ છે તે બંનેના નાયક તેઓ જ છે.

તે સમયે અમે મુંબઈ ખારમાં રહેતા. હું મોનજીદાદાને ‘દાદાબાપુ’ કહેતો અને એ મને ‘ભગવાન’ કહીને બોલાવતા. એ એટલા માટે કે એમના ઇષ્ટદેવ શંકરના સોમવારે મારો જન્મ થયો હતો. ઘરમાં એમનો એક ખાસ ઓરડો હતો અને એમાં તે જમીન પર બિછાવેલાં ગાદી-તકિયા પર બેસતા. તેમની સામે એક ઢાળિયું ટેબલ હોય અને બાજુમાં એક પિત્તળનો ડબ્બો હોય. મારાં મા એ ડબ્બામાં સૂકી નાસ્તો ભરી રાખે. દાદાબાપુને જ્યારે ઇચ્છા થાય ત્યારે તેમાંથી ખાય.

હું ઘણી વાર ઘૂંટણિયે ચાલતો ચાલતો એટલે કે રીખતો રીખતો દાદાબાપુના ઓરડામાં જાઉં અને એ મને ‘આવો ભગવાન !’ કહીને સત્કારે. મને ખોળામાં બેસાડે અને કોક વાર પેલા ડબ્બામાંથી મને નાસ્તો આપે.

મારા એ દાદાબાપુ અવસાન પામ્યા ત્યારે તેમને નનામી પર મુકાતા હતા તે દૃશ્ય પણ મને યાદ છે અને પછી તેમની સ્મશાનયાત્રા શરૂ થઈ તે પણ મારી દૃષ્ટિ સામે તરવરે છે.

દાદાબાપુ ખૂબ સ્પષ્ટવક્તા, અત્યંત યોજનાબદ્ધ રીતે રહેનારા અને ખૂબ ચોક્કસ હતા. એમના બંને પુત્રો એમનાથી ઘણા વહેલા મૃત્યુ પામ્યા હતા એટલે પોતાને ખ્યાલ હતો કે પોતાની મરણોત્તર વિધિઓ પૌત્રોએ જ કરવાની હતી.

આથી તેમણે પોતાના અવસાનના દોઢ વર્ષ પહેલાં જ પોતાના મૃત્યુ પછી કઈ કઈ વિધિ ક્યાં ક્યાં જઈને કરવી તે અંગે વિગતવાર સૂચનાઓ લખી રાખી હતી. એમાં પોતાના બારમાના પ્રસંગે જમણવારમાં કઈ કઈ વાનગીઓ રાખવી તે તો ખરું જ પણ પોતાની એ યાદીમાં ઋતુ પ્રમાણે શા શા ફેરફારો કરી શકાય તે પણ લખવાનું તેઓ ભૂલ્યા નહોતા. (દાખલા તરીકે, ચોમાસું હોય તો કચુંબરમાં કાકડી રાખવી તે પણ લખ્યું હતું.) આ બધી વાત મને કોઈએ કહી હોય એવું નથી. મારા પિતા(મધુસૂદનભાઈ)નું લગભગ પૂરું જીવન સંઘર્ષમય હતું અને તેમને આવી કૌટુંબિક વાતો કરવાનો સમય કદી મળતો નહિ. તેઓ અંધેરીની હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક હતા. તેમને સમય મળે ત્યારે મને ગણિત ભણાવે અને સ્કૂલના પુસ્તકાલયમાંથી મારા માટે અંગ્રેજી સાહિત્યનાં ઉત્તમોત્તમ નાટકો અને નવલકથાઓ લાવી આપે અને મારી સાથે તેમની ચર્ચા કરે. ગુજરાતી સાહિત્યની ઉત્તમ કૃતિઓ તો હું જાતે જ લાવીને વાંચતો.

એટલે દાદાબાપુનું લખાણ તો મેં જાતે જ દસ-બાર વર્ષની ઉંમરે ઘરમાંથી શોધી કાઢી વાંચ્યું હતું. મારા દાદાના સદગુણો વિશે તો મેં સાંભળ્યું જ છે પણ પરદાદાના સંસ્કારો તો મેં જાતે જ જોયા, જાણ્યા અને વાંચ્યા છે.

મોનજીભાઈનો અભ્યાસ કેટલે સુધી હતો તે તો અમને કોઈને ખબર નથી પણ તેઓ ગુજરાતી સરસ લખતા તે તો મેં જોયું જ હતું. વળી માઠા સમાચારના તાર-સંદેશ અંગ્રેજીમાં આવતા તેના અર્થ એ સૌને કહી શકતા એ પણ ખરું.

મોનજીભાઈના બીજા પુત્ર અને વૈદ્યસાહેબના પિતા યુનીલાલ વૈદ્યનો જન્મ 1882ના સપ્ટેમ્બરની 6 તારીખે થયો હતો. મૅટ્રિક પાસ થઈને તે પોસ્ટઑફિસની સેવામાં જોડાઈ ગયા હતા. પણ તેમની અભ્યાસવૃત્તિ ખૂબ સતેજ હતી. વચમાં બેક વર્ષ ભાવનગરની તાર-ઑફિસમાં તેની બદલી થઈ હતી. ત્યારે સામળદાસ કૉલેજમાં જોડાઈને ઇન્ટર પણ થઈ ગયા હતા. આ 1915ના અરસામાં બન્યું હશે.

વૈદ્યસાહેબ અને તેમનાં ભાઈ-બહેન તેમનાં વડીલોને જરા વિચિત્ર લાગે તેવાં નામે બોલાવતાં. તેઓ પોતાના દાદા(મોનજીભાઈ)ને મોટાચ (જે ‘મોટા ભાઈ’નો અપભ્રંશ હશે) અને પોતાના પિતાને કાકાભાઈ કહેતાં. પોતાના મામાને ભાઈમામા તથા તેમના એક પિત્રાઈ ભાઈને ભાઈલાલમામા કહેતાં. આ ભાઈ-બહેન પોતાની માતાને મન કહેતાં.

મોનજીભાઈનો સ્વભાવ જેટલો ઉગ્ર હતો તેટલો જ યુનીભાઈનો સ્વભાવ

શાંત હતો. તે કદી ગુસ્સે થતા નહિ. તેમની સમયપરાયણતા અને સાહિત્યશોખ ખૂબ જાણીતાં હતાં. યુનીભાઈનાં લગ્ન જામનગરના જ નાગર ગૃહસ્થ શંકરલાલ હાથીનાં પુત્રી નિર્મળબહેન સાથે થયાં હતાં.

યુનીલાલભાઈ પોસ્ટઓફિસમાં કાર્યરત હતા. ત્યાં પોતાના સાથીઓમાં તેઓ 'વૈદ્યબાબુ' તરીકે ઓળખાતા હતા. આ સરકારી ખાતામાં તેમની સ્થળે સ્થળે બદલી થયા કરતી હતી. 1918માં તેઓ અમરેલી જિલ્લામાં આવેલા દામનગર ગામની પોસ્ટઓફિસમાં કામ કરતા હતા. દામનગર અમરેલીની પૂર્વમાં લગભગ 45 કિમી. અંતરે આવેલું છે. ભાવનગરથી તે લગભગ 100 કિમી. પશ્ચિમે છે.

3

જન્મ અને શૈશવ

1918ના ઉનાળામાં ચુનીલાલ વૈદ્ય પોતાના પરિવાર સાથે દામનગરમાં હતા. દામનગર અમરેલી જિલ્લામાં અમરેલી અને ભાવનગર વચ્ચે આવેલું છે.

ચુનીભાઈના પરિવારમાં પત્ની નિર્મળબહેન, પુત્ર મધુભાઈ અને પુત્રી મનોરમા ('મધુરી') હતાં. પત્નીને ત્રીજી પ્રસૂતિ આવવાની હતી. એ પ્રસૂતિ દામનગરમાં નહિ પણ નિર્મળબહેનના ભાઈ ત્રિકમલાલ હાથીને ત્યાં કરવાનું નક્કી થયું હતું. ત્રિકમલાલભાઈ ('ભાઈમામા') રેલવેમાં કાર્યરત હતા અને 1918માં જૂનાગઢ પાસે શાહપુર રેલવે-સ્ટેશન પર તહેનાત હતા.

શાહપુર જૂનાગઢથી દક્ષિણ-પૂર્વ (નૈરઋત્ય) દિશામાં 10 કિમી. દૂર આવેલું ગામડું છે. હવે તો તે જૂનાગઢના પરા જેવું જ બની ગયું છે પણ 1918માં શાહપુરથી જૂનાગઢ ઘોડા પર કે બળદગાડામાં જ જવાતું અથવા તો દિવસની એકાદ-બે બધાં સ્ટેશને ઊભી રહેતી રેલગાડીમાં પણ જઈ શકાતું.

શાહપુર જૂનાગઢ રાજ્યનું સૌથી વધુ સુઆયોજિત ગામડું હતું. વસતિ તો હજાર-બે હજારની જ હશે (ઈ. સ. 2011ની વસતિ-ગણતરી અનુસાર શાહપુરની વસતિ 9,065 હતી.) ગામની ચારેકોર ફરતો 15 ફૂટ ઊંચો સુંદર કોટ છે અને તેની ઉપર ચાલવા માટે સાડાત્રણ ફૂટ પહોળો પગરસ્તો છે. આ કોટમાંથી ગામની બહાર જવા-આવવા ચાર દરવાજા છે. ગામમાં એક પહોળી સડક પણ છે. જે સ્ટેશનથી શરૂ થઈ ત્રણ કિલોમીટરના અંતરે કોટના એક દરવાજા સુધી જાય છે. આ સડકની બંને બાજુ કોટની અંદર ગામ વસ્યું છે.

શાહપુર કેળવણીની ઘણી-બધી સંસ્થાઓ માટે જાણીતું છે. હવે તો જૂનાગઢ શહેર જ શાહપુરના દરવાજાઓ સુધી પહોંચી ગયું છે પણ શાહપુરની સુંદરતાને આંચ આવી નથી.

આ શાહપુરમાં 23 મે, 1918ના રોજ નિર્મળબહેને એક પુત્રને જન્મ આપ્યો. રિવાજ પ્રમાણે જન્મ પછી બારમે દિવસે આ શિશુને નામ અપાયું : પ્રહલાદ. આ નામ કોણે પસંદ કર્યું તે અંગે કોઈ ચોક્કસ માહિતી તો નથી પણ પરંપરા પ્રમાણે બાળકનાં ફઈ(ઉમેદફઈ)એ ભાવનગરથી આ નામ જ સૂચવ્યું હશે તેમ માની શકાય. આ નામ જન્મની રાશિ (કન્યા રાશિ) પ્રમાણે તો પડ્યું જ છે. (જોકે પછીથી ઘરમાં સૌ તેને બચુ કે બચુભાઈ તરીકે બોલાવવાના હતા.)

મધુભાઈ અને મધુરીબહેન પોતાના આ નાના ભાઈને લઈને તેમની સાથે દિવાળી સુધીમાં દામનગર પિતાને ઘેર પાછાં પણ આવી ગયાં હશે.

1919માં કાકાભાઈની બદલી દામનગરથી ધોલેરા થઈ ગઈ. હાલના અમદાવાદ જિલ્લાનું આ ગામ ધોલેરા તે ધંધૂકાથી નૈરઋત્યે 30 કિમી. દૂર છે. ધોલેરાથી એ જ દિશામાં દસ-પંદર કિમી. દૂર જતાં ખંભાતનો અખાત આવે છે. આજે (2016માં) તો ધોલેરાને 'સ્માર્ટ સિટી' બનાવવાની યોજના ઘડાઈ રહી છે.

મોટા ભાઈ મધુભાઈ યાદ કરતા હતા કે એક વાર ધોલેરામાં રોગચાળો ફાટી નીકળ્યો હતો. વૈદ્ય પરિવાર પોસ્ટઓફિસને સંલગ્ન ક્વાર્ટરમાં જ રહેતો અને તે ગામની બહાર થોડે દૂર હતો. પરંતુ ગામથી સ્મશાન જતો માર્ગ પોસ્ટઓફિસથી પસાર થતો હતો. મધુભાઈ દરરોજ બે-ત્રણ સ્મશાનયાત્રાઓ જતી જોતો પણ વયમાં અચાનક તેણે જોયું કે દરરોજ દસ-બાર સ્મશાનયાત્રાઓ પસાર થતી હતી અને શાળા બંધ કરી દેવામાં આવી હતી. આ રોગચાળો કદાચ પ્લેગ કે ઈન્ફ્લુએન્સા(ફ્લૂ)નો હશે તે સંભવિત છે. કારણ કે 1917થી 1921-'22 દરમિયાન ભારત સહિત સમગ્ર વિશ્વમાં ફ્લૂનો બહુ સખત રોગચાળો ફેલાયો હતો અને તેના ખપ્પરમાં વિશ્વની 3થી 5 ટકા વસતિ હોમાઈ ગઈ હતી તે જાણીતું છે. સદભાગ્યે આ પરિવાર ગામની બહાર રહેતો હતો તેથી કદાચ એ સૌ બચી ગયાં હતાં.

ધોલેરાથી 1920માં કાકાભાઈની બદલી રાણપુર થઈ. રાણપુર ભાદર નદીને કાંઠે આવેલું છે અને અત્યારે તે બોટાદ જિલ્લામાં બોટાદથી 22 કિમી. દૂર આવેલું છે.

એ નોંધવા જેવું છે કે દામનગર, ધોલેરા અને રાણપુર એ બધાં ગામ જામનગર કરતાં પ્રમાણમાં ભાવનગરથી વધુ નજીક હતાં. કાકાભાઈના મોટા ભાઈ રતિલાલભાઈ જામનગર હતા અને મોટાં બહેન ભાવનગર હતાં. એટલે એમ માની શકાય કે કાકાભાઈનું કુટુંબ આ કારણે ઉમેદબહેનના કુટુંબની વધુ નજીક આવ્યું હોય. કાકાભાઈ પહેલાં ભાવનગર રહી (અને ભણી) ચૂક્યા હતા અને હવે ફરી

ભાવનગરમાં વારંવાર આવવાનું બનતાં તેઓ ભાવનગરના સંસ્કારી વાતાવરણથી જરૂર આકર્ષાર્યા હશે.

1922ની 26મી મેએ માતા નિર્મળબહેને એક પુત્રીને જન્મ આપ્યો પણ તે જ પ્રસૂતિમાં તેમનું પોતાનું અવસાન થયું. વૈદ્ય પરિવાર માટે આ એક વજાઘાત હતો. 12 વર્ષના મધુભાઈ, 6 વર્ષનાં મધુરીબહેન, 4 વર્ષનો બચુ અને આ નવજાત પુત્રી એ બધાં અચાનક મા-વિહોણાં થઈ ગયાં. વળી થોડા જ સમય પહેલાં કાકાભાઈના પિતા પણ નિવૃત્ત થઈને કાકાભાઈ સાથે જ રહેવા આવી ગયા હતા. ચાર બાળકો (જેમાંનું એક તો ધાવણું હતું), વૃદ્ધ પિતા અને લગભગ આખો દિવસ પોસ્ટઓફિસના કામમાં વ્યસ્ત રહેનારા પોતે. આ પરિસ્થિતિમાં કેમ રહેવાય ?

કાકાભાઈએ ખાસ તો પેલા શિશુ માટે ફરી પરણવા વિચાર્યું. પરણ્યા પણ ખરા પણ નવી પત્નીને રતાંધળાપણાનો રોગ હતો. છતાં દિવસે તે ઘર સંભાળે અને રાત્રે કાકાભાઈ એમ ચાલ્યું. પણ દૈવ રૂઠેલું હતું. બચુની નાની બહેન લાંબું ન જીવી અને અપર મા પણ તેની પહેલી જ પ્રસૂતિમાં અવસાન પામી. આ અનુભવ પછી કાકાભાઈએ ત્રીજાં લગ્ન તો ન જ કરવા ઠરાવ્યું.

હવે કાકાભાઈએ બે વિકલ્પો જોયા. તેમના મોટા ભાઈ રતિલાલભાઈ જામનગર હતા એટલે ત્યાં બદલી માગી જઈ તો શકાય પણ ત્રણ બાળકોનો ભાર ભાભી ઉપર જ નાખવો ઠીક ન લાગ્યું. બીજો વિકલ્પ હતો કે ભાવનગર જવું અને ઉમેદબહેનની નજીક ઘર લઈને રહેવું. આમ બહેનની ઓથ અને ભાણેજડાંનો સાથ રહેશે અને કોઈના પર બોજ પાડ્યાનો વસવસો નહિ રહે. આમ કાકાભાઈએ આ પ્રશ્નને ભાઈ અને બહેન વચ્ચેની પસંદગી તરીકે જ નહિ પણ જામનગર અને ભાવનગર વચ્ચેની પસંદગી તરીકે તથા સંપૂર્ણ અવલંબન અને ઓથ વચ્ચેની પસંદગી તરીકે પણ જોયો.

કાકાભાઈએ પોતાની બદલી ભાવનગર કરવા સરકારને વિનંતી કરી. એ વિનંતી સ્વીકારાઈ અને વૈદ્ય પરિવાર 1923ના ઉનાળામાં ભાવનગર આવ્યો. ત્યાં ઉમેદફઈની તદ્દન નજીક ગોરી ફળિયાની ઢાંતિયાવાળી શેરીમાં ઘર ભાડે લઈ લીધું.

* * *

સૌરાષ્ટ્રનાં પાંચસોથી વધુ દેશી રાજ્યોમાં ભાવનગર પ્રમાણમાં એક મોટું પ્રગતિશીલ રાજ્ય હતું અને ત્યાંના રાજા ઉદારમતવાદી ગણાતા. આ રાજ્યની સ્થાપના ભાવસિંહજી ગોહિલે ઈ. સ. 1724માં કરી શિહોરનગરને રાજધાની બનાવી હતી. 1822-'23માં પીલાજીરાવ ગાયકવાડે શિહોર પર આક્રમણ કર્યું ત્યારે તે સમયના રાજવી (બીજા) ભાવસિંહજી ગોહિલને સમજાયું કે સંરક્ષણની દષ્ટિએ શિહોર નબળું હતું. તેથી તેમણે રાજધાનીને અત્યારના ભાવનગરના સ્થળે

નવું શહેર બાંધી ત્યાં ખસેડી. ભાવનગર બંદર હોવાથી રાજ્યની આબાદી તથા જાહોજલાલી ઝડપથી વધ્યાં. મહારાજા અને તેના સૌ વારસોએ શહેરનો ખૂબ જતનથી વિકાસ કર્યો.

ભાવનગર શહેર સૌરાષ્ટ્રના નૈરૂઝ્કત્ય ખૂણે ખંભાતના અખાત પર આવેલું છે (અક્ષાંશ 21° 46' ઉ. રેખાંશ 72° 09' પૂ.). સમુદ્રની સપાટીથી તેની ઊંચાઈ 24 મીટર છે. 2012માં ભાવનગર શહેરની વસતિ સાડા છ લાખની હતી. હવામાન સામાન્ય રીતે સમશીતોષ્ણ છે. શિયાળામાં લઘુતમ તાપમાન 20° સે. તથા ઉનાળામાં મહત્તમ તાપમાન 42° સે. સુધી જાય છે. જૂન અને સપ્ટેમ્બર વચ્ચે સરેરાશ 550 મિમી. વરસાદ પડે છે.

1870 સુધીમાં અંગ્રેજોએ મુંબઈથી અમદાવાદ અને વઢવાણ થઈને રાજકોટ સુધી રેલવેસેવા શરૂ કરી દીધી હતી. તરત જ ભાવનગરના મહારાજાએ ભાવનગરથી વઢવાણ રેલમાર્ગની રચના 1873 સુધીમાં પૂરી કરી દીધી હતી. આ રીતે 1873થી ભાવનગર અને મુંબઈ (તેમજ ભાવનગર અને રાજકોટ) વચ્ચે રેલમાર્ગો આવવા-જવાની સગવડ થઈ ગઈ હતી. એ સમયે સૌરાષ્ટ્રનાં અન્ય મોટાં દેશી રાજ્યો જામનગર, મોરબી, ગોંડલ કે જૂનાગઢને રેલમાર્ગોની આવશ્યકતા સમજાઈ નહોતી. મહાત્મા ગાંધીએ પોતાની આત્મકથામાં લખ્યું છે તેમ રાજકોટથી પોરબંદર જતાં 1885માં પણ તેમને પાંચ દિવસ લાગતા હતા. આ માટે બળદગાડાંનો જ ઉપયોગ કરવો પડતો હતો. તેઓ લખે છે કે એક વાર ઉતાવળ હતી એટલે રાજકોટથી પોરબંદર જતાં વચ્ચે ધોરાજીથી તેમણે ઊંટ ભાડે કર્યું હતું અને એમ પાંચને બદલે ચાર દિવસે પહોંચ્યા હતા.

ભાવનગરમાં છોકરાઓ તથા છોકરીઓ માટે અલગ અલગ પ્રાથમિક તથા માધ્યમિક શાળાઓ અને આલ્ફ્રેડ હાઈસ્કૂલ રાજ્યે સ્થાપ્યાં હતાં. વળી 1884માં સમગ્ર સૌરાષ્ટ્રમાં સૌથી પહેલી કોલેજ પણ ભાવનગરમાં સ્થપાઈ હતી. નામ હતું સામળદાસ કોલેજ. મહાત્મા ગાંધી પણ થોડા સમય માટે આ કોલેજના વિદ્યાર્થી હતા.

સૌરાષ્ટ્રનાં દેશી રાજ્યોમાં પંચાયતોની ચૂંટણી, સ્ત્રીકેળવણી, નગરરચના, ભૂમિગત ગટરો તથા પાણીને શુદ્ધ કરવાનો પ્લાન્ટ આ બધું સૌપ્રથમ ભાવનગરમાં આવ્યું હતું.

નગરની આ બધી સવલતો અને રાજ્યનું ઉદારમતવાદી વલણ હોવાથી ભાવનગરમાં અનેક સાહિત્યકારો, નેતાઓ, દેશભક્તો, કેળવણીકારો અને વિદ્વાનો પાક્યા હતા. આમાંના કેટલાકનાં નામ છે : બળવંતરાય મહેતા, નાનાભાઈ ભટ્ટ, ગિજુભાઈ બધેકા, રજબઅલી લાખાણી, કવિ કાંત, ઝવેરચંદ મેઘાણી, રવિશંકર રાવળ, મનુભાઈ પંચોળી, પ્રહલાદ પારેખ, કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી, બરકત વીરાણી.

ભાવનગરના સામાન્ય લોકો દ્વારા બોલાતી ગુજરાતી ભાષા પણ શિષ્ટ અને પ્રમાણભૂત છે તેમ સાહિત્યકાર બ. ક. ઠાકોરે કહ્યું હતું. આવો જ અભિપ્રાય બ. ક. ઠા. પહેલાં નર્મદે અને પછી ઉમાશંકર જોશીએ આપ્યો હતો.

* * *

આવા સંસ્કારી નગરમાં, ભાવનગરમાં વૈદ્ય કુટુંબ અગિયાર વર્ષ રહ્યું અને બંને વૈદ્ય બંધુઓના અભ્યાસનો મહત્વનો ગાળો આ જ નગરમાં વીત્યો. અહીં જ સુશિક્ષણ અને સુસંસ્કારો મળ્યા અને અહીં જ તેમનાં ચરિત્ર અને શરીરસૌષ્ઠવ ઘડાયાં.

આપણે આગળ જોઈ ગયા તેમ વૈદ્ય પરિવારનું ઘર ફઈબાના ઘરની નજીક જ હતું અને વૈદ્ય પરિવારનાં બાળકો આ ફઈબાનાં બાળકોની સાથે જ મોટાં થયાં.

ફઈના પરિવાર સાથેનો આ ઘરોબો પણ વૈદ્ય બંધુઓના ચરિત્ર-ઘડતરમાં મહત્વનો ભાગ ભજવી જ ગયો હશે. એટલે અહીં થોડું વિષયાંતર કરીને પણ આ ઉમેદફઈના પરિવારનો પરિચય કરી લઈએ. ઉમેદફઈ કાકાભાઈથી મોટાં હતાં એટલે ત્રણે વૈદ્ય ભાઈ-બહેનો તેમને ફઈબા જ કહેતાં.

ફઈબાના પતિ નરસિંહપ્રસાદ અંજારિયા મેટ્રિક પાસ હતા અને ભાવનગર રાજ્યની પ્રાથમિક શાળાઓના તેઓ શિક્ષણનિયામક હતા. ફઈબાને સંતાનોમાં બે પુત્રો અને ત્રણ પુત્રીઓ હતાં.

ફઈબાનું પહેલું સંતાન પુત્ર વિષ્ણુપ્રસાદ હતા. બીજું સંતાન એટલે પુત્રી ભાગીરથી, ત્રીજે નંબરે પુત્ર ઈશ્વરપ્રસાદ અને પછી બે પુત્રીઓ નંદાગૌરી અને નૌતમબહેન હતાં. પહેલાં ત્રણે સંતાનો મધુભાઈથી પણ મોટાં હતાં. આ પાંચે તથા વૈદ્ય ભાઈ-બહેનોમાં ખૂબ સારા સંબંધો હતા.

મોટા બંને અંજારિયા બંધુઓ સંસ્કૃત અને ગુજરાતી સાથે બી.એ. થયા હતા. વિષ્ણુભાઈ તથા ઈશ્વરભાઈ બંને સંસ્કૃતના તો નિષ્ણાત હતા જ પણ મોટા ભાઈ વિષ્ણુભાઈ તો વાતચીતમાં પણ ખૂબ બાહોશ અને ચકોર હતા. તે શિક્ષક બન્યા હતા તથા શિહોર અને ભાવનગરની આલ્ફ્રેડ હાઈસ્કૂલના આચાર્યપદે પણ લાંબો સમય સુધી રહ્યા હતા. સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યે વિષ્ણુભાઈને મુંબઈ રાજ્યના માધ્યમિક શિક્ષણ બોર્ડના સભ્યપદે પણ મનોનિત કર્યા હતા.

ઈશ્વરભાઈ એક અધ્યાત્મપ્રેમી અંતર્મુખ વિદ્વાન હતા. તેમણે ગુજરાતમાં અને મુંબઈમાં અનેક શાળાઓમાં શિક્ષકની જવાબદારીઓ અદા કરી હતી. ઈશ્વરભાઈને શ્રી અરવિંદના તત્વજ્ઞાનમાં પણ ખૂબ શ્રદ્ધા હતી.

ભાગીરથીબહેન તો વૈદ્યસાહેબથી એટલાં મોટાં હતાં કે જે દિવસે શાહપુરમાં વૈદ્યસાહેબનો જન્મ થયો તે જ દિવસે ભાવનગરમાં ભાગીરથીબહેનનાં લગ્ન થયાં

હતાં! દુર્ભાગ્યે તેઓ સંસાર માંડે તે પહેલાં જ તેમના પર વૈધવ્ય આવી પડ્યું હતું. પછી તો કદી તે સાસરે ગયાં જ નહિ.

નંદાબહેન જામનગરના એક રીંડાણી પરિવારમાં પરણ્યાં હતાં. તેમની પોતાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ તેમને થોડાં જ વર્ષોમાં ચાર સંતાન (ત્રણ પુત્રીઓ અને એક પુત્ર) થઈ ગયાં હતાં. તેમને પતિની આ સંતાનભૂખ અને અન્ય કેટલાંક વલણો પસંદ નહોતાં એટલે તે પતિગૃહ છોડી પોતાનાં સંતાનો સાથે પિયર આવી ગયાં હતાં. લગ્નને કારણે એમનો અભ્યાસ અધૂરો રહ્યો હતો તે એમણે ફરીથી આગળ ચલાવ્યો અને વર્નાક્યુલર ફાઇનલ પાસ કરી. પછી મુંબઈમાં પારલામાં પ્રાથમિક શિક્ષિકા તરીકે નોકરી મળતાં તેઓ મુંબઈ પહોંચ્યાં અને તેમણે ધીરે ધીરે પોતાનાં મા (ફઈબા) તથા મોટી બહેન(ભાગીરથીબહેન)ને પણ પોતાની પાસે બોલાવી લીધાં. મેં જાણેલી મહિલાઓ પૈકી મારાં આ નંદાફઈ માટે મને સૌથી વધુ માન છે.

ફઈબા પોતે પણ ખૂબ મજબૂત ચરિત્રવાળાં હતાં. તેમણે પુત્રો સાથે સુખસા-હ્યબીમાં રહેવાને બદલે પુત્રી નંદાબહેન સાથે રહી સંઘર્ષમય જીવન પસંદ કર્યું હતું. નંદાબહેનનાં સંતાનોના ઉછેરમાં તેમનો ઘણો સહકાર હતો.

પરિવારની બહારની વાતોમાં પણ ફઈબા રસ લેતાં હતાં. તેમને મહાત્મા ગાંધીના સિદ્ધાંતો માટે માન હતું પણ ગાંધીજીની રીતોથી આઝાદી મળે તે વાતમાં તે કાળના ઘણા વૃદ્ધોની જેમ તેમને શ્રદ્ધા નહોતી. જ્યારે ગાંધીજીની હત્યા થઈ ત્યારે તેમને પારાવાર દુઃખ થયું હતું અને પોતાનું દુઃખ વ્યક્ત કરવા તેઓ પારલાથી ખાર મધુભાઈ પાસે આવ્યાં હતાં. ત્યારપછી એક જ સપ્તાહમાં 9 ફેબ્રુઆરી, 1948ના રોજ તેમનું અવસાન થયું હતું. તેની સાથે જ વૈદ્ય-પરિવારની એક પેઢી નામશેષ થઈ ગઈ હતી.

એટલે સ્પષ્ટ છે કે ભાવનગરમાં ઊછરી રહેલાં વૈદ્ય-પરિવારનાં બાળકો માટે ફઈબા પરિવારના સભ્યો પ્રેરણારૂપ હતા જ. એ સૌ વચ્ચે સ્નેહ-પ્રેમ જીવનભર રહ્યો અને તેનો પ્રભાવ હજી અમારી પેઢી પર પણ છે જ.

વૈદ્યસાહેબના ચરિત્ર પર સૌથી મોટો પ્રભાવ તો તેમના પિતા કાકાભાઈનો જ પડવાનો હતો. કાકાભાઈની જન્મશતાબ્દી પ્રસંગે 1982માં કુટુંબમાં અમને સૌને લખેલા એક પત્રમાં તેમણે લખ્યું હતું :

‘તા. 20મી ફેબ્રુઆરી(1982)એ મારા પિતા(ચુનીલાલ મોનજી વૈદ - અમે તેને કાકાભાઈ કહેતા)ની શતાબ્દી વર્ષગાંઠ ગઈ. મારાં માતા (અમે તેને મન કહેતા તેમ મેં સાંભળ્યું છે) ગુજરી ગયાં ત્યારે મારી ઉંમર ચાર વર્ષ અને ત્રણ દિવસની હતી અને કાકાભાઈ ગુજરી ગયા ત્યારે મારી ઉંમર સાડાતેર વર્ષની. આમ મારું બાળપણ તેમની જ છાયામાં વીત્યું. તેમની કેટલીક સ્વભાવગત ખાસિયતોની મારા

બાળમાનસ પર છાપ પડી છે તે આજદિન સુધી જેવી ને તેવી રહી છે.”

“કાકાભાઈનો ઓફિસનો ડ્રેસ ધોતિયું, ખમીસ, લાંગકોટ અને માથે ફેંટો. એમનામાં ટાઈમ-સૂઝ (time-sense) ગજબની હતી. પોસ્ટઓફિસમાં નોકરી કરતા અને ત્યાં વૈદબાબુના નામથી જાણીતા હતા. પોસ્ટઓફિસમાં તો એવી કહેવત થઈ ગઈ હતી કે કેટલા વાગ્યા છે તે જાણવું હોય તો ઘડિયાળ સુધી જવાની જરૂર નથી, વૈદબાબુને પૂછો. કાકાભાઈ ખિસ્સા-ઘડિયાળ રાખતા કે નહિ તે તો યાદ નથી, પણ જ્યારે તેમને સમય પૂછો ત્યારે ઘડિયાળમાં જોયા વગર કહી શકે એટલી વ્યવસ્થિત તેમની દિનચર્યા સમય સાથે ગોઠવાયેલી હતી, અને તે પણ 1930 પહેલાંના ભાવનગરમાં.

“સ્વભાવે ખૂબ શાંત, કાકાભાઈ અમારી ઉપર ગુસ્સે થયા હોય તેવું યાદ નથી આવતું. મને કે મારી બહેનને સવારે કાકાભાઈ ઉઠાડે ત્યારે પથારી પાસે નિરાંતે બેસી, અમારે માથે હાથ ફેરવીને ઉઠાડે. આજે તો એમ પણ યાદ આવે છે કે આમ કરવા પાછળનો સિદ્ધાંત પણ (તેમણે) મારા દાદાને કહેલો સૂતેલા બાળકને એકદમ ઉઠાડીએ તો તેમના કુમળા મન ઉપર જાણે કુઠારાઘાત થાય.

“અભ્યાસવૃત્તિ ખૂબ જ. મેટ્રિક પાસ થઈને તરત જ પોસ્ટઓફિસમાં નોકરીએ રહી ગયા હતા. પણ આગળ ભણવાની ઇચ્છા ઘણી જ. મારા જન્મ પહેલાં તેમની બદલી ભાવનગરની તાર-ઓફિસમાં થયેલી. આ તકનો ઉપયોગ કરી નોકરી સાથે સામળદાસ કોલેજમાં જોડાઈ પ્રિવિયસ અને ઇન્ટર આર્ટ્સ પાસ કરી ! આ 1925 પહેલાંની વાત છે! (કાકાભાઈએ મને આ વાત કરી હતી, શિક્ષક વિદ્યાર્થીને કહે તેમ.)

“કાકાભાઈને વાચનનો ખૂબ શોખ, પણ આંખ ઘણી નબળી. એટલે હું લખતાં-વાંચતાં શીખ્યો પછી હું વાંચું અને તે સાંભળે એવો ક્રમ થઈ ગયો હતો. ગાંધીજીની આત્મકથા મેં આખી તેમને વાંચી સંભળાવી હતી. મારી વય ત્યારે 11 વર્ષની. અનાયાસે કાકાભાઈએ મારા જીવનઘડતરનો કેવો ઉમદા પાયો નાખ્યો ? વળી, પાંચમા ધોરણ પછી હું અંગ્રેજી શીખ્યો એટલે કાકાભાઈને અંગ્રેજી નવલકથા પણ વાંચી સંભળાવતો. હું પોપટની જેમ વાંચી જાઉં. એક પાનું પૂરું થાય એટલે કાકાભાઈ મને વાર્તાનો સારાંશ કહે. સાંજે પોસ્ટઓફિસથી આવી, યા પીને અંધારું થાય ત્યાં સુધી આ વાચનનો કાર્યક્રમ ચાલે. એક વખત તો મહાભારતના થોથા જેવડી અંગ્રેજી નવલકથા વાંચી સંભળાવી હતી તેવું યાદ છે. ઇંગ્લેન્ડની રાણી ઇલિઝાબેથ (પહેલી) પરણેલી નહોતી. તેના છૂપા પ્રણયોની અને સર વોલ્ટર રેલે સાથેના તેના સંબંધોની આસપાસ નવલકથા વણાયેલી હતી તેવું પણ યાદ છે.

“તેમની છેલ્લી માંદગી વખતે પણ ફ્રેન્ચ લેખક વિક્ટર હ્યુગોની વિખ્યાત નવલકથા Les'Miserablesનું ગુજરાતી ભાષાંતર ‘ગરીબનો બેલી ગરીબ’ મેં

તેમને વાંચી સંભળાવી હતી. છેવટે 1931ના સપ્ટેમ્બરની 29મી તારીખે સવારથી તેમની તબિયત બગડી હતી. બોલવાનું બંધ થઈ ગયું હતું. ભાનમાં તો છેવટ સુધી (સાંજના 5-00 સુધી) રહ્યા હતા. બપોરે કોઈક બહાને મને રૂમમાંથી બહાર મોકલી ફઈબાના દીકરા વિષ્ણુભાઈએ પૂછ્યું : 'તમારી તબિયત આમ તો સારી છે છતાં તમારે કોઈ ઇચ્છા વ્યક્ત કરવી છે ?' 'બચુને બી.એ. કરજો' એ તેમની છેલ્લી ઇચ્છા હતી. (મને ઘરમાં સૌ બચુ કહેતા.)

‘પિતાએ અમો બાળકોને કેવો અણમોલ વારસો આપ્યો ? અભ્યાસવૃત્તિનો !’

* * *

1923ના ઉનાળામાં જ્યારે વૈદ્ય કુટુંબ ભાવનગર આવ્યું ત્યારે મોટા ભાઈ મધુભાઈ અંગ્રેજી ધોરણ 4 (હાલનું ધોરણ 8) પાસ થયા હતા તેથી તેઓ ભાવનગરની આલ્ફ્રેડ હાઈસ્કૂલમાં ધોરણ નવમાં દાખલ થયા. મધુરીબહેન ધોલેરાથી ધોરણ 2 પાસ કરીને આવ્યાં હતાં તેથી તેમને રાજકીય કન્યાશાળામાં ધોરણ ત્રણમાં દાખલ કર્યાં. પાંચ વરસનો પ્રહલાદ તો ધોલેરામાં શાળાએ જતો જ નહોતો. તે હવે રાજ્યની પ્રાથમિક શાળા નંબર 1માં દાખલ થયો.

* * *

કાકાભાઈ જ્યારે નાના બચુને પ્રાથમિક શાળામાં દાખલ કરાવવા ગયા ત્યારે તેમનાથી એક ભૂલ થઈ ગઈ. પ્રહલાદની જન્મતારીખ 23 મે, 1918 હતી પણ તેમણે ભૂલમાં 23 માર્ચ, 1918 લખાવી, એ સમયમાં ‘જન્મનું પ્રમાણપત્ર’ જેવું કશું હતું નહિ અને શાળામાં દાખલ કરતી વખતે પિતા જે કહે તે જન્મતારીખ એવું હતું. આ (સાચી કે ખોટી) જન્મતારીખ પછી વ્યક્તિનો પીછો છોડતી નહિ. ખરી જન્મતારીખ 23 મે, 1918 હતી પણ કાકાભાઈએ 23 માર્ચ, 1918 લખાવી. આ માર્ચની તારીખ જ જીવનભર વૈદ્યસાહેબની સત્તાવાર જન્મતારીખ ગણાઈ.

કાકાભાઈની ભૂલ થવાનું કારણ તો કદાચ એ જ હતું કે પ્રહલાદના જન્મથી શાળાના પ્રવેશ સુધી કદી એમને આ જન્મતારીખ યાદ કરવાની જરૂર પડી જ નહોતી. અમારા પરિવારમાં (અને કદાચ વ્યાપકપણે દેશમાં) એ સમયે દર વર્ષે જન્મદિવસો તિથિ પ્રમાણેના જ ઊજવાતા. આથી તારીખ ભૂલી જવાનું કદાચ સ્વાભાવિક હતું. હું એસ.એસ.સી. પાસ થયો ત્યાં સુધી મને પોતાને મારો જન્મદિવસ એટલે ‘આસો વદ ત્રીજ’ એ જ ખ્યાલ હતો. તારીખ પ્રમાણે જન્મદિવસ કયો હશે તેનો મને વિચાર જ આવ્યો નહોતો. કોલેજમાં પ્રવેશ માટે શાળા છોડ્યાનું પ્રમાણપત્ર જરૂરી હતું તે શાળામાંથી મેળવ્યું અને એમાં જોયું કે મારી જન્મતારીખ 14મી ઓક્ટોબર હતી ત્યારે જ મારી જન્મતારીખની મને ખબર પડી.

વૈદ્યસાહેબની જન્મતિથિ વૈશાખ સુદ બારસ (વિક્રમ સંવત 1862) હતી અને વૈશાખ મહિનો માર્ગમાં ન જ આવે એ આમ તો સ્પષ્ટ હતું.¹

કાકાભાઈની ભૂલનું પરિણામ એ આવી શકત કે વૈદ્યસાહેબ જ્યાં સેવા કરતા હોત ત્યાંથી તેમણે બે મહિના વહેલા નિવૃત્ત થવું પડ્યું હોત. તેમને તેનો ખ્યાલ હતો પણ ચિંતા નહોતી. બન્યું એવું કે જ્યારે જ્યારે જ્યાંથી નિવૃત્ત થવાય તેવી નોકરી કરી ત્યાંથી રાજીનામું આપીને વહેલા જ છૂટા થયા અને છેવટનાં ત્રણ પદ તો એવાં મળ્યાં કે જેમાં ચોક્કસ મુદત માટે જ તેમણે કામ કરવાનું હતું.

* * *

એ સમયે પ્રચલિત સામાન્ય શિક્ષણવ્યવસ્થાનો પણ આપણે પરિચય મેળવી લઈએ. વીસમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં પ્રાથમિક શાળાઓમાં ધોરણ 1થી 4નું શિક્ષણ અપાતું હતું. તેમાં ગુજરાતી ભાષાનું વાચન અને લેખન (પાઠ્યપુસ્તક સહિત), ગણિતની સંખ્યાઓ અને તેમની પાયાની ક્રિયાઓ, ગુણાકારના કોઠા, ભાગાકારની વિધિ, વર્ગમૂળ શોધવું તથા સામાન્ય અંકગણિતના વ્યવહારુ કોયડા અને સ્થાનિક વિસ્તારોની ભૂગોળ તથા ઇતિહાસ આ બધું (ગુજરાતી માધ્યમ દ્વારા જ) ભણાવાતું હતું. ત્યારપછી ‘મિડલ સ્કૂલ’માં ધોરણ 5થી 7 તથા હાઈસ્કૂલમાં ધોરણ 8થી 11 ભણવાનું રહેતું. ધોરણ 5થી અંગ્રેજી ભાષાનું શિક્ષણ પણ શરૂ થતું. આ ધોરણથી શરૂ કરીને ધોરણોને ક્રમ ફરીથી 1 થી 7 સુધી આપવાનો રિવાજ પણ હતો. પરંતુ આ બધાં ધોરણોને અંગ્રેજી ધોરણ 1, અંગ્રેજી ધોરણ 2 અને અંગ્રેજી ધોરણ 3 (મિડલ સ્કૂલમાં) તથા અંગ્રેજી ધોરણ 4, 5, 6 તથા 7 (હાઈસ્કૂલમાં) કહેવાતાં. અંગ્રેજી ધોરણ 7 એ શાળાનું અંતિમ ધોરણ હતું અને તેને ‘મેટ્રિક’ પણ કહેતા. આ વર્ષને અંતે લેવાતી જાહેર પરીક્ષાને પણ ‘મેટ્રિકની પરીક્ષા’ કહેતા. આ પરીક્ષા પશ્ચિમ ભારતની (એ સમયની) એક માત્ર યુનિવર્સિટી મુંબઈ યુનિવર્સિટી લેતી. પશ્ચિમ ભારતની બધી જ કોલેજો આ યુનિવર્સિટીને સંલગ્ન હતી. યુનિવર્સિટી માટે તો મેટ્રિકની પરીક્ષા તેને સંલગ્ન કોલેજોમાં પ્રવેશ માટેની લઘુત્તમ પાત્રતા નક્કી કરવા માટે જ હતી, પરંતુ પરીક્ષાર્થીઓ માટે તો તે જીવન-મરણના ખેલ જેવી હતી. મેટ્રિકમાં બહુ ઓછા પાસ થતા અને પાસ થનારામાંના ઘણા ઓછા કોલેજોમાં દાખલ થતા. મેટ્રિક પાસ કરવા માત્રથી ઘણાને સરકારી કચેરીઓમાં, બેન્કોમાં અને અન્યત્ર કારકુનની નોકરી તથા પોલીસ ખાતામાં ફોજદારની નોકરી મળી શકતી અને ઘણા પરીક્ષાર્થીઓ આ જ આશાથી મેટ્રિકની પરીક્ષામાં બેસતા. જે

1. વાયકોને કદાચ ખ્યાલ ન હોય તો જણાવું કે તિથિ અને તારીખ દર 19 વર્ષે ભેગાં થાય છે. એટલે વ્યક્તિ 19 કે 38 કે 57 કે 76 વર્ષની થાય ત્યારે તિથિ અને તારીખ એમ બંને રીતે તેનો જન્મદિવસ એક જ દિવસે આવે. આ રીતે તમને તમારી જન્મતિથિ પરથી જન્મતારીખ અથવા જન્મતારીખ પરથી જન્મતિથિ મળે.

વિદ્યાર્થીઓ કોલેજમાં જતા તેઓ હાઈસ્કૂલના શિક્ષકો, અધ્યાપકો, વ્યવસાયોમાં ઈજનેરો કે મેનેજરો, રાજ્યવ્યવસ્થામાં અમલદારો વગેરે પદો સુધી પહોંચતા.

નાના પ્રહલાદને પ્રાથમિક શાળામાં કોઈ મુશ્કેલી પડી નહિ અને ત્યાંનાં ચાર વર્ષ વિતાવીને મિડલ સ્કૂલમાં આવી પહોંચ્યો. તેને આગલે વર્ષે મોટા ભાઈ મધુભાઈએ મેટ્રિકની પરીક્ષા પાસ કરી હતી અને તે સામળદાસ કોલેજના બી.એ.ના અભ્યાસક્રમના વિદ્યાર્થી હતા. હવે જીવન જાણે પાટા પર ચડી ગયું હતું – હજી ઘરમાં માતાનો, સ્ત્રીનો અભાવ તો હતો જ પણ જીવનવહેણ સ્થિર થઈ ચૂક્યું હતું.

વાયકોને કદાચ ખ્યાલ ન હોય તો જણાવું કે તિથિ અને તારીખ દર 19 વર્ષે ભેગાં થાય છે. એટલે વ્યક્તિ 19 કે 38 કે 57 કે 76 વર્ષની થાય ત્યારે તિથિ અને તારીખ એમ બંને રીતે તેનો જન્મદિવસ એક જ દિવસે આવે. આ રીતે તમને તમારી જન્મતિથિ પરથી જન્મતારીખ અથવા જન્મતારીખ પરથી જન્મતિથિ મળે.

પ્રસંગોની ઘટમાળાઓનો દાયકો

મિડલ સ્કૂલમાં જતા પ્રહલાદને તેના એક શિક્ષક અંબાશંકર મહેતા માસ્તર બરાબર યાદ રહી ગયા હતા. આ માસ્તર ભણાવતા તો સારું જ પણ તેજસ્વી વિદ્યાર્થીઓને શોધી તેમની કદર કરવાની અને તેમને પ્રોત્સાહિત કરવાની તેમની એક રીત પ્રહલાદને કાયમ માટે યાદ રહી ગઈ હતી.

આ માસ્તર વિદ્યાર્થીઓને વર્ગમાં એક ચોક્કસ ક્રમમાં બેસાડતા. આ ક્રમ વિદ્યાર્થીઓની તેજસ્વિતા પ્રમાણે હતો. દર શનિવારે તેઓ આ ક્રમ બદલે, ધારો કે વર્ગમાં 20 વિદ્યાર્થીઓ છે. શનિવારે તે સૌથી ઓછા તેજસ્વી 20 નંબરના વિદ્યાર્થીને ઊભો કરે અને તેને કહે, 'તારા પોતાના અંદાજ પ્રમાણે તારો જે ક્રમ હોવો જોઈએ તે ક્રમના વિદ્યાર્થીને કોઈ પણ સવાલ પૂછ.' ધારો કે 20 નંબરનો વિદ્યાર્થી 5 નંબરના વિદ્યાર્થીને એક સવાલ પૂછે છે. જો 5 નંબરને તે સવાલનો જવાબ આવડે તો 20 નંબરના વિદ્યાર્થીનો ક્રમ આવતા સપ્તાહે પણ 20 જ રહે; પણ જો 5 નંબરને જવાબ ન આવડે તો પછી 5 નંબરનો વિદ્યાર્થી 20 નંબરનાને પ્રશ્ન પૂછે. જો આ પ્રશ્નનો ઉત્તર 20 નંબરના વિદ્યાર્થીને આવડે તો 5 અને 20ના ક્રમ અદલબદલ થાય અને નહિ તો તેમના ક્રમ જેમના તેમ રહે. આ રીતે સંભવ છે કે ગયા સપ્તાહે 20 નંબરનો વિદ્યાર્થી આ સપ્તાહે 5 નંબરનો થઈ જાય. આ પૂરું થાય એટલે 19 નંબરનો વિદ્યાર્થી ઊભો થાય અને અન્ય કોઈને પ્રશ્ન પૂછે અને આમ નવો ક્રમ નક્કી થતો જાય.

આમ જુઓ તો આ રીત શિક્ષકના પોતાના પ્રભાવથી મુક્ત છે, બુદ્ધિગમ્ય છે અને લોકશાહી રીત હોય તેવું લાગે છે. વૈદ્યસાહેબ જેવા તેજસ્વી માનવીને એ યાદ રહી જાય તે કદાચ સ્વાભાવિક છે.

જોકે એ પણ ખરું કે એક વાર એ પોતે 16 નંબર પર હતા ત્યારે એમણે 1 નંબરને ઊભો કરીને તેને જ પડકાર કર્યો હતો. પ્રશ્નોત્તરી બાદ 16 અને 1 નંબરની અદ-લાબદલી થતાં પોતે સીધા 1 નંબર પર પહોંચી ગયા હતા.

તેજસ્વિતાનો ક્રમ નક્કી કરવાની આ રીતને માટે શિક્ષણવિદો શું માને છે તે જાણવું રસપ્રદ થઈ પડે !

* * *

1923ના ઉનાળામાં વૈદ્યપરિવાર ભાવનગર આવ્યો ત્યાર પછી થોડા જ સમયમાં એક રહસ્યમય વિશિષ્ટ વ્યક્તિએ ભાવનગરમાં પ્રવેશ કર્યો. આ વ્યક્તિ પોતાને સ્વામીરાવ કહેવરાવતી હતી. તે હિંદી ભાષી હતા અને કસરતી દેહ ધરાવતા હતા. થોડા સમય બાદ સ્વામીરાવે ભાવનગરમાં એક અખાડો શરૂ કર્યો. ભાવનગર માટે આ એક નવી જ પ્રવૃત્તિ હતી. યુવાનો આ અખાડા(‘ગણેશ કીડા કેન્દ્ર’)માં મોટી સંખ્યામાં જોડાવા લાગ્યા. વૈદ્યસાહેબના મધુસૂદનભાઈ પણ આ અખાડામાં જવા માંડ્યા અને તેમની દેખાદેખીથી નાનો પ્રહલાદ પણ હજી સાત-આઠ વર્ષનો હશે ત્યાં જ અખાડાનો સભ્ય થઈ ગયો. ત્યાં દંડ-બેઠક ઉપરાંત લેજીમ, લાઠી, મગદલ, લાકડી, ભાલા, દોડવાની હરીફાઈઓ વગેરે ઘણી પ્રવૃત્તિઓ થતી. આ બધામાં આ બંને પોતપોતાના વયજૂથમાં અગ્રણી રહેતા. વળી બંને બુદ્ધિશાળી પણ હતા એટલે તે બંને સ્વામીરાવના માનીતા શિષ્યો બની ગયા. તેમનાં શરીર પણ કસરતી અને કસાયેલાં થઈ ગયાં. આ બધું છતાં તેમની અભ્યાસપ્રી-તિમાં કોઈ બાધ આવ્યો નહિ.

ભાવનગરમાં કોઈને ખ્યાલ નહોતો કે સ્વામીરાવ તે ખરેખર બ્રિટિશ જેલમાંથી નાસી છૂટેલા ક્રાંતિકારી હતા. તેમનું અસલ નામ પૃથ્વીસિંહ આઝાદ હતું. તેઓ પંજાબી રજપૂત હતા અને તેમનો જન્મ ઈ. સ. 1892માં પંજાબના લાલરૂ ગામમાં થયો હતો. લાલરૂ ચંડીગઢથી 35 કિમી. દૂર અંબાલાને રસ્તે આવેલું છે.

પ્રહલાદભાઈના પહેલા આદર્શ પુરુષ તો તેમના પિતા કાકાભાઈ હતા. કદાચ તેમના બીજા આદર્શ પુરુષ આ સ્વામીરાવ એટલે કે પૃથ્વીસિંહ હતા. પિતાએ વૈદ્ય-સાહેબને સચ્ચરિત્રના અને વિદ્યાના સંસ્કારો આપ્યા તો સ્વામીરાવે તેમને ખડતલ બનાવ્યા, ખાદીના માર્ગે દોરી ગયા અને દેશભક્તિના સંસ્કાર આપ્યા. નાનો પ્રહલાદ દસ-બાર વર્ષની વયે જ અખાડામાં પચાસ દંડ અને સો બેઠકો કરતો થઈ ગયો હતો અને મોટા ભાઈની સાથે ખાદીધારી પણ બની ગયો હતો.

પ્રહલાદભાઈ પર પોતાની અમીટ છાપ છોડનાર પૃથ્વીસિંહની વાત પણ જોઈ લઈએ.

જેમ ગુજરાતી વેપારીઓ સદીઓથી દરિયો ખેડીને મોટી સંખ્યામાં આરબ

દેશો અને પૂર્વ આફ્રિકામાં પહોંચ્યા છે તેમ જ પંજાબી ખેડૂતો પૂર્વ દિશામાં સદીઓથી જતા રહ્યા છે. પૃથ્વીસિંહના પિતા પણ પંજાબની ખેતી છોડીને બ્રહ્મદેશ(અત્યારનું મ્યાનમાર)માં ખેતીની મજૂરી કરવા ગયા હતા. એ વખતે તો એ લોકો જે દેશમાં ખેતમજૂરી વધુ મળે ત્યાં હિજરત કરી જતા. કોલકાતા કરતાં બ્રહ્મદેશમાં વધુ મજૂરી મળે છે એમ સાંભળે એટલે બંગાળથી ઉચાળા ભરીને બ્રહ્મદેશ જાય. પછી ખબર પડે કે તેના કરતાં તો પિનાંગ અને સિંગાપુરમાં વધુ મળે છે એટલે પંજાબથી હિજરત એ તરફ થવા માંડે. આમ બહુ મોટી સંખ્યામાં પંજાબી (અને ઉત્તર ભારતીયો) ખેતમજૂરી કરવા માટે અમેરિકા અને કેનેડાના પશ્ચિમ કાંઠે પણ વીસમી સદીની શરૂઆત સુધીમાં પહોંચી ગયા હતા. આમાંના મોટા ભાગના તો કુંવારા હતા કે પત્ની તથા છોકરાને સ્વદેશ મૂકીને આવેલા હતા. આ લોકોએ એ નવા દેશોમાં આઝાદીનું વાતાવરણ જોયું અને એમને ભારતની ગુલામી ખટકવા માંડી.

પૃથ્વીસિંહ પણ પિતા પાસે બ્રહ્મદેશ ગયા હતા ત્યાંથી આ જ રીતે પૂર્વ તરફ આગળ વધતાં વધતાં અમેરિકા પહોંચી ગયા હતા. તેમણે તથા તેમના જેવા ઘણાએ ભારતની આઝાદી માટે કામ કરવા નક્કી કર્યું. તેમણે એક ગદર (કાંતિ) પક્ષ રચ્યો અને ભારતની બહારના પ્રદેશોમાં ભારતીયોમાં ભારતની આઝાદી માટે પ્રયત્નો શરૂ કર્યા. તેમણે ‘ગદર’ નામનું સામયિક શરૂ કર્યું.

પંજાબીઓ જેટલા ખેતીમાં હતા તેથી વધુ તો લશ્કરમાં હતા. જોગાનુજોગ તે જ સમયે 1914-1918નું પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ શરૂ થયું. તેમાં ભારત પક્ષકાર હતું નહિ પણ અંગ્રેજ સરકારે ભારતને તેમાં પોતાને પક્ષે ઘસડ્યું અને ભારતની ફોજ યુરોપમાં યુદ્ધ લડવા ગઈ. ગદર પાર્ટીએ આ જવાનોમાં અંગ્રેજ વિરુદ્ધ લાગણીઓ જગાવી. ગદર પક્ષના કેટલાક સભ્યો એક સ્ટીમર લઈને ભારત જઈ કાંતિ કરવા નીકળી પડ્યા. સાનફ્રાન્સિસ્કોથી ઊપડેલ આ જહાજમાં હોનોલુલુ, હાંગકાંગ વગેરે બંદરોથી વધુ ને વધુ ભારતીય કાંતિકારીઓ જહાજમાં સાથે થયા.

આ જહાજ કોલકાતા પહોંચ્યું ત્યાં સુધીમાં તો ભારતની અંગ્રેજ સરકાર ચેતી ગઈ હતી અને આ બધા લડાયક ઉતારુઓના માર્ગમાં વિઘ્નો મૂકવામાં આવ્યાં હતાં. આ બધાની અસર ભારતીય સેનાના જવાનો પર પણ પડી. સરકારે દમન કર્યું અને સેંકડો લોકો પર સરકાર વિરુદ્ધ કાવતરું કરવાનો આરોપ મૂક્યો. આરોપીઓમાં સામાન્ય નાગરિકો પણ હતા અને લશ્કરના સૈનિકો પણ હતા. સેનાએ 126 સૈનિકો પર ખટલા ચલાવ્યા. તેમાંથી 37ને ફાંસી, 41ને કાળાપાણીની સજા થઈ અને બાકીનાને નાનીમોટી મુદતની સજાઓ થઈ. આ ઉપરાંત જેઓ લશ્કરમાં નહોતા તેવા લોકો પર ‘લાહોર ષડયંત્ર ખટલો’ ચલાવવામાં આવ્યો. 291ને સજા થઈ, જેમાંથી 42ને ફાંસી, 114ને કાળાપાણીની સજા થઈ, 42 નિર્દોષ છૂટ્યા અને 93ને

જુદી જુદી મુદતની સજા થઈ. આમાં પૃથ્વીસિંહને કાળાપાણીની સજા થઈ હતી.²

પૃથ્વીસિંહે 1915થી 1921 સુધી આંદામાનની જેલમાં ખૂબ યાતનાભરી કેદ ભોગવી. પછી તેમની બદલી ફરી ભારતીય ઉપખંડ ઉપર થઈ. 1921માં તેમને ભારતીય ઉપખંડ પર ફરી લાવવામાં આવ્યા. ત્યારપછી એક જેલમાંથી બીજી જેલમાં લઈ જવાતા હતા એ દરમિયાન તેઓ ભાગી છૂટ્યા હતા. બીજી વાર 1923માં ભાગ્યા પછી છન્નવેશે ભાવનગરમાં આવ્યા હતા.

પૃથ્વીસિંહ સ્વામીરાવ રૂપે ભાવનગરમાં 1923થી 1930 સુધી રહ્યા. 1930ના માર્ચમાં ગાંધીજીએ જ્યારે દાંડીકૂચ આરંભી ત્યારે સમગ્ર દેશ ફરી અંગ્રેજો સામે એક થઈને ઊભો થઈ ગયો. અંગ્રેજ સરકારે ખૂબ દમનપૂર્વક કામ લીધું. તેણે દેશી રાજ્યોને પણ તેમની હદમાં સંભવતઃ છન્નવેશે રહેતા અંગ્રેજ સરકારના આરોપીઓ સામે કડક થવા સલાહ આપી. આથી અચાનક એક દિવસ સ્વામીરાવ ભાવનગરથી ઓઝલ થઈ ગયા અને તેમનો અખાડો બંધ થઈ ગયો.

* * *

વૈદ્ય પરિવારમાં પ્રસંગોની ઘટમાળ ચાલુ જ હતી. 1926માં મધુભાઈએ મેટ્રિક પરીક્ષા સારા ગુણથી પાસ કરી અને તેઓ ભાવનગરની જ સામળદાસ કોલેજમાં બી.એ. કરવા માટે જોડાયા.

પ્રહલાદભાઈને મિડલ સ્કૂલમાં એક વર્ષ જ થયું હતું અને તે પાંચમું ધોરણ પાસ કરી છઠ્ઠામાં દાખલ થયા અને મોટા ભાઈ મધુભાઈએ ઈન્ટર આર્ટ્સ પરીક્ષા જ આપી હતી ત્યાં 1928માં ઉનાળાની રજાઓમાં મધુભાઈનાં લગ્ન થયાં. તેમનાં લગ્ન જામનગર ખાતે વિનયવતી ગિરધરલાલ છાયા સાથે થયાં. ત્યારે મધુભાઈ સાડાઅઢાર વર્ષના અને તેમનાં પત્ની વિનુબહેન તેર વર્ષનાં હતાં. એ સમયે લગ્ન માટે એ ઉંમર નાની ગણાતી નહોતી, વળી વૈદ્યપરિવારમાં છેલ્લાં પાંચ વર્ષથી સ્ત્રીની ગેરહાજરી સૌને સાલતી હતી એટલે આ લગ્ન સમયસરનાં જ ગણાયાં હતાં.

લગ્નના મંડપમાં જ મધુભાઈ ઈન્ટર પાસ થયાના સમાચાર આવ્યા હતા.

ઘરમાં સ્ત્રી આવતાં હર્ષોલ્લાસ છવાઈ ગયો.

* * *

મધુભાઈએ હવે ઈન્ટર આર્ટ્સ પછી બી.એ.નો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. તેમના ફઈના પુત્રો વિષ્ણુભાઈ તથા ઈશ્વરભાઈએ તો બી.એ.માં સંસ્કૃત અને ગુજરાતી વિષયો લીધા હતા. મધુભાઈને પણ સંસ્કૃતમાં મહારત તો હતી પણ છતાં તેમણે

2. 1915નો આ ખટલો પાછળથી 'પ્રથમ લાહોર ષડયંત્ર ખટલો' કહેવાયો. કારણ કે 1931માં એક 'બીજો લાહોર ષડયંત્ર ખટલો' પણ આવ્યો તેમાં શહીદ ભગતસિંહ, રાજગુરુ અને સુખદેવને ફાંસીની સજા થઈ.

બી.એ. ગણિતશાસ્ત્રનો વિષય પસંદ કર્યો. હવે જણાય છે કે મધુભાઈની આ પસંદગી આખા વૈદ્યપરિવાર માટે જેને અંગ્રેજીમાં gamechanger કહે છે તેવી એટલે કે ભવિષ્યની બાજી પલટી નાખનારી પસંદગી હતી.

1930ના જ ઉનાળામાં પ્રહલાદની મોટી બહેન મધુરીબહેનનાં લગ્ન થયાં. આ લગ્ન રાજકોટના માંકડ પરિવારના ડૉ. જેસુખરાય વૃજલાલ માંકડ સાથે થયાં. નાગર પરિવારોમાં માંકડ ખૂબ સમૃદ્ધ સ્થિતિના ગણાય, તેમાં પણ અહીં તો વરરાજા પાછા ડૉક્ટર હતા. સદભાગ્યે નાગરોમાં દહેજ કે દાયજાનો રિવાજ તો હતો જ નહિ અને હજી પણ નથી. ડૉક્ટર વરરાજા અને સમૃદ્ધ જાનૈયાઓની સગવડો જાળવવા પાછળ, તેમની મહેમાનગતિ માટે તથા કન્યાનાં વસ્ત્રો અને આભૂષણો પાછળ ચુનીભાઈને પોતાના ગજા ઉપરાંત ખર્ચ તો કરવો જ પડ્યો હશે. આમ આર્થિક રીતે કાકાભાઈને મોટો ફટકો પડ્યો.

મધુરીબહેનનાં લગ્ન પછી તરત જ મધુભાઈનું બી.એ.નું પરિણામ આવ્યું. તેઓ પ્રથમ વર્ગમાં પાસ થયા હતા અને ભાવનગર કોલેજમાં સૌપ્રથમ આવ્યા હતા. તેમને ભાવનગરના મહારાજા તરફથી એક સુવર્ણચંદ્રક મળ્યો તથા જો તેઓ એમ.એ.નો અભ્યાસ કરે તો તેમને તે માટે છાત્રવૃત્તિ પણ એનાયત કરવામાં આવી. તે સમયે સામળદાસ કોલેજમાં તો ગણિતના વિષય સાથે એમ.એ. કરવાની સગવડ નહોતી તેથી જો એમ.એ. કરવું હોય તો મધુભાઈએ વડોદરાની બરોડા કોલેજમાં અભ્યાસ માટે જવું પડે તેમ હતું. આ માટે તેમણે પિતાશ્રી(કાકાભાઈ)ની પરવાનગી માગી. મધુરીબહેનનાં લગ્નથી જેમની આર્થિક સ્થિતિ ડગમગી ગઈ હતી એવા કાકાભાઈએ ના તો ન પાડી પણ તેમણે મધુભાઈને એટલું જ કહ્યું, ‘ભાઈ, હવે તારા વધુ અભ્યાસ માટે વધુ નાણાં તો નહિ આપી શકું પણ જો તારી છાત્રવૃત્તિથી તારું પોતાનું ખર્ચ નીકળી શકતું હોય તો તું જરૂર આગળ ભણ.’ એટલે મધુભાઈએ બરોડા કોલેજમાં પ્રવેશ લઈ ગણિતના વિષયમાં એમ.એ.નો અભ્યાસ 1930માં શરૂ કર્યો.

એ જ સમયે વૈદ્યસાહેબે મિડલ સ્કૂલનું અંતિમ વર્ષ પાસ કર્યું અને હવે આલ્ફ્રેડ હાઈસ્કૂલમાં તેમણે અંગ્રેજી ધોરણ ચારનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. છેલ્લાં ત્રણ વર્ષ દરમિયાન તેમણે અંગ્રેજી ભાષાનો અભ્યાસ કર્યો હતો એટલે હવે અંગ્રેજી પુસ્તકો વાંચી તો શક્તા હતા પણ બધું સમજી શકે તેવું શબ્દભંડોળ તેમની પાસે નહોતું. પણ તેઓ દરરોજ સાંજે કાકાભાઈને અંગ્રેજી પુસ્તકો વાંચી સંભળાવતા અને કાકાભાઈ દરેક પાનું પૂરું થયા પછી તેનો અર્થ સમજાવતા. આમ અનાયાસે વૈદ્યસાહેબની અંગ્રેજી ભાષા પરની પકડ તથા તેમનું ભાષાભંડોળ વધતાં ગયાં. અંગ્રેજી સાહિત્યનો પરિચય પણ તેમને થવા માંડ્યો.

આપણને કદાચ પત્ર થાય કે વૈદ્યસાહેબ સવારે લેસન કરતા હોય, બપોરે

શાળાએ જતા હોય અને સાંજે પિતાને પુસ્તકો વાંચી સંભળાવતા હોય, તો તે રમતા ક્યારે હશે ? પણ તેમનાં ભાભી (એટલે મારાં મા) મને કહેતાં કે વૈદ્યસાહેબ રમવાનો સમય પણ કાઢી જ લેતા. પડોશના ત્રણચાર છોકરાઓ તેમના પાકા દોસ્ત હતા અને એમની ખાસિયતો પર આધારિત જોડકણાં પણ વૈદ્યસાહેબે રચ્યાં હતાં. શનિ-રવિ દરમિયાન તો એ બધા મિત્રો ભાડે સાઈકલ લઈને 16 કિલોમીટર દૂર આવેલ ખોડિયાર માતાના સ્થાનકે પણ જઈ આવતા હતા.

એક વાર વૈદ્યસાહેબના દાદા મોનજીભાઈ મંદિરેથી દર્શન કરીને પાછા આવતા હશે ત્યારે તેમણે બચુને શિંગ ખાતો જોયો. આ શિંગ માટેનો પૈસો (એટલે જૂનો પૈસો, રૂપિયાનો ચોસઠમો ભાગ) તેં ક્યાંથી કાઢ્યો એ વાત પર તેમણે આખું ઘર ગજાવી મૂક્યું હતું. બચુની કોઈ વાત સાંભળવા એ તૈયાર નહોતા. આખરે મારાં માતુશ્રી લાજ કાઢીને મોટાચ(એટલે દાદા)ની સામે ઉપસ્થિત થયાં અને ‘મેં જ બચુભાઈને પૈસો આપ્યો હતો’ એમ ઇશારાથી સમજાવ્યું ત્યારે જ મામલો શાંત થયો હતો.

આ ઉપરાંત ઉનાળાની રજાઓમાં વૈદ્યસાહેબ અચૂક તેમના જે મામાને ત્યાં પોતાનો જન્મ થયો હતો તે ભાઈમામાને ત્યાં જતા. ત્યાં વૈદ્યસાહેબના માસીના પુત્રો નૌતમલાલ તથા હરસુખરાય (વસાવડા) પણ આવતા. ભાઈમામા તો રેલવેમાં હતા એટલે તેમની બદલી થયા કરતી. આ ભાણિયાઓને તેમને ત્યાં આખા રેલવે સ્ટેશન પર ધીંગામસ્તી કરવાની ખૂબ મજા આવતી. એક વાર આ રીતે એક વેકેશન આ ભાઈઓએ ભોપલકા સ્ટેશને ધાંધલધમાલ કરીને વિતાવ્યું હતું (ભોપલકા તે ખંભાળિયા અને દ્વારકા વચ્ચેનું એક સ્ટેશન છે.) આ સ્ટેશનના પ્લેટફોર્મ પર લાકડાનું છાપરું હતું અને તેને નકશીદાર કાંગરીવાળી કિનારી હતી. આ તોફાનીઓએ તેની એક કાંગરી તોડી નાખી હતી. આ પ્રસંગ પછી લગભગ ચાળીસ વર્ષે હું અને વૈદ્યસાહેબ ભોપલકા સ્ટેશનેથી ગાડીમાં પસાર થયા ત્યારે તેમણે એ તૂટેલ કાંગરી મને બતાવી હતી. એ હજી તૂટેલ જ હતી !

* * *

1930'31નો શિયાળો કાકાભાઈના સ્વાસ્થ્ય માટે ખૂબ કપરો નીવડ્યો. તેમને ભારે શરદી, ઉધરસ અને સળેખમ થયાં હતાં અને તેમને રોગનાં આ લક્ષણોથી કોઈ રીતે મુક્તિ મળતી નહોતી. આખરે ડૉક્ટરોએ ક્ષયનું નિદાન કરીને સૌને ચોંકાવી દીધાં. મધુભાઈ પણ વડોદરાથી દોડી આવ્યા. પણ કાકાભાઈ સ્વસ્થ રહેવાનો પૂરો પ્રયત્ન કરતા હતા.

તે સમયે ક્ષયરોગ અસાધ્ય જ હતો અને એ રોગમાંથી કોઈ બચે જ નહિ તેમ કહેવાતું હતું. કાકાભાઈએ સૌને જણાવ્યું હતું કે “બચુને તો મારી સાચી સ્થિતિની વાત કરશો જ નહિ.” બચુ હવે તો આઠમા ધોરણમાં હતો અને તેમાં સંસ્કૃત

ભાષાનો અભ્યાસ શરૂ થઈ ચૂક્યો હતો એટલે જ્યારે કાકાભાઈએ કોક વાર તેને ગીતાના અધ્યાય વાંચી સંભળાવવા કહ્યું ત્યારે બચુને તો કોઈ શંકા ઊભી થઈ જ નહિ પણ કાકાભાઈને કદાચ શાંતિ પ્રાપ્ત થતી હશે.

કુટુંબના એક છેડે ‘બચુ’ હતો તો બીજે છેડે કાકાભાઈના પિતા મારા દાદાબાપુ મોનજી વૈદ્ય હતા. જ્યારે બચુ પોતાના પિતાને ગીતાના શ્લોક સંભળાવતો હશે ત્યારે દાદાબાપુની હાલત કેવી થતી હશે ? તેમણે પોતાના મોટા પુત્ર રતિલાલને તો ગુમાવ્યા જ હતા. હવે આ નાનો પુત્ર પણ જવા બેઠો હતો અને પોતે સાવ નિઃસહાય, લાયકાર થઈને વિધિનો આ સિતમ જોઈ રહ્યા હતા !

મધુભાઈ વારંવાર દોડી આવતા હતા. ડોક્ટરોને મળી પરિસ્થિતિનો તાગ મેળવવા અને આશાનું કિરણ જોવા વલખાં મારતા હતા.

અંતે 1931ના સપ્ટેમ્બરની 27 તારીખે રવિવારે સાંજે કાકાભાઈએ ‘બચુને બી.એ. કરજો’ એ અંતિમ ઈચ્છા સાથે વિદાય લીધી.

મૃત્યુ સમયે ઘરનાં સૌ તો હતાં જ. તે ઉપરાંત ફઈબા અને તેમના જ્યેષ્ઠ પુત્ર વિષ્ણુભાઈ પણ હતા. વિષ્ણુભાઈએ સૌને ખબર આપવાની અને અન્ય દુન્યવી જવાબદારીઓ પોતાના નાના ભાઈ ઈશ્વરભાઈને સોંપી અને પોતે ગીતાપાઠ શરૂ કર્યો. થોડા સમય પછી મધુભાઈએ પણ તેમાં સાથ પુરાવ્યો.

નાના બચુ માટે તો આ પ્રસંગ પોતાનાં માતા-પિતા બંનેને એકસાથે ગુમાવવા જેવો હતો. તેમને સ્વસ્થ રાખવાની ફરજ તેમનાં ભાભી તથા ભાગીરથીબહેને બજાવી.

સ્મશાનેથી સૌ પાછા આવ્યા ત્યારે ઘરમાં જાણે કે શૂન્યાવકાશ થઈ ગયો હોય તેવી શાંતિ પથરાઈ ગઈ, ‘હવે આવતી કાલથી શું ?’ એ પ્રશ્ન સૌના હૈયામાં હતો.

‘કાલથી શું ?’ એ પ્રશ્ન તો મહત્વનો હતો પણ એક સપ્તાહ સુધી તો ભાવનગર શહેરનાં અને બહારગામનાં પરિચિતો અને કુટુંબીઓનો પ્રવાહ સતત ચાલુ જ રહ્યો. આઠમે દિવસે ઉઠમણાની ક્રિયા સંપન્ન થયા પછી જ ‘હવે શું ?’ એ વિચારવાનો સમય મળ્યો.

વૈદ્ય પરિવારમાં પુખ્ત વયના ચાર સભ્યો હતાં અને તેમાં કમાણી કરનાર કોઈ નહોતું. ફઈબાનો પરિવાર અને વૈદ્યપરિવાર સાથે બેઠા અને જુદા જુદા વિકલ્પો વિચાર્યાં. મધુભાઈ અભ્યાસ છોડી નોકરી કરવા માંડે એ એકમાત્ર ઉપાય સૂઝે તેમ હતું. મધુભાઈ એમ.એ.ના છેલ્લા વર્ષમાં હતા અને અભ્યાસ પૂરો થવાને આઠ-દસ મહિનાની જ વાર હતી. વિષ્ણુભાઈ અને ઈશ્વરભાઈ માધ્યમિક શિક્ષકો હતા. તેમણે ધ્યાન દોર્યું કે કોઈ નોકરી સરળતાથી મળે તેવી સ્થિતિ નહોતી. અર્થકારણમાં સખત મંદી આવી હતી. તેમનો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય હતો કે અત્યારે

એક વર્ષ તો પેટે પાટા બાંધીને પણ ચલાવી લેવું જોઈએ. ત્યાં સુધીમાં મધુભાઈ એમ.એ. થઈ જશે અને કદાચ ત્યાં સુધીમાં આર્થિક મંદી દૂર ન થાય તોપણ હળવી થાય જ અને એમ.એ. પાસ થયેલાને નોકરી મળી પણ જાય. તેમણે વચગાળાના સમય માટે આર્થિક સહાયની પણ ઓફર કરી.

મધુભાઈને બે બહુ નજીકના મિત્રો હતા. એક શાંતિભાઈ પકવાસા (તેમના કાકા મંગળદાસ પકવાસા સ્વાતંત્ર્યસેનાની હતા અને આઝાદી પછી મધ્યપ્રદેશના રાજ્યપાલ પણ બન્યા હતા) અને બીજા શંભુપ્રસાદ ત્રિવેદી. એ બંને મિત્રો પણ આ વાટાઘાટોમાં હાજર રહ્યા હતા. તેમણે મધુભાઈ એમ.એ. થાય ત્યાર પછી તેમને નોકરી અપાવવાનું માથે લીધું. એટલે નિર્ણય એવો થયો કે મધુભાઈ એમ.એ. થાય ત્યાં સુધી પરિવારે ખૂબ કરકસરપૂર્વક રહીને કામ ચલાવવું.

આમ વૈદ્ય પરિવારનો એક કપરો કસોટીકાળ શરૂ થયો.

5

મધુભાઈ મુંબઈમાં

આ કથામાં સામાન્ય રીતે આપણે સમયના ક્રમ પ્રમાણે જ બધી ઘટનાઓ આલેખી છે. પણ એક વ્યુત્ક્રમદોષ થયો છે તે હવે દૂર કરી લઈએ.

મધુભાઈ 1930માં ગણિત સાથે એમ.એ. કરવા માટે વડોદરા ગયા હતા એ તો આપણે કહ્યું છે. તેમના પરમ મિત્ર શંભુપ્રસાદ ત્રિવેદી પણ વડોદરા કોલેજમાં જ ગણિત સાથે એમ.એ.ના અભ્યાસ માટે ગયા હતા. 1930-'31ના શૈક્ષણિક વર્ષ દરમિયાન એમ.એ.ના ગણિતના વિદ્યાર્થીઓને રસ પડે તેવા સમાચાર સૌને મળ્યા. તે સમયે ગુજરાતના સૌથી પ્રખર ગણિતજ્ઞ તરીકે આચાર્ય ન. મા. શાહ ખૂબ જાણીતા હતા. તેમણે વિલાયતમાંની બી.એ., એમ.એ. તથા ટ્રાયપોસની પરીક્ષાઓમાં ઝળહળતી ફેતેહ મેળવી હતી. ઇંગ્લેન્ડથી પાછા ફર્યા પછી તેઓ પૂનાની સર પરશુરામ ભાઉ કોલેજમાં જોડાયા હતા. તેઓ તે કોલેજના આચાર્ય પણ બની ગયા હતા અને સમગ્ર ગુજરાતીભાષી તેમ જ મરાઠીભાષી પ્રદેશો પર જેની આજ હતી એવી મુંબઈ યુનિવર્સિટીની ગણિત અભ્યાસસમિતિ પર પણ તેમનું વર્ચસ સ્થપાઈ ચૂક્યું હતું. આ પ્રાધ્યાપક 1930માં જ પૂના છોડી સૂરતની એમ.ટી.બી. કોલેજમાં આચાર્ય તરીકે જોડાયા છે તે વાત ગુજરાતભરના ગણિતના અનુસ્નાતક વિદ્યાર્થીઓમાં ફેલાઈ ગઈ હતી. આવા વિદ્વાન પાસેથી ગણિતનું શિક્ષણ પોતાને મળે તેવી ઇચ્છા ગણિતના કયા વિદ્યાર્થીને ન થાય ? મધુભાઈ તથા શંભુભાઈએ પણ 1931ના જૂનથી એમ.એ.નું બીજું વર્ષ શાહસાહેબના વિદ્યાર્થી તરીકે એમ. ટી. બી. કોલેજ, સૂરતમાં પસાર કરવાનું નક્કી કર્યું. કાકાભાઈને તો આમાં કોઈ હરકત હતી જ નહિ એટલે જૂન,

1931થી મધુભાઈ એમ. ટી. બી. કૉલેજ, સૂરતમાં જોડાઈ ગયા અને શાહસાહેબના વિદ્યાર્થી બની ગયા.

હવે ભાવનગરના ઘરમાં બચુભાઈ, તેમનાં ભાભી અને દાદા મોનજીભાઈ જ રહ્યાં. કાકાભાઈ ન રહ્યા તેથી થોડા સમય માટે તો બચુભાઈ સુકાનવિહોણી નૌકા જેવા થઈ ગયા. સાંજે પિતા પાસે બેસીને વાંચવાનું ન રહ્યું એટલે મિત્રો સાથે રખડવાનું શરૂ થયું. પિતાની વિદાયનો આઘાત અને મોટા ભાઈની ગેરહાજરી એ બધાથી બચુભાઈ રખડુ જેવા થઈ ગયા અને કોક મિત્રને રવાડે ચડીને તમાકુની લત પણ લગાડી બેઠા. સદભાગ્યે એ પોતે જ પોતાની અધોગતિથી ચોંકી ગયા અને તમાકુને તિલાંજલિ આપી દઈ શક્યા.

હવે સાંજે તેમણે અભ્યાસનાં તેમ જ કાકાભાઈનાં વસાવેલાં પુસ્તકો વાંચવાનું શાખ્યું અને રસ્તા સર થઈ ગયા.

1932માં બચુભાઈ અંગ્રેજી પાંચમા ધોરણમાં પાસ થયા અને મધુભાઈ એમ.એ.માં પાસ થઈ ગયા. પોતાની પરીક્ષા પૂરી થયા પછી તેઓ ભાવનગર આવી નોકરીની શોધ કરવા લાગી પડ્યા હતા. પરિણામ આવી ગયું પછી પણ તેમને નોકરી ન મળી અને ટ્યૂશન પણ ન મળ્યાં ત્યારે કુટુંબ સામે મોટું સંકટ ઊભું થયું.

મધુભાઈ અને વૈદ્યપરિવાર જેમાં બૂરી રીતે ફસાયાં હતાં તે વીસમી સદીની સૌથી વિકરાળ મહામંદી હતી. આ મંદી ન્યૂયૉર્કના વૉલસ્ટ્રીટ બજારથી શરૂ થઈ હતી (29 ઓક્ટોબર, 1929) અને તેણે ઝડપથી સમગ્ર વિશ્વ પર કબજો કરી લીધો હતો. શેરોના ભાવોમાં કડાકો બોલતાં કેટલીયે બેન્કો, કારખાનાંઓ અને અન્ય આર્થિક સંસ્થાઓએ દેવાળાં કાઢ્યાં હતાં. કરોડોએ નોકરી અને કામધંધા ગુમાવ્યાં હતાં. નોકરી મળવાનો તો પ્રશ્ન જ ન હતો, જેમની પાસે નોકરી હતી એ જો પોતાની નોકરી બચાવી શકે તોપણ નસીબદાર ગણાય એવી સ્થિતિ હતી. કારખાનાં બંધ પડ્યાં હતાં એટલે મજૂરી પણ નહોતી મળતી. વૈદ્યપરિવારને તો ‘દુકાળમાં અધિક માસ’ એવી પરિસ્થિતિ હતી.

મધુભાઈના મિત્ર શાંતિભાઈ પકવાસાનાં એક બહેન મુંબઈમાં પરણ્યાં હતાં અને પ્રમાણમાં સુખી હતાં. શાંતિભાઈએ એ બહેન-બનેવી સાથે મસલત કરીને મધુભાઈને સૂચવ્યું કે ‘આપણે બંને મુંબઈ જઈને, ત્યાં મારી બહેનને ત્યાં રહેશું અને નોકરી શોધીશું. મુંબઈ મોટું શહેર છે, ત્યાં પણ મંદી તો છે જ પણ ‘ભાંગ્યું તોયે ભરૂચ’ છે એટલે કાંઈક તો મળશે જ.’

આમ મધુભાઈ શાંતિભાઈ સાથે જુલાઈ, 1932માં મુંબઈ પહોંચ્યા. ઘણા દિવસની રઝળપાટ પછી તેમને કાલબાદેવી રોડ પરની કાપડની એક દુકાનમાં સેલ્સમેનની નોકરી મળી.

એમ.એ.ની ડિગ્રી પણ નોકરી કાપડિયાને ત્યાં ગુમાસ્તાની. કામ ગ્રાહકોને જાત જાતના કાપડના તાકા બતાવવાના, તેનાં ગુણગાન ગાવાનાં અને પસંદ કરેલ તાકામાંથી જોઈતા પ્રમાણમાં કાપડ ફાડી આપવાનું, પછી તેમનો શેઠ બિલની ગણતરી કરે અને પૈસા લઈ લે. આ છેલ્લી વિધિમાં મધુભાઈનું ગણિતજ્ઞાન કામ લાગે અને મધુભાઈ જે ઝડપે બિલની રકમ મોઢે ગણી આપે તેથી શેઠ પર પ્રભાવ પડે !

1932માં જ મધુભાઈએ પોતાનું ઘર ભાડે રાખી લીધું. ઘર એટલે ? કાલ-બાદેવી વિસ્તારમાં કબૂતરખાના પાસે એક માળામાં એક અંધારો ઓરડો. (માળાને પાછળથી ચોલ કહેવાનો રિવાજ શરૂ થયો.)

1932ના અંતમાં મધુભાઈ ભાવનગર જઈ પોતાનાં પત્ની વિનુબહેનને પણ મુંબઈ લઈ ગયા અને મુંબઈના પેલા માળામાં ઘરસંસાર માંડ્યો.

ભાવનગરમાં હવે વૈદ્યસાહેબ એટલે બચુભાઈ અને દાદા જ રહ્યા. હવે ઘરમાં કોઈ સ્ત્રી નહોતી. દાદા દિવસનો મોટો ભાગ નજીકમાં ફઈબાને ત્યાં પસાર કરતા. બચુભાઈને સામાન્ય રસોઈ આવડતી હતી એટલે જમવાનું ગાડું ફઈબાના ઘરના સહકારથી ગબડી જતું હતું. દાદાનો સ્વભાવ ઉગ્ર હતો એટલે ઘણી વાર બચુભાઈ પર ઊખડી પડતા. કદાચ દાદાના આ સ્વભાવે બચુભાઈને ઉશ્કેરાટમાં પણ સ્વસ્થ રહેવાની તાલીમ આપી હશે.

બચુભાઈ હવે અંગ્રેજી ધોરણ પાંચ(અત્યારના ધોરણ નવ)માં હતા. પિતા કા-કાભાઈએ એમને જે વાંચનની ટેવ પાડી હતી અને તેમનામાં સાહિત્યપ્રીતિ જગાડી હતી એ હવે બરાબર કામ લાગી. અંગ્રેજી, ગુજરાતી, ગણિત, વિજ્ઞાન એ બધા વિષયોમાં એ સરસ પ્રવીણતા દર્શાવતા હતા.

આપણે આગળ કહી ગયા તેમ દર ઉનાળુ રજાઓમાં વૈદ્યબંધુઓ અને તેમના માસિયાઈ વસાવડાબંધુઓ તેમના મામા(ભાઈમામા)ને ત્યાં જઈ ખૂબ મઝા કરતા. મધુભાઈ અને વસાવડાબંધુઓમાંના મોટા ભાઈ ભનુભાઈનાં લગ્ન થયાં પછી એ બે તો મામાને ત્યાં ન જતા પણ બચુભાઈ અને નાના વસાવડાબંધુ હરસુખભાઈ તો હજી પણ ઉનાળુ વૈકેશન મામાને ત્યાં જ ગાળતા.

માતૃશ્રાદ્ધ માટે પ્રખ્યાત ઉત્તર ગુજરાતના સિદ્ધપુરના ગોર રસિકભાઈ શુક્લને ઘેર યાત્રાળુઓની નોંધવાળા ચોપડા છે તેમાં ચોથી જૂન, 1933ના રોજ ભાઈમામા(ત્રિકમલાલ શંકરલાલ હાથી)ની મુલાકાતનો ઉલ્લેખ મળે છે. તેમાં તેમના ભાણેજ પ્રહલાદરાય ચુનીલાલ વૈદ્ય તથા હરસુખરાય નૌતમરાય વસાવડા પણ સાથે હોવાનો ઉલ્લેખ છે. આ પરથી જણાય છે કે 1933ની ઉનાળાની રજાઓમાં પણ બચુભાઈ મામાને ત્યાં ગયા જ હશે. તેઓ ‘મહાયાત્રા’થી પાછા ફરતાં સિદ્ધપુર આવ્યા હતા તેમ લખેલું છે. સંભવ એવો છે કે વૈદ્યસાહેબના જીવનની આ

કદાચ એકમાત્ર 'યાત્રા' હશે. કારણ કે તેઓ ધાર્મિક વિધિઓમાં અને યાત્રાધામોની મુલાકાતમાં માનતા નહોતા.

છેક 2008માં વૈદ્યસાહેબનાં પત્ની વિદ્યાબહેનનું અવસાન થયું ત્યારે સાહેબે તેમનું અસ્થિવિસર્જન સિદ્ધપુરમાં થાય એવી ઇચ્છા કરી. એ પ્રસંગે અમે સૌ સિદ્ધપુર ગયાં હતાં ત્યારે અમે કોઈ ગોરનો સંપર્ક કર્યો નહોતો તેથી ઉપર લખેલી વાતથી અમે સૌ અજાણ જ હતાં. 75 વર્ષ પહેલાં પોતે સિદ્ધપુર આવ્યા હતા એ વાત વૈદ્યસાહેબ પોતે ભૂલી જ ગયા હતા. પણ એ મુલાકાતથી મળેલા સંસ્કારોએ એમને પત્નીનાં અસ્થિવિસર્જનની વાત આવી ત્યારે સિદ્ધપુર જ યાદ આવ્યું.

મુંબઈમાં મધુભાઈની કોઈ વધુ સારી નોકરીની તલાશ ચાલુ જ હતી. આખરે 1933ના જૂનમાં તેમને મુંબઈના પરા અંધેરીમાં શેઠ માધવદાસ અમરસી હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષકની નોકરી મળી. પગાર લગભગ દોઢગણો (એટલે માસિક રૂ. 50) મળ્યો એટલે તેઓ ત્યાં જોડાઈ ગયા. હવે તેમને કબૂતરખાના પાસે આવેલા (અને કબૂતર માટેના ખાના જેવા) ઘેરથી નીકળી ચર્નીરોડ સ્ટેશન સુધી ચાલતા જવું પડતું હતું અને ત્યાંથી પરાંની ગાડી પકડીને અંધેરી જવાનું થતું હતું. તેમની સ્કૂલનો પાછલો ભાગ અંધેરીના સ્ટેશનથી નજીક જ હતો.

હવે આર્થિક રીતે મધુભાઈ દાદા તથા ભાઈને ભાવનગરથી મુંબઈ લાવી પોતાની સાથે રાખી શકે તેમ હતા પણ એ માટે થોડું મોટું ઘર જોઈએ. આમ તેમણે નવા ઘરની શોધ શરૂ કરી.

1933ના ચોમાસામાં મધુભાઈને મુંબઈના એક નવા અને નમૂનેદાર પરાં ખારમાં ઘર મળ્યું.

મુંબઈના પશ્ચિમ ભાગમાં જે પરાંની રેલવેલાઈન હતી તે ચર્ચગેટથી વિરાર સુધીની હતી. ચર્ચગેટથી ગણતાં ખારમું સ્ટેશન વાંદરા છે. 1934માં વાંદરાથી ઉત્તરમાં વસતિ ખૂબ ઓછી હતી. વાંદરામાં સારી એવી વસતિ હતી. ત્યારપછી એકાદ-બે કિલોમીટરમાં ક્યાંય વસતિ ખાસ નહોતી અને પછી સાંતાક્રુઝ આવતું. સાંતાક્રુઝ પછી ઉત્તરે વિલે-પારલે અને પછી અંધેરી એમ પરાં હતાં. સાંતાક્રુઝ, વિલે-પારલે (ટૂંકમાં પારલા) અને પછી અંધેરી એ બધાંમાં ઠીકઠીક વસતિ હતી. પણ વાંદરા અને સાંતાક્રુઝ વચ્ચે વસતિ બહુ જ ઓછી હતી. અંગ્રેજ સરકારે આ ખાલી વિસ્તારમાં એક નમૂનેદાર અને ઉદાહરણીય બની રહે તેવું પરું વિકસાવવાનો વિચાર કર્યો. એ વિસ્તારના વાંદરા તરફને છેડે એક નાનકડું ગામડું ખાર નામનું હતું. એ પરથી નવા પરાંનું નામ ખાર પાડવામાં આવ્યું. પહેલાં તો પરાંની લાઈન પર એક નવું સ્ટેશન ખાર (જે શરૂઆતમાં ખાર રોડ હતું) શરૂ થયું. ખૂબ આધુનિક રીતે ખાર સ્ટેશનથી પશ્ચિમે છેક દરિયાકાંઠે દાંડા ગામ હતું ત્યાં સુધીની જમીનને વિકસાવવામાં આવી. અમેરિકાનાં શહેરોની જેમ ખારમાં મોટા ભાગના રસ્તા

પૂર્વપશ્ચિમ કે ઉત્તર-દક્ષિણ જ હોય તેવી યોજના હતી. દરેક રસ્તાને ક્રમથી જ ઓળખવાનો રિવાજ શરૂ થયો. કોઈ વ્યક્તિના નામ પરથી કોઈ પણ રસ્તાનું નામ ન પાડવા ઠરાવાયું હતું. આમાં બે માર્ગો અપવાદરૂપ હતા કારણ કે એ બંને તે તરફના તમામ પરાંને સાંકળતા માર્ગો હતા. એકનું નામ ઘોડબંદર રોડ હતું (જે પાછળથી એસ. વી. રોડ કહેવાયો) અને બીજો લિંકિંગ રોડ હતો. આ બંને સમાંતર હતા અને ઉત્તર-દક્ષિણ હતા. માર્ગ નં. 1 ખાર સ્ટેશનથી શરૂ થઈ દાંડા સુધી જતો હતો. યોજનામાં એક સાર્વજનિક ખુલ્લો હોલ તથા બંધ હોલ, એક જિમખાનું અને બાળકો માટે રમવાનો એક બગીચો. સાર્વજનિક પુસ્તકાલય માટે પણ જમીન આરક્ષિત હતી.

આ ખારના દસમા રસ્તા પર એક આધુનિક ‘માળો’ હતો જેનું નામ વિદ્યાવિલાસ હતું. એ મકાન તો મોટું હતું. તેમાં નીચેના માળે ચાર ફ્લેટ હતા અને ઉપરના માળે પણ ચાર ફ્લેટ હતા. આમાંથી ઉપરના માળનો એક ફ્લેટ મધુભાઈને ભાડે મળ્યો હતો. ઘરઘણી આ મકાનમાં રહેતા ન હતા. એ પારસી સદગૃહસ્થ મિ. ખંભાતા પોતાના એક માણસ સાથે દર મહિને આવતા અને દરેક ભાડૂત પાસેથી ભાડું ઉઘરાવી જતા. તેના માણસ પાસે જુદી જુદી જાતનાં બિસ્કિટોનાં પેકેટ રહેતાં. અને પેલા પારસી સદગૃહસ્થ પોતાના હાથે વિદ્યાવિલાસનાં સૌ બાળકોને બિસ્કિટો વહેંચતા. ત્રણ-ચાર વર્ષ માટે મેં પણ આ લાભ લીધો હતો.

મધુભાઈ સપ્ટેમ્બર, 1934માં વિદ્યાવિલાસમાં આવ્યા. આ માટે તેમણે તથા મારાં માતૃશ્રીએ કાલબાદેવીના તેમના ઘેરથી લગભગ 15 કિમી. દૂર આવેલા વિદ્યાવિલાસ સુધી વિક્ટોરિયા ઘોડાગાડી ભાડે કરી હતી અને તેઓ પોતે, તેમનો અંગત સામાન તથા બધી ઘરવખરી એ બધું વિક્ટોરિયામાં જ નવે ઘેર પહોંચ્યાં હતાં.

ખારમાં આવ્યા પછી મધુભાઈને માટે એમની સ્કૂલ પણ નજીક આવી ગઈ હતી. તેમને એક ટ્યૂશન પણ મળ્યું હતું એટલે હવે જાણે ભાગ્ય ખૂલતું હોય તેમ લાગતું હતું. તેમણે ભાવનગર દાદા તથા ભાઈને હવે કાયમ માટે મુંબઈ આવી જવા જણાવ્યું. દિવાળી(1934)ના વેકેશનમાં પોતે બંને ભાવનગર ગયાં, ત્યાંનું ઘર ઘરઘણીને સોંપ્યું અને ચારે જણાં મુંબઈ આવ્યાં.

આમ જીવનનાં અતિ મહત્વનાં સાડા અગિયાર વર્ષ ભાવનગરમાં વિતાવ્યા પછી અને પોતાના અભ્યાસમાં મેટ્રિકના વર્ષની વચ્ચે વૈદ્યસાહેબ મુંબઈવાસી થયા.

મુંબઈમાં કૉલેજ-શિક્ષણ અને લગ્ન

1933ના નવેમ્બરમાં શાળાના બીજા સત્રથી વૈદ્યસાહેબ મૉટ્રિકના વિદ્યાર્થી તરીકે મધુભાઈની જ શાળા અંધેરીની શેઠ માધવદાર અમરસી હાઈસ્કૂલમાં જોડાઈ ગયા. તેમને ભાગે શિક્ષણ લેવાનું તો બહુ ન આવ્યું કારણ કે સત્રના મધ્યમાં જ વર્ગો પૂરા કરી પ્રિલિમિનરી પરીક્ષા લેવાતી હતી. એ પરીક્ષામાં સારો દેખાવ કરનારને જ મુંબઈ યુનિવર્સિટી દ્વારા માર્ચમાં લેવાતી મૉટ્રિક પરીક્ષામાં બેસવા દેવામાં આવતા.

ભાવનગરની આલ્ફ્રેડ હાઈસ્કૂલમાં પણ માધ્યમ અંગ્રેજી હતું અને અહીં મુંબઈમાં પણ અંગ્રેજી જ હતું. પણ અહીં વર્ગમાં સામાન્ય રીતે શિક્ષકો અંગ્રેજીમાં જ બોલતા અને સમજાવતા જ્યારે ભાવનગરમાં બ્લેકબોર્ડ પર કેવળ અંગ્રેજી લખાતું પણ મૌખિક રીતે અંગ્રેજી તેમ જ ગુજરાતી તેમ બંનેનું મિશ્રણ ચાલતું.

વિદ્યાવિલાસના પડોશીઓમાં એક ભોગીલાલ (રામભાઈ) મંકોડી હતા અને બીજા એક શાંતિલાલ ત્રિવેદી હતા. રામભાઈ મંકોડી એક જાણીતા અને બાહોશ વકીલ હતા. શાંતિભાઈ નિવૃત્ત હતા પણ તેમને સાહિત્ય અને સાંપ્રત સમાચારોની ચર્ચામાં ખૂબ રસ હતો. રામભાઈ સાથે તેમના નાના ભાઈ કનકભાઈ પણ રહેતા. તે પણ 1933-’34ના જ વર્ષમાં મૉટ્રિકની પરીક્ષા માટે તૈયારી કરતા હતા. એટલે વૈદ્યસાહેબ અને કનકભાઈ ખૂબ પાકા મિત્રો થઈ ગયા. બંને વિદ્યાવિલાસની વિશાળ અગાસીમાં જ સૂએ અને ત્યાં જ અભ્યાસ કરે, ચર્ચા કરે અને વિદ્યાવિલાસના અન્ય રહેવાસીઓ સાથે અટકચાળા પણ કરે. એ બધાં અટકચાળામાં કનકભાઈની

રમૂજવૃત્તિ અને બચુભાઈની બુદ્ધિની ચમત્કૃતિ દેખાય.

આ બે મિત્રોની સ્થિતિમાં એક મોટો તફાવત એ હતો કે કનકભાઈની ભવિષ્યરેખા નિર્ધારિત અને નિશ્ચિત હતી જ્યારે બચુભાઈના ભવિષ્યમાં થોડીક અનિશ્ચિતતા હતી. કનકભાઈને તો ડોક્ટર બનવું હતું અને તે સમયે માંગના પ્રમાણમાં બેઠકોનો પુરવઠો કદાચ વધુ જ હતો. વળી જેના મોટા ભાઈ બાહોશ વકીલ હોય તેને પૈસાની શી મુશ્કેલી પડે ? બીજી તરફ બચુભાઈની મહત્વાકાંક્ષા તો વિજ્ઞાન કોલેજમાં જઈને એન્જિનિયર બનવા કે વિજ્ઞાનનો ઉચ્ચઅભ્યાસ કરવાની જ હતી; પરંતુ એ માટે ફીનાં નાણાં ક્યાંથી આવશે એ મોટો પ્રશ્ન હતો. મધુભાઈનો પગાર હવે માસિક રૂ. 65નો હતો પણ તેમાંથી રૂ. 27 તો ઘરભાડામાં જ ચાલ્યા જતા હતા ત્યાં કોલેજની ફી ક્યાંથી ભરવી ? એટલે બચુભાઈએ કોલેજમાં દાખલ થઈશ જ એવી કોઈ ઇચ્છા પોતાના દિલમાં ઊભી થવા દીધી નહોતી. ‘પડશે તેવા દેવાશે’ એવી વૃત્તિ રાખતા હતા. કેટલીક વાર તો રૂ-બજારમાં નોકરી મળશે કે શૉરબજારમાં તેની ચર્ચા પણ ઘરમાં ચાલતી હતી.

* * *

આપણને કદાચ આશ્ચર્ય થાય પણ મહાનગર મુંબઈમાં 1930 સુધી કેવળ ત્રણ જ (આર્ટ્સ અને સાયન્સ) કોલેજો હતી; વળી આ ત્રણે કોલેજોની સ્થાપના 1860 સુધીમાં થઈ ગઈ હતી. આ ત્રણ કોલેજો એટલે એડિન્સ્ટન કોલેજ, સેઈન્ટ ઝેવિયર્સ કોલેજ અને વિલ્સન કોલેજ. આ ત્રણે તળ મુંબઈમાં હતી. 1925 સુધીમાં તો મુંબઈ નગરની વસતિનો ઘણો મોટો ભાગ પરાંઓમાં હતો છતાં ત્યાં એક પણ કોલેજ હતી નહિ. વધુ આશ્ચર્ય તો એ વાતનું છે કે આ ત્રણ આર્ટ્સ અને સાયન્સ કોલેજની સામે દાક્તરી કોલેજો પણ ત્રણ હતી. આ કોલેજો એટલે સરકારી જે. જે. હોસ્પિટલ સાથે સંકળાયેલી ગ્રાન્ટ મેડિકલ કોલેજ, મ્યુનિસિપાલિટીની કે. ઈ. એમ. હોસ્પિટલની સાથે સંકળાયેલી જી. એસ. મેડિકલ કોલેજ તથા ટોપીવાલા મેડિકલ કોલેજ. આમ હોતાં મેડિકલ કોલેજમાં પ્રવેશ સહેલાઈથી મળે તેમાં કોઈ આશ્ચર્ય ન થવું જોઈએ.

1920થી શરૂ થતા દાયકા દરમિયાન સરકારને પરાંમાં એક સરકારી કોલેજ સ્થાપવા માટે સર ઇસ્માઈલ યૂસુફ તરફથી દાન મળ્યું. દાનમાં શરત એટલી જ હતી કે પ્રવેશ માટે અરજી કરનારાઓમાં મુસલમાન વિદ્યાર્થીઓને અગ્રિમતા અપાય. આમ અંધેરીથી બે કિલોમીટર ઉત્તરે આવેલ પરા જોગેશ્વરીમાં રેલવેલાઈનની પૂર્વમાં થોડે જ દૂર એક સુંદર ટેકરી પર ઇસ્માઈલ યૂસુફ કોલેજ બંધાઈ અને તે 1930માં શરૂ થઈ. મુંબઈમાં આ આર્ટ્સ તથા સાયન્સની ચોથી કોલેજ બની.

* * *

વૈદ્યસાહેબના મિત્ર કનકભાઈ મંકોડી તો મૅટ્રિકનું પરિણામ આવ્યું કે તરત

ઇસ્માઈલ યુસુફ કોલેજમાં પ્રવેશ મેળવવા ઊપડ્યા. વૈદ્યપરિવારની આર્થિક સ્થિતિ જોતાં બચુભાઈએ તો હમણાં કોલેજપ્રવેશ માટે પ્રયત્ન કરવાનું માંડી વાળ્યું હતું. પણ એ કનકભાઈની સાથે કોલેજે ગયા ખરા. ત્યાં તેમણે જોયું કે કોલેજ તો ટેકરી પર ખૂબ મનોહર વાતાવરણ વચ્ચે આવેલી છે અને ટેકરી પરથી માઈલો સુધી શહેરનું સુંદર મનોરમ્ય દૃશ્ય દેખાય છે. વળી તેમણે એ પણ જોયું કે કોલેજમાં પ્રવેશનું ફોર્મ નિ:શુલ્ક મળે છે એટલે તેમણે એક ફોર્મ તો લઈ જ લીધું એટલું જ નહિ પણ ફોર્મ ભરીને આપી દઈએ તો એ સમયે પણ કોઈ ફી ભરવાની નહોતી. તેથી બંને મિત્રોએ ત્યાં જ ફોર્મ ભરીને આપી દીધાં.

સંજોગો એવા બન્યા કે ત્યારપછી પાંચ-છ દિવસમાં જ મધુભાઈને મહિને 50 રૂપિયાનું ટ્યૂશન મળ્યું. આથી કોલેજપ્રવેશનો માર્ગ સરળ થઈ ગયો. આમ વૈદ્યસાહેબે એક સ્થળે લખ્યું છે તેમ રૂ-બજાર જતા રસ્તા પર ચાલતાં ચાલતાં તેમણે એવો વળાંક લીધો કે તેઓ કોલેજ પહોંચી ગયા.

કોલેજમાં તો પહોંચ્યા પણ હજી સમસ્યાઓ તો હતી જ. પાઠ્યપુસ્તકો ક્યાંથી લાવવાં, મોટા ભાઈ પરનો બોજ કેમ બને તેટલો હળવો કરવો આ બધા પ્રશ્નો તેમની સામે હતા.

મધુભાઈ કાલબાદેવી રોડ પર કાપડની દુકાનમાં કામ કરતા ત્યારે તેમણે જોયું હતું કે ઘણી ગુજરાતી વેપારી પેઢીઓ કેળવણી માટે વિદ્યાર્થીઓને સખાવતો કરતી હતી. આ સાંભળી વૈદ્યસાહેબ એક વાર કાલબાદેવી આંટો મારી આવ્યા. ત્યાં તેમને ત્રણ-ચાર એવી સંસ્થાઓની ભાળ મળી કે જે હોશિયાર વિદ્યાર્થીઓને ફી અને પાઠ્યપુસ્તકો માટે સહાય કરતી હતી. તેમણે એક એવી પેઢી પાસેથી પાઠ્યપુસ્તકો મેળવ્યાં અને ખૂબ જતનપૂર્વક સાચવીને વાપર્યાં. વર્ષાંતે જ્યારે એ તેમણે સરસ સ્થિતિમાં પાછાં આપ્યાં ત્યારે પેલી સંસ્થાએ ખુશ થઈને બીજા વર્ષનાં પુસ્તકો તો આપ્યાં જ પણ રોકડ ઇનામ પણ આપ્યું.

વૈદ્યસાહેબ પછી અઢાર વર્ષે હું જ્યારે કોલેજમાં દાખલ થયો ત્યારે અમારી સ્થિતિ તત્કાલીન આર્થિક સંજોગો જોતાં બહુ સુધરી નહોતી. મારા પિતાશ્રીનો પગાર માસિક રૂ.160 હતો અને મારી કોલેજની સત્ર ફી રૂ. 150 હતી. મેં પણ કાલબાદેવી રોડ પરની એક સંસ્થાને અરજી કરી હતી. તેના શેઠે મને બોલાવી મારી સાથે વાત કરી પોતાના વાણીતરને મને તરત જ રૂ. 500નો ચેક આપવા કહ્યું હતું.

મુંબઈના ગુજરાતી નાગરિકોમાં શરૂઆતથી જ સાહસવૃત્તિ અને મહત્વાકાંક્ષા તથા મહેનતની વૃત્તિ અને બુદ્ધિ તો હતાં જ અને તેમણે ઝળહળતી ફતેહ મેળવી છે. પણ આ ફતેહમાં આ પ્રકારની સખાવતી સંસ્થાઓની જે ભૂમિકા રહી છે તેને વિશે કોકે અભ્યાસપૂર્ણ ગ્રંથ લખવાની જરૂર લાગે છે.

આવી સખાવતી સંસ્થાઓના પરિચયમાં આવ્યા પછી જ કદાચ વૈદ્યસાહેબને એન્જિનિયરિંગનો અભ્યાસ કરવાની હિંમત આવી. એ આકાંક્ષા સિદ્ધ કરવા તેમણે કૉલેજની અન્ય પ્રવૃત્તિઓમાં ધ્યાન આપવાને બદલે અભ્યાસમાં જ ધ્યાન પરોવ્યું.

વૈદ્યસાહેબ ઇન્ટર સાયન્સમાં હતા ત્યારે ઓક્ટોબર, 1935માં મારો જન્મ થયો હતો. પરિવારમાં વૈદ્યસાહેબ પછી અઢાર વર્ષે સીધો મારો જ જન્મ થયો હતો. એટલે સૌ ખુશ હતાં. રાત્રે મને ઊંઘ ન આવતી હોય અને હું ઘોડિયામાં પડ્યો પડ્યો રડતો હોઉં તો અગાસીમાં સૂતાં સૂતાં વૈદ્યસાહેબને મારું રુદ્ધન સંભળાય એટલે તરત નીચે ઊતરે. મને તેડીને નીચે કંપાઉન્ડમાં લઈ જાય, જરાક ઠંડો કરે અને પછી ઘોડિયામાં મૂકી સુવાડે. ઘણી વાર મને હાલરડું ગાઈને પણ સુવરાવે. મે-ઘાણીરચિત શિવાજીનું હાલરડું એમનું માનીતું હતું. તેના શબ્દોમાં જરાતરા ફેરફાર કરીને એ ગાય, ‘અરુણિયાને નીંદરું ના’વે, કાકો બચુભાઈ ઝુલાવે.’

1936માં બચુભાઈ અને કનકભાઈ બંને ઇન્ટર સાયન્સમાં પાસ થઈ ગયા. કનકભાઈ તો પોતાની રુચિ પ્રમાણે મેડિકલ કૉલેજમાં દાખલ થઈ ગયા. કાળે કરીને તેઓ ડૉક્ટર બન્યા અને તેમણે રાજકોટમાં મોટી ટાંકી પાસે દવાખાનું કર્યું અને ખૂબ કીર્તિ અને કલદાર કમાયા. બચુભાઈ સાથેની તેમની મિત્રતા આજીવન ચાલુ રહી.

ઇન્ટરમાં પાસ થઈ બચુભાઈની પહેલી ઇચ્છા તો એન્જિનિયર બનવાની હતી. ઇન્ટરના પરિણામને દિવસે બચુભાઈ બહારગામ હતા અને તેમનું પરિણામ કૉલેજમાં જઈને કનકભાઈ જ લઈ આવ્યા. તેમણે કૉલેજના ચોપડામાંથી બચુભાઈનું પરિણામ એક કાગળમાં ઉતાર્યું અને ઘેર લઈ આવ્યા. બચુભાઈને ગણિતમાં 200માંથી 139 માર્ક મળ્યા હતા પણ કનકભાઈ ભૂલમાં 119 લખી લાવ્યા. મુંબઈ પાછા આવ્યા પછી બચુભાઈ પેલા કાગળમાં પોતાના માર્ક જોઈને નિરાશ થઈ ગયા. એન્જિનિયરિંગમાં પ્રવેશ માટે ગણિતમાં ઓછામાં ઓછા 65 ટકા માર્ક જરૂરી હતા જ્યારે 119 માર્ક તો 60 ટકાથી પણ ઓછા હતા. એટલે તેમણે એન્જિનિયરિંગમાં જવાનો વિચાર પડતો મૂકી બી.એસસી. કરવા નક્કી કર્યું. આમ મિત્રની એક નાનકડી ભૂલને કારણે એન્જિનિયરિંગના રસ્તા પરથી આપણા વૈદ્યસાહેબ વિજ્ઞાન તરફ વળી ગયા.

જો કનકભાઈ સાચા માર્ક લખી લાવ્યા હોત તો શું એક વિખ્યાત વૈજ્ઞાનિકને સ્થાને એક ઉત્તમ એન્જિનિયર મળ્યો હોત ? એમને જાણનાર સૌ કહેશે કે એમ જ થયું હોત. પણ એમને જાણનાર અને વખાણનાર વર્ગ અત્યારનાં કરતાં ઘણો જુદો હોત તે ચોક્કસ! એક નાનીશી ભૂલનું પરિણામ કેટલું બધું જુદું છતાં એટલું જ શ્રેયસ્કર આવી શકે છે !

* * *

સામાન્ય રીતે જે વિજ્ઞાન કોલેજમાં કોઈ ઇન્ટર સુધી ભણ્યું હોય તે જ કોલેજમાં બી.એસસી.નું શિક્ષણ પણ લઈ શકાય. પણ મુંબઈમાંની બે સરકારી કોલેજ એલ્ફિન્સ્ટન અને ઇસ્માઈલ યૂસુફ માટે તેમ નહોતું.

જગતનું પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ 1914થી 1918 સુધી ચાલ્યું. તેમાં વિવિધ કાર્યો કરી શકે તેવાં આયુધો અને વાહનો (એરોપ્લેન, યુદ્ધ જહાજ, ટેન્ક, જીપ, સબમરીન) ખૂબ મહત્વનાં બન્યાં. આ કારણે વિજ્ઞાનની તાલીમ પર વિશેષ ધ્યાન આપવું જોઈએ એમ સૌ અને વિશેષ કરીને અંગ્રેજોને લાગ્યું. આથી વિજ્ઞાનની આધુનિક સાધનોથી સજ્જ હોય તેવી ખાસ કોલેજો (અંગ્રેજ) સરકારે સ્થાપવા માંડી. મુંબઈમાં પણ આવી એક સંસ્થા રોયલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ સાયન્સ 1924માં સ્થપાઈ. આધુનિક પ્રયોગશાળા, વર્કશોપ અને પુસ્તકાલયવાળી આ વિદ્યાસંસ્થાનું આલીશાન મકાન અને કેમ્પસ એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજની નજીક જ બંધાયું. એમ ઠરાવવામાં આવ્યું કે આ સંસ્થામાં ઇન્ટર સાયન્સ પછી જ પ્રવેશ આપવામાં આવશે અને આ સંસ્થાના વિદ્યાર્થીઓને બધી જ અદ્યતન સગવડો મળશે. તેઓ બી.એસસી., એમ.એસસી. તથા પીએચ.ડી.ની ડિગ્રીઓ માટે કામ કરી શકશે.

આ પછી વિજ્ઞાનના વિષયોમાં એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાં બી.એસસી.ના વર્ગો બંધ કરાયા અને ઇસ્માઈલ યૂસુફ કોલેજમાં તો પહેલેથી જ ઇન્ટર સુધી જ વિજ્ઞાન શાખા હતી. આ કારણે સામાન્ય રીતે આ બે કોલેજના જે વિદ્યાર્થીઓને બી.એસસી. કરવું હોય તે બધા ઇન્સ્ટિટ્યૂટમાં જ પ્રવેશ મેળવે તેવું થયું. શહેરની અન્ય કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ પણ ઇચ્છે તો ઇન્સ્ટિટ્યૂટમાં પ્રવેશ લઈ શકે એવું હતું.

આમ પી. સી. વૈદ્યાસાહેબે આર. આઈ. એસ.માં બી.એસસી. માટે પ્રવેશ લીધો. તેમણે મુખ્ય વિષય તરીકે ગણિતશાસ્ત્ર તથા ગૌણ વિષય તરીકે ભૌતિકશાસ્ત્ર પસંદ કર્યા હતા. સરકાર સામાન્ય રીતે ખૂબ બાહોશ વિદ્વાનોને જ આ સંસ્થામાં પ્રાધ્યાપકો તરીકે નીમતી અને ગોઠવતી હતી (આ લખનારની શૈક્ષણિક કારકિર્દી ઇન્સ્ટિટ્યૂટમાંથી જ શરૂ થઈ હતી પણ તે કદાચ જોગાનુજોગ હતું.)

દેશ સ્વતંત્ર થયા પછી સંસ્થાના નામમાંથી 'રોયલ' શબ્દ કાઢી નાખવામાં આવ્યો હતો એટલે હવે તે ધી ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ સાયન્સના નામે જાણીતી છે.

ઇન્સ્ટિટ્યૂટની મુખ્ય ઇમારત અર્ધવર્તુળાકાર અને ત્રણ માળવાળી હતી. આ અર્ધવર્તુળ પૂર્વ દિશાથી શરૂ થઈ દક્ષિણ થઈને પશ્ચિમ દિશા સુધી જતું. ઇમારતને પૂર્વ છેડે ભોંયતળિયે એક ભવ્ય ઓડિટોરિયમ (કાવસજી જહાંગીર હોલ) હતું અને તેની સામે (રસ્તાને પેલે પાર) વિક્ટોરિયા એન્ડ આલ્બર્ટ મ્યુઝિયમની સરસ ઇમારત હતી. ઇન્સ્ટિટ્યૂટના અગ્નિખૂણે રસ્તાને પેલે પાર રીગલ ટૉકીઝ હતી.

તથા મ્યુઝિયમ અને રીગલ ટોકીઝ વચ્ચેની સડક પર 200 મીટર ચાલવાથી ગેટ વે ઓવ્ ઇન્ડિયાની ખૂબસૂરત ઇમારત આવતી હતી. અરબી સમુદ્ર તેનાં ચરણ પખાળતો હતો. નજીકમાં જ તાજમહાલ હોટલ હતી. ઇન્સ્ટિટ્યૂટની ઇમારતના પશ્ચિમ છેડાની સામે દક્ષિણે ઓવલનું મેદાન છે. તેનો દક્ષિણથી ઉત્તરનો વિસ્તાર એટલો વિશાળ છે કે તેની સામે ઇન્સ્ટિટ્યૂટ, તેની ઉત્તરે આવેલું (તે સમયનું મંબઈ રાજ્યનું), સેક્રેટરિયેટ, તેની ઉત્તરે આવેલ મુંબઈ યુનિવર્સિટીનું કેમ્પસ (અને તેમાંનું રાજાબાઈ ટાવર) અને તેની ઉત્તરે આવેલ મુંબઈ રાજ્યની (અને હવે મહારાષ્ટ્રની) હાઈકોર્ટનું મકાન એ બધું સ્થિત છે. આમ જો ઇસ્માઈલ યૂસુફ કાલેજના વિસ્તારમાં કુદરતી સૌંદર્ય હતું તો ઇન્સ્ટિટ્યૂટના વિસ્તારમાં માનવરચિત અપ્રતિમ અને પ્રભાવશાળી ઇમારતો, મેદાન અને સમુદ્ર હતાં.

* * *

ઇન્સ્ટિટ્યૂટની ઇમારતના પૂર્વ છેડે ત્રીજે માળે ગણિતવિભાગ હતો. ત્યાં બે કલાસરૂમ હતા, ચાર અધ્યાપકો માટે કેબિનો હતી અને એક રૂમ વિભાગીય પુસ્તકાલય માટે હતો. આ પુસ્તકાલયમાં ગણિતનાં સર્વોત્તમ પુસ્તકો હતાં. જે વિદ્યાર્થીઓ આવાં પુસ્તકો વાંચતા હશે તે જરૂર વધુ સારી કોટિના ગણિતજ્ઞો બન્યા હશે.

આ ઇન્સ્ટિટ્યૂટમાં પી. સી. વૈદ્યાસાહેબ ચાર વર્ષ ભણ્યા (1936થી 1940). તેમના મુખ્ય પ્રાધ્યાપકો કે. આર. ગૂંજકર (કાશીનાથ રામચંદ્ર ગૂંજકર) અને એન. આર. ત્રિવેદી (નંદશંકર રામશંકર ત્રિવેદી) હતા. એ બંને મહાશયો ઇંગલેન્ડની કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટીની ડિગ્રીઓ ધરાવતા હતા અને ખૂબ વિદ્વાન હતા. ત્રિવેદી-સાહેબ માટે તો વિદ્યાર્થીઓ કહેતા કે તેઓ તો ગણિતને કવિતાની જેમ ભણાવે છે. ગૂંજકરસાહેબની ભણાવવાની રીત અનોખી હતી. એ સાહેબ જે વિષયાંગ ભણાવવાનું એમને ભાગે આવે તે માટે અભ્યાસક્રમ ભલે અન્ય કોઈ પુસ્તકને માન્ય ગણે પણ ગૂંજકરસાહેબ તો તે વિષયાંગનું જે સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તક હોય તે જ વર્ગમાં લાવે. તેમાંથી વાંચે અને સમજાવે. દા. ત., વાસ્તવિક વિધેયોનું વિશ્લેષણ (Real Analysis)નું પેપર હોય તો અભ્યાસક્રમમાં ગમે તે પુસ્તક હોય પણ ગૂંજકર-સાહેબ તો હાર્ડનું Pure Mathematics જ ચલાવે. જે વિદ્યાર્થી આ ફેરફારથી વિચલિત ન થાય તેને ઉત્તમ શિક્ષણ મળે. તેથી ગૂંજકરસાહેબની આ રીત ઘણા વિદ્યાર્થીઓને મૂંઝવે. પણ ઘણાને એ ગમે પણ ખરી. આવા લોકો એ જ પુસ્તકને ખરીદે, વર્ગમાં લાવે અને સાહેબ વાંચતા હોય ત્યારે પોતે પણ મનમાં વાંચતા હોય અને તેને સમજવાનો પ્રયત્ન કરતા હોય. આપણે આગળ જણાવી ગયા તેમ વૈદ્યાસાહેબ તો આવાં પુસ્તકો સખાવતી સંસ્થાઓ તરફથી મેળવી શકતા.

ગૂંજકરસાહેબની ભણાવવાની આ રીત કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને અકળાવતી હતી તે હકીકતની પાછળ ચારસો વર્ષનો ગણિતશિક્ષણનો ઇતિહાસ અને એક

ઊંડો વાદવિવાદ રહેલાં છે.

સત્તરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં ઈંગ્લેન્ડમાં મહાન વિજ્ઞાની સર આઈઝેક ન્યૂટને અને જર્મનીમાં વિખ્યાત ગણિતજ્ઞ ગોટ્ફ્રીડ લાઈબનિત્ઝે એકબીજાથી સ્વતંત્ર રીતે સતત બદલાતી રહેતી રાશિઓનો અભ્યાસ કરતી ગણિતની એક ખૂબ મહત્વની શાખા કલનશાસ્ત્ર(કેલ્ક્યુલસ)ની શોધ કરી. આમાં વિવાદ એ થયો કે પહેલો શોધક કોણ ? ન્યૂટન કે લાઈબનિત્ઝ ? આ શોધ માત્ર ગણિત માટે જ નહિ પણ ભૌતિકશાસ્ત્ર માટે સવિશેષ અને સમગ્ર વિજ્ઞાન માટે એટલી બધી ક્રાંતિકારી શોધ હતી કે આ વિવાદ ખૂબ ચગ્યો. ઈંગ્લેન્ડ આખું ન્યૂટનના પક્ષે હતું અને બાકીનો યુરોપ ખંડ લાઈબનિત્ઝના પક્ષે હતો. (સત્તરમી સદીમાં યુરોપ સિવાય વિશ્વના કોઈ ભાગમાં કલનશાસ્ત્રની સમજ હોય એવા ભાગ્યે જ કોઈ હતા.) આ વિવાદને કારણે ઈંગ્લેન્ડે બાકીના યુરોપ સાથેના વૈજ્ઞાનિક સંબંધો તોડી નાખ્યા. ન્યૂટને જે સંકેતોમાં કલનશાસ્ત્ર બનાવ્યું હતું તે જ વાપરીને ઈંગ્લેન્ડ આગળ વધ્યું, પણ ન્યૂટન કોઈ ગણિતજ્ઞ નહોતો, એ મુખ્યત્વે તો ભૌતિકશાસ્ત્રી હતો. તેથી તેની સંકેત પદ્ધતિ કલનશાસ્ત્રના મુક્ત વિકાસ માટે યોગ્ય ન હતી. આમ વૈજ્ઞાનિક સંશોધનમાં અને ખાસ તો ગણિતમાં ઈંગ્લેન્ડ ધીમે ધીમે ખંડીય યુરોપ કરતાં પાછળ રહી ગયું.

અમેરિકામાં તો લોકો સમગ્ર યુરોપમાંથી આવીને વસ્યા હતા. એટલે ત્યાં આ બંને પદ્ધતિઓની ટક્કર થઈ અને ત્યાં યુરોપીય સંકેત પદ્ધતિની સામે પૂર્વગ્રહ ન હોવાથી તેની સરસાઈ કબૂલાઈ અને અમેરિકન પદ્ધતિ ખંડીય યુરોપ જેવી વિકસી.

આઝાદી પહેલાં ભારતમાં બ્રિટનમાં લખાયેલાં પાઠ્યપુસ્તકો જ વપરાતાં હતાં તેથી આપણા ગણિતજ્ઞો અને વૈજ્ઞાનિકો એ જમાનામાં એક બોજ હેઠળ વિજ્ઞાન ભણતા હતા. પણ ધીરે ધીરે આપણે ત્યાંથી વિદ્યાર્થીઓ ગણિત કે વિજ્ઞાન ભણવા અમેરિકા જતા થયા (અને એ સમયે ત્યાં રહી પડવાનો ચસકો હજી લાગ્યો નહોતો) ત્યારથી એ લોકોએ ભારતમાં પણ યુરોપીય ખંડની પદ્ધતિએ કલનશાસ્ત્ર શીખવવાનું શરૂ કર્યું. આમ આપણો દેશ ગણિત અને વિજ્ઞાનમાં આધુનિક શિક્ષણ મેળવવા માંડ્યો. વૈદ્યસાહેબ આ યુગોના સંઘાણે એક વિદ્યાર્થી હતા. એ પોતે વિદ્યાર્થી તરીકે અંગ્રેજી પદ્ધતિથી ગણિત-વિજ્ઞાન શીખ્યા હતા પણ તેમણે જ્યારે શીખવ્યું ત્યારે અમેરિકન પદ્ધતિથી શીખવ્યું.

ગૂંજીકરસાહેબ ઈંગ્લેન્ડમાં જ ગણિત અને ભૌતિકશાસ્ત્ર શીખ્યા હતા (અને બંને વિષયમાં પારંગત હતા.) પણ તેમને ઈંગ્લેન્ડ કરતાં યુરોપીય પદ્ધતિ વધુ યોગ્ય લાગી હશે તેમ લાગે છે. તેઓ જે લેખક જી. એચ. હાર્ડીનું પાઠ્યપુસ્તક (Pure Mathematics) વર્ગમાં વાપરવાનો આગ્રહ રાખતા તે હાર્ડી ઈંગ્લેન્ડનો હોવા છતાં યુરોપીય ખંડની ગણિત પ્રણાલીનો મોટો પુરસ્કર્તા હતો. જ્યારે ગૂંજીકરસાહેબ કે-મિબ્રજમાં અભ્યાસ કરતા હતા ત્યારે હાર્ડી તે જ સ્થાને પ્રાધ્યાપક હતા. એવું લાગે

છે કે ગૂંજીકરસાહેબ પર હાર્ડનો ખૂબ પ્રભાવ હશે.

સૌ જાણે છે તેમ ગણિત ખૂબ ચોક્કસ વિષય છે, ગણિતમાં સુવ્યવસ્થિત રીતે પુછાયેલા દાખલાનો એક જ અનન્ય જવાબ હોય અને તેમાં કોઈ સંદિગ્ધતા હોય જ નહિ. ગણિતની આ ખૂબી તો ઘણા વિષયોમાં છે અને હોવી જોઈએ પણ ગણિતમાં જે આગવી ચોકસાઈ છે તે તેનાં પરિણામોને સાબિત કરવાની રીતોમાં રહેલી છે. ગણિતશો આ ચુસ્ત તર્ક સંગતતાને માટે શબ્દ Rigour અથવા સંગીનતા વાપરે છે. સંગીનતાનો અતિ આગ્રહ એ યુરોપીય ગણિતની વિશેષતા હતી અને ઈંગ્લેન્ડમાં તેના પર ભાર મૂકનારા ખ્યાતનામ ગણિતશોમાં હાર્ડી લગભગ પહેલો જ હતો.

સામાન્ય માણસો અને વિજ્ઞાનીઓના ‘ચોક્કસ વિધાન’ અને ગણિતના ‘સંગીન વિધાન’ વચ્ચેનો ભેદ સમજાવવા ઘણી વાર નીચેનું દૃષ્ટાંત અપાય છે. (આપણે તેનું ભારતીયકરણ કર્યું છે.)

એક પ્રાણીશાસ્ત્રી, એક ભૌતિકવિજ્ઞાની અને એક ગણિતજ્ઞ એક ટ્રેનમાં અમદાવાદથી મુંબઈ જઈ રહ્યા હતા. ટ્રેન મહારાષ્ટ્રમાંથી પસાર થઈ રહી હતી ત્યારે તેમણે બારીમાંથી બહાર એક કાળી ગાયને (ટ્રેનને સમાંતર) ઊભેલી જોઈ. આ જોઈને પ્રાણીશાસ્ત્રી બોલ્યો, ‘મહારાષ્ટ્રમાં ગાયો બધી કાળી જ લાગે છે.’ ભૌતિકવિજ્ઞાનીએ તરત કહ્યું, ‘ના, ના, કહેવાય તો એટલું જ કે મહારાષ્ટ્રમાં કેટલીક કાળી ગાયો પણ છે.’ ગણિતજ્ઞ કહે છે : ‘ના ભાઈ ના, કહી શકાય તો એટલું જ કે મહારાષ્ટ્રમાં ઓછામાં ઓછી એક ગાય એવી છે કે જેની ઓછામાં ઓછી એક બાજુ કાળી છે.’

વાચકો જોઈ શકશે કે પરિસ્થિતિ એક જ છે પણ તેનું વર્ણન બધા જુદી જુદી રીતે કરે છે, પ્રાણીશાસ્ત્રીના તર્ક કરતાં ભૌતિકવિજ્ઞાનીનો તર્ક વધુ સારો છે પણ ગણિતજ્ઞનો તર્ક તો એકદમ સચોટ છે. જો મહારાષ્ટ્રમાં ગાયોની વસતિગણતરી કરવામાં આવે અને તેમના રંગની પણ નોંધ લેવામાં આવે તો આવી મોજણીનું પરિણામ પ્રાણીશાસ્ત્રી અને ભૌતિકવિજ્ઞાનીને કદાચ અંશતઃ પણ ખોટા સાબિત કરે, પણ ગણિતજ્ઞનું વિધાન તો જરા પણ ખોટું સાબિત થાય જ નહિ. આનું કારણ એ છે કે એ ત્રણે પૈકી એક માત્ર ગણિતજ્ઞની દલીલ કેવળ અવલોકિત ગાય બલકે એ ગાયના શરીરના અવલોકનક્ષમ ભાગ પર જ આધારિત છે, મહારાષ્ટ્રની ગાયો વિશેની જે વાતોની તેને ખબર નથી તે વાતો પર ગણિતજ્ઞે જરા પણ આધાર રાખ્યો નથી. ગણિતજ્ઞે મહારાષ્ટ્રની ગાયો વિશે ન જોયેલી અને ન જાણેલી કોઈ પણ હકીકત પર આધાર રાખ્યો નથી, માટે જ તે સૌથી સાચું વિધાન કરે છે.

ગણિતજ્ઞ કેવળ નિરીક્ષણ અને શુદ્ધ તર્ક પર આધાર રાખી પોતાનું નિવેદન કરે છે. સંગીન ગણિતની આ ખાસ પહેચાન છે.

ગણિતમાં મોટા ભાગનાં સાબિત કરવાનાં પરિણામો “જો p તો q” એવાં હોય છે. દા. ત., ‘જો ત્રિકોણની બે બાજુઓ સરખી લંબાઈની હોય તો તેમની સામેના ખૂણા સરખા માપના હોય.’ હવે આની સાબિતીમાં તમે પહેલેથી એમ પણ માની લો કે ત્રિકોણની ત્રણેય બાજુઓ સરખી લંબાઈની છે તોપણ તમે એમ સાબિત તો કરી શકો કે સામેના ખૂણા સરખા માપના છે પણ એ સાબિતી મૂળ પરિણામની નથી. એટલે ગણિતમાં સાબિત કરવાની એક ખાસ શિસ્ત છે, ખાસ ખાસ પ્રતિબંધો અને નિયમો છે અને એ બધા જાળવીને જ સાબિતી આપવાની હોય છે. આ શિસ્તનો આગ્રહ એ કોઈ ફિતૂર નથી. જો કોઈ સાબિતી સંગીન હશે તો જ એ કાયમ માટે ટકી રહેશે અને સંભવતઃ વાસ્તવિક જગતની કોઈ ઘટનાના રહસ્યને તે છતું કરશે.

ગણિતનો અભ્યાસ જેણે આ પરિશુદ્ધતાથી કર્યો હશે તે જો અદાલતમાં વકીલ બને તો તેને હરાવવો લગભગ અશક્ય થઈ જાય.

ભારતમાં લગભગ 1950 પછી આ જેની સાથે કોઈ સમાધાન ન થઈ શકે તેવી સંગીન સાબિતીનો આગ્રહ રાખવાનું શરૂ થયું. 1970 સુધીમાં તો શિક્ષણની લગભગ બધી કક્ષાએ ગણિત સંગીન રીતે શીખવવાનું શરૂ થયું. કદાચ ગૂંજીકરસાહેબ આ ક્રાંતિના એક પ્રણેતા હતા. વૈદ્યસાહેબે સંગીનતાના સંસ્કાર તેમની પાસેથી મેળવ્યા અને જ્યારે 1970 પછી ગુજરાતમાં નવા ગણિતની શરૂઆત થઈ ત્યારે તેઓ જ તે આંદોલનની નેતાગીરી લઈ શક્યા અને તેને સફળ બનાવી શક્યા. તેને માટે કદાચ ગૂંજીકરસાહેબે તેમને આપેલી આ શિસ્ત છે.

આમ ગૂંજીકરસાહેબના શિક્ષણનો માત્ર વૈદ્યસાહેબ પર જ નહિ પણ ધીમે ધીમે આડકતરી રીતે સમગ્ર ગુજરાતના શિક્ષણ પર પ્રભાવ પડ્યો.

એન. આર. ત્રિવેદીસાહેબ તો સૌ વિદ્યાર્થીઓના પ્રિય શિક્ષક હતા. તે એટલા બધા પ્રિય હતા કે એક કલાકને સ્થાને છેલ્લા તાસને બે-અઢી કલાક સુધી લંબાવે તોપણ કોઈ કંટાળતું નહિ. તેમના ખગોળશિક્ષણે વૈદ્યસાહેબને ખગોળ તરફ વાળ્યા અને તેમનું સંશોધન ભૌતિકશાસ્ત્ર અને ખગોળશાસ્ત્રની સરહદના પ્રદેશમાં જ થયું. આ બે શિક્ષકો વૈદ્યસાહેબને મળ્યા એનો પ્રભાવ અનેક દાયકાઓ સુધી ગુજરાતમાં સૌએ જોયો છે.

એન. આર. ત્રિવેદી અમદાવાદના જ હતા અને ગુજરાત રાજ્યની રચના પછી તેઓ ગુજરાતના ભાષાનિયામક બન્યા હતા. ગુજરાત ગણિત મંડળના તેઓ પ્રમુખ પણ બન્યા હતા અને ગુજરાતમાં નવા ગણિતના આગમન પ્રસંગે તેમણે એ અભિયાનમાં ખૂબ ઉત્સાહથી ભાગ લીધો હતો. તેઓ 84 વર્ષની વયે 1990ની ચોથી માર્ચે અવસાન પામ્યા.

ગૂંજીકરસાહેબ મુંબઈની એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજના સૌપ્રથમ ભારતીય પ્રિન્સિપાલ બન્યા હતા. તેઓ પણ દીર્ઘાયુ થયા અને 96 વર્ષની વયે 11 ફેબ્રુઆરી, 1990ના અવસાન પામ્યા. આ બંને શિક્ષકવર્ગો 1990માં માત્ર વીસ-એકવીસ દિવસના અંતરે જ અવસાન પામ્યા.

વૈદ્યસાહેબે 1992માં ઈંડિયન મેથેમેટિકલ સોસાયટીના સામયિક ‘મેથેમેટિક્સ સ્ટુડન્ટ’માં પોતાના બંને ગુરુવર્ગોને ભવ્ય અંજલિ આપી હતી.

ગૂંજીકરસાહેબે વૈદ્યસાહેબ પર એક અન્ય રીતે પણ હરહંમેશ ચાલે એવો પ્રભાવ પાડ્યો.

1937માં જ્યારે વૈદ્યસાહેબ આર. આઈ.એસ.માં બી.એસસી.ના અંતિમ (સિનિયર) વર્ષમાં હતા ત્યારે મુંબઈ યુનિવર્સિટીએ બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીના પ્રા. વી. વી. નારણિકરને આઈન્સ્ટાઈનના સાપેક્ષતાવાદ (Relativity) પર ત્રણ વ્યાખ્યાનોની એક શ્રેણી માટે મુંબઈ બોલાવ્યા હતા. ગૂંજીકરસાહેબે પોતાના સૌ વિદ્યાર્થીઓને નારણિકરસાહેબના કમ સે કમ પ્રથમ વ્યાખ્યાનમાં હાજર રહેવા ભલામણ કરી અને જો તેમાં રસ પડે તો બાકીનાં બે વ્યાખ્યાનોમાં હાજર રહેવા કહ્યું હતું.

પ્રા. નારણિકરનાં વ્યાખ્યાનો આર. આઈ. એસ.ની નજીક મુંબઈ યુનિવર્સિટી કંમ્પસ પર કોન્વોકેશન હોલમાં હતાં. વૈદ્યસાહેબ પહેલા વ્યાખ્યાનમાં ગયા અને તેમને એટલો બધો રસ પડ્યો કે તેઓએ બધાં વ્યાખ્યાનોમાં હાજરી આપી. આ આખો અનુભવ તેમને એક નવી સંશોધનની દિશામાં લઈ ગયો. આ પ્રસંગનાં બીજા તેમના મગજમાં ખાતરની રાહ જોતાં રહ્યાં અને ચાર-પાંચ વર્ષ પછી સંજોગો અનુકૂળ થતાં તે મહોરી ઊઠ્યાં તે આપણે આગળ જોઈશું.

વૈદ્યસાહેબે 1938માં બી.એસસી.ની પરીક્ષા પ્રથમ વર્ગમાં વિશેષ યોગ્યતા (distinction) સાથે પસાર કરી. તેમને ઈન્સ્ટિટ્યૂટની માસિક રૂ. 60/-ની ફેલોશિપ પણ M.Sc.ના અભ્યાસકાળ દરમિયાન મળી. ગણિતશાસ્ત્રમાં એમ.એસસી. કરનાર માટે બે વિકલ્પો હતા. તે શુદ્ધ ગણિત (Pure Maths) અથવા પ્રયુક્ત ગણિત (Applied Mathematics) પસંદ કરી શકે તેમ હતું. બી.એસસી.માં તેમણે એ બંને શાખાઓનો પૂરતો પરિચય મેળવી લીધો હતો. તેમણે પ્રયુક્ત ગણિતનો વિકલ્પ પસંદ કર્યો અને M.Sc.-નો અભ્યાસ 1938ના જુલાઈમાં શરૂ થઈ ગયો. તેમના પ્રાધ્યાપકોમાં ત્રિવેદીસાહેબ અને ગૂંજીકરસાહેબ તો હતા જ પણ તે ઉપરાંત અન્ય કૉલેજોના વરિષ્ઠ પ્રાધ્યાપકો પણ હતા.

આપણે ઘણા સમયથી વૈદ્યપરિવારની ગતિવિધિઓ જોઈ નથી તો હવે તે જરા જોઈ લઈએ. વૈદ્યપરિવારમાં મારો ઉમેરો થયો હતો એ તો આપણે જોઈ ગયા

છીએ. હું હવે ત્રણ વર્ષનો થવા આવ્યો હતો પણ દોઢ વર્ષની ઉંમરે મારા પર પોલિયોનો હુમલો આવ્યો હતો તેથી મારા જમણા પગના સ્નાયુઓ ખૂબ નિર્બળ હતા. મારાં માતા-પિતાએ ડોક્ટરો, માલિશવાળાઓ, હકીમો વગેરે પાછળ લખલૂટ ખર્ચ કર્યું. આ માટે અમારો રામો (તેનું નામ જ રામા હતું) મને ખત્મા પર બેસાડીને મુંબઈમાં બધે ફરી વળતો. આ બધું હું ચાર-પાંચ વર્ષનો થયો ત્યાં સુધી ચાલ્યું. એને પરિણામે જ કદાચ હું જીવનભર બે પગે (જરાક ખોડંગાતા ખોડંગાતા પણ) ચાલતો તો રહ્યો છું. થોડીક ખોડ સાથે પણ હું ખૂબ લાંબાં અંતરો ચાલી શકું છું અને ઘણી વાર ચાલ્યો છું. છપ્પન વર્ષની ઉંમરે હિમાલયમાં ગૌરીકુંડથી કેદારનાથ સુધીની અતિવિકટ યાત્રા પણ મેં પગપાળા કરી છે. આ લખાય છે ત્યારે પણ એંસી વર્ષની ઉંમરે દરરોજ પરોઢિયે હું પોણાત્રણ કિમી. ચાલું છું. આ બધો પ્રતાપ અમારા રામાએ જે મને જુદા જુદા ઇલાજકર્તાઓ પાસે પહોંચાડ્યો છે તેને કારણે છે. મારી શારીરિક ખોડથી ઉપર ઊઠવાના પુરુષાર્થમાં જેમ રામાએ મને સાથ આપ્યો છે તેમ મારી બૌદ્ધિક અને માનસિક નિર્બળતાઓમાંથી ઉપર ઊઠવામાં અને મારામાં આત્મવિશ્વાસનું આરોપણ કરવામાં વૈદ્યસાહેબે મોટો પુરુષાર્થ કર્યો છે.

આપણી વાત 1938ના મધ્યભાગે પહોંચી છે. વૈદ્યસાહેબના દાદા મોનજી-ભાઈનું સ્વાસ્થ્ય હવે બરાબર રહેતું ન હતું અને દવાની અસર પણ નહિવત્ હતી. તેમને એક જ રટણ હતું, ‘બચુને પરણાવો.’ મારા પિતાશ્રી સમજાવતા કે ‘હજી તો બચુ ભણે છે, બે વર્ષ ભણવાનું પૂરું કરે પછી તમે કહેશો કે હવે નોકરીની રાહ જોયા વગર પણ એને પરણાવો તોપણ એને પરણાવશું પણ અત્યારે તો બહુ વહેલું છે.’ પણ મોનજીભાઈનું તો એ જ રટણ ચાલું હતું. એવું લાગતું હતું કે તે બહુ કષ્ટાય છે પણ જીવન છોડતા નથી. ત્યારે સૌએ મળીને ઠરાવ્યું કે ‘આપણે કન્યાની શોધ તો ચાલુ કરીએ એટલે મોટાચને હૈયે ધરપત રહે.’

કુટુંબના મેંચ-મેઈકર (લગ્નની જોડીઓ બનાવનાર) વૈદ્યસાહેબના મામા ત્રિક-મલાલ શંકરલાલ હાથી (ભાઈમામા) હતા. તેમણે પરિવારમાં ઘણાં લગ્નો માટે વર કે કન્યા શોધ્યાં હતાં. એટલે તેમને જ વિનંતી કરવામાં આવી. ભાઈમામા રેલવેમાં સ્ટેશનમાસ્તર હતા અને જુદાં જુદાં સ્ટેશને તેમની બદલી થયા કરતી તેથી તેમને જુદાં જુદાં ગામ-શહેરોના નાગર પરિવારોના પરિચયમાં આવવાનું બનતું જ.

ભાઈમામાએ વઢવાણની એક કન્યાની ભલામણ કરી. ત્યાં મણિલાલ પ્રભા-શંકર વચ્છરાજાણીને ત્યાં એક કન્યા હતી. શ્રી મણિલાલભાઈ પણ રેલવેમાં જ કાર્યરત હતા. તેમની કન્યાનું નામ વિદ્યા હતું અને ચહેરે-મહોરે સુંદર હતી. બચુભાઈ તો ભાઈમામાના મોટા પ્રશંસક હતા એટલે તેમના નિર્ણયને સ્વીકારવા માટે કોઈને જોવા કે મળવાની જરૂર પણ તેમણે કે મધુભાઈએ ન જોઈ. આમ બંને પક્ષો મળે તે પહેલાં જ સગાઈ થઈ ગઈ. યુગલે સગાઈ પહેલાં એકબીજાની તસવીરો પણ

કદાચ નહિ જોઈ હોય અને સગાઈ પણ પોતપોતાને સ્થળે રહીને જ થઈ. દાદા મોનજીભાઈ પણ ખૂબ ખુશ થયા.

થોડા વખત પછી વૈદ્યાસાહેબનાં ભાભી (એટલે મારાં મા) પોતાના ભાઈના લગ્નમાં સૌરાષ્ટ્ર જવાનાં જ હતાં એટલે એવું ઠરાવ્યું કે બચુભાઈ પણ ભાભીના ભાઈના લગ્નમાં હાજરી આપશે. (હું તો સાથે ખરો જ તો !) ગાડી વઢવાણ સ્ટેશનેથી પસાર થાય ત્યારે વેવાઈ કન્યાને લઈને સ્ટેશન પર હાજર રહેશે એવી ગોઠવણ થઈ.

આ ગોઠવણ પ્રમાણે મારાં કાકા-કાકીએ એકબીજાંને વઢવાણ જંકશન સ્ટેશન પર જોયાં. હું તો ત્રણ વર્ષનો હતો અને મને તો યાદ નથી રહ્યું કે મેં કાકીને જોયાં હતાં. પણ કાકાએ તેમને પૂરતા ધ્યાનથી જોયાં હતાં તેની સાબિતી મને સાત-આઠ વર્ષ પછી મળી. બન્યું એવું કે 1945માં કાકા, કાકી અને તેમની મોટી પુત્રી સૂરતમાં હતાં અને હું મુંબઈથી એકલો કાકાને ઘેર થોડા દિવસ રહેવા ગયો હતો. ત્યારે એક દિવસ મને કાકાની એક ડાયરી જડી આવી. તેમાં પોતે પોતાની સગાઈની વાત લખી હતી અને વઢવાણ સ્ટેશને પોતાની વાગ્દત્તાને જોઈ પોતાને થયેલી લાગણી શબ્દોમાં લખી હતી. બલકે એમ પણ લખ્યું હતું કે (એ સમયમાં કાઠિયાવાડમાં દરેક ગાડી દરેક જંકશન સ્ટેશને બે-ત્રણ કલાક તો રોકાય જ તેવો શિરસ્તો હતો) ગાડી ઊપડી તે પહેલાં જ મારાં કાકી અને અન્યો સ્ટેશન છોડી ગયાં હતાં. યોગાનુયોગ તેમણે ઘેર જવા માટે રેલવેના પાટે પાટે જ થોડુંક અંતર જઈ પછી ડાબી બાજુ વળી જવાનું હતું. ગાડી એ બિંદુએથી પસાર થઈ ત્યારે એ બધાં હજી પાટો છોડીને થોડે જ દૂર ગયાં હતાં. મારા કાકા હજી દરવાજે જ ઊભા હતા અને એટલે તેમણે કાકીની એ મસ્ત ચાલનું વર્ણન ડાયરીમાં કર્યું હતું. આ પ્રસંગ પછી એ ડાયરી કાકાને ઘેર દેખાઈ નહિ પણ એ મસ્ત વર્ણન હું ભૂલ્યો નથી !

જોકે કાકાને કાકી ખૂબ ગમ્યાં તેની તરત તો સાબિતી એ મળી કે ત્યારપછી મારા મામાના લગ્નમાં લાડુ ખાવાની હરીફાઈમાં કાકાએ સૌ મહારથીઓને હરાવી દીધા !

સગપણ થઈ ગયું તેથી દાદા મોનજીભાઈની ટૂંકા ગાળાની ઈચ્છા તો પૂરી થઈ ગઈ. એટલે મધુભાઈ તો નિરાંતે પોતાની નોકરી અને ટ્યૂશનમાં પાછા વ્યસ્ત થઈ ગયા અને બચુભાઈ પોતાના અભ્યાસમાં. મોનજીભાઈનું સ્વાસ્થ્ય થોડુંક સુંધરું પણ ખરું પણ બે-ત્રણ મહિનામાં તો ‘હવે બચુના લગ્ન કરો’ એ માંગ શરૂ કરી. બચુભાઈને હજી ઓછામાં ઓછા દોઢ વર્ષનો અભ્યાસ બાકી હતો અને પછી નોકરી મેળવવાની હતી. એટલે હમણાં તો દાદાને શાંત રહેવા જણાવી બચુભાઈએ પોતાના એમ.એસસી.ના અભ્યાસમાં ધ્યાન પરોવ્યું. જાણે તેમને અભ્યાસ પૂરો કરવાની ઉતાવળ હોય એમ ખૂબ ખંતથી અભ્યાસ કરવા માંડ્યા.

પણ 1938ની દિવાળી ગઈ એટલે મોનજીભાઈએ ફરી ‘બચુનાં લગ્ન’ ની

જીદ પકડી. આખરે તેમની જીદ આગળ સૌ ઝૂક્યાં. મધુભાઈએ વેવાઈને પરિસ્થિતિ સમજાવી 1939ના ઉનાળામાં લગ્ન ગોઠવવા વિનંતી કરી.

વેવાઈ માટે આ લગ્ન ધાર્યા કરતાં વહેલું આવી પકડ્યું હશે. કન્યાના પિતા મણિલાલભાઈ હજી તાજેતરમાં જ રેલવેમાંથી સ્વેચ્છાએ નિવૃત્ત થયા હતા. તે સમયના કેટલાક વડીલોની વિચારસરણી એવી હતી કે પુત્રો કમાવા માંડે પછી પિતા સ્વેચ્છાએ નિવૃત્ત થાય તેમાં કશું ખોટું નહોતું. તેમના બે મોટા પુત્રો ઘનશ્યામભાઈ અને નટુભાઈ કમાતા હતા. ઘનશ્યામભાઈ અમદાવાદની લબ્ધપ્રતિષ્ઠિત કેલિકો મિલમાં હતા અને નટુભાઈ એલ. સી. પી. એસ. થઈને રાધનપુરના નવાબના તાબા હેઠળના ગામ મુજપુરમાં ડોક્ટર તરીકે પ્રેક્ટિસ કરતા હતા. નટુભાઈની મુજપુર ગામમાં એવી શાખ હતી કે મુજપુરમાં લગ્ન થાય તો આખું ગામ તેમની મદદમાં ઊભું રહે તેવું હતું.

આમ વૈદ્યસાહેબનાં લગ્ન વિક્રમ સંવત 1995ના વૈશાખ સુદ 10 ને શુક્રવાર અને તદનુસાર ઈ. સ. 1939ના એપ્રિલ માસની 28 તારીખે મુજપુરમાં કરવાનું નક્કી થયું.

મુજપુર અત્યારે તો ગુજરાત રાજ્યના પાટણ જિલ્લાના સમી તાલુકામાં આવેલું ગામ છે. મુજપુરના અક્ષાંશ 23.59° (ઉ.) અને રેખાંશ 71.84° (પૂ.) છે. અક્ષાંશ સૂચવે છે તેમ મુજપુર કર્કવૃત્ત પર કચ્છના નાના રણ પર આવેલું છે 1939માં ત્યાં જવાનો કોઈ સરળ રસ્તો હતો નહિ. સામાન્ય રીતે લોકો મહેસાણાથી હારિજ થઈને હારિજથી બળદગાડામાં જતા. વીરમગામથી મુજપુર જવા માટે ‘બસ’ પણ મળતી. બસ એ ખરેખર ‘બસ’ના નામને લાયક નહોતી અને લોકો તેને ખટારો જ કહેતા. તે ખાબડખૂબડ રસ્તા પર બેફામ દોડતી. વીરમગામથી આ બસ-રસ્તે મુજપુર લગભગ 75 કિમી. દૂર હતું.

લગ્નની જાનમાં કોણ કોણ આવી શકે તે અંગે નાગરજ્ઞાતિમાં કોઈ નિયમ હતા નહિ. નિયમ હોઈ શકે પણ નહિ. કારણ કે કોક વાર પાડોશીનેયે સાથે લઈ જવા જેવા સંબંધ હોય અને વરરાજાના મિત્રો તો હોય જ અને આ બધા તો પરજ્ઞાતિના પણ હોઈ શકે. પણ જો લગ્ન મોટાં શહેરમાં હોય અને તે શહેરમાં વરરાજાનાં સગાં રહેતાં હોય તો લગ્નને માંડવે તેમાંનાં કોણ કોણ જમવા આવી શકે તે માટેનો નાગરજ્ઞાતિનો નિયમ હતો કે લગ્નની જાનનાં સૌ તેમ જ ગામમાં રહેતા વરરાજાનાં મા-બાપનાં ‘ડાડા, નાનાનું પેટ’ માંડવે જમવા આવે. ‘ડાડા, નાનાનું પેટ’ એટલે (વરરાજાના મા તથા બાપના) દાદાઓ તથા નાનાઓના જે જે વારસો ગામમાં હોય તે બધાં જમવા આવી શકે. અલબત્ત મુજપુર જેવા ગામમાં આવી કોઈ વ્યક્તિઓ ભાગ્યે જ હોય. જાનમાં પણ મુખ્યત્વે વરરાજાના ડાડા-નાનાનું પેટને જ રાખ્યાં હતાં. એટલે વૈદ્યપરિવાર (જેમાં વરરાજાની બહેન

મધુરીબહેનનું કુટુંબ પણ ખરું, ભાવનગરથી ફઈબાનો પરિવાર અને ભાઈમામાનું કુટુંબ અને તેમની બહેનનો પરિવાર તથા વરરાજાના મિત્ર કનકભાઈ મંકોડી આ બધાં જાનમાં હતાં.

કંકોતરીમાં કલ્યા પ્રમાણે જાન લગ્નને આગલે દિવસે સવારે મુંબઈથી વીરમગામ સ્ટેશને ઊતરી અને બસમાં મુજપુર જવા નીકળી. એ વાહનોને ‘બસ’ જેવું રૂપાળું નામ તો પછી મળ્યું, એ વખતે એને ‘ખટારો’ જ કહેવાતો. લાકડાનું જ બનેલું વાહન અને ખડખડપાંચમ રસ્તાઓ પર બેફામ ગતિએ દોડે. વચ્ચે ખાડો આવે તો ઉતારુઓ એકબીજા પર ફેંકાય. જાનનું એક શિશુ આ રીતે ફેંકાયું હતું પણ સદભાગ્યે એ બસમાં જ પડ્યું. પણ તેને ખૂબ સખત આઘાત લાગ્યો હતો.

ખેર, ત્રણ કલાકની સફર પછી મુજપુર પહોંચ્યા અને ત્યાં જાનનું સ્વાગત થયું. ખટારાએ વયોવૃદ્ધ મોનજીભાઈને ખૂબ ત્રાસ આપ્યો. એ વખતે હું સાડાત્રણ વર્ષનો જ હતો પણ મને એટલું યાદ છે કે અમારા સ્વાગત પછી પુરુષો તથા સ્ત્રીઓને અલગ અલગ ઓરડાઓમાં બેસાડ્યાં હતાં. હું પુરુષોવાળા ઓરડામાં હતો. બહાર લૂ વાતી હતી. તેથી ઓરડાની બારીઓ બંધ હતી. આ કારણે ઓરડામાં લગભગ અંધારું હતું. ગરમી ખૂબ હતી અને મારા દાદાબાપુ ખૂબ જોરથી હાંફતા હતા. તે વખતે ત્યાં વીજળી તો હતી જ નહિ. કોક દાદાબાપુને એક હાથપંખા વડે પવન નાખી રહ્યું હતું. મેં દાદાબાપુને આટલા થાકેલા અને પરવશ કદી જોયા નહોતા. તેથી જ કદાચ મને લગ્નનું આ એક જ દૃશ્ય યાદ છે.

નાતના રિવાજ પ્રમાણે લગ્ન માટે ગોર અને રસોઈયા ખાસ જામનગરથી આવ્યા હતા. પહેરામણી પછીનું જમણ લગ્નનું મુખ્ય જમણ કહેવાય છે. આ જમણમાં મુખ્ય વાનગી જલેબી હતી. કન્યા પક્ષના ‘જાસૂસો’એ માહિતી આપી હતી કે કનકભાઈ મંકોડી અને મધુભાઈએ જલેબી પર મારો ચલાવીને જલેબી ખુટાડી કન્યા પક્ષને મુશ્કેલીમાં મૂકવાનું નક્કી કર્યું હતું. આથી કન્યા પક્ષ પણ તૈયાર હતો. કનકભાઈ તથા મધુભાઈએ ચાળીસ ચાળીસ ગૂંચળાં જલેબીનાં ખાધાં હતાં છતાં જલેબી ખૂટી નહોતી !

ખેર, લગ્ન તો બીજે દિવસે રંગેચંગે પતી ગયું અને ત્રીજે દિવસે પહેરામણીની વિધિ પણ થઈ ગઈ. આ પીને અમારી જાન ફરી ખટારામાં (મારાં કાકીને લઈને જ તો) રવાના થઈ. સાંજે વીરમગામ પહોંચ્યા અને ત્યાંથી મોડી સાંજે મુંબઈ માટે ઊપડતા કાર્ડિયાવાડ મેઈલમાં નીકળી અમે 30 એપ્રિલે સવારે મુંબઈ પહોંચી ગયાં.

દુર્ભાગ્યે મારા દાદાબાપુના સ્વાસ્થ્ય માટે આ યાત્રા ખૂબ કષ્ટદાયક રહી. ગરમી અને ખટારાની મુસાફરીએ તેમની સ્વસ્થતાને એટલી બધી હચમચાવી દીધી કે તે મુંબઈ પહોંચ્યા પછી લગભગ બેહોશ અવસ્થામાં જ સરી પડ્યા. ચાર દિવસ પછી 1939ની 4 મેની સવારે તેમણે દેહ છોડ્યો. હું આગળ કહી ગયો છું તેમ મારી

સ્મૃતિમાં હજી યાદોનો સંગ્રહ શરૂ પણ નહોતો થયો તે છતાં તેમના મૃત્યુ પછીનાં કેટલાંક દર્શ્યો હજી મને યાદ છે.

દાદાબાપુના અવસાન પછી એકાદ મહિને અમે સૌ નાશિક ગયા હતા અને ત્યાં ગોદાવરીની ધારામાં તેમનું અસ્થિવિસર્જન કર્યું હતું. એ સાથે મારા પિતા તથા કાકાના સર્વ પૂર્વજો વિદાય લઈ ચૂક્યા હતા.

મારાં કાકીનો વિચાર કરો ! કોડભરી ક્ધયા તો પરણીને સાસરે આવી જ હતી ત્યાં જ સાસરે માઠો પ્રસંગ બની ગયો. અત્યારે પણ અને એ સમયે તો ખાસ આવા પ્રસંગે આવનાર વહુને જ સૌ સાસરામાં છપ્પરપળી ગણે અને ભાંડે. સદ-ભાગ્યે જેઠ-જેઠાણી અને પતિએ એમને ખાસ સાચવી લીધાં.

વૈદ્યસાહેબ તો કાકીનો વિશેષ ખ્યાલ રાખતા. એ ઘરમાં હોય ત્યારે ઘણો સમય કાકી સાથે ગાળે. એ ગાળામાં એ વાંસળી સરસ વગાડતા. પોતાના ઓરડામાં તે કાકીને અચૂક વાંસળીની ધૂનો સંભળાવે. સાંજે ઘણી વાર બંને ફરવા જાય અને ઘણું કરીને મને પણ સાથે લઈ જાય. અમારા કૌટુંબિક ડૉક્ટર ડૉ. જનકભાઈ છાયા હતા. તેઓ ખૂબ બાહોશ ડૉક્ટર હતા અને યોગાનુયોગ તે કાકીની માના મસિયાઈ ભાઈ થતા હતા. આમ કાકીને એક મોસાળનું ઘર પણ અમારા ઘરથી થોડે જ દૂર હતું. કાકી ખૂબ ટૂંક સમયમાં અમારા સૌમાં દૂધમાં સાકરની જેમ ભળી ગયાં.

લગ્ન પછી દોઢ મહિનામાં તો કાકાની કોલેજ અને મધુભાઈની સ્કૂલ (અને ટ્યૂશન) ચાલુ થઈ ગયાં એટલે જીવન એક ઘરેડામાં પડી ગયું.

કાકાના લગ્ન થયાં તે પહેલાં જ હું ખારના આદર્શ બાળમંદિરમાં દાખલ થઈ ગયો હતો. એ બાળમંદિર ગિજુભાઈ બધેકા દ્વારા મોન્ટેસોરી શિક્ષણપદ્ધતિમાં તાલીમ પામેલ યુગલ પ્રભુભાઈ અને ધનુબહેન ઉપાધ્યાય ચલાવતાં.

આ વર્ષે વૈદ્યસાહેબ એમ.એસસી.ના બીજા (અને અંતિમ) વર્ષમાં હતા અને આ શૈક્ષણિક વર્ષને અંતે બંને વર્ષના અભ્યાસક્રમની પરીક્ષા આપવાની હતી. એટલે તેમણે અભ્યાસ પર પણ પૂરતું ધ્યાન આપવાનું શરૂ કરી દીધું. તેમણે બે વૈકલ્પિક પેપરો પસંદ કરવાનાં હતાં. બે વર્ષ પહેલાંનાં નારણિકરસાહેબનાં યુનિવર્સિટી વ્યાખ્યાનોની અસર એ થઈ કે વૈદ્યસાહેબે સાપેક્ષતાવાદ(Relativity)ને પોતાના વિશેષ પેપર તરીકે પસંદ કર્યો. આ વિષયનું શિક્ષણ ગૂંજીકરસાહેબ આપવાના હતા એ પણ તેમની પસંદનું એક કારણ હશે જ.

સાપેક્ષતાવાદના વ્યાપક સિદ્ધાંતની શોધ થયે હજી બાવીસ-ત્રેવીસ વર્ષ જ થયાં હતાં. એમ કહેવાતું હતું કે આ સિદ્ધાંત એટલો બધો અઘરો હતો કે વિશ્વમાં ગણ્યાગાંઠ્યા લોકો જ તેને સમજતા હતા. એ સિદ્ધાંતનું એક પરિણામ એ હતું કે એક વ્યક્તિ A એક જ સ્થાને સ્થિર હોય અને તેને હિસાબે બીજી વ્યક્તિ B ગતિમાં

હોય તો Aની ઘડિયાળ કરતાં Bની ઘડિયાળ ધીમી પડી જશે અને આનું કારણ એ નહિ હોય કે A કે Bની ઘડિયાળમાં ખામી હશે. સાપેક્ષતા સિદ્ધાંત કહે છે કે જેમ અવલોકનકારનો વેગ વધતો જાય તેમ તેને માટે સમય સંકોચાતો જાય. A સ્થિર હોય અને B ગતિ કરતો હોય તો Aને એક કલાકનો ગાળો જેટલો લાંબો લાગે એટલો Bને ન લાગે. Bને માટે એક કલાક સંકોચાઈને કદાચ 59 મિનિટ થઈ ગઈ હોય ! અલબત્ત સમયનું આ સંકુચન બહુ ગંજાવર મોટા વેગ માટે જ માપી શકાય તેટલું મોટું થાય છે. આ જ કારણે આપણા રોજબરોજના અનુભવમાં સાપેક્ષતાનું આ પરિણામ નજરે પડતું નથી. પણ જેમ જેમ માનવો વધુ ને વધુ ગંજાવર વેગથી ચાલતાં વાહનો બનાવશે તેમ તેમ આ સમયના સંકુચનની ઘટના માનવીઓને આશ્ચર્યચકિત કરવા માંડશે. એવું બની શકે કે જ્યારે આપણાં અવકાશયાનોને આકાશ-ગંગાના કેન્દ્ર સુધી જઈને પાછાં પૃથ્વી પર આવતાં ત્રીસ વર્ષ (તેના પોતાના સમય પ્રમાણે) લાગશે ત્યારે એ જ દરમિયાન પૃથ્વી પર યુગોના યુગો વીતી ગયા હશે !

આવી સાચી પણ છતાં વિચિત્ર લાગતી વાતોથી કદાચ આપણને આઈન્સ્ટાઇનના સાપેક્ષતાવાદનો અભ્યાસ કરવાનું મન થાય પણ ખરું. પણ તે સારો એવો જટિલ છે. કોક વિરલા જ તેનો પારંગત અભ્યાસ કરી શકે છે.

વૈદ્યસાહેબ એ વિષયમાં પારંગત થવાના હતા.

તેમને આ બીજા વર્ષમાં તો ખાસ મઝા આવી. તેમની બધી નાની-મોટી મુશ્કેલીઓ ગૂંજીકરસાહેબ કે ત્રિવેદીસાહેબ દૂર કરતા હતા.

વર્ષાતે એમ.એસસી.ની યુનિવર્સિટીની પરીક્ષામાં (1940માં) વૈદ્યસાહેબ પહેલા વર્ગમાં પાસ તો થયા જ પણ બધા વિષયોમાં એમ.એસસી. પરીક્ષામાં પ્રથમ પણ આવ્યા.

હવે તેમને નોકરીની તાલાવેલી હતી.

રાજકોટ

એમ.એસસી.નું પરિણામ તો આવી ગયું હતું અને એ ખૂબ સરસ આવ્યું હતું. હવે નોકરી શોધવાની હતી. કોલેજમાં અધ્યાપકની નોકરી માટે પ્રયત્ન કરવા ઠરાવ્યું અને એ દષ્ટિએ કઈ કઈ તકો છે તેનો વિચાર શરૂ કર્યો.

આપણે આગળ જણાવી ગયા તેમ મુંબઈ શહેરમાં તો વિજ્ઞાનની કોલેજો ઘણી ઓછી હતી. જોકે બે-ત્રણ વર્ષ પહેલાં રૂઈઆ અને ખાલસા એમ બે વધુ કોલેજો ખૂલી હતી પણ અત્યારે તો કોઈ કોલેજમાં જગ્યા ખાલી નહોતી. સદભાગ્યે રાજકોટની કોલેજ માટે મુંબઈના વર્તમાનપત્રમાં ગણિતના વ્યાખ્યાતાના એક પદ માટે જાહેરખબર આવી હતી. વૈદ્યસાહેબે તેને માટે અરજી કરી.

રાજકોટ કાઠિયાવાડનું સૌથી મોટું શહેર હતું. રાજકોટ આમ તો દેશી રાજ્ય હતું અને ત્યાંના રાજવીનું નામ ધર્મેન્દ્રસિંહજી હતું. એ રાજા નહિ પણ ઠાકોરસાહેબ કહેવાતા. રાજકોટ કાઠિયાવાડની લગભગ મધ્યમાં જ છે અને ત્યાંથી એ તરફનાં અન્ય શહેરો ભાવનગર, જામનગર, ગોંડલ, જૂનાગઢ અને પોરબંદર એ બધાં પ્રમાણમાં નજીક હતાં. એટલે કાઠિયાવાડનાં રજવાડાં પર કરડી નજર રાખનાર અંગ્રેજ રેસિડન્ટ પણ રાજકોટમાં જ હતો. ધર્મેન્દ્રસિંહજીના પિતા લાખાધિરાજજીએ રાજકોટ પર લાંબો સમય (1890થી 1930) રાજ્ય કર્યું. તેઓ અત્યંત પ્રજાવત્સલ રાજવી હતા અને તેમણે રાજ્યની આવકનો લગભગ બધો ખર્ચ પ્રજાનાં કામો માટે કર્યો. પણ ધર્મેન્દ્રસિંહજી એવા નહોતા. તેઓ રાજ્યની 50 ટકા આવક પોતાના અંગત ખર્ચ માટે રાખતા.

તેમણે 1938માં પોતાના નામ પરથી રાજકોટમાં કોલેજ શરૂ કરાવી. કોલેજનું વિધિવત્ ઉદઘાટન તો ડિસેમ્બર, 1937માં થયું પણ શિક્ષણ તો જૂન, 1938માં જ શરૂ થયું. વિજ્ઞાનમાં તો કેવળ પહેલાં બે વર્ષો માટે જ પ્રવેશ અપાયો હતો. ગણિતના વિષય માટે રાજ્યે રાજ્યની માલિકીની આલ્ફ્રેડ હાઈસ્કૂલ(જેમાં મહાત્મા ગાંધી પણ ભણ્યા હતા)ના આચાર્ય સી. એ. બુચની જ બદલી કોલેજમાં કરી. બુચસાહેબની ગણિતશિક્ષક તરીકેની પ્રતિષ્ઠા રાજકોટમાં ઘણી હતી.

1940માં ઇન્ટર સાયન્સ પછીનાં બી.એસસી.નાં બે વર્ષ શરૂ કરવાની યોજના હતી. એટલે 1940માં જૂનમાં નવું સત્ર શરૂ થયું ત્યારે બુચસાહેબની બદલી ફરી આલ્ફ્રેડ હાઈસ્કૂલના આચાર્ય તરીકે થઈ ગઈ અને ગણિતના નવા અધ્યાપકો માટે જાહેરાત અપાઈ. તેમાં વૈદ્યસાહેબને રૂ. 80-5-100-10-140ના પગારધોરણમાં નિમણૂક મળી ગઈ.

વૈદ્યસાહેબની સાથે જ જે. એમ. ઓકાની પણ ગણિતના વ્યાખ્યાતા તરીકે વરણી થઈ હતી. ઓકા પાસે એક વર્ષનો અનુભવ હતો અને વૈદ્યસાહેબ પાસે કોઈ શૈક્ષણિક અનુભવ નહોતો. એટલે શ્રી ઓકા ગણિત વિભાગના વડા હતા.

હવે બન્યું એવું કે ધર્મેન્દ્રસિંહજીના કુશાસનની વાત મુંબઈ યુનિવર્સિટીને પહોંચી હશે એટલે યુનિવર્સિટીએ સ્નાતક કક્ષાના વર્ગો શરૂ કરવા પહેલાં કોલેજ એક લાખ રૂપિયાની અનામત રકમ યુનિવર્સિટી પાસે જમા કરાવે તેવી શરત મૂકી. (કદાચ યુનિવર્સિટીએ ધાર્યું હશે કે વધારાના અધ્યાપકોને પગાર આપવામાં ગાબડાં પડાય તો આ ડિપોઝિટની રકમમાંથી પગારો યુનિવર્સિટી ચૂકવી આપશે.) ધર્મેન્દ્રસિંહ કાંઈ ગાંજ્યા જાય તેવા નહોતા. 1938-’39 દરમિયાન તેમના જુલમ સામે પ્રજાએ બંડ પોકાર્યું હતું અને ઢેબરભાઈ (ઉછરંગરાય ઢેબર), સરદાર પટેલ અને મહાત્મા ગાંધીએ ઠાકોરસાહેબ સામે સત્યાગ્રહ કર્યો હતો. આખરે દિલ્હીની બ્રિટિશ સરકારે તત્કાલીન ભારતના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિની મધ્યસ્થીથી કોકડું ઉકેલવા બંને પક્ષોને મનાવ્યા હતા. મધ્યસ્થીના ચુકાદામાં સત્યાગ્રહીઓને સંપૂર્ણ સંતોષ થયો ન હતો અને તેથી ઠાકોરસાહેબ ખુશ હતા. તેમણે તો યુનિવર્સિટીને એક લાખ રૂપિયા આપવાની ના પાડી દીધી.

1940ના જૂનમાં સ્નાતકના વર્ગો શરૂ થયા તે પહેલાં જ ગીરના જંગલમાં સિંહનો શિકાર કરવા જતાં ધર્મેન્દ્રસિંહજી માર્યા ગયા અને પ્રજાએ રાહતનો શ્વાસ લીધો. તેમના વારસ પ્રદ્યુમનસિંહજી હવે રાજકોટના ઠાકોરસાહેબ બન્યા.

વૈદ્યસાહેબ જ્યારે રાજકોટ કોલેજમાં જોડાયા ત્યારે ધર્મેન્દ્રસિંહજીની આપખુદ વર્તણૂક અને રાજકોટ સત્યાગ્રહની ઘટનાથી વાકેફ હતા એટલે તેમની પાસે કોઈ વિકલ્પ હોત તો જરૂર તેઓ રાજકોટ રાજ્યની નોકરીમાં ન જોડાત. પણ તેમનું કામ તો શીખવવાનું જ હતું અને એમાં રાજ આડખીલીરૂપ નહિ બને એમ

તે માનતા હતા.

પેલી એક લાખ રૂપિયાની ડિપોઝિટ તો ભરાઈ ન હતી જ તેથી યુનિવર્સિટીનું જોડાણ પણ ન હતું મળ્યું છતાં વર્ગો તો શરૂ થયા જ.

પ્રથમ વર્ષના વર્ગમાં લગભગ દોઢસો વિદ્યાર્થીઓ હતા. સૌરાષ્ટ્રના વિદ્યાર્થીઓ 18 વર્ષની ઉંમરના, ખાસ્સા ઊંચા અને ઘણા તો માથે સાફો બાંધીને આવે તેથી હોય તે કરતાં પણ થોડા વધુ ઊંચા લાગે. સદભાગ્યે વૈદ્યસાહેબનો બાંધો પણ સારો અને ઊંચાઈ પણ તેમના વિદ્યાર્થીઓથી થોડી વધુ જ હતી. વળી તેઓ પાશ્ચાત્ય પહેરવેશ ન પહેરતાં સુરવાલ-અચકન જ પહેરે એટલે ‘વટ’ પડે, વિદ્યાર્થીઓને આ અધ્યાપક ગમ્યા અને તેમાંના કેટલાક તેમને ઘેર પણ અમુક મુદ્દા સમજવા આવવા લાગ્યા. હા, કોલેજમાં તો માધ્યમ અંગ્રેજી જ હતું, કદાચ એ કારણે પણ વિદ્યાર્થીઓ વર્ગમાં બોલતા નહિ હોય પણ વર્ગની બહાર કે સાહેબને ઘેર ગુજરાતીમાં પોતાના પ્રશ્નો પૂછી શકતા.

ત્યાંનો એક અનુભવ સાહેબે લખ્યો છે. વર્ગમાં શીખવવા દરમિયાન એક વાર બે અપૂર્ણાંકોનો સરવાળો કરવાની જરૂર પડી. દા. ત. $\frac{1}{2} + \frac{1}{3}$ શોધવાના હતા. તે બોલતા ગયા અને બોર્ડ પર લખતા ગયા : (એ તો અંગ્રેજીમાં બોલતા હતા પણ આપણે ગુજરાતી લખીશું.) ‘જુઓ ગણવા માટે પહેલાં છેદમાં 2 અને 3 છે તેમનો લ. સા. અ. લઈશું. તે 6 છે. એને જમણી બાજુ અહીં લખીશું અને અહીં 3 + 2 = 5 લખીશું આથી

$$\frac{1}{2} + \frac{1}{3} = \frac{5}{6} \text{ થશે.}’$$

હવે બન્યું એવું કે વર્ગમાં પાછળની પાટલીઓ પર બેઠેલા ઘણા વિદ્યાર્થીઓને પાટિયું દૂર હોવાથી કે આગળ ઊંચા વિદ્યાર્થીઓ બેઠા હોવાથી સાહેબ શું લખે છે તે દેખાતું ન હોય. સાહેબ જે બોલે તે પરથી જ તેઓ પોતાની નોટમાં લખતા હોય. સાહેબ પાછા અંગ્રેજીમાં બોલતા હોય એટલે જે અધૂરી-પધૂરી સમજ પડે તે પ્રમાણે બિચારા લખે. સાહેબ જમણી બાજુ લખતી વખતે પહેલાં 6 અને પછી 5 બોલ્યા હતા એટલે ઘણાએ

$$\frac{1}{2} + \frac{1}{3} = \frac{6}{5}$$

લખ્યું પછી મૂંઝાયા. એટલે સાહેબને ઘેર આવીને પૂછ્યું કે ‘સાહેબ, આવું કેમ ?’ સાહેબને વિચાર કરતાં ‘આવું કેમ ?’ એ બરાબર સમજાયું. તેઓ પણ પાઠ ભણ્યા કે કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ પાટિયા પરથી નહિ પણ તેમના બોલ સાંભળીને જ નોટ લખે છે. આવા લોકોથી ભૂલ ન થઈ જાય એ રીતે શિક્ષકે બોલવું જોઈએ.

એક સત્ર પૂરું થયું અને દિવાળીનું વેકેશન પડ્યું ત્યાં સુધી સ્નાતક કક્ષાના

વર્ગો માટે યુનિવર્સિટીની પરવાનગી મળી નહોતી અને મળવાનાં કોઈ એંધાણ પણ નહોતાં. કારણ નવા ઠાકોરસાહેબ પ્રદ્યુમનસિંહજીએ પણ પેલા એક લાખ રૂપિયા ચૂકવવાની કોઈ તૈયારી બતાવી નહોતી.

દિવાળીના વેકેશન દરમિયાન એવું જાણવા મળ્યું કે મુંબઈ યુનિવર્સિટીએ કોલેજને જોડાણ આપવાની ના પાડી દીધી છે. એવા ઊડતા સમાચાર પણ મળ્યા કે કેટલાક નાગરિકો એવો પ્રયત્ન કરે છે કે કાર્ઠિયાવાડનાં બધાં રજવાડાંઓમાંથી લાખ રૂપિયા ભેગા કરીને યુનિવર્સિટીને આપવા અને ભાવનગરની સામળદાસ કોલેજના ડૉ. રમણલાલ કે. યાજ્ઞિકને રાજકોટમાં પ્રિન્સિપાલ તરીકે લાવવા.

ખેર, બીજું સત્ર ચાલુ થયું અને કોલેજમાં તો પરિસ્થિતિ જેમની તેમ જ રહી. વૈદ્યસાહેબના પગારમાંથી વૉરફંડ પેટે કપાત થતી હતી (એ કપાત તો થોડી જ હતી - રૂ. 5) પણ વૈદ્યસાહેબને તેની સામે સૈદ્ધાંતિક વાંધો હતો. આ વૉર ફંડ એટલે તે સમયે ચાલતા (બીજા) વિશ્વયુદ્ધમાં થતા અંગ્રેજોના ખર્ચ માટેની સહાય. પણ એ સમયે મહાત્મા ગાંધી અને કૉંગ્રેસ એ વાતનો વિરોધ કરતી હતી કે અંગ્રેજોએ વિશ્વયુદ્ધમાં ભારતની જનતાને પૂછ્યા વગર ભારતને ઘસડ્યું છે. ગરીબ ભારત એ કારણે વધુ ગરીબ અને પાયમાલ થઈ રહ્યું છે.

બધા સંજોગો જોતાં વૈદ્યસાહેબને લાગતું હતું કે રાજકોટમાં બહુ વધુ સમય રહેવાશે નહિ.

તેમાં વર્ષી 1941ના માર્ચ મહિનામાં હોળીને દિવસે એવો વિચિત્ર અનુભવ થયો કે પછી તો રાજકોટ છોડવાનો વૈદ્યસાહેબે નિર્ણય કરી જ લીધો.

આમ તો હોળીને દિવસે કોલેજમાં રજા હતી. પણ બપોરે કોલેજનો પટાવાળો પ્રિન્સિપાલની ચિઠ્ઠી લઈને ઘેર આવ્યો. તે જ સમયે સૌએ રાજકોટના ઠાકોરસાહેબ પ્રદ્યુમનસિંહજીને મળવા જવાનું હતું એટલે કોલેજે પહોંચી જવા જણાવ્યું હતું.

સૌ અઢી વાગે કોલેજમાં પહોંચી ગયા. સૌને લેવા બસ આવી હતી. દર-બારગઢની અંદર ખુલ્લા મેદાનમાં સૌને ઉતાર્યા. મેદાનમાં એક જગ્યાએ રંગીન પાણીથી ભરેલી કુંડીઓ હતી અને ત્યાં ચાર-પાંચ સાફવાળા જુવાનો ઊભા હતા. બધા તે તરફ ગયા. એટલે કશું જોયા વગર સાફવાળાઓએ ડોલ ભરી ભરીને અધ્યાપકો પર રંગીન પાણી નાખવા માંડ્યું. પેલા જુવાનો પાછા છાંટવામાં એવા નિષ્ણાત હતા કે રંગના પાણીની છાલક ચાબુકની જેમ વાગતી હતી. ઠાકોરસાહેબ તો દેખાતા નહોતા પણ તેમના આ હજૂરિયાઓએ બધા અધ્યાપક સાહેબોની 'હજામત' કરી નાખી.

પછી ઠાકોરસાહેબ દેખાયા અને હવે બધાને નાસ્તો આપવાનો હુકમ થયો. અધ્યાપકોના ચહેરા ધોવાની યે સગવડ નહોતી. એમ ને એમ બધા નાસ્તાના

ટેબલ આગળ ગયા. નાસ્તો કર્યો અને બસમાં બેસીને કોલેજ અને પછી ત્યાંથી ઘેર પહોંચ્યા.

આ અનુભવે વૈદ્યસાહેબના રાજીનામું આપવાના વિચારને વધુ પાકો કર્યો. પણ બીજી નોકરી હતી ક્યાં ? અને નોકરી વગર રહી શકાય એવી તો તેમની કે કુટુંબની આર્થિક પરિસ્થિતિ હતી જ નહિ. એટલે શૈક્ષણિક વર્ષ 1940-'41 પૂરું થયું પણ વૈદ્યસાહેબે રાજીનામું આપ્યું નહિ. કદાચ પેલી યોજના પ્રમાણે ડૉ. યાજ્ઞિક પ્રિન્સિપાલ તરીકે આવે તો પરિસ્થિતિ થોડીક સહ્ય પણ બને. પણ એ સમયે તો વૈદ્યસાહેબ રાજકોટની નોકરીથી એવા કંટાળ્યા હતા કે જો બીજી નોકરી મળે તો આ નોકરી છોડી દેતાં તેઓ એક મિનિટનો પણ વિચાર ન કરે.

શરૂ કરેલી વાત પૂરી કરવા માટે કહીએ કે ડૉ. આર. કે. યાજ્ઞિક (જેઓ મહાગુજરાતના પ્રણેતા ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિક - ઇન્દુયાચા - ના ભાઈ હતા) 1941થી 1950 સુધી ધર્મેન્દ્ર કોલેજના આચાર્ય રહ્યા અને તેમણે કોલેજના ધોરણને ખૂબ ઊંચે આણ્યું.

સ્વામીરાવના શિબિરમાં

કોલેજમાં વેકેશન પડતાં વૈદ્યસાહેબ કાકી સાથે પાછા મુંબઈ આવ્યા. ત્યાં મધુભાઈએ તેમને ખબર આપી કે પેલા સ્વામીરાવ જે 1930માં ભાવનગરથી એકાએક અદૃશ્ય થઈ ગયા હતા તે હવે મુંબઈમાં છે અને તેઓ વૈદ્યસાહેબને જ મળવા માગે છે.

આપણે આગળ જોઈ ગયા તે પ્રમાણે સ્વામીરાવ મૂળ તો પૃથ્વીસિંહ આઝાદ હતા. તેઓ ક્રાંતિકારી હતા અને 1915માં (પ્રથમ) લાહોર ષડયંત્ર ખટલામાં આજીવન કારાવાસની સજા પામ્યા હતા. આંદામાનમાં છ વર્ષ સહિત કુલ આઠ વર્ષના જેલવાસ બાદ તેઓ ભાગી છૂટ્યા હતા અને તેમના અજ્ઞાતવાસના સમય દરમિયાન 1923થી 1930નો સમયગાળો તેમણે ભાવનગરમાં સ્વામીરાવ નામ ધારણ કરી ગાળ્યો હતો. તેમણે ભાવનગરમાં ગણેશ કીડા કેન્દ્ર નામે અખાડો શરૂ કર્યો હતો અને તેમાં મધુભાઈ અને વૈદ્યસાહેબ તેમના માનીતા શાગિર્દો હતા.

1930માં તેઓ ફરી ભૂગર્ભમાં ચાલ્યા ગયા. આઝાદીનો આ લડવૈયો ક્રાંતિકારી હતો, અહિંસક નહોતો. તેમને ગાંધીવાદ માટે માન હતું પણ નીતિ તરીકે ગાંધીવાદ કરતાં સામ્યવાદમાં તેમને વધુ શ્રદ્ધા હતી.

1930 પછીના અજ્ઞાતવાસ દરમિયાન ભારતમાં સામ્યવાદીઓએ તેમને પોતાના સંરક્ષણમાં લીધા હતા. એક વાર જ્યારે બ્રિટિશ સરકારની ભીંસ વધી ગઈ ત્યારે ભારતીય સામ્યવાદી પક્ષે તેમને જમીનરસ્તે રશિયા (સોવિયેત યુનિયન) પણ મોકલી દીધા હતા. તેઓ ભારતથી અફઘાનિસ્તાન થઈને અનેક સાહસ પછી મોસ્કો

પહોંચ્યા હતા. જ્યારે ભારતમાં તેમના પરની ભીંસ ઓછી થઈ ત્યારે ફરી તેઓ એ જ જમીનરસ્તે ભારત પાછા ફર્યા હતા.

પૃથ્વીસિંહ ખૂબ વિચાર્યા પછી 1938ની 18મી મેએ મુંબઈમાં જુલુ ખાતે સ્વાસ્થ્યલાભ કરી રહેલા ગાંધીજીને મળ્યા અને કહ્યું કે તેમને હવે અહિંસક પદ્ધતિમાં શ્રદ્ધા જાગી છે તેથી ગાંધીજી પાસે રહીને રાષ્ટ્રસેવામાં પોતાનો ફાળો આપવા માગે છે. ગાંધીજીએ તેમની સાથે લંબાણપૂર્વક વાતો કરી અને આખરે કહ્યું કે ‘મને લાગે છે કે તમે જે કહો છો તે સાચા દિલથી કહો છો. પણ મારી પહેલી ફરજ તો એ છે કે હું અહીંના પોલીસસત્તાવાળાઓને જણાવીશ કે તમે મારી સાથે છો અને હું ઈચ્છું કે મારી જવાબદારી પર તમે તેને મારી સાથે રહેવા દો. પરંતુ જો કાનૂન પ્રમાણે તમારે તેમની ધરપકડ કરવી જ પડે તેમ હોય તો તમે ખુશીથી તેમને મારી પાસેથી લઈ જાઓ.’

પોલીસના જિલ્લા વડાએ જણાવ્યું કે ‘મારી પાસે પૃથ્વીસિંહને મુક્ત ફરવા દેવાની સત્તા નથી’ અને તેઓ પૃથ્વીસિંહને પકડી ગયા.

બીજે દિવસે ગાંધીજીએ વાઈસરોય લૉડ વિન્લિથગોને પત્ર લખી બધા સંજોગો સમજાવી પૃથ્વીસિંહને છોડવા વિનંતી કરી.

પૃથ્વીસિંહને તરત તો મુક્ત ન કરાયા. તેમને રાવલપિંડી જેલમાં લઈ જવાયા. ગાંધીજી પોતાના કોઈ અંતેવાસીઓ દેશના વાયવ્ય ખૂણે કોઈ કામે જતા હોય તો રાવલપિંડી જઈને પૃથ્વીસિંહને મળી તેમની અહિંસા પ્રત્યેની શ્રદ્ધા હજી ચાલુ છે કે નહિ તે જાણી લાવવા કહેતા. આ રીતે એક વાર મહાદેવભાઈ દેસાઈ પૃથ્વીસિંહને મળી આવ્યા હતા.

1939ના ઉનાળામાં પૃથ્વીસિંહની બદલી રાવલપિંડી જેલમાંથી વર્ધાની જેલમાં કરાઈ હતી અને આખરે 1939ની 22મી સપ્ટેમ્બરે તેમને મુક્ત કરવામાં આવ્યા હતા. પૃથ્વીસિંહ સીધા સેવાગ્રામ આશ્રમ પહોંચી ગયા હતા. ગાંધીજીએ પૃથ્વીસિંહને એમ કહીને આવકાર્યા હતા કે ‘તમે એમ જ સમજજો કે તમારી બદલી એક જેલમાંથી બીજી જેલમાં થઈ છે.’

પછી તો પૃથ્વીસિંહ આશ્રમમાં ગાંધીજી સાથે જ રહ્યા અને તેમણે દેશના યુવાનોને યોગ્ય શારીરિક તાલીમ આપીને સશક્ત અને ખડતલ બનાવવા માટેની એક વિસ્તૃત યોજના બનાવી અને મહાત્માજી સાથે ચર્ચા કરીને 1941ની શરૂઆતમાં તેને સર્વ માન્ય અંતિમ સ્વરૂપ આપ્યું.

આ બધી વાટાઘાટો પછી અહિંસક વ્યાયામ સંઘની સ્થાપના એપ્રિલ, 1942માં થઈ. તેના પહેલા ટ્રસ્ટીઓ સર્વશ્રી રામેશ્વરદાસ બિરલા, પુરુષોત્તમ કાનજી અને કેશવદાસજી નેવટિયા હતા.

આ યોજના હેઠળ શરૂઆતમાં દેશનાં 70થી 100 યુવક-યુવતીઓને વ્યાયામ તથા અહિંસક રહીને હિંસાનો પ્રતિકાર કરવાની તાલીમ અપાશે તથા અહિંસાના સિદ્ધાંતોની ચર્ચા વગેરે માટે શિબિરોનું આયોજન થશે. ગાંધીજી તથા તેમના અન્ય અંતેવાસીઓ સાથે ઘણી ચર્ચાઓ પછી મુંબઈના મલાડમાં હાલ જેનું નામ વિવેકાનંદ રોડ છે તેના પર એક મોટો ખાલી પ્લોટ હતો અને તેની વચમાં ખાલી મકાનો હતાં તેમાં પહેલો શિબિર કરવાનું ઠરાવાયું. પહેલા શિબિરમાં જે યુવક-યુવતીઓ તાલીમ પામશે તેઓ એવા જ શિબિર ભારતના જુદા જુદા ભાગોમાં ચલાવી યુવાનોને શારીરિક અને અહિંસાના સિદ્ધાંતોમાં શ્રદ્ધા વધારે તેવી તાલીમ આપશે. વળી મલાડમાં તો નવાં નવાં યુવક-યુવતીઓને શિબિરો ચલાવવાની તાલીમ અપાવતી શિબિરો ચાલુ જ રહેશે.

અહિંસક વ્યાયામ સંઘના પ્રથમ શિબિરની યોજના એપ્રિલ, 1941માં ઘડાતી હતી ત્યાં વૈદસાહેબ રાજકોટથી ઉનાળાના વેકેશન માટે મુંબઈ આવ્યા. પૃથ્વીસિંહ ભાવનગરના અખાડાના દિવસો તથા મધુસૂદન વૈદ અને પ્રહલાદ વૈદને ભૂલ્યા નહોતા. તેમને લાગ્યું કે પ્રથમ શિબિરના સંચાલન માટે એ બે ભાઈઓ સૌથી વધુ યોગ્ય હતા. તે બંને પૃથ્વીસિંહના જ હાથે વ્યાયામની તાલીમ પામ્યા હતા, બંને બુદ્ધિશાળી અને બાહોશ હતા, ખાદીધારી હતા અને અહિંસામાં શ્રદ્ધાવાળા હતા. તેમણે વૈદબંધુઓ અંગે તપાસ કરી તો જાણવા મળ્યું કે મધુભાઈ તો મુંબઈમાં જ હતા. એટલે પૃથ્વીસિંહે મધુભાઈને બોલાવ્યા અને શિબિરનું સંચાલન સંભાળવા કહ્યું. પણ શિબિરના સંચાલકનું પદ તો એક જુદી નોકરી જ હતી અને મધુભાઈની શિક્ષણક્ષેત્રે પ્રતિષ્ઠા થઈ ગઈ હતી એટલે તેમણે કેવળ વેકેશન દરમિયાન શિબિરના સંચાલનની અથવા અન્ય કોઈ પણ કામગીરી કરવા તૈયારી બતાવી. પછી પૃથ્વીસિંહે તેમને પ્રહલાદ વિષે પૂછ્યું. મધુભાઈએ કહ્યું કે આમ તો તે રાજકોટ કોલેજમાં અધ્યાપક છે પણ તેને સંતોષ નથી એટલે કદાચ તે શિબિરમાં પૂરા સમય માટે જોડાઈ શકે. જ્યારે વૈદસાહેબ પાસે આ શિબિરાધિપતિની ઓફર આવી ત્યારે તેમણે તે સહર્ષ સ્વીકારી. ગણિતનો સાથ છૂટી જશે એ કઠતું હતું ખરું પણ રાજકોટથી છૂટવા મળશે, સ્વામીજીનું (ભાવનગરમાં પૃથ્વીસિંહનું નામ સ્વામીરાવ હતું અને તેમના શાગિર્દો તેમને સ્વામીજી કહેતા) સાંનિધ્ય મળશે. એટલે પગારની ચિંતા કર્યા વગર વૈદસાહેબે મલાડના શિબિરનું સંચાલન સ્વીકારવા સંમતિ આપી દીધી. વૈદસાહેબ મુંબઈ આવી ગયા અને શિબિરમાં જોડાઈ ગયા. તેમના કથન મુજબ ‘ચોક અને ડસ્ટર છોડીને લાઠી અને લેજમનો સાથ લીધો.’ વૈદસાહેબને એક (પાકું) ઘર શિબિરની ભૂમિ (જે રામબાગ તરીકે જાણીતી હતી) પર જ આપવામાં આવ્યું હતું. વિશાળ જમીન પર રસોડા માટે, ભોજનકક્ષ તરીકે, શિબિરાર્થીઓના આવાસ માટે, બાથરૂમ, જાજરૂ એ બધું બનાવવાનું કામ તથા

રમત-ગમત, વ્યાયામ, સભાઓ વ. માટે જમીનને સમથળ બનાવવાનું એમ બધાં કામ વૈદ્યસાહેબે શિબિરાર્થીઓ સાથે મળીને કર્યા-કરાવ્યાં હતાં. દરરોજ સવારે શાકભાજી લેવા તથા અન્ય કામો માટે શિબિરાર્થીઓની જુદી જુદી ટુકડી જતી. કુલ 25 જેટલા શિબિરાર્થીઓ આ પહેલા શિબિરમાં હતા.

વળી ભોજન દરમિયાન કોઈ સ્વાદ-બેસ્વાદનો પ્રશ્ન જ ઊભા ન કરે એ સારું ભોજન પિરસાઈ જાય પછી ભોજન શરૂ કરતાં પહેલાં વૈદ્યસાહેબ મોટેથી બોલે ‘આજ કા ખાના?’ એટલે બધા શિબિરાર્થીઓ એકસાથે બોલે ‘બહો....ત અરજા’ અને પછી જમવાનું શરૂ થાય.

દર રાત્રે વારાફરતી એક શિબિરાર્થી કેમ્પની ચોકી કરે અને વૈદ્યસાહેબ પોતાનો વારો પણ કાઢે જ. દરરોજ કોઈ અતિથિનું કે શિબિરાર્થીનું વ્યાખ્યાન પણ હોય. આ બધા ઉપરાંત કસરતો લાઠી-લેજમના દાવ, કેમ્પફાયર વગેરે તો ખરું જ.

બધા પચીસેક શિબિરાર્થીઓ યુવાન હતા અને પોતાનો શાળા-કોલેજનો અભ્યાસ કે વ્યવસાય છોડીને અહીં પૂરા એક વર્ષ માટે નિવાસી છાત્ર તરીકે જોડાયા હતા.

આ શિબિરમાં દરરોજ 5 કલાક વ્યાયામની પ્રવૃત્તિ થતી. આ 5માંથી 2 કલાક ઉત્પાદક વ્યાયામમાં વપરાતા. આમાં ઘંટીમાં અનાજ દળવું, આખા કેમ્પસને ઝાડુ વાળી સાફ કરવું, પીંજણ પર રૂ પીંજી પૂણી બનાવવી અને બાગકામ કરવું એ ઉત્પાદક વ્યાયામના મુખ્ય પ્રકાર હતા.

એક શિબિરાર્થી મગનસિંહનું માંદગીમાં અવસાન થયું ત્યારે તેને અંજલિ તરીકે શિબિરાર્થીઓએ મલાડના એક વિસ્તારની ખુલ્લી અને ગંદકીથી ખદબદતી ગટરો સાફ કરવાનું કામ કર્યું હતું. ગામલોકોને સમજાતું નહોતું કે આ લોકો શા માટે ગંદકી ઉલેચે છે, કોઈએ સૂચવ્યું કે એમનું કંઈ ગટરમાં પડી ગયું હશે તે શોધતા હશે !

વૈદ્યસાહેબે તેમનાં સંસ્મરણોમાં નોંધ્યું છે કે પોતે જ્યારે એકલા શિબિરની ચોકી કરતા હોય ત્યારે વિચારે ચડી જતા. અહિંસક વ્યાયામસંઘમાં લાઠીની તાલીમ શા માટે હોવી જોઈએ એ વિષે એક વાર તેમણે ચિંતન કર્યું.

એ તો સ્પષ્ટ હતું કે આવા સંઘમાં લાઠીનો ઉપયોગ આક્રમણ માટે નહિ પણ સ્વરક્ષણ માટે જ શીખવાવો જોઈએ. લાઠીની તાલીમના ત્રણ ભાગ છે : દાવ, લઢંત અને છૂટ. સ્વરક્ષણ માટે આપણા શરીરની આસપાસ ઝડપથી લાઠી વીંઝવા માટે દાવ જાણવાની જરૂર છે. લાઠીથી આપણા પર હુમલો થાય તો તે ચાર રીતે થાય: (1) સામેથી માથા પર, (2) બાજુમાંથી શરીરના ઉપરના ભાગ પર, (3) બાજુમાંથી શરીરના નીચેના ભાગ પર અને (4) સામેથી પેટમાં. હુમલાખોરની આ દરેક

પ્રકારની અદાઓની શી રીતે આગાહી કરી શકાય અને તે પ્રમાણે તેની નિયત જાણી લઈ આપણે શી રીતે સ્વબચાવ કરી શકીએ એ બધું એમણે રાતની નીરવ શાંતિમાં ચોકી કરતાં કરતાં ગોઠવી કાઢ્યું.

આમ જાતે વિચાર કરી પોતાની નિશ્ચિત વિચારધારા વૈદ્યસાહેબે ઘડી અને તે તેમને સમગ્ર શેષજીવનમાં કામ લાગી.

વળી ગણિતનો સંપર્ક સાવ તૂટી ન જાય એ માટે એક ટ્યૂશન પણ રાખ્યું અને દરરોજ થોડો સમય પોતાને ગમતાં ગણિતનાં પરિણામો પર ચિંતન કરતા.

1941ના ડિસેમ્બરમાં વૈદ્યસાહેબ પિતા બન્યા. તેમની મોટી પુત્રી કુમુદનો જન્મ થયો.

* * *

અહિંસક વ્યાયામ સંઘની સ્થાપના એપ્રિલ, 1941માં થઈ તો ખરી પણ બે જ મહિનામાં એ સંઘના વિસર્જન માટેની ભૂમિકા દૂર-સુદૂર યુરોપમાં આકાર લઈ રહી હતી.

છેલ્લાં પોણા બે વર્ષથી યુરોપમાં ભીષણ જંગ ખેલાઈ રહ્યો હતો. એક તરફ ઇંગલેન્ડ (સાથે તેમના કૉમનવેલ્થના દેશો ઓસ્ટ્રેલિયા, કેનેડા, ન્યૂઝીલેન્ડ અને ઇંગલેન્ડની દરિયાપારની કોલોનીઓ ભારત વગેરે.) તથા ફ્રાન્સ અને તેમની સામે જર્મની. જર્મનીએ 1941ના જૂન સુધીમાં ફ્રાન્સ સહિત લગભગ પૂરા પશ્ચિમ યુરોપ પર કબજો કરી લીધો હતો, ઇટાલી સાથે તથા દૂર પૂર્વમાં જાપાન સાથે જોડાણ કરી લીધું હતું. એમ મનાતું હતું કે જર્મની હવે ઇંગલેન્ડ પર આક્રમણ કરશે. પરંતુ વયમાં અંગ્રેજી ખાડી હતી અને અંગ્રેજ પ્રજા, સૈન્ય અને તેના વડાપ્રધાન ચર્ચિલનો લોખંડી નિર્ધાર હતો.

જર્મનીના સરમુખત્યાર હિટલરે અચાનક પેંતરો બદલ્યો. તેની લાંબા ગાળાની યોજનામાં રશિયા પર આક્રમણ કરવાની તેની યોજના તો હશે જ. પણ ઉનાળાનો લાભ લેવા માટે તેણે રશિયા (સોવિયેત યુનિયન) પર અચાનક 22 જૂન, 1941ના રોજ આક્રમણ કર્યું.

આ યુદ્ધમાં હિટલરે પોતાની પૂરી તાકાત લગાડી દીધી. રશિયા માટે આ સાવ અણધાર્યું આક્રમણ હતું તેથી તેના લશ્કરોની પીછેહઠ થવા માંડી અને જર્મનીએ રશિયામાં ભારે તબાહી મચાવી અને તેનું સૈન્ય મોસ્કોના દરવાજે આવી પહોંચ્યું.

આ તબક્કે રશિયા દુશ્મનનો દુશ્મન એ મિત્ર એ ન્યાયે યુદ્ધમાં ઇંગલેન્ડ સાથે જોડાયું એટલે હવે અંગ્રેજો અને સામ્યવાદીઓ એક પક્ષે થયા.

અહિંસક વ્યાયામ સંઘના જનક પૃથ્વીસિંહ પહેલેથી સામ્યવાદી વિચારસરણી અનુસરતા હતા. છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી તેમણે અહિંસાનો માર્ગ જરૂર અપનાવ્યો.

હતો પણ સામ્યવાદના સિદ્ધાંતો છોડ્યા નહોતા. રશિયા હજી તેમની આદર્શભૂમિ હતી. જો અંગ્રેજો અને રશિયા એક પક્ષે હોય તો આપણાથી અંગ્રેજોનો વિરોધ કેવી રીતે થાય ? આ વિચાર ભારતના સૌ સામ્યવાદીઓનાં મનમાં હતો. પૃથ્વીસિંહ પણ આ દ્વિધામાં હતા. મહાત્મા ગાંધી તો હજી નિશ્ચિતપણે અંગ્રેજોએ ભારત છોડવું જોઈએ એ જ મતના હતા. જ્યારે પૃથ્વીસિંહનું માનવું હતું કે અત્યારે સૌથી પહેલી પ્રાથમિકતા ઇંગ્લેન્ડ અને રશિયા ('મિત્ર રાજ્યો') વિશ્વયુદ્ધ જીતે તે જ હતી. આ ન થાય ત્યાં સુધી ભારતે પણ પોતાનો આઝાદી જંગ મુલતવી રાખવો જોઈએ એમ તે માનતા હતા.

આ રીતે ગાંધીજી અને પૃથ્વીસિંહ વચ્ચે આખી ચળવળના ધ્યેય વિશે મતભેદ ઊભા થયા. આ સમસ્યાના નિરાકરણ માટે ગાંધીજી રામબાગ શિબિરમાં વાટાઘાટો માટે આવ્યા. (ત્યારે હું ત્યાં જ હતો અને મેં મહાત્માજીનાં પહેલાં દર્શન ત્યારે જ કર્યાં હતાં.)

આ મુલાકાત દરમિયાન ગાંધીજી શિબિરાર્થીઓને પણ મળ્યા (એ સભામાં જ એક ખૂણે હું બેસી ગયો હતો), તથા અહિંસક વ્યાયામ સંઘના ટ્રસ્ટીઓ તથા પૃથ્વીસિંહ સાથે પણ વાટાઘાટો કરી. પરંતુ ગાંધીજી તથા પૃથ્વીસિંહ વચ્ચે આ તબક્કે અંગ્રેજોને મદદ કરવી જોઈએ કે અંગ્રેજ હકૂમતનો પ્રતિકાર ચાલુ રાખવો જોઈએ એ પ્રશ્ન પર મતભેદ ચાલુ જ રહ્યો. પરિણામે 7 જૂન, 1942ના રોજ અહિંસક વ્યાયામ સંઘ બંધ થયો. શિબિર પણ બંધ થયો.

વૈદ્યસાહેબ સામે 'હવે શું ?' એ પ્રશ્ન ફરી એક વાર ઊભો થયો. ફરી શૈક્ષણિક જગતમાં જવાનો રસ્તો જ શ્રેષ્ઠ હતો પણ નવું શૈક્ષણિક વર્ષ બે સપ્તાહમાં જ શરૂ થવાનું હતું અને કોલેજોમાં વ્યાખ્યાતાની જે જગ્યાઓ ખાલી થઈ હશે એ બધી ભરાઈ ગઈ હતી એટલે વ્યાખ્યાતાપદ મળે તે લગભગ અશક્ય હતું. કદાચ બે-ચાર ટ્યૂશન કરીને પેટિયું રળી લેવાય ખરું પણ તેમનું ધ્યેય તો શૈક્ષણિક ક્ષેત્રે પ્રગતિ કરવાનું હતું. ટ્યૂશન તો ખાબોચિયા જેવું છે, તમે આગળ ન વધી શકો.

તો 'હવે શું ?' એ ધ્રુવ પ્રશ્ન વૈદ્યસાહેબ સામે જૂન, 1942માં હતો.

9

યા હોમ કરીને પડો !

લગભગ 1970 સુધી ગુજરાતીભાષી પરિવારોમાં ગણિત માટે એમ.એસસી.ની ડિગ્રી સર્વોચ્ચ ગણાતી હતી. આ ડિગ્રી મળ્યા પછી માનવીના નસીબમાં ગણિતના શિક્ષક જ બનવાનું લખ્યું હોય. જો અભ્યાસની કારકિર્દી ઉજ્જવળ હોય તો કોલેજમાં અધ્યાપક થવાનું અને જો સરેરાશ હોય તો બી.એડ.(1950 સુધી તો બી.ટી. કહેવાતું) નો અભ્યાસ કરીને શાળામાં શિક્ષક થવાનું. આ બે જ વિકલ્પો છે એમ સૌ માનતા. ગણિતના ક્ષેત્રમાં વૈદસાહેબ ગુજરાતીઓમાં કદાચ પહેલા જ એવા હશે કે જેમણે ત્રીજો વિકલ્પ વિચાર્યો.

તેમણે સંશોધન કરવા વિચાર્યું. તેમને આઈન્સ્ટાઇનના સાપેક્ષતાવાદમાં નારણિકરનાં મુંબઈ યુનિવર્સિટીનાં 1937નાં વ્યાખ્યાનોથી ખૂબ રસ પડ્યો હતો અને તેમણે એમ.એસસી.-ના અભ્યાસમાં તે જ વિષય પર વિશેષ અભ્યાસ કર્યો હતો અને તેમને તેમાં ખૂબ પ્રવીણતા સાંપડી હતી. તેમણે વિચાર્યું કે કોઈ ઉસ્તાદ ગુરુ મળી જાય તો હું પણ સાપેક્ષતાવાદમાં નવાં નવાં પરિણામો શોધી શકું. સાપેક્ષતાવાદની શોધને હજી તો પાંત્રીસ વર્ષ જ થયાં હતાં અને તે વિષય તેનાં 'વિચિત્ર' લાગતાં પરિણામોને લીધે અઘરો ગણાતો હતો પણ તે જ કારણે લોકોને એના વિષે કુતૂહલ પણ ખૂબ હતું (જોકે લોકો તેની બારીકી ભાગ્યે જ સમજી શકતા.)

સાપેક્ષતાવાદમાં પીએચ.ડી. કરવા માટે નારણિકરને જ ગુરુ-સ્થાને રાખવાનું વૈદસાહેબે ઠરાવ્યું. તેમણે બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીના એ પ્રાધ્યાપકને પત્ર લખી પોતાનો પરિચય આપ્યો અને એક ખાનગી વિદ્યાર્થી તરીકે પોતાને સ્વીકારવા અને સંશોધનના પ્રશ્નોની

ચર્ચા તથા માર્ગદર્શન આપવા વિનંતી કરી. નારણિકરનો જવાબ પ્રોત્સાહક હતો. તેમણે સ્પષ્ટ કર્યું હતું કે તેઓ કોઈ છાત્રવૃત્તિ આપી શકે તેમ નથી. ‘જો તમે આ છતાં અહીં આવવા તૈયાર હો તો અવશ્ય આવો.’

વૈદ્યસાહેબને ખ્યાલ હતો જ કે પીએચ.ડી.ના અભ્યાસ માટે છાત્રવૃત્તિની વ્યવસ્થા ભારતમાં લગભગ નહિવત્ છે, સામાન્ય રીતે અધ્યાપકો જ અધ્યાપનની સાથે સાથે પીએચ.ડી. પર કામ કરતા અને પોતાના જેવી સાવ અજાણી અને દૂરથી આવતી વ્યક્તિને કોઈ તરત વ્યાખ્યાતા તો ન જ બનાવે. એટલે તેમણે વગર છાત્રવૃત્તિએ સંશોધન શરૂ કરવાની તૈયારી બતાવી અને પત્ની તથા પુત્રીને લઈને જૂન, 1942માં બનારસ પહોંચી ગયા. તેમની પાસે ત્યારે અહિંસક વ્યાયામ સંઘના પગાર અને ટ્યૂશનની આવકમાંથી બચેલા રૂ. 600/- હતા.

આશ્ચર્ય એ વાતનું છે કે વૈદ્યસાહેબ પછી 19 વર્ષે જ્યારે મેં આ જ રીતે (વિદ્યાનગરમાં વ્યાખ્યાતાનું પદ છોડીને) ચંડીગઢની પંજાબ યુનિવર્સિટીના પ્રખ્યાત ગણિતજ્ઞ પ્રાધ્યાપક હંસરાજ ગુપ્તા પાસે પીએચ.ડી. કરવા જવાનું નક્કી કર્યું ત્યારે પણ કોઈ છાત્રવૃત્તિ વગર જ હું ગયો હતો. એ ગાળા દરમિયાન દેશ આઝાદ થઈ ગયો હતો અને ઘણી બધી યુનિવર્સિટીઓ સ્થપાઈ ગઈ હતી છતાં ઘણી વાર સંશોધન માટે ફના થઈ જવાની વૃત્તિવાળા માટે જ પીએચ.ડી.નો માર્ગ ખૂલતો હતો.

બનારસ એટલે કાશી અને કાશી એટલે એક મોટું યાત્રાધામ. એ કદાચ દેશનું સૌથી જૂનું શહેર છે. તે પવિત્ર ગંગાને કાંઠે આવેલું છે અને ત્યાંનું કાશી વિશ્વનાથનું મંદિર દેશનાં બાર પ્રમુખ જ્યોતિર્લિંગમાંનું એક છે. અલબત્ત, વૈદ્યસાહેબને આ બધામાં આસ્થા નહોતી પણ આ બધાનો લાભ તેમને મળ્યો. કાશી પહોંચીને ક્યાં રહેવું તે પ્રશ્ન હતો નહિ. કાશીમાં ડઝનબંધ ધર્મશાળાઓ હતી એટલે તેમાંની બે-ત્રણમાં લગભગ વિનામૂલ્યે રહીને એકાદ સપ્તાહ તો નીકળી જ જાય.

યુનિવર્સિટીના સંપર્કોને લીધે તેમને ભાડે ઘર મેળવવામાં પણ મુશ્કેલી ન પડી. યુનિવર્સિટીના ઇજનેરે ગામમાં એક મોટી કોઠી (ઘર) બાંધી હતી. તેમણે તેની નજીક આઉટહાઉસ પણ બનાવ્યું હતું. આ આઉટહાઉસમાં વચ્ચે એક મોટો ઓરડો હતો જેની ફર્શ પર ઈંટો બિછાવેલી હતી અને તેની ચાર દીવાલની પાછળ ચાર ઓરડા હતા. મૂળ તો આ કોઠી પોતાના નોકરો માટે બાંધી હશે પણ હવે તે પેલા ચાર ઓરડા ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને વિનામૂલ્યે રહેવા આપતો હતો. તેમાંનો એક રૂમ તેમણે વૈદ્યસાહેબને પણ આપ્યો. વૈદ્યસાહેબે મફત રહેવાની તો ના પાડી અને માસિક રૂ. 5નું ભાડું મુકરર થયું.

શહેરમાં આ ઘરના સ્થાન વિશે લખતાં એક સંસ્મરણમાં વૈદ્યસાહેબે લખ્યું છે કે કાશીમાં જ્યાં ચાર રસ્તા મળે તેને ચૌમુહાની કહે છે. આવી એક ચૌમુહાની પાસેથી દર વર્ષે જગન્નાથની યાત્રા નીકળતી હતી તે ચૌમુહાની નજીક બાબુ શિવ-

પ્રસાદ ગુપ્તાની મોટી કોઠી હતી. તેની સામે જે ગલી પડે છે તેમાં પેલા ઇજનેરની કોઠી હતી. બાબુ શિવપ્રસાદ ગુપ્તા અંગે વધુ માહિતી આપતાં વૈદ્યાસાહેબ લખે છે કે તેઓ કદાચ આઝાદી પછી મુંબઈ રાજ્યના ગવર્નર થયેલા. પણ અહીં તેમની સરતચૂક થઈ છે. બાબુ શિવપ્રસાદ ગુપ્તા કાશીના એક પ્રમુખ ધનિક નાગરિક હતા, રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં સૌ નેતાઓને આર્થિક મદદ કરતા અને તેમણે 1920માં કાશીનું સાંજનું દૈનિક ‘આજ’ સ્થાપ્યું હતું તથા તેમણે જ 1932માં મહાત્મા ગાંધી કાશી વિદ્યાપીઠ સ્થાપી હતી. આ બધા પરથી લાગે છે કે આઝાદી પછી તેઓ અવશ્ય ગવર્નર બન્યા હોત પણ દુર્ભાગ્યે 61 વર્ષની વયે એપ્રિલ, 1944માં જ તેમનું અવસાન થયું હતું.

આમ વૈદ્યાસાહેબ કાશી ગામમાં રહેતા અને દર સપ્તાહે બે દિવસ નારણિક-રસાહેબને ઘેર (બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટી કેમ્પસ પર) જતા અને સાપેક્ષતાવાદના પ્રશ્નો અને તેમના આંટીઘૂંટીવાળા ઉકેલો તથા શક્ય વૈકલ્પિક ઉકેલોની ચર્ચા કરતા. આમ કરતાં પહેલા ત્રણેક માસમાં એ ગુરુ-ચેલાએ બે-ત્રણ સંશોધનલેખો તૈયાર કર્યા અને એ પ્રતિષ્ઠિત સામયિકોમાં પ્રસિદ્ધ પણ થયા.

વૈદ્યાસાહેબના એ ગુરુ એટલે વિષ્ણુ વાસુદેવ નારણિકર. તેઓ કોલ્હાપુરના પ્રસિદ્ધ વાસુદેવ શાસ્ત્રી નારણિકરના પુત્ર હતા. વાસુદેવશાસ્ત્રી સંસ્કૃત ભાષાના પ્રકાંડ વિદ્વાન હતા અને તેમની પાસે સંસ્કૃતની કેટલીક બહુમૂલ્ય હસ્તપ્રતો હતી. આ હસ્તપ્રતોના અભ્યાસ માટે દૂર દૂરથી વિદ્વાનો તેમને ત્યાં આવતા. તેમના ઘરમાં ચોવીસે કલાક મંદિર જેવું પવિત્ર વાતાવરણ રહેતું. પુત્ર વિષ્ણુનો જન્મ 1908માં થયો હતો. તે પહેલેથી જ ખૂબ બુદ્ધિશાળી અને શાળામાં શ્રેષ્ઠ ગણાતો વિદ્યાર્થી હતો. તેને શાળાના સૌ વિષયો ગમતા અને તેમાંના ઘણામાં તે પારંગત હતો. પણ કુટુંબના સંસ્કારને લીધે તેની ઇચ્છા સંસ્કૃત ભાષાનો જ ઊંડો અભ્યાસ કરવાની હતી.

આ તેજસ્વી વિદ્યાર્થીએ કોલ્હાપુરની રાજારામ હાઈસ્કૂલમાંથી મેટ્રિકની પરીક્ષા ખૂબ ઊંચા ગુણ સાથે પાસ કરી. સૌએ તેને મુંબઈની વિખ્યાત એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમાં પ્રવેશ લેવા સલાહ આપી.

તેઓ 1924માં એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજના વિદ્યાર્થી બન્યા. તે કાળે આર્ટ્સ કે સાયન્સની પસંદગી કૉલેજમાં શરૂઆતમાં નહિ. પણ બીજા વર્ષે કરવાની રહેતી. પહેલા વર્ષને અંતે તેમણે હંમેશની જેમ દરેક વિષયમાં ઉત્કૃષ્ટ દેખાવ કર્યો; પણ સંસ્કૃતના પરીક્ષકોએ અન્યના લાભાર્થે તેમને ઓછા માર્ક આપ્યા. તેમણે ફરિયાદ તો કરી જ પણ તેમનું મન તૂટી ગયું અને એટલે બીજા વર્ષે તેમણે વિજ્ઞાન વિષય રાખ્યો. પાછળથી તેમની ફરિયાદ પર તપાસ ચાલતાં તેમની વાત સાચી નીકળી પણ ત્યારે તો તેમણે (ગણિતના સદભાગ્યે) ગણિતની કંઠી બાંધી લીધી હતી.

1928માં વિષ્ણુ નારણિકરે રૉયલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ સાયન્સમાંથી બી.એસસી.

ની પરીક્ષા 96 ટકા માર્ક સાથે પાસ કરી. આ એક વિક્રમ હતો અને કદાચ હજી એ તૂટ્યો નથી.

કોલ્ડાપુરનો યુવાન મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાં વિક્રમજનક દેખાવ કરે તેનાથી કોલ્ડાપુર તો હિલ્લોળે ચડ્યું. ત્યાંની જનતાએ, ધનિકોએ અને ખાસ તો કોલ્ડાપુરના મહારાજાએ એટલી બધી આર્થિક મદદ કરી કે વિષ્ણુ નારણિકર ઇંગલેન્ડના કેમ્બ્રિજમાં વધુ અભ્યાસ માટે પહોંચી ગયા.

ચાર વર્ષમાં વિષ્ણુ નારણિકરે કેમ્બ્રિજમાં ટ્રાયપોસની પરીક્ષા પાસ કરી ઊંચી છાત્રવૃત્તિ મેળવી અને ત્યાંની એમ.એ.ની ડિગ્રી રિસર્ચ કરીને મેળવી. (એ નોંધવા જેવું છે કે એ સમયે ઇંગલેન્ડમાં પીએચ.ડી. કે ડી.એસસી.ની ડોક્ટરેટ પદવીઓ હતી જ નહિ, સંશોધન કરીને પણ ઉપાધિ તો એમ.એ. કે એમ.એસસી.ની જ મળતી.)

પોતાનાં કાશીનાં સંસ્મરણોમાં વૈદ્યસાહેબે કાશીમાં પોતાની દરરોજની ગતિ-વિધિનો કોઈ વિસ્તૃત ખ્યાલ આપ્યો નથી પણ છેક 2005માં પૂનાના ખગોળ તથા ખભૌતિક માટેના આંતર-યુનિવર્સિટી કેન્દ્રએ વૈદ્યસાહેબ પર દસ્તાવેજી વીડિયો ફિલ્મ બનાવરાવી હતી તેમાં તેમનાં પત્નીએ તેમની કાશીમાંની દિનચર્યાની વાત કહી હતી.

તેમણે જણાવ્યું હતું કે તેમના ઘરમાં પાણીના નળ હતા નહિ પણ બહાર એક કૂવો હતો તેમાંથી પાણી લઈ લેવાનું હતું પાણીની સપાટી કૂવામાં ખૂબ ઊંડે હતી એટલે તેમાંથી પાણી કાઢવાનું કામ સારી એવી મહેનત માગી લેતું હતું. વૈદ્યસાહેબ સવારના પહોરમાં કૂવામાંથી જરૂરી આઠ-દસ ડોલ પાણી કાઢતા.

બપોરના ભોજન પછી વૈદ્યસાહેબને યુનિવર્સિટી જવાનો દિવસ હોય તો તે ત્યાં જાય અને નહિ તો ઘરમાં જ વાચન-લેખન કરે.

‘સાજે અમે ત્રણે અચૂક ચાલતાં ચાલતાં ગંગાઘાટ જઈએ. ત્યાં હું અને કુમુદ પગથિયા પર બેસીએ અને વૈદ્યસાહેબ ગંગામાં નહાય. કુમુદને હોડીઓ જોવાની ખૂબ મજા આવતી.’

‘પાછાં ઘેર આવતાં અમે ઘણું કરીને છ પૈસામાં સાઈકલરિક્ષામાં આવતાં.’

વૈદ્યસાહેબ યુનિવર્સિટીમાં જાય તો નારણિકરસાહેબને ઘેર જ જાય. તેમણે સાઈકલ રાખી હતી એટલે સાઈકલ દ્વારા જ જતા. કોક વાર પત્ની અને પુત્રી પણ પાછળ બેસી જતાં.

એ વખતે પ્રા. નારણિકરની ઉંમર ફક્ત 34 વર્ષની જ હતી. તેમનાં પત્ની સુમતિતાઈ પોતે સંસ્કૃતના વિદુષી હતાં. તેમનું ઘર જાણે આશ્રમ હોય તેમ લાગતું. નારણિકરદંપતીની કીર્તિ અને શાખ એવાં હતાં કે ઘણા લોકો તેમની સલાહ લેવા

આવતાં. યુનિવર્સિટીના સંસ્થાપક મદનમોહન માલવિયજી તથા કુલપતિ ડૉ. રાધા-કૃષ્ણાન્ પણ તેમની સલાહ પૂછવા વારંવાર તેમને બોલાવતા. કાશીની મરાઠીભાષી જનતા માટે તો તેમનું ઘર જાણે ‘મહારાષ્ટ્ર સદન’ હોય તેવું જ લાગતું.

ઘરમાં તેમના બે પુત્રો જયંત અને અનંત પણ હતા. એ વર્ષે તો તે બે ભાઈઓ અનુક્રમે 7 અને 5 વર્ષના હતા પણ મોટા થઈને તેઓ ઘણા મોટા વૈજ્ઞાનિકો બનવાના હતા. જયંતે પિતાના જ ક્ષેત્રમાં ખૂબ મહત્વનું કામ કર્યું અને ભારત સરકારે તેને પદ્મભૂષણથી નવાજ્યો હતો. તેણે વર્ષો સુધી મુંબઈની તાતા ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ફન્ડામેન્ટલ રિસર્ચમાં કામ કર્યા બાદ પુણેમાં ખગોળ અને ખભૌતિકના વિષયો માટે એક ઉચ્ચ કક્ષાનું કેન્દ્ર (Inter-University Centre for Astronomy and Astrophysics) ઊભું કર્યું. અનંત પણ મોટો ભૌતિકશાસ્ત્રી છે અને સુપરકંડક્ટિવિટીના ક્ષેત્રમાં તે અત્યારે ઉચ્ચ કક્ષાનું કામ કરે છે.

નારણિકર અને વૈદ્યસાહેબ વચ્ચે સંશોધનના જે પ્રશ્નો ચર્ચાતા હતા તેમાં મુખ્યત્વે આઈન્સ્ટાઈને 1915માં આપેલાં સાપેક્ષતાવાદનાં મુખ્ય સમીકરણો ઉકેલવાની વાત હતી. આમ તો 1917માં જ ચ્ચાર્લ્સિલ્ડે તે સમીકરણોના ઉકેલ શોધ્યા હતા પણ તે અવલોકિત પરિસ્થિતિ સાથે પૂરતા બંધબેસતા નહોતા. વૈદ્યસાહેબે એ ઉકેલોનો ખૂબ ઝીણવટથી અભ્યાસ કર્યો. તેમાં ગણિતની દૃષ્ટિએ તો કોઈ ભૂલ હતી જ નહિ. તો પછી વ્યવહારમાં જે દેખાતું હતું તેની સાથે અસંગત ઉકેલો કેમ આવતા હતા ? આ મથામણ ગુરુ અને શિષ્ય વચ્ચે ઘણા મહિનાઓ સુધી ચાલી. તે દરમિયાન વૈદ્યસાહેબે નારણિકરસાહેબના માર્ગદર્શન હેઠળ કેટલાંક નાનાં પરિણામો સાબિત કર્યાં અને તે સંશોધન સામયિકોમાં ગુરુ-શિષ્યના સંયુક્ત નામથી પ્રકાશિત પણ થયાં.

વૈદ્યસાહેબને વળી એક ટ્યૂશન પણ મળ્યું હતું. વિદ્યાર્થી નેપાળના એક રાણાનો પુત્ર હતો. આમ તો નેપાળમાં રાજાનું રાજ હતું પણ તેમના મુખ્ય પ્રધાન (જે રાણા કહેવાતા) તે જ સર્વસત્તાધીશ હતા. એ ટ્યૂશનમાં દરરોજ ગણિત અને વિજ્ઞાન ભણાવવાનું હતું અને દર વખતે ગરમાગરમ શીરો અને દૂધ મળતાં તે નફામાં ! મહિને 25 રૂપિયાનો પગાર હતો. પણ આ આસમાની સુલતાની બહુ લાંબી ન ચાલી. પેલા રાણાપુત્રને એક વાર તાવ આવ્યો. એમાં તો તેના દાક્તરે તેને સ્વાસ્થ્યલાભ માટે હિલસ્ટેશન પર બે-ત્રણ મહિના દાક્તરની સાથે રહેવું પડશે તેમ જણાવ્યું. એટલે દાક્તરને પડી ગઈ મજા અને માસ્તરને થઈ ગઈ સજા !

વૈદ્યસાહેબ પાસે મૂડી ઓછી, આવક નહિવત્ એટલે કરકસર તો ખૂબ કરવી પડતી. છાપું પણ મગાવે નહિ અને પાસે રેડિયો પણ નહિ એટલે 1942ના એ દિવસોમાં દેશમાં જે એક ક્રાંતિ ઊભી થઈ રહી હતી એનો તેમને કોઈ ખ્યાલ જ હતો નહિ.

કાશીની એક ગલીમાં રહેતા અને વિશ્વથી તદ્દન બેખબર એવા વૈદ્યસાહેબ પત્ની તથા આઠ માસની પુત્રી સાથે દરરોજની જેમ રવિવાર 9મી ઓગસ્ટ, 1942ના રોજ સાંજે ગંગાઘાટ જવા માટે ઘેરથી નીકળ્યા. યાત્રા ચૌમુહાની સુધી આવ્યા ત્યાં તો ખોફનાફ દૃશ્ય જોયું. રસ્તો સૂમસામ હતો પણ રસ્તા પર પથરા, ઈંટાળા અને જૂનાં બૂટ-ચંપલ વેરવિખેર પડેલાં હતાં અને માત્ર પોલીસ જવાનો જ પહેરો ભરતા હતા. પોલીસના એક જવાને તેમની સામે લાકડી ઉગામી પણ સાથે પત્ની અને પુત્રીને જોઈ ખમચાયો, પણ બોલ્યો તો ખરો જ, ‘ક્યા બાપકી શાદીમેં જા રહે હો ?’

વૈદ્યસાહેબે પૂછ્યું, ‘ભાઈ શું થયું છે ? અમને તો કાંઈ ખબર જ નથી.’ પેલાએ કહ્યું ‘કફ્યુ ઓર્ડર હૈ, દૂબક કે અપને બિલ મેં ઘુસ જાઓ.’ આ સૂચનાનો તો તરત અમલ કરવો જ પડે ને ? એટલે તે દિવસે ગંગાઘાટ સૂનો રહ્યો અને નાની કુમુદને હોડીઓ જોવા ન મળી !

આ પ્રસંગ પછી વૈદ્યસાહેબને સમજાયું કે વિશ્વમાં શું થઈ રહ્યું છે તે જાણવાની તાત્તી જરૂર છે. પછી તો છાપાં ખરીદી ન શકાય તો પણ છાપાંની દુકાને આંટો મારીને દરરોજ છાપાના પહેલા પાનાના સમાચાર અચૂક જોઈ લેવાનું રાખ્યું.

‘હિંદ છોડો’ આંદોલન દરમિયાન બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીમાંથી બધા નિવાસી વિદ્યાર્થીઓને પોતપોતાને ગામ તગેડી મૂકવામાં આવ્યા. સરકારી હુકમ ન થાય ત્યાં સુધી યુનિવર્સિટી બંધ રહેશે તેવી જાહેરાત સરકારે જ કરી દીધી. થોડા દિવસો પછી કરફ્યૂ તો હટાવી લેવાયો પણ યુનિવર્સિટી બંધ રાખવાના હુકમનો અમલ ચાલુ જ રહ્યો.

બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીના વિશાળ કેમ્પસમાં દાખલ થવા માટે એક ભવ્ય દરવાજો છે. તે દરવાજાની બંને બાજુએ ઊંચી દીવાલો નજર નાખો ત્યાં સુધી દેખાતી હતી. દરવાજે સખત પોલીસ ચોકી હતી. માત્ર કેમ્પસના રહેવાસીઓને, તેમને શાક-દૂધ વગેરે પહોંચાડનારાને તથા તેમને ત્યાં કામ કરનારાઓને જ દરવાજામાંથી જવાની છૂટ હતી. વિદ્યાર્થીઓને તો સખત મનાઈ હતી.

વૈદ્યસાહેબે થોડા દિવસ તો રાહ જોઈ, પછી પેલી દીવાલે-દીવાલે સાઈકલ ચલાવી તો જોયું કે થોડા અંતર પછી આખરે દીવાલ પૂરી થતી હતી અને કાંટાળી વાડ શરૂ થતી હતી. એ વાડ વચ્ચેથી સરકીને તે અંદર પહોંચ્યા અને આમ તેમની નારણિકરસાહેબ સાથેની ગોષ્ઠિ ફરી નિયમિત શરૂ થઈ ગઈ.

1942નું ‘હિંદ છોડો’ આંદોલન શમવાનું નામ જ નહોતું લેતું. 9મી ઓગસ્ટે જે રીતે અંગ્રેજ સરકારે કોંગ્રેસના નાના-મોટા તમામ નેતાઓને પકડી લીધા હતા તેથી લોકોનો રોષ ભભૂકી ઊઠ્યો હતો અને જાત જાતના હિંસક અને અહિંસક

બનાવો દેશભરમાં બન્યા કરતા હતા. સરકારે દમનનો દોર ઘૂટો મૂકી દીધો હતો. લોકો પણ ભાંગફોડની પ્રવૃત્તિ તરફ વળ્યા હતા. ગાંધીજી આ પરિસ્થિતિથી ખૂબ વ્યથિત હતા. તેઓ પુણેની આગાખાન જેલમાં હતા અને સતત જનતા તેમજ બ્રિટિશ સરકારને હિંસા રોકવા અપીલ કરતા હતા. પણ પરિસ્થિતિ થાળે પડતી જ નહોતી. આખરે ગાંધીજીએ 8મી ફેબ્રુઆરી, 1943થી પોતે એકવીસ દિવસના ઉપવાસ કરશે એવી જાહેરાત કરી. આ જાહેરાતથી લોકો ચોંકી ગયા અને જનતા દ્વારા કરાતી હિંસામાં ઓટ આવી પણ સરકારના લાઠીચાર્જ વધારે સખત થયા. એવું લાગતું હતું કે સરકાર ઇચ્છતી હતી કે 73 વર્ષના ગાંધીજી ભલે 21 દિવસના ઉપવાસ કરે ! કેટલાક રાજકારણમાં ન પડેલા મહાત્મા ગાંધીના પ્રશંસકોએ પણ મધ્યસ્થી કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને ગાંધીજીને ઉપવાસ થોડા દિવસ મોડા શરૂ કરવા વિનંતી કરી જેથી તેઓ સમાધાન માટે પ્રયત્ન કરે. ગાંધીજીએ પોતાના ઉપવાસ બે દિવસ મોડા શરૂ કરવાની જાહેરાત કરી.

મધ્યસ્થી કે સમાધાનના બધા પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા અને ગાંધીજીએ 10 ફેબ્રુઆરીથી ઉપવાસ શરૂ કર્યો. હવે તો વૈદસાહેબે પણ સાંજનું દૈનિક 'આજ' લેવાનું શરૂ કરી દીધું હતું.

ઉપવાસને કારણે લોકોનો ગુસ્સો અને હિંસા તો શાંત થયાં પણ સરકારનું જક્કી અને અક્કડ વલણ ચાલુ રહ્યું. ઉપવાસ પણ ચાલુ રહ્યા. પણ ઉપવાસના તેરમા દિવસે એટલે 22 ફેબ્રુઆરીથી ગાંધીજીની તબિયત બગડી અને પછી દિન-બ-દિન એ વધુ ને વધુ બગડતી ચાલી. આખા દેશનો જીવ તાળવે ચોંટ્યો હતો. બધાના શ્વાસ અધ્ધર હતા. વૈદસાહેબ પણ આકુળ-વ્યાકુળ હતા. દરરોજ સાંજે અખબારની કાગને ડોળે રાહ જોવાતી હતી.

24મી ફેબ્રુઆરી, 1943ની બપોર હતી. છાપું તો પાંચ વાગ્યા પછી જ આવતું હતું પણ વૈદસાહેબનો જીવ આકુળ-વિકુળ હતો કારણ કે ગાંધીજીનું સ્વાસ્થ્ય ખૂબ નાજુક સ્થિતિએ પહોંચ્યું હતું. એવી અફવા હતી કે સરકારે ગાંધીજીનું અવસાન થાય તો તેમના દેહને જેલમાં જ અગ્નિદાહ દેવાની તૈયારી કરી લીધી હતી. આથી તો જનતાનો ગુસ્સો પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યો હતો. આવી સ્થિતિમાં સામાન્ય રીતે તો બીજું કાંઈ તો સૂઝે જ નહિ પણ વૈદસાહેબે મહાપ્રયત્ને મહાત્માની ચિંતા અને સરકારની આલોચના એ બંને લાગણીઓ ચિત્તમાંથી હટાવી દીધી અને પોતાના સંશોધનના મુખ્ય પ્રશ્ન પર ચિંતન શરૂ કર્યું. પ્રશ્ન એ હતો કે આઈન્સ્ટાઇનનાં સમીકરણોના શ્વાર્ઝશિલ્ડના ઉકેલ કેમ વ્યવહારમાં ખોટા પડતા હતા? અડધા-પોણા કલાકમાં અચાનક તેમના મગજમાં એક ઝબકારો થયો. શ્વાર્ઝશિલ્ડ આકાશી પદાર્થના ગુરુત્વાકર્ષણનું માપ જાણવા માટે આઈન્સ્ટાઇનનાં સમીકરણો ઉકેલતો હતો. હવે આ આકાશી પદાર્થ માત્ર એક પિંડ જ હોય અને તે પોતે પ્રકાશતો ન હોય

એ રીતે શ્વાર્ઝશિલ્ડ ગણતરી કરતો હતો. પણ અવકાશમાંના મોટાભાગના પિંડો તો તારાઓ છે અને એ બધા કાંઈ સ્થિર દળવાળા પિંડો નથી, તેઓ પોતે પ્રકાશે છે, તેમનામાંથી નિરંતર ઊર્જાનો ધોધ રેલાય છે. (અને પરિણામે તેમનું દળ એટલે કે વજન ઘટ્યા કરે છે એવું આઈન્સ્ટાઈનનું $E = mc^2$ એ જાણીતું સમીકરણ કહે છે.) આ રીતે આઈન્સ્ટાઈનનાં પાયાનાં સમીકરણોનો વ્યવહારુ ઉકેલ શોધવા માટેનો પાયાનો વિચાર જેની શોધ વૈજ્ઞાનિકો સત્તાવીશ વર્ષથી કરતા હતા તે વિચાર વૈદ્યસાહેબને 24-02-1943ના રોજ આવ્યો.

ગાંધીજીએ 21 દિવસના ઉપવાસ સુખરૂપ પૂરા કર્યા અને વૈદ્યસાહેબે પોતાની મૌલિક યોજના પ્રમાણે આઈન્સ્ટાઈનના સમીકરણના નવા ઉકેલો મેળવી લીધા. આ ઉકેલો પ્રસિદ્ધ થયા અને ખભૌતિકમાં તેમની રીત એક સીમાચિહ્ન બની ગઈ. તેમના મૂળ વિચારમાં એક રાશિ હતી તેને વૈદ્યમાન (Vaidya Metric) કહેવાય છે. ગૂગલના માહિતીસંગ્રહ મુજબ જગતમાં ખભૌતિકનાં જે સંશોધનપત્રો લખાયાં છે તેમાં Vaidya Metricનો ઉલ્લેખ 1,20,000થી વધુ વાર થયો છે.

વૈદ્યસાહેબે પોતાની બધી ગણતરી નારણિકરસાહેબને બતાવી ત્યારે એ ખૂબ ખુશ થઈ ગયા અને તેનું એક સંશોધનપત્ર બનાવવા કહ્યું. વૈદ્યસાહેબે એ નારણિકરસાહેબ તથા પોતાના નામે લખી કાઢ્યું અને પોતાના ગુરુને બતાવ્યું. પણ નારણિકરસાહેબે સ્પષ્ટ કહ્યું, ‘આ આખું કામ તમારું જ છે અને તેમાં તમારું એકલાનું જ નામ આવવું જોઈએ.’ એ લેખ પ્રકાશન માટે ક્યાં મોકલવો એની પણ ચર્ચા થઈ. ત્યારે વિશ્વયુદ્ધ ગરમાગરમ સ્થિતિમાં હતું. તેથી લેખને પરદેશ મોકલવાનો તો પ્રશ્ન જ નહોતો. દેશમાં પણ ‘આવું મોટું સંશોધનપત્ર પ્રકાશિત કરવાનું અમને અત્યારની પરિસ્થિતિમાં ન પોષાય. એક નાની નોંધ લખી આપો તો પ્રકાશિત કરીએ.’ એવા જવાબો આવતા હતા. આખરે વૈદ્યમેટ્રિકવાળા કામની નોંધ જૂન, 1943માં બેંગાલુરુના સંશોધન સામયિક ‘કરન્ટ સાયન્સ’માં પ્રકાશિત થઈ અને ખ-ભૌતિકની આલમમાં એક દિગ્ગજ સંશોધકે પ્રવેશ કર્યો.

Vaidya Metricની શોધ પોતે 25 વર્ષની ઉંમરના હતા ત્યારે વૈદ્યસાહેબે કરી હતી. ત્યારપછી તો તેમણે ઘણું સંશોધન કર્યું-કરાવ્યું; પણ Vaidya Metric એ ખ-ભૌતિકમાં તેમનું અમર-પ્રદાન અને તેમની પહેચાન ગણાયું.

પોતાનાં સંસ્મરણોમાં એક સ્થાને વૈદ્યસાહેબે લખ્યું છે : ‘એક વાર સાચી દિશા સૂઝી એટલે ઝપાટાબંધ કામ ચાલ્યું. જે અટપટાં સમીકરણો અત્યાર સુધી અકોણાં થઈને આડાં ચાલતાં હતાં તે બધાં વ્યવસ્થિત ગોઠવાવા લાગ્યાં. એક તરફથી ગાંધીજીની તબિયત સુધરી ગઈ, ઉપવાસ સુખરૂપ પૂરા થઈ ગયા; બીજી તરફ અમે સૂર્યપ્રકાશ ગણતરીમાં લઈ આઈન્સ્ટાઈનનાં સમીકરણોનો એક સુંદર ઉકેલ મેળવી લીધો.’

વૈદ્યસાહેબની એક દુર્લભ લાક્ષણિકતા એ હતી કે ગાંધીજીની ચિંતા કરતાં કરતાં આઈન્સ્ટાઈનને ગમે તેવું પરિણામ એ મેળવી શકતા હતા. આ જ કારણે કદાચ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠે ત્રણ દાયકા પછી વૈદ્યસાહેબને ‘આઈન્સ્ટાઈન અને અહિંસા’ વિષે એક વ્યાખ્યાન આપવા આમંત્રણ આપ્યું હતું. વળી તેમણે વિદ્યાપીઠમાં જ એક વિદ્યાર્થી (તથા અમદાવાદની ભવન્સ સાયન્સ કોલેજના અધ્યાપક અને પછીથી આચાર્ય) કિશોરભાઈ દેસાઈને ‘આઈન્સ્ટાઈન અને ગાંધીજી’ એ વિષય પર પીએચ.ડી. માટે માર્ગદર્શન પૂરું પાડ્યું હતું.

* * *

સરદાર પૃથ્વીસિંહને પ્રહલાદ માટે ઘણી મમતા હતી. તેમને વસવસો હશે કે તેમના કહેવાથી પ્રહલાદ શિક્ષણનું ક્ષેત્ર છોડીને અહિંસક વ્યાયામ સંઘના શિબિરના સંચાલન માટે જોડાયો હતો અને તેના કોઈ દોષ વગર તે એવા સમયે જવાબદારીમાંથી છૂટો થયો કે જ્યારે તેને ક્યાંય નોકરી ન મળે. તે બચેલી રકમ (રૂ. 600) લઈને પરિવાર સહિત કાશી ગયો હતો. પૃથ્વીસિંહને તેની ચિંતા હતી. તે પોતે પણ ‘ભારત છોડો’ આંદોલન વખતે અંગ્રેજોની જેલમાં હતા (આમ તો વિશ્વયુદ્ધમાં તેઓ અંગ્રેજ પક્ષે હતા પણ અંગ્રેજો તેમનો ભૂતકાળ ભૂલવા તૈયાર નહોતા એટલે તેમને પણ પકડ્યા હતા) પણ જેલમાં બેઠાં બેઠાં તેમણે પોતાના મિત્ર ભાવનગરના ડૉ. પુ. વિ. કાણેને સૂચન કર્યું હશે એટલે તેમના તરફથી વૈદ્યસાહેબને રૂ. 100નું ઇન્શ્યોર્ડ કવર પણ મળ્યું હતું.

વૈદ્યસાહેબ પાસે જ્યારે રૂ. 300 બચ્યા ત્યારે એમણે પરત મોટા ભાઈ મધુભાઈ પાસે જવા વિચાર્યું. તેમણે નારણિકર દંપતીની ભાવપૂર્વક વિદાય લીધી. વૈદ્યસાહેબે પોતાના ગુરુને કહ્યું, ‘લોકો તો કાશી પરલોકનું ભાથું બાંધવા આવે છે પણ મેં તો આ લોકનું આખી જિંદગી ચાલે તેટલું ભાથું ભેગું કરી લીધું છે.’

નારણિકરસાહેબ માટે વૈદ્યસાહેબ પીએચ.ડી.ના પહેલા વિદ્યાર્થી હતા. જોકે તે બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીના નોંધાયેલા વિદ્યાર્થી નહોતા એટલે કદાચ તેમના વિદ્યાર્થીઓની સત્તાવાર યાદીમાં વૈદ્યસાહેબનું નામ નહિ હોય. વૈદ્યસાહેબની વિદાય પછી તો ઘણા વિદ્યાર્થીઓએ તેમની પાસે સત્તાવાર રીતે પીએચ.ડી. કર્યું, તેમાંના ઘણા પોતે તે જ અને અન્ય યુનિવર્સિટીઓમાં પ્રાધ્યાપકો બન્યા અને સાપેક્ષતાવાદના સંશોધનને ખૂબ આગળ વધાર્યું. આમ નારણિકરસાહેબ ભારતમાં સાપેક્ષતાવાદના પિતામહ ગણાયા.

તેઓ 1960 સુધી બનારસમાં રહ્યા. તે સાલ તેમની વરણી રાજસ્થાન લોકસેવા આયોગના પ્રમુખપદે થઈ એટલે તેમણે અજમેર રહીને એ પદનો છ વર્ષનો કાર્યકાળ ખૂબ યશસ્વી રીતે વિતાવ્યો. 1966માં ત્યાંથી મુક્ત થયા કે તરત પૂના યુનિવર્સિટીએ તેમને પોતાને ત્યાં લોકમાન્ય ટિળક પ્રાધ્યાપક બનાવ્યા. ચાર વર્ષ ત્યાં

રહ્યા અને પછી પોતાના ખ-ભૌતિકશાસ્ત્રી પુત્ર જયંત સાથે નિવૃત્ત જીવન ગાળ્યું.

વૈદ્યસાહેબનો નારણિકરસાહેબ સાથેનો સંબંધ હંમેશ રહ્યો. વૈદ્યસાહેબે સ્થાપેલા ગુજરાત ગણિત મંડળના 1967માં મળેલા ત્રીજા વાર્ષિક અધિવેશનનું ઉદઘાટન કરવા નારણિકરસાહેબ અમદાવાદ આવ્યા હતા. 1969ના ફેબ્રુઆરીમાં નારણિકરસાહેબની ષષ્ઠીપૂર્તિ પ્રસંગે વૈદ્યસાહેબે અમદાવાદમાં સાપેક્ષતાવાદ તથા ગુરુત્વ (Relativity and Gravitation) એ વિષય પર એક રાષ્ટ્રીય પરિષદનું આયોજન કર્યું હતું. આ પરિષદમાં જ વૈદ્યસાહેબે પરિષદના વિષય પર એક આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થા સ્થાપવાનો પ્રસ્તાવ આપ્યો હતો. તેમના આ પ્રસ્તાવના ફલ સ્વરૂપે 1971માં International Association for General Relativity and Gravitation(IAGRG)ની સ્થાપના થઈ હતી. હવે તો તે સંસ્થા પૂરબહારમાં વિકસી છે અને તેનું એક ઉત્તમ સંશોધન સામયિક પણ પ્રકાશિત થાય છે.

1 એપ્રિલ, 1992ને પરોઢિયે નારણિકરસાહેબે અંતિમ શ્વાસ લીધા.

નારણિકરે જે પરંપરા બનારસમાં શરૂ કરી હતી તે તેમના શિષ્યોએ સતત ચાલુ રાખી છે. હજી આજે (2016માં) પણ બનારસની યુનિવર્સિટીમાં સાપેક્ષતાવાદ પર સંશોધન ચાલે છે. મેં 2013ના ઉનાળામાં તે કેમ્પસની મુલાકાત લીધી હતી ત્યારે તાજેતરમાં જ નિવૃત્ત થયેલા પણ હજી પ્રવૃત્ત રહેલા પ્રા. શ્રીરામ મળ્યા હતા. તેમની હેઠળ પીએચ.ડી. કરી રહેલી યુવતીઓ પણ વૈદ્યસાહેબના નામ અને કામથી પરિચિત અને પ્રભાવિત હતી.

આપણે એ તો જોઈ ગયા કે બનારસમાં કરેલા વૈદ્યસાહેબના મુખ્ય સંશોધન(જે પાછળથી 'વૈદ્યમેટ્રિક' તરીકે પ્રસિદ્ધ થયું)ને પ્રસિદ્ધ કરવામાં વિશ્વયુદ્ધને કારણે મુશ્કેલીઓ આવતી હતી. તે અંગેનો સંશોધનલેખ આમ તો તૈયાર હતો પણ એટલા લાંબા લેખને પ્રસિદ્ધ કરવા માટે સામયિકોને જે ખર્ચ થાય તે પોષાય તેમ નહોતું. પ્રસિદ્ધિ માટે પરદેશના સામયિકને મોકલવામાં પણ મુશ્કેલી હતી. જેની તાત્કાલિક આવશ્યકતા હોય તેવાં જ ટપાલ કે સામાન પરદેશ મોકલી શકાતાં હતાં. આ કારણે તે લેખનો ટૂંકસાર (કહો કે મુખ્ય શોધની કેવળ જાહેરાત જ) બંગાલુરુના 'કરન્ટ સાયન્સ' સામયિકમાં 1943માં થઈ શક્યો હતો.

આ કારણે મિત્રોએ વૈદ્યસાહેબને 1943માં જ સૂચવ્યું કે નોકરી શોધવાને બદલે તમે પોતે જ પીએચ.ડી.ના અભ્યાસ માટે ઇંગ્લેન્ડ કે અમેરિકા પહોંચી જાઓ ને ? ઇંગ્લેન્ડ પર તો જર્મનીની બૉબવર્ષા દરરોજ થતી હતી એટલે વૈદ્યસાહેબે અમેરિકાની પ્રિન્સ્ટન યુનિવર્સિટીમાં પ્રવેશ માટે અરજી કરી. તેઓ જે વિષયમાં સંશોધન કરતા હતા તેના શોધક અને મુખ્ય સંશોધનકાર આલ્બર્ટ આઈન્સ્ટાઈન પણ પ્રિન્સ્ટનમાં હતા તે પણ એક મોટું આકર્ષણ હતું. અલબત્ત અમેરિકા પહોંચવા જેટલા પૈસા તો વૈદ્યસાહેબ પાસે હતા જ નહિ પણ એક સહૃદયી મિત્રે અમેરિકાનું

ભાડું આપવાની તૈયારી બતાવી એટલે તેમણે પ્રિન્સ્ટન યુનિવર્સિટીમાં પ્રવેશ માટે અરજી કરી. પ્રિન્સ્ટન યુનિવર્સિટીએ તેમને પ્રવેશ પણ આપી દીધો અને એમ પણ જણાવ્યું કે અમારા સૌ પ્રાધ્યાપકો અત્યારે યુદ્ધમોરચે લડવા ગયા છે એટલે તમે આ વર્ષે નહિ પણ આવતા વર્ષે (1944ના સપ્ટેમ્બરમાં) આવજો. 1944 આવતાં આવતાં તો પેલા સહૃદયી મિત્રની આર્થિક સ્થિતિ એવી થઈ ગઈ કે તે મદદ કરી શકે તેવું હતું નહિ. પરિણામે અમેરિકા જઈ પીએચ.ડી. થવાની તક તો જતી જ કરવી પડી.

જો વૈદ્યસાહેબ 1943 કે 1944માં અમેરિકા જઈ શક્યા હોત તો તેમની કારકિર્દી પર કેવો પ્રભાવ પડ્યો હોત તે એક વિચારવાનો રસપ્રદ વિષય છે. એટલું નિશ્ચિત છે કે એમ થયું હોત તો કદાચ ગુજરાતને વૈદ્યસાહેબ મળ્યા હોત તો પણ સાવ જુદા જ વૈદ્યસાહેબ મળ્યા હોત !

1943ના એપ્રિલમાં મધુભાઈ મુંબઈમાં નહોતા. વાત એવી હતી કે 1942ની શરૂઆતમાં જ બીજું વિશ્વયુદ્ધ ભારતના સીમાડાઓ સુધી પહોંચી ગયું હતું. જાપાને જર્મનીની તરફેણમાં યુદ્ધમાં ઝંપલાવ્યું હતું. એક બાજુથી તેણે 7-12-1941ના રોજ અમેરિકાના હવાઈ ટાપુ પરના પર્લહાર્બર બંદરે રહેલાં અમેરિકન જંગી જહાજો પર બૉમ્બારો કરી અમેરિકાને પણ યુદ્ધમાં ઘસડ્યું હતું અને બીજી બાજુ તેણે પોતાની પશ્ચિમે કોરિયા, ફિલિપાઈન્સ, થાઈલેન્ડ, બર્મા વગેરે એક પછી એક જીતી લઈ ભારતના આંદામાન ટાપુઓ પર પણ કબજો કરી લીધો હતો. હવે જાપાનનો ડોળો ભારતના ઉપખંડ પર હતો એ સ્પષ્ટ હતું.

ભારતની જનતાએ ભારતની ભૂમિ પર આવું વિમાનો, ટેન્કો વગેરેથી સજ્જ આક્રમણ જોયું નહોતું એટલે જે જે શહેરો પર આક્રમણ થવાનો સંભવ લાગતો હતો ત્યાંથી લોકો શહેર ખાલી કરી ભાગવા માંડ્યા.

મુંબઈ શહેર પણ ખાલી થવા માંડ્યું. સામાન્ય રીતે નોકરી-વંધો કરનાર પુરુષો શહેરમાં રહ્યા પણ સ્ત્રીઓ અને છોકરાંઓ વતનભેગાં થઈ ગયાં. મધુભાઈને તો વતન જામનગર હતું, પોતે મોટા થયા હતા ભાવનગરમાં પણ ક્યાંય પોતાનું કહેવાય અને જ્યાં જઈને રહેવાય તેવું ઘરબાર જેવું તો હતું જ નહિ. પણ પરિસ્થિતિ એવી થઈ કે શાળાના વિદ્યાર્થીઓ મોટી સંખ્યામાં મુંબઈ છોડી ગયા એટલે શાળાઓમાં વર્ગો ઓછા થઈ ગયા. શાળાઓને મળતી ફી ઓછી થઈ ગઈ અને એ કાળે તો શિક્ષકોના પગારો ફીમાંથી જ ચૂકવાતા

હતા. એટલે શિક્ષકો પર છટણીનો ભય ઊભો થયો. બીજી તરફ મુંબઈની બહાર ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને મહારાષ્ટ્રનાં ગામોમાં જ્યાં જ્યાં મુંબઈના વિદ્યાર્થીઓ ગયા ત્યાં ત્યાં શાળાઓ નવા વિદ્યાર્થીઓથી છલકાઈ ગઈ. તેમને નવા શિક્ષકો નીમવાની જરૂર પડી. એ પણ સ્પષ્ટ હતું કે આ બંને પરિસ્થિતિઓ હંગામી હતી. યુદ્ધ પૂરું થતાં અને શાંતિ સ્થપાતાં મુંબઈની શાળાઓમાં શિક્ષકોની જરૂર પડશે જ અને અન્યત્ર વિદ્યાર્થીઓ ઓછા થઈ જશે.

આ કારણે મુંબઈની ઘણી શાળાઓએ શિક્ષકોને સ્વેચ્છાએ અચોક્કસ મુદતની વગર પગારે રજા લેવાની છૂટ આપી અને ભવિષ્યમાં જ્યારે પરિસ્થિતિ સામાન્ય બનશે ત્યારે તેમને ફરીથી તે જ સ્કૂલમાં લઈ લેવામાં આવશે તેવી ઓફર આપી.

મધુભાઈને એ જ અરસામાં અમદાવાદથી વીસેક કિલોમીટર ઉત્તરે આવેલ ગામ કલોલની વખારિયા પી. જે. હાઈસ્કૂલમાંથી પ્રિન્સિપાલ બનવા માટે ઓફર મળી. એટલે 1942ના જૂનથી તેમણે અંધેરીની શાળામાંથી વગર પગારે અનિશ્ચિત મુદતની રજા લઈ કલોલ ભણી પ્રયાણ કર્યું.

એટલે વૈદ્યસાહેબ જ્યારે બનારસથી નીકળ્યા ત્યારે તેમને કલોલ આવવાનું થયું. તે બનારસથી એક ટ્રેનમાં દિલ્હી આવ્યા અને ત્યાંથી દિલ્હી-અમદાવાદ એક્સપ્રેસમાં નીકળી એક દિવસે સવારે 11 વાગે કલોલ પહોંચ્યા હતા. હું અને મારા કાકા છેલ્લા દસ મહિનાથી એકબીજાને મળ્યા નહોતા અને આટલા લાંબા ગાળા દરમિયાન અમે ન મળ્યા હોઈએ એવું પહેલી જ વાર બન્યું હતું. એટલે હું તો એમને લેવા સ્ટેશને પણ ગયો હતો. ગાડી આવી ત્યારે એમનો ડબ્બો મારી પાસેથી ખૂબ ઝડપથી પસાર થયો અને ઘણે દૂર જઈને ઊભો રહ્યો. એ આખું અંતર મેં બેફામ દોડીને પૂરું કર્યું હતું. હું તેમની પાસે પહોંચ્યો ત્યાં સુધીમાં તો કાકા અને કુમુદ સાથે કાકી ઊતરી ગયાં હતાં અને તેમનો સામાન પણ તેમણે ઉતારી લીધો હતો. કાકાએ સાત વર્ષના મને ઊંચકી લીધો હતો અને સ્ટેશનેથી ચાલતાં ઘેર ગયાં એ દરમિયાન અમે કાકા-ભત્રીજાએ આઠ મહિનામાં શું શું થયું તેની બધી વાત કરી. ઘેર જઈને જ કાકાએ મને નીચે ઉતાર્યો.

કાકા કલોલ આવ્યા ત્યારે અમારું પણ મુંબઈ પાછા જવાનું નક્કી થઈ ગયું હતું. જાપાનનું સૈન્ય આંદામાન સુધી પહોંચી અટકી ગયું હતું. કારણ અમેરિકાએ પેસિફિક સમુદ્રમાં જાપાનના સૈન્યો પર ભારી આક્રમણ કર્યું હતું. તેથી જાપાનનું ધ્યાન હવે ભારતથી હટીને પેસિફિક પર હતું. આ કારણે મુંબઈથી હિજરત કરી ગયેલા સૌ જૂન(1943)માં શાળાઓ ખૂલે તે પહેલાં મુંબઈ પહોંચવાની વેતરણમાં હતા.

અમે સૌએ મેના અંતમાં કલોલ છોડી અમદાવાદમાં ઘણા દિવસ પસાર કર્યાં. અમદાવાદમાં રોકાવાનું કારણ એ હતું કે વૈદ્યસાહેબના મસિયાઈ ભાઈ હરસુખ-રાય વસાવડા(જેમનો ઉલ્લેખ આ પુસ્તકમાં આગળ થઈ ગયો છે)નાં લગ્ન જૂનની

શરૂઆતમાં હિંમતનગર ખાતે થવાનાં હતાં અને તેમાં અમારે હાજરી આપવી જ પડશે તેવો સૌનો આગ્રહ હતો.

આથી અમે એ મહિનો અમદાવાદમાં સારંગપુર સર્કલ અને સારંગપુર બ્રિજ વચ્ચે આવેલી નાગરગૃહ નામની એક ધર્મશાળામાં વિતાવ્યો.

વૈદ્યસાહેબે હવે કોઈ કૉલેજમાં વ્યાખ્યાતાનું પદ મેળવવાની કોશિશ કરવાની હતી. તે વખતે અમદાવાદમાં ગણિતમાં સ્નાતક કક્ષાનું શિક્ષણ આપતી હોય તેવી બે જ કૉલેજો હતી. એક ગુજરાત કૉલેજ, પણ તે તો સરકારી કૉલેજ હતી અને તેમાંની નિમણૂકો રાજ્યની રાજધાની મુંબઈથી (કે પૂનામાંની શિક્ષણ નિયામકની કચેરીથી) થતી હતી. બીજી કૉલેજ એસ. એલ. ડી. આર્ટ્સ એન્ડ સાયન્સ કૉલેજ હતી, પછીથી જેના બે ભાગ થયા : એલ. ડી. આર્ટ્સ કૉલેજ (લાલભાઈ દલપતભાઈ આર્ટ્સ કૉલેજ) અને એમ. જી. સાયન્સ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ. એસ. એલ. ડી. કૉલેજના આચાર્ય એક જાણીતા અર્થશાસ્ત્રી હતા (તેઓ પછીથી ગુજરાત યુનિવર્સિટીના અર્થશાસ્ત્રના પ્રાધ્યાપક થયા હતા.).

વૈદ્યસાહેબ એમને મળ્યા. પ્રિન્સિપાલે વૈદ્યસાહેબનાં સંશોધનપત્રો વગેરે જોયાં અને નિખાલસતાથી કહ્યું, ‘જુઓ, અમારી કૉલેજમાં ગણિતના વ્યાખ્યાતાની એક જગ્યા તો છે પણ પસંદગી તો અમારી કૉલેજના સંચાલક સમિતિના પ્રમુખ જ કરે છે અને તેમના મનમાં એક અન્ય ઉમેદવાર છે જ. એટલે મને ભય છે કે તમે અરજી કરશો તો પણ નિરાશા જ હાથ લાગશે.’ એટલે અમદાવાદની નોકરીની તકો તો ત્યાં જ અસ્ત થઈ ગઈ.

થોડા દિવસ પછી સૂરતની એમ. ટી. બી. કૉલેજની જાહેરાત આવતાં વૈદ્યસાહેબે તેને માટે પોતાની અરજી મોકલી.

હિંમતનગરમાં લગ્નમાં હાજરી આપીને અમે બધાં 5 જૂન, 1943ની સવારે મુંબઈ પહોંચ્યાં અને અમારા નવા ઘરમાં વસવાટ શરૂ કર્યો.

સૂરતમાં 12મી જૂને ઇન્ટરવ્યૂ થયા. એ પતાવીને વૈદ્યસાહેબ 13મીએ મુંબઈ પાછા આવ્યા અને 14મીએ જ સૂરતથી MTBના પ્રિન્સિપાલ ન. મા. શાહનો મધુભાઈ પર પત્ર આવ્યો. મધુભાઈ ન. મા. શાહના સૂરત ખાતે એમ.એ.ના વિદ્યાર્થી હતા એટલે એ નાતે શાહસાહેબે મધુભાઈને લખ્યું હતું કે તમારા ભાઈને અમે નિમણૂક આપવાનું તો નક્કી કર્યું જ છે પણ મારી તેમને સલાહ છે કે કૉલેજમાં ચુસ્ત ચોરણી (એમણે વાપરેલો શબ્દ : tight pants) ન પહેરે. ખૂલતાં પાટલૂન (loose pants) કે ધોતિયું પહેરે !

વૈદ્યસાહેબ તો રાજકોટ કૉલેજના જ એમના પહેરવેશ ચુસ્ત સુરવાલ, શેરવાણી અને ટોપી પહેરીને જ ઇન્ટરવ્યૂમાં ગયા હતા તેના સંદર્ભમાં શાહસાહેબે આ સલાહ આપી હતી.

હવે તે સમયે ખાદી છૂટથી મળતી નહોતી. ગાંધીજીના વસ્ત્રસ્વાવલંબનના સિદ્ધાંત પ્રમાણે સૂતરની આંટીના બદલામાં જ ખાદી મળતી. હવે કાંઈ આઠ દિવસમાં ખાદીનાં ધોતિયાં કે પાટલૂન જેટલી ખાદી ન કાંતી શકાય. તેથી મધુભાઈ પાસેથી એક ખાદીનું પાટલૂન અને બે કોટ ઉછીનાં લીધાં. પાટલૂનમાં પોતાના માપ પ્રમાણે ફેરફાર કરાવી લીધો અને શર્ટ તો તેમની પાસે હતો જ, એટલે 20 જૂન, 1943ને દિવસે કોટ, પાટલૂન, ટાઈમાં સજ્જ થઈ એમ.ટી.બી. કૉલેજમાં માસિક રૂ. 100ના પગારમાં વૈદ્યસાહેબ જોડાઈ ગયા.

વૈદ્યસાહેબે લખ્યું છે કે ‘રાજકોટમાં તો હું નવો સવો હતો તેમ કૉલેજ પણ નવી જ હતી. સૂરતમાં તો હું એકલો જ નવો હતો પણ કૉલેજ તો પચ્ચીસ વર્ષ પહેલાં સ્થપાયેલી. કૉલેજના શિક્ષકગણમાં ન. મા. શાહસાહેબ ઉપરાંત અઠંગ વિદ્વાનો પ્રા. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી, વિજયરાય વૈદ્ય, કમળાશંકર ત્રિવેદી, પ્રા. પાલન્દે જેવા જે પ્રત્યેક પોતે એક સંસ્થા બની શકે તેવા મહાનુભાવો હતા.

ગુજરાતનું સૂરત શહેર એક અનોખી ભાત પાડે છે. તેનો ઇતિહાસ ગુજરાતનાં ઘણાં અન્ય શહેરો કરતાં જૂનો છે. સૂરતીઓ રંગીલા પણ છે, મહેનતુ પણ છે અને કશાથી હતાશ થાય તેવા નથી. અનેક વાર સૂરત પર વિદ્વનો આવ્યાં છે પણ આ શહેર રાખમાંથી ફરીથી ઊઠ્યું છે.

સૂરત તાપી નદીના ડાબા કાંઠે વસ્યું હતું. તાપી નદી દેશની મોટી નદી-ઓમાંની એક છે. નદી પૂર્વમાંથી આવી શહેર પાસે જ દક્ષિણ તરફ વળાંક લે છે અને શહેરથી થોડે જ દૂર અરબી સમુદ્રમાં ભળી જાય છે. શહેર નદીના મુખ પાસે હોવાથી શહેરમાં નદીમાં ઊંડાણ છે અને હજી 50 વર્ષ પહેલાં સુધી ઠીક ઠીક મોટાં વહાણો સમુદ્રમાંથી નદી વાટે છેક સૂરત શહેરમાં આવતાં હતાં. યુરોપીય સત્તાઓ(અંગ્રેજ, પોર્ટુગીઝ, ડચ)એ સૂરત દ્વારા જ ભારતમાં કે ઉત્તર ભારતમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. ઇંગલેન્ડનાં રાણી એલિઝાબેથ(પ્રથમ)ના પ્રતિનિધિ સર ટોમસ રો સૂરતથી જ મોગલ બાદશાહ જહાંગીરને મળવા આગ્રા ગયા હતા. આ બધી પશ્ચિમી સત્તાઓ તથા અરબસ્તાન અને આફ્રિકાનો ઉત્તર ભારત સાથેનો બધો વ્યાપાર સૂરત બંદરેથી જ થતો હતો. આ કારણે સોળમી સદીથી જ સૂરત ખૂબ ધનિક શહેર રહ્યું છે.

પૂરા ઉત્તર ભારતથી જે મુસ્લિમ બિરાદરો હજ કરવા જતા તે તમામ સૂરતથી જ મક્કાની દરિયાઈ સફર શરૂ કરતા. એવા યાત્રીઓ માટે મોગલ બાદશાહે સૂરતમાં નદીને કાંઠે એક સરાય (ધર્મશાળા) બંધાવી હતી (જે ઇમારત હજી મોજૂદ છે). આ સરાય સૂરતના જે વિસ્તારમાં છે તેને આજે પણ ‘મુગલીસરા’ કહેવાય છે. ભારતના પશ્ચિમ તથા ઉત્તર ભાગો માટે સૂરત ભારતનો દરવાજો હતું. આ કારણે 16મી સદીથી જ સૂરત ખૂબ સમૃદ્ધ શહેર બન્યું હતું. મુશકેલી એ હતી કે સૂરત

સમૃદ્ધ હતું પણ સુરક્ષિત નહોતું. સત્તરમી સદીમાં શિવાજી મહારાજને મોગલો અને અન્યો સામેનાં યુદ્ધોમાં જ્યારે જ્યારે ધનની જરૂર પડતી ત્યારે ત્યારે તે સૂરતને લૂંટવા આવતા અને ખૂબ ધન લૂંટી જતા. આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે આ છતાં સૂરતની સમૃદ્ધિમાં કોઈ નોંધપાત્ર ઘટાડો થતો નહિ. આ પરિસ્થિતિ કાયમ રહી છે. શિવાજીના સૈન્ય કરતાં પણ સૂરત પર મોટો ભય તો તાપી નદીમાં દર ત્રણ-ચાર વર્ષે આવતા મહાભયાનક પૂરનો હતો. કેટલીક વાર તાપીની રેલમાં પારાવાર નુકસાન થતું પણ શહેરને તેમાંથી પૂર્વવત્ બેઠું થતાં પણ વાર ન લાગતી.

તાપી નદી પર પહેલો પુલ (હોપ પુલ) છેક 1877માં બંધાયો પણ ત્યાર પછી લગભગ એક સદી સુધી બીજો કોઈ પુલ ન બંધાયો તેથી નદીને સામે કાંઠે શહેરનો વિસ્તાર ન થયો. પણ પછી જોતજોતાંમાં 6 બીજા પુલ બંધાતાં શહેર આજે તો નદીપાર પણ ખૂબ વિસ્તર્યું છે.

સૂરત જરીકામ માટે ખૂબ વખણાતું હતું, પછી ટેક્સટાઇલનું મોટું મથક બન્યું અને હવે હીરાઉદ્યોગ માટે એ વિશ્વભરમાં જાણીતું છે. આ બધા ઉદ્યોગોએ શહેરને ખૂબ કીર્તિ અને ધન અપાવ્યાં છે.

સૂરતનું પહેલું અખબાર ‘સૂરત મિત્ર’ 1853માં શરૂ થયું. હજી આજે પણ ‘ગુજરાત મિત્ર’ના નામે તે પ્રકાશિત થાય છે.

સૂરત શહેર કેવળ તેની સંપત્તિ માટે જ જાણીતું છે એવું નથી. ત્યાં જાણીતા સાહિત્યકારો, નાટ્યવિદો, અભિનેતાઓ, સંગીતજ્ઞો વગેરે પણ ઘણા પાક્યા છે. આમાંના કેટલાંકનાં નામ નર્મદ (નર્મદાશંકર દવે), ચં. ચી. મહેતા, ધનસુખલાલ મહેતા, જ્યોતીન્દ્ર દવે, જયંત પાઠક, કમળાશંકર ત્રિવેદી, ગની દર્ડીવાલા, કપિલ-દેવ શુક્લ, સંજીવકુમાર (હરિભાઈ જરીવાલા) છે. આ બધાની સાથે સાથે સૂરતના મહાન રસાયણવિજ્ઞાની ટી. કે. ગજ્જરને પણ ભૂલી ન શકાય.

વૈદ્યસાહેબ જ્યારે સૂરતની એમ. ટી. બી. કૉલેજમાં જોડાયા ત્યારે તેમના પ્રિન્સિપાલ નગીનદાસ માણેકલાલ શાહને પણ એક અગ્રિમ હરોળના ગણિતજ્ઞની કક્ષામાં મૂકવા પડે તેમ છે.

વૈદ્યસાહેબનું કદાચ મોટું પ્રદાન એ છે કે તેમણે પોતાની વિદ્વત્તા, આયોજન-શક્તિ, વક્તૃત્વકળા અને લોકો પાસેથી ઉત્તમ કામ લેવાની શક્તિથી ગુજરાતના ગણિતશિક્ષણના સ્તરને લગભગ આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાએ પહોંચાડ્યું. જો વૈદ્યસાહેબની પહેલાં ગુજરાતમાં ગણિતશિક્ષણ માટે કોઈએ સ્તુત્ય કામ કર્યું હોય તો તે પ્રિન્સિપાલ ન. મા. શાહ હતા.

શાહસાહેબનો જન્મ 14 જુલાઈ, 1894ના રોજ થયો હતો. તેઓ નાનપણથી જ ગણિતમાં અત્યંત તેજસ્વી હતા. ગણિત સાથે સ્નાતક થયા પછી તેઓ કે-

મિશ્રજ ગયા હતા. ત્યાં ખૂબ મુશ્કેલ ગણાતી ટ્રાયપોસની ગણિતની પરીક્ષામાં પહેલા ભાગમાં 1917માં તથા બીજા ભાગમાં 1919માં (બંનેમાં) પહેલા વર્ગમાં પાસ થયા હતા. તેમણે કેમિસ્ટ્રી યુનિવર્સિટીની બી.એ.ની ડિગ્રી 1919માં અને એમ.એ.ની ડિગ્રી 1923માં મેળવી અને પછી ભારત પાછા ફર્યા.

શાહસાહેબ 1923માં પૂનાની સર પરશુરામભાઉ (એસ.પી.) કોલેજમાં પ્રાધ્યાપક બન્યા. તેમણે તરત જ ભારતના ગણિતજગતમાં પણ સિક્કો જમાવ્યો. 1926થી બે વર્ષ માટે તેઓ ઈન્ડિયન મેથેમેટિકલ સોસાયટીના મંત્રી રહ્યા હતા. તેઓ પછી એસ. પી. કોલેજના પ્રિન્સિપાલ પણ બન્યા હતા.

1930માં શાહસાહેબ પૂના છોડી સૂરત આવ્યા હતા અને ત્યાં એમ. ટી. બી. કોલેજના પ્રિન્સિપાલ બન્યા હતા. આપણે આગળ જોઈ ગયા તેમ વૈદ્યસાહેબના મોટા ભાઈ મધુભાઈએ તેમની કીર્તિથી અંજાઈને 1931માં બરોડા કોલેજ છોડીને એમ.એ.નું બીજું વર્ષ શાહસાહેબના વિદ્યાર્થી તરીકે સૂરતમાં ગાળ્યું હતું.

એ સમયે સમગ્ર ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્રની બધી કોલેજો મુંબઈ યુનિવર્સિટી સાથે સંલગ્ન હતી. શાહસાહેબ યુનિવર્સિટીની ગણિત અભ્યાસસમિતિમાં સર્વસર્વા જેવા હતા અને તેથી સમગ્ર પ્રદેશના કોલેજ ગણિતશિક્ષણ પર તેમનો પ્રભાવ હતો.

શાહસાહેબે ગુજરાત-મહારાષ્ટ્રની માધ્યમિક શાળાઓના ગણિતશિક્ષણ પર પણ પાઠ્યપુસ્તકોના માધ્યમથી પ્રભાવ પાડ્યો હતો. તેમણે પોતાની જ કોલેજના એક સાથી પ્રાધ્યાપક સી. એમ. દેસાઈ સાથે ધોરણ 8થી 11 માટે બીજગણિતના ઉત્તમ પાઠ્યપુસ્તકો લખ્યાં હતાં. હું પોતે શાળામાં એ જ પાઠ્યપુસ્તકો વાંચીને મોટે થયો હતો. તેમની પરિણામો સમજાવવાની રીત તો સુંદર હતી જ પણ તેમના પુસ્તકમાંના દાખલાઓની વિવિધતા અને પ્રતિભાને પડકારવાનો તેમનો અભિગમ એ બધું અમને વિદ્યાર્થીઓને ખૂબ ગમતું. આ પાઠ્યપુસ્તકો શાહસાહેબે તો અંગ્રેજીમાં લખ્યાં હતાં અને અમે એ અંગ્રેજીમાં જ ભણ્યા હતા. પણ 1957ના અરસામાં ગુજરાતી માધ્યમ અમલમાં આવ્યું ત્યારે મારા પિતાશ્રી મધુભાઈએ શાહ અને દેસાઈનાં પાઠ્યપુસ્તકોનો ગુજરાતી અનુવાદ કર્યો હતો અને એમ. શાહસાહેબનો પ્રભાવ ગણિતશિક્ષણ પર લગભગ 1970 સુધી રહ્યો હતો.

આ શાહસાહેબના નેતૃત્વ નીચે અને સૂરતના રંગીલા અને છતાં સ્ફૂર્તિભર્યા વાતાવરણમાં વૈદ્યસાહેબે જૂન, 1943માં સૂરતમાં શિક્ષણ આપવાનું શરૂ કર્યું.

કોલેજના પહેલા વર્ષમાં 150 વિદ્યાર્થીઓ અને બધા રંગીલા સૂરતીઓ. એટલે વર્ગમાં ધ્યાન આપી ભણનારા કરતાં સાહેબનું ધ્યાનભંગ કરવાના પ્રયત્ન કરનારા ઘણા વધુ હતા. એક આવા પ્રસંગનું વર્ણન કરતાં તેઓ લખે છે :

‘પહેલા વર્ષના પહેલા સત્રમાં કોલેજના પ્રથમ વર્ષના મારા વર્ગોમાં સારા

પ્રમાણમાં અવાજો અને તોફાનો થતાં. ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરું તોયે વર્ગ કાબૂમાં આવે નહિ. વિદ્યાર્થીઓ શાંત થાય નહિ અને મને ભણાવવાની મઝા આવે નહિ. એક દિવસ હું ત્રાસી ગયો અને ગુસ્સામાં આવી જઈને મેં તો એક ભાષણ ઝાડી નાખ્યું અને ધાક બેસાડવા આખા વર્ગને દંડ કર્યો ! દરેક વિદ્યાર્થીનો એક રૂપિયો દંડ ! તેની તાત્કાલિક અસર થઈ અને તે પિરિયડ તો શાંતિથી પસાર થયો. બીજે દિવસે હું પ્રિન્સિપાલસાહેબને મળ્યો અને આખા વર્ગનો મેં દંડ કર્યો છે તે વાત કરી. તેમણે શાંતિથી કહ્યું : દંડ તો આચાર્ય જ કરી શકે. શિક્ષકે તો અશિસ્ત વિશે આચાર્યને વાત કરવી જોઈએ. કોલેજના ચાળીસ જેટલા શિક્ષકો તે બધા જો પોતાની મેળે નિર્ણય કરીને દંડ કે સજા કરવા માંડે તો અશિસ્ત ઘટવાને બદલે ઊલટાની વધી જાય. તેમણે એક બીજી સલાહ આપી. મોટા વર્ગમાં થોડીક ધીરજ રાખવી જોઈએ અને કોઈ પણ સંજોગોમાં પણ આપણા મગજ ઉપરથી આપણો કાબૂ તો જરા પણ ઓછો ન થવો જોઈએ.’

‘બીજે દિવસે વર્ગમાં જઈને મેં તો કહી દીધું કે ‘તમારામાંથી કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ મને મળી ગયા છે અને દિલગીરી વ્યક્ત કરી છે એટલે દંડ માફ કર્યો છે.’ પણ મને શિક્ષક તરીકે મોટો પાઠ મળી ગયો : કોઈ પણ સંયોગોમાં આપણા મગજ ઉપરથી આપણો કાબૂ તો જરા જેટલો પણ ઓછો ન થવો જોઈએ. શિક્ષક તરીકે અને એક જવાબદાર નાગરિક તરીકે આ પાઠ મને ત્યાર પછી ઘણી વાર વિકટ સંજોગોમાં મદદરૂપ નીવડ્યો છે.’

પછી વૈદ્યસાહેબમાં શાહસાહેબને એટલી બધી શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ આવ્યાં કે કોલેજનાં ઘણાં ખાનગી કામો પણ તેમને સોંપતા.

શાહસાહેબે જે કુનેહ અને સલૂકાઈથી વૈદ્યસાહેબને પોતાને પડખે લીધા અને તેમને ઉત્તમ શિક્ષક બનવા માટેની તાલીમ પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે આપી કે તેથી અધ્યાપક તરીકે વૈદ્યસાહેબ ખીલી ઊઠ્યા.

વૈદ્યસાહેબનું ઘર અઠવાલાઈન્સ વિસ્તારમાં લાલ બંગલા પાસે આવેલા ગજ્જરના બંગલામાં હતું. એ મોટા બંગલાનો નીચેનો માળ વૈદ્યસાહેબે ભાડે લીધો હતો અને ઉપરને માળે અર્થશાસ્ત્રના પ્રાધ્યાપક એ. આર. દેસાઈ હતા. પછીથી 1975ની આસપાસ દેસાઈસાહેબ દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટીના કુલપતિ પણ બન્યા હતા.

ગજ્જરના બંગલાની આગળ મોટું કંપાઉન્ડ હતું. રસ્તા પરથી કંપાઉન્ડમાં દાખલ થાઓ એટલે લગભગ વીસ ફૂટ સુધી સરસ બગીચો હતો. ત્યાર પછી એક પૂર્ણ સાઈઝનો બેડમિન્ટન કોર્ટ હતો અને ત્યાર પછી બંગલામાં જવાનાં પગથિયાં હતાં. વૈદ્યસાહેબ પડોશીઓ, મિત્રો વગેરેને બોલાવી નિયમિત રીતે બેડમિન્ટન રમતા.

પહેલા વર્ષે (1943-'44માં) સૂરત કોલેજમાં વૈદ્યસાહેબને વિદ્યાર્થીઓની ગે-રવર્તણૂકનો અનુભવ થઈ ગયો હતો. એ અનુભવ અને શાહસાહેબની સલાહ પછી વૈદ્યસાહેબ કેવા વ્યાખ્યાતા બન્યા એ તેમના 1944ના એક વિદ્યાર્થી પાસેથી જાણીએ. આ વિદ્યાર્થી એટલે જિતેન્દ્રભાઈ વચ્છરાજાની. આમ તો તેઓ વૈદ્યસાહેબના સાળા જ હતા અને તેમની સાથે રહીને જ ભણતા હતા. આજે 2016માં 88 વર્ષની વયે તેઓ પુત્રની સાથે અમેરિકામાં રહે છે. મેં તેમને વિનંતી કરી કે તેમના સૂરતના ઘર તથા વૈદ્યસાહેબ સાથેના અનુભવો અંગે કંઈક લખે. તેમના સંદેશમાંથી નીચેનું લખાણ લીધું છે. વૈદ્યસાહેબની પુત્રીઓની જેમ જ આ જિતુભાઈ પણ વૈદ્યસાહેબ માટે 'કાકા' એ જ સંબોધન વાપરે છે :

'સૂરતમાં કાકાનું જીવન સાદું, શરીર સુદૃઢ અને પ્રતિભા આકર્ષક હતાં. તેઓ રોજ સવારે 5 વાગે ઊઠી કસરત કરતા. અઠવાલાઈન્સમાં દોડવા જતા એટલે હું અને ગજુભાઈ³ પણ જતા. મારે માટે તો એ કમ હજી આજે પણ ચાલુ છે.

'કાકા એક ઉત્તમ શિક્ષક હતા. અમને ત્રિકોણમિતિ શીખવતા. પહેલાં આગલા તાસનાં પરિણામોનું પુનરાવર્તન કરે, પછી નવાં પરિણામો સરસ રીતે શીખવે અને છેલ્લે તે બધાં પરિણામોની સમાલોચના કરે. અન્ય પ્રાધ્યાપકો વર્ગ લે ત્યારે ઘણા વિદ્યાર્થીઓ કેન્ટીનમાં હોય પણ કાકાના તાસમાં વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ તો હાજર હોય જ, પણ અન્ય ડિવિઝનના અને કેટલાક તો ઇન્ટરના વિદ્યાર્થીઓ પણ હાજરી આપતા.'

'કાકા કાયમ સાઈકલ પર જ કોલેજમાં આવે. તેમની વિશેષતા એ હતી કે આખે રસ્તે એકસરખી ધીમી ઝડપે સાઈકલ ચલાવતા હોય જાણે કેમ મનમાં વિચારોની હારમાળા ચાલતી હોય ! હું માનું છું કે લાંબા સમય સુધી એકધારી ધીરી ઝડપે સાઈકલ ચલાવવી તે પણ એક સિદ્ધિ જ છે. ખાદીધારી, સફેદ લેંઘો, સફેદ ઝભ્ભો, વાળ પણ કોપરેલ તેલ નાખી સરસ ઓળેલા હોય, પગમાં ચંપલ જ હોય. બૂટ તો ભાગ્યે જ પહેરે.

'રોજનો પહેરવેશ ઘેર આવીને ધોઈ નાખે અને સુકાય પછી કાળજીથી ગડી કરીને ખાટલામાં ગાદલાં નીચે 'ઈસ્ત્રી કરવા' મૂકી દે. તેનાથી જે 'ઈસ્ત્રી' થાય તે જ તેમને ચાલે.

'એમ. ટી. બી.માં બે વૈદ્ય હતા. એક કાકા અને બીજા ગુજરાતીના પ્રાધ્યાપક વિજયરાય કલ્યાણરાય વૈદ્ય. વિદ્યાર્થીઓ ગુજરાતીના પ્રાધ્યાપકને વિ ક વૈદ્ય એટલે વિક વૈદ્ય કહે અને સરખામણીમાં કાકાને 'સ્ટ્રોંગ વૈદ્ય' કહે !'

એવું લાગે છે કે શાહસાહેબે કોટ-પેન્ટનો આગ્રહ રાખ્યો હતો તે એક વર્ષ

3. જિતેન્દ્રભાઈના મોટા ભાઈ (સ્વ.) ગજેન્દ્ર વચ્છરાજાની.

સુધી વૈદ્યસાહેબને જોયાજાણ્યા પછી તેમણે પડતો મૂક્યો હતો. એક વર્ષમાં તો એવું લાગે છે કે 50 વર્ષના શાહસાહેબ અને 26 વર્ષના વૈદ્યસાહેબ એકબીજાની ખૂબ નજીક આવી ગયા હતા.

વૈદ્યસાહેબ લખે છે કે પહેલે જ વર્ષે તેમને શાહસાહેબના કાળા પાટિયા પરના કામથી પોતાનું કાળા પાટિયા પરનું કામ સ્વચ્છ, સુંદર અને દર્શનીય બનાવવાની પ્રેરણા મળી હતી.

એ વખતે મૅટ્રિકની પરીક્ષાનાં પ્રશ્નપત્રો મુંબઈથી આવતાં અને દરેક પેપર પરીક્ષાના દિવસની સવારે જ સૂરતમાં પ્રેસમાં છપાતું. આ કામગીરી દક્ષતાથી અને ભૂલરહિત શી રીતે થઈ શકે તે શાહસાહેબે વૈદ્યસાહેબને શીખવ્યું હતું. આ તાલીમ દરમિયાન વૈદ્યસાહેબને ગણિતના છાપકામને તદ્દન ભૂલરહિત કેમ કરાય તેની પણ તાલીમ મળી હતી. આ કુશળતા તેમને જીવનભર કામ લાગી હતી.

એક પ્રસંગે શાહસાહેબે કોઈ ઈરાદા વગર અનાયાસે વૈદ્યસાહેબને ગાળ દઈ દીધી હતી એ પણ વૈદ્યસાહેબ યાદ કરતા. બન્યું એવું હતું કે કૉલેજની સંચાલક સમિતિના પ્રમુખ (જેઓ સૂરતના એક ખૂબ પ્રતિષ્ઠિત નાગરિક હતા), વૈદ્યસાહેબને ઘેર તેમને મળવા આવ્યા. વાત એમ હતી કે તેમણે પોતાના પુત્રને મુંબઈ ભણવા મોકલ્યો હતો. તેને ગણિતમાં સહાયની જરૂર હતી. તેના પિતાએ વૈદ્યસાહેબ બહુ સરસ શિક્ષક હતા એમ સાંભળ્યું હતું એટલે તેઓ વૈદ્યસાહેબને ઘેર એમ કહેવા આવ્યા હતા કે વૈદ્યસાહેબ પેલા મુંબઈના કૉલેજિયનનું એક મહિના માટે ટ્યૂશન કરે. સંચાલન સમિતિના પ્રમુખ પોતે સામે ચાલીને આવે અને વિનંતી કરે એટલે ના તો શી રીતે પડાય ? પણ નિયમ પ્રમાણે ટ્યૂશન માટે આચાર્યની પરવાનગી લેવી જોઈએ. એટલે કૉલેજમાં વૈદ્યસાહેબે શાહસાહેબને વાત કરી. વૈદ્યસાહેબને જાણ નહોતી કે તાજેતરમાં જ શાહસાહેબ અને પેલા પ્રમુખની વચ્ચે કોઈ મુદ્દા ઉપર ઉગ્ર મતભેદ થયા હતા. શાહસાહેબે જાણ્યું કે પ્રમુખશ્રી વૈદ્યસાહેબને વીનવવા તેમને ઘેર ગયા હતા ત્યારે બોલી ઊઠ્યા ‘અરે, ગરજ તો તે ગદેડાને પણ બાપ કહે તેવો છે.’ વૈદ્યસાહેબ લખે છે કે બે મહાનુભાવો વચ્ચે સંબંધોમાં ઓટ આવે ત્યારે મારા જેવા નાના માણસને ગદેડા સાથે સરખામણીમાં ઊભા રહેવાનો વારો આવે !

1944-’45નું શૈક્ષણિક વર્ષ પૂરું થયું ત્યારે એમ. ટી. બી. કૉલેજમાં એક વિદ્વાન શિક્ષક, પ્રિન્સિપાલના વિશ્વાસપાત્ર સાથી અને વિદ્વાન સાથી-પ્રાધ્યાપકોના મિત્ર તરીકે વૈદ્યસાહેબનું સ્થાન નિશ્ચિત થઈ ચૂક્યું હતું. પણ તેમને પોતાને એક અજંપાની લાગણી હતી. ‘પીએચ.ડી.નું શું ?’ સૂરત રહ્યે રહ્યે શક્ય તેટલું સંશોધન તો તે કરતા જ હતા પણ તે માટેનું માર્ગદર્શન મેળવવાની મુશ્કેલી હતી, જેની સાથે પ્રશ્નોની ચર્ચા કરી શકાય એવા સાથીઓ પણ નહોતા. આ બધું એમને અકળાવતું હતું પણ તેમના સાથીઓને તેમનો આ અજંપો સમજાતો નહોતો. આનું કારણ તો

એ જ હતું કે પશ્ચિમ ભારતમાં કોલેજનો અધ્યાપક સંશોધન કરે કે કરવા માટે ઉત્સુક હોય એ ખ્યાલ જ કોઈને સમજાતો નહોતો.

આ લાગણી વતેઓછે અંશે બધા વિષયોમાં અને માત્ર પશ્ચિમ ભારતમાં જ નહિ પણ સમગ્ર દેશમાં હતી. ભારતમાં સૌપ્રથમ એકસાથે ત્રણ યુનિવર્સિટીઓ (મુંબઈ, મદ્રાસ(ચેન્નાઈ) અને કોલકાતા) 1855ના અરસામાં સ્થપાઈ. પણ તેમની સ્થાપના દેશના યુવાનોને મુખ્યત્વે સરકારી સેવાઓ (કારકુનો, અમલદારો, હવામાન ખાતું, સરકારી દવાખાનાં અને હોસ્પિટલો, વસતિગણતરી ખાતું, લશ્કર) માટે યોગ્ય તાલીમ મળે તે જ ઉદ્દેશથી થઈ હતી. આ ઉદ્દેશમાં સંશોધન પર કોઈ ભાર હતો નહિ.

પરિણામે આમાંની કોઈ યુનિવર્સિટીમાં સંશોધન પ્રવૃત્તિ લાંબા સમય સુધી શરૂ ન થઈ પણ મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાં તો 1941માં જ પીએચ.ડી. માટે રીતસરના નિયમો અમલમાં આવ્યા. ગણિત તો આ બધામાં વિશેષ પછાત હતું કારણ કે આપણે આ પુસ્તકમાં આગળ જોઈ ગયા છીએ તેમ ખુદ ઈંગ્લેન્ડ પણ ગણિતમાં બાકીના યુરોપ કરતાં ખૂબ પાછળ પડી ગયું હતું. ઈંગ્લેન્ડમાં તો પીએચ.ડી.ની ઉપાધિ જ નહોતી. સંશોધન કરો તોપણ એમ.એ. કે એમ.એસસી.ની જ ડિગ્રી મળતી.

ભારતમાં (કદાચ રામાનુજનના પ્રભાવને લીધે) ગણિતનું સંશોધન તો થતું હતું પણ તેનું સ્તર બહુ ઊંચું નહોતું. 1941માં પ્રા. મહાલાનોબિસે કોલકાતામાં ઈન્ડિયન સ્ટેટિસ્ટિકલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટની સ્થાપના કરી પછી ગણિત તેમ જ આંકડાશાસ્ત્રમાં આંતરરાષ્ટ્રીય સંશોધનની શરૂઆત ભારતમાં થઈ.

યુદ્ધને કારણે ઈંગ્લેન્ડમાં રહેતા ડૉ. હોમી ભાભા 1945માં ભારત આવ્યા અને બેંગ્ગલુરુના ઈન્ડિયન ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ સાયન્સમાં તેમણે ગણિતમાં સંશોધન પ્રણાલી શરૂ કરી. 1945માં ડૉ. ભાભા મુંબઈ આવ્યા અને તેમણે પૂર્ણ સમયના સંશોધન-વિદ્યાર્થીઓ માટે તાતા ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ફન્ડામેન્ટલ રિસર્ચ (TIFR) એ સંસ્થા સ્થાપી. ત્યાર પછી મુંબઈમાં ઝડપથી ગણિતમાં ઉચ્ચ કોટિનું સંશોધન શરૂ થયું.

પણ 1944માં જ વૈદ્યસાહેબના મનમાં ઉચાટ હતો. તેમનું પોતાનું જેટલું સંશોધન થઈ ચૂક્યું હતું તે કદાચ પીએચ.ડી. માટે પૂરતું હોય તોપણ જ્યાં સુધી યુનિવર્સિટી દ્વારા માન્ય 'ગ્રાઇડ' માર્ગદર્શક ન મળે ત્યાં સુધી ડિગ્રી તો ન જ મળે. વૈદ્યસાહેબને એમ લાગ્યું કે તેઓ મુંબઈ રહી શકે તો ત્યાં યુનિવર્સિટી માન્ય માર્ગદર્શક મળે. એટલે જ્યારે ભારતીય વિદ્યાભવનની નવી કોલેજ અંધેરીમાં ખૂલવાની હતી તેની જાહેરખબર આવી ત્યારે વૈદ્યસાહેબે અરજી કરી. તેના ઇન્ટરવ્યૂ કનેયાલાલ મુનશીને ઘેર જ હતા. વૈદ્યસાહેબની પસંદગી થઈ ગઈ અને તેમને નિમણૂકપત્ર પણ મળી ગયો. એ લઈને વૈદ્યસાહેબ પ્રિન્સિપાલ શાહસાહેબ પાસે ગયા.

શાહસાહેબ કહે, ‘અરે, આ ભવનની કોલેજ કરતાં આપણી કોલેજ લાખ દરજ્જે સારી છે. તમે શા માટે ત્યાં જાઓ છો?’ વૈદસાહેબે પોતાના પીએચ.ડી. માટે ગાઇડ મુંબઈમાં જ મળે એ કારણ જણાવ્યું. શાહસાહેબ કહે, ‘અરે, તેની તમે ચિંતા ન કરો. તમે ગાઇડ વગર થીસિસ સોંપી શકો તેની છૂટ યુનિવર્સિટી પાસેથી લઈ આવવાની જવાબદારી મારી.’ એટલે વૈદસાહેબ સૂરતમાં જ ચાલુ રહ્યા અને બે-ત્રણ મહિનામાં યુનિવર્સિટીમાંથી પત્ર પણ આવી ગયો કે તમને ગાઇડ વગર પણ પીએચ.ડી.ની થીસિસ સોંપવાની છૂટ આપવામાં આવે છે.

આ સંજોગોમાં વૈદસાહેબ સૂરતમાં જ ચાલુ રહ્યા અને Ph.D.ના મહાનિબંધની રૂપરેખાની યોજના કરવા માંડ્યા.

1945માં ડૉ. હોમી ભાભાએ ગણિતમાં પૂર્ણસમય માટે સંશોધનની સગવડ ઊભી કરી એટલે વૈદસાહેબે એમને મળવા ધાર્યું, પણ ડૉ. ભાભા તો ખૂબ વ્યસ્ત વૈજ્ઞાનિક. અજાણ્યાઓ માટે એમને મળવું મુશ્કેલ.

વૈદસાહેબના ભાવનગરના અખાડાના એક મિત્ર નૌતમ ભટ્ટે હતા. તેઓ ભૌતિકશાસ્ત્રી થયા હતા અને તે સમયે તેઓ બૅંગાલુરુમાં ઈન્ડિયન ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ સાયન્સમાં જ હતા અને ડૉ. ભાભા પણ ત્યાં જ હતા.

ડૉ. નૌતમ ભટ્ટે વૈદસાહેબની મુલાકાત મહાન વૈજ્ઞાનિક ડૉ. હોમી જે. ભાભા સાથે ગોઠવી આપી. ડૉ. ભાભાએ વૈદસાહેબને 24 ફેબ્રુઆરી, 1945ના રોજ મળવા જણાવ્યું હતું, પરંતુ એ અગાઉના દિવસોમાં મુંબઈ શહેરની પરિસ્થિતિ એકદમ અશાંત થઈ ગઈ. સાડાપાંચ વર્ષથી વિશ્વયુદ્ધ ચાલતું હતું અને તેને લીધે તીવ્ર અછત અને અસહ્ય ભાવોની પરિસ્થિતિ હતી. રવિવાર 18 ફેબ્રુઆરીએ નૌસેનાના મુંબઈ ખાતે તૈનાત જવાનોએ બ્રિટિશ સરકાર સામે બળવો કર્યો. તે બધા પોતાનાં જહાજ છોડીને શહેરમાં ઊતરી આવ્યા અને સરકાર સામે બેફામ હિંસા આચરવા માંડ્યા. ડૉ. ભાભાએ વૈદસાહેબને 24મીએ મુંબઈ ન આવવાનો તાર કર્યો.

પણ બન્યું એવું કે નૌસેનાનો બળવો મુંબઈ પૂરતો જ સીમિત રહ્યો. બીજાં બંદરો સુધી એ ફેલાયો નહિ. તેથી થોડા જ દિવસોમાં સરકારે તેને દાબી દીધો અને મુંબઈમાં ફરી પરિસ્થિતિ સામાન્ય થઈ ગઈ. ડૉ. ભાભાએ શનિવાર ત્રીજી માર્ચે પોતાને મળવા વૈદસાહેબને જણાવ્યું.

વૈદસાહેબ ડૉ. ભાભાને મુંબઈમાં મળ્યા અને તેમણે પોતે શું શું વાંચ્યું છે અને સંશોધનમાં પોતે ડૉ. નારણિકરના માર્ગદર્શન નીચે શું કર્યું છે તેનો ખ્યાલ આપ્યો. ભાભાએ તેમને જણાવ્યું કે ‘હજી તો આ તાતા ઇન્સ્ટિટ્યૂટ શરૂ જ થઈ છે અને હું તેમાં પુસ્તકાલય, પ્રયોગશાળા અને અન્ય સગવડો ઊભી જ કરી રહ્યો છું. આવી કેટલીક સગવડો થઈ જશે અને સંસ્થાને સારું, હવાદાર અને મોટું મકાન મળશે

ત્યારે હું વધુ વિદ્વાનો અને સંશોધન વિદ્યાર્થીઓ લેવાનું શરૂ કરીશ ત્યારે હું તમને જરૂર લઈ લઈશ. ત્યાં સુધી તમે છો ત્યાં જ રહો અને અહીં કરવાના કામની તૈયારી રૂપે નીચેનાં બે પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરો,

(1) Modern Algebra, A. A. Albert

(2) Algebras and their Arithmetics, L. E. Dickson.'

આ બે પુસ્તકો તે સમયે અત્યંત આધુનિક બીજગણિતનાં મહત્વનાં પુસ્તકો હતાં. વચ્ચેનાં વર્ષોમાં આધુનિક બીજગણિતનાં અન્ય ઘણાં સુંદર પુસ્તકો આવતાં, અત્યારે આલ્બર્ટનું પુસ્તક જૂનું ગણાવા માંડ્યું છે.

આમ વૈદ્યસાહેબ સૂરત પાછા આવ્યા. કોલેજના પુસ્તકાલય માટે એ બંને પુસ્તકો મગાવી એમનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. આ પુસ્તકો આમ તો આધુનિક શુદ્ધ ગણિતનાં હતાં પણ તેમનો વિનિયોગ પ્રયુક્ત ગણિતમાં પણ થવા માંડ્યો હતો અને તેથી ભાભાએ એ પુસ્તકોથી પરિચિત થઈ જવાની સલાહ આપી હતી.

ડૉ. ભાભા એટલા બધા ચોક્કસ હતા કે તાતા ઈન્સ્ટિટ્યૂટના આર્કાઇવ્સમાં તેમના પર અન્યોનો અને તેમનો પોતાનો બધો જ પત્રવ્યવહાર હજી આજે પણ જળવાઈ રહ્યો છે. તેમાં વૈદ્યસાહેબ સાથેના (બંને પક્ષના) પત્રો હજી પણ વાંચી શકાય છે.

આ બધા સમય દરમિયાન વૈદ્યસાહેબ પોતાની સંભવિત પીએચ.ડી.ની થીસિસ તૈયાર કરતા હતા એ લગભગ સંપૂર્ણ થવા આવી હતી. પણ તે મુંબઈ યુનિવર્સિટીને સોંપતાં પહેલાં ડૉ. ભાભા સાથે કામ કરી લેવાની વૈદ્યસાહેબની ઈચ્છા હતી.

વૈદ્યસાહેબે સૂરતમાં પોતાના સામાન્ય કામ ઉપરાંત ભાભાનાં સૂચવેલાં પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરવાનું રાખ્યું. હું ધારું છું કે તેમને તે પુસ્તકો ઘણાં કઠિન લાગ્યાં હશે. તેમના પછી લગભગ 16 વર્ષે મેં પણ એ જ વિષયનો અભ્યાસ મારી મેળે જ કર્યો હતો, પણ મેં આલ્બર્ટ પછી ઘણાં વર્ષે લખાયેલાં વધુ સરળ પાઠ્ય-પુસ્તકો (જેમ કે, વાન ડર વાર્ડનનું પુસ્તક), વાંચ્યાં હતાં અને તે મને વધુ સરળ લાગ્યાં હતાં. ગણિત (કે વિજ્ઞાનનો કોઈ પણ વિષય) કેવળ પાઠ્યપુસ્તકોમાંથી જ શીખવાનું મુશ્કેલ છે, સાથે શીખનારા અન્ય પ્રતિભાશાળી મિત્રો હોય તો ઘણું સારું પણ ઉત્તમ તો એ છે કે વર્ગના હોશિયાર વિદ્યાર્થીઓની સાથે પ્રતિભાશાળી શિક્ષક પાસેથી એ શીખવા મળે. વૈદ્યસાહેબ પાસે આવી કોઈ સગવડ હતી નહિ. તેમની પાસે પ્રતિભાશાળી શિક્ષક નહોતા અને પ્રતિભાશાળી સાથીવિદ્યાર્થીઓ પણ નહોતા. કેવળ પોતાની પ્રતિભા જ તેમની સાથે હતી.

આપણે આગળ ઉપર જોઈશું કે અરૂપ બીજગણિતનો અભ્યાસ તેમને સંશોધન માટે બહુ ઓછો કામ લાગ્યો અને એ વિષય શીખવવાની તો તેમને જરૂર

જ ન પડી. અને છતાં તેમની મહેનત સાવ એળે પણ ન ગઈ.

જ્યારે વૈદ્યસાહેબ અરૂપ બીજગણિતનો પરિચય પામતા હતા ત્યારે એ વિષય ગણિતના અભ્યાસક્રમમાં ક્યાંય હતો જ નહિ. પણ પંદર-વીસ વર્ષ પછી જ્યારે એ વિષય અભ્યાસક્રમમાં દાખલ થયો ત્યારે તે સમયની તમામ કોલેજોના ગણિતના અધ્યાપકોને તે વિષયમાં તાલીમ આપવાની જરૂર ઊભી થઈ. પરાપૂર્વથી કોલેજના ગણિતના અધ્યાપકોને અધ્યાપન દરમિયાન કોઈ તાલીમ લેવાની જરૂર પડતી જ નહોતી. કારણ કે કોલેજશિક્ષણ દેશમાં શરૂ થયું ત્યારથી માંડીને લગભગ 1960 સુધી અભ્યાસક્રમ તેનો તે જ રહ્યો હતો. અધ્યાપકો પોતે કોલેજમાં જે બધું ભણ્યા હતા તે જ બધું તેમણે ભણાવવાનું હતું.

પણ 1960 પછી ગુજરાતમાં ગણિતના અભ્યાસક્રમોમાં મોટા ફેરફારો થવા માંડ્યા અને જે કંઈ નવું નવું શીખવવાનું આવ્યું તે માટે કોલેજના ગણિતના અધ્યાપકોને તાલીમ આપવાની જરૂર ઊભી થઈ. આ એક મોટું કામ હતું અને કોલેજના ઘણા બધા અધ્યાપકો આ માટે ઉત્સાહી નહોતા. પણ બરાબર તે જ વખતે વૈદ્યસાહેબ એવા હોદ્દા પર હતા કે આવા ઓપવર્ગોનું આયોજન તેમણે જ કરવાનું થયું. તેમણે પોતે આધુનિક ગણિતનો આસ્વાદ લીધો હતો એટલે તેઓ કોલેજઅધ્યાપકોને વધુ સરળતાથી ઓપવર્ગ માટે ઉત્સાહિત કરી શક્યા.

તાતા ઇન્સ્ટિટ્યૂટ

1947માં મુંબઈમાં ડૉ. ભાભાની આગેવાની હેઠળ તાતા ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ફન્ડામેન્ટલ રિસર્ચ(TIFR)માં વિદ્વાનો અને સંશોધનવિદ્યાર્થીઓની ભરતી શરૂ થઈ. આ સંસ્થાન અણુવિજ્ઞાન, ભૌતિકશાસ્ત્ર અને ગણિતમાં ઉચ્ચ કક્ષાના સંશોધન માટે સમૃદ્ધ પ્રયોગશાળા, પુસ્તકાલય અને ભારત તથા વિદેશો વચ્ચે વૈજ્ઞાનિકોના આદાન-પ્રદાનની યોજના સાથે શરૂ થયું.

શરૂઆતમાં તેમાં ખૂબ જ પ્રતિભાશાળી ભૌતિકશાસ્ત્રીઓ અને ગણિતશાસ્ત્રીઓની નિમણૂક પ્રાધ્યાપકો તરીકે થઈ. આ વિદ્વાનોએ કોઈને ભણાવવાના નહોતા પણ તેમણે પોતાનું સંશોધન કરવાનું અને ઇન્સ્ટિટ્યૂટે જેમને વિદ્યાર્થીઓ તરીકે સ્વીકાર્યા હોય તેમને સંશોધનમાં માર્ગદર્શન આપવાનું હતું.

શરૂઆતમાં સૈદ્ધાંતિક ભૌતિકશાસ્ત્રમાં સાત વૈજ્ઞાનિકો હતા. તેઓ એકબીજાની સાથે પોતાના સંશોધનના પ્રશ્નો સતત ચર્ચતા રહેતા અને એકબીજાને મદદરૂપ થતા. ડૉ. ભાભા પણ તે દરેકને તથા તે બધાને વારંવાર મળતા.

1947માં ઉનાળાનું વેકેશન પડ્યું ત્યારે વૈદ્યસાહેબ TIFRમાં જોડાયા. જૂનમાં સૂરતમાં કોલેજ ખૂલી ત્યાં સુધીમાં તેમને TIFR ફાવી ગયું હતું. જૂનથી તેમણે વગર પગારની ત્રણ મહિનાની રજા લીધી અને એ પૂરી થતાં તેમણે રાજીનામું આપ્યું.

મુંબઈમાં ઘર મળવું ખૂબ મુશ્કેલ હતું. એટલે વૈદ્યસાહેબ એકલા અમારે ઘેર રહ્યા અને કાકી તથા પુત્રીને સાળાને ત્યાં મહુવા

મોકલ્યાં. તેમનો સામાન બધો સૂરતના ઘરમાં જ રહ્યો અને ઘરનો કબજો તેમણે ચાલુ રાખ્યો.

વૈદ્યસાહેબની સાથે જે પ્રખર વૈજ્ઞાનિકો તે સાલ તાતા ઇન્સ્ટિટ્યૂટમાં હતા તેમાં એક તો અમેરિકાની કોર્નેલ યુનિવર્સિટીમાંથી પીએચ.ડી. કરી આવેલા ડૉ. પ્રીતમ સેન હતા અને હજી તે જ સાલ એમ.એસસી. પાસ થઈને આવેલા કે. કે. ગુપ્તા હતા. વૈદ્યસાહેબની જેમ કેવળ ખાદીધારી, પણ ધોતિયું, ખમીસ, ધોળો કોટ અને ધોળી ટોપી અથવા માત્ર ધોતિયું અને કફની પહેરતા અને એક પગે થોડા લંગડાતા એ. એસ. આપ્ટે હતા. તો ગર્ભશ્રીમંત લાગતા એકદમ આધુનિક પશ્ચિમી કપડાંમાં સજ્જ અલ્લાદી રામકૃષ્ણનૂ પણ હતા. તેમની દોમ દોમ સાહ્યબી તો એવી કે દરરોજ ટેક્સીમાં સવારે 10 વાગે આવે, ટેક્સી તેમની રાહ જોતી ઊભી રહે (અને ટેક્સીનું ભાડું બતાવતું મીટર દોડતું રહે) અને સાંજે તે જ ટેક્સીમાં પાછા જાય અને સાવ સીધાસાદા જ્યોર્જ અબ્રાહમ પણ હતા. આ બધા બુદ્ધિધનોને એકબીજા સાથે કામ કરવાની ખૂબ મજા આવતી. એ સૌની મૈત્રી લગભગ આજીવન ચાલી. અલ્લાદી રામકૃષ્ણને તો પછી મદ્રાસ(ચેન્નાઈ)માં તાતા ઇન્સ્ટિટ્યૂટ જેવી જ એક MATSCIENCE નામની સંસ્થા શરૂ કરી જે આજે Institute of Mathematical Sciences એ નામે ખૂબ સુંદર કામ કરી રહી છે અને આવતી કાલના ગણિતજ્ઞોને ઉત્તમ તાલીમ આપી રહી છે.

તે જ સાલ(1947) પંદરમી ઓગસ્ટે ભારત આઝાદ થયો. તાતા ઇન્સ્ટિટ્યૂટમાં પણ ડૉ. ભાભાને હસ્તે ‘ધ્વજરોહણ’નો કાર્યક્રમ હતો. એ માટે ઉપર ગરગડી સાથે ધ્વજસ્તંભ ઊભો કરી દેવામાં આવ્યો હતો. નીચેથી કોઈ મહાનુભાવ કેવળ દોરીનો છેડો ખેંચે અને ધ્વજ ઉપર જઈ, ખૂલીને લહેરાવા માંડે તેની ગોઠવણ કેમ કરવી તે પ્રશ્ન હતો. પણ અખાડામાં અને સેવાદળમાં રહી ચૂકેલા વૈદ્યસાહેબ માટે એ કામ સરળ હતું. તેમણે રાષ્ટ્રધ્વજને ગડી વાળી તેના પર દોરી વીંટી સૈડકિયું બાંધી ધ્વજને ઉપર પહોંચાડી દીધો. ડૉ. ભાભા આવ્યા એટલે ઇન્સ્ટિટ્યૂટના રજિસ્ટ્રારે તેમના હાથમાં સૈડકિયાનો છેડો આપ્યો. ભાભાના ચહેરા પર આશ્ચર્ય અને ક્રોધ દેખાયાં. તેમને લાગ્યું કે આ બધી ગોઠવણ તો વૈદે જ કરી હશે એટલે તેમણે વૈદ્યસાહેબ તરફ જોયું અને બોલ્યા, ‘આજે આઝાદીનો પહેલો દિવસ છે, આજથી રાષ્ટ્રનો નવો ધ્વજ અમલમાં આવે છે. માટે આજે ધ્વજ લહેરાવવાનો નથી, ચઢાવવાનો છે. આજ પછી એ કાયમ લહેરાવવાનો રહેશે પણ આજે તો તેને નીચેથી ઉપર ચઢાવવાનો છે.’ વૈદ્યસાહેબ લાજે છે કે ‘અમે બધા તો ઝંડા-વંદનનું કર્મકાંડ જ શીખ્યા હતા. આઝાદીનો દિવસ અને અન્ય દિવસોનો આ સૂક્ષ્મ ભેદ કેટલા રાજકારણીઓ કે સ્વયંસેવક દળના નિયામકોના ધ્યાનમાં હશે ?’ ડૉ. ભાભા

જેટલા સારા વૈજ્ઞાનિક હતા એટલા જ ઉત્તમ પ્રકૃતિપ્રેમી અને કલાપ્રેમી હતા તે તેમની સ્થાપેલી સંસ્થાઓ તાતા ઇન્સ્ટિટ્યૂટ અને અણુશક્તિ સંસ્થાનમાં જાઓ તો તમને અવશ્ય દેખાય.

15મી ઓગસ્ટ અગાઉ એક અઠવાડિયા પહેલાં મહુવામાં વૈદ્યસાહેબની બીજી પુત્રી સ્મિતાનો જન્મ થયો હતો. 15મીએ કદાચ વૈદ્યસાહેબને પોતાના પરિવારથી દૂર હતા તેનું દુઃખ હતું અને આસપાસ બધે સ્વતંત્રતા દિવસની ખુશીઓ હતી. મુંબઈની ઊંચી ઊંચી અને ભવ્ય જાહેર ઇમારતો પર પહેલી વાર સતત ત્રણ રાત્રિઓ માટે ઝાકઝામળ રોશની કરવામાં આવી હતી. આખું શહેર જાણે એ રોશની જોવા માટે રસ્તા પર જ એકઠું થયું હોય તેવું લાગતું હતું. આવા સંજોગોમાં કોઈને પણ પોતાના પરિવારનો વિયોગ સાલે જ તે સ્વાભાવિક હતું.

એટલે પેડર રોડ પરના (તે સમયના) તાતા ઇન્સ્ટિટ્યૂટના ધ્વજારોહણ સમારોહમાં ભાગ લીધા પછી વૈદ્યસાહેબ સીધા મુંબઈ સેન્ટ્રલ સ્ટેશન ગયા અને ત્યાંથી સૂરતની ટ્રેન પકડી તેઓ સૂરત પહોંચ્યા. સૂરતમાં તેમનું ઘર તો હજી તેમના કબજામાં હતું એટલે ત્રણ દિવસ ત્યાં એકલા રહ્યા અને પછી મુંબઈ પાછા ફર્યા.

હવે મુંબઈમાં તાતા ઇન્સ્ટિટ્યૂટમાં સંશોધન અને શહેરમાં ઘરનું શોધન એ બે કામમાં લાગી પડ્યા. ભાભાની અસર હેઠળ તેમણે અણુવિજ્ઞાનમાં એક પ્રશ્ન પર કામ કર્યું. નાભિના વિભાજનમાંથી ઉત્પન્ન થતા મિઝોન કણોનો પ્રવાહ કઈ દિશા પકડશે તે શોધવાનું કામ ભાભાએ તેમને સોંપ્યું હતું. આ માટેનું ગાણિતિક કામ એવું હતું કે મિઝોનના ગુણાકારના અસમક્રમી નિયમને અનુસરે તેવા 6x6 શ્રેણિકો તેમણે રચવાના હતા. આ શ્રેણિકો એ બીજગણિતનો વિષય છે અને આધુનિક બીજગણિતનો અભ્યાસ તેમણે પહેલી જ વાર થોડા વખત પહેલાં જ કર્યો હતો. પણ એમાં એમણે પારંગતતા મેળવી ન હતી. આથી તેમનું કામ જરા લાંબું થયું. પણ એક સાંજે સાડાસાતે કામ શરૂ કર્યું અને અનેક પ્રયત્નો અને અનેક નિષ્ફળતાઓ પછી રાત્રે 3 વાગ્યે આખરે તેમને જરૂરી શ્રેણિકો મળ્યા. આ શ્રેણિકો મિઝોનના પ્રવાહની ગતિનું વર્ણન કરતા હતા. એ મળ્યા પછી તેઓ સૂઈ ગયા.

સવારે ઊઠીને તેમણે એ શ્રેણિકોને સંગત વિકલ સમીકરણો પણ મેળવી લીધાં જે મિઝોનના પ્રવાહનું ગાણિતિક વર્ણન કરતાં હતાં. એટલે હવે વૈદ્યસાહેબ પોતાની જાણીતી અને ફાવતી ધરતી પર આવી ગયા હતા. પણ એ તેમને માટે વધુ સહેલું કામ ન કરી શક્યા. કારણ કે પેલી રહેવાના ઘરની સમસ્યાએ તેમનો બધો ઉત્સાહ હરી લીધો હતો.

ઘર શોધવા માટે 1947ની દિવાળી સુધીમાં તો તેઓ ખૂબ ચિંતિત થઈ ગયા

હતા. તે વખતે મુંબઈમાં વાંદરા સ્ટેશનની સામેના ભાગમાં મકાનોની એક આખી કોલોની બની રહી હતી. ઘર ખરીદી શકવાની તેમની આર્થિક સ્થિતિ તો હતી જ નહિ પણ તેમાં ઘર ખરીદનાર એક ભાઈ સાથે એવી ગોઠવણ કરી કે વૈદસાહેબ રૂ. 2000/- આગોતરા આપે અને ત્રણ-ચાર મહિનામાં મકાન તૈયાર થઈ જાય ત્યારે ત્રીજે માળે છેવાડાના બે ઓરડા તેમને માસિક રૂ. 200/- ના ભાડાથી મળે. હવે તેમને નિરાંત તો થઈ. પણ ચાર મહિના પછી મકાનનો પહેલો માળ પણ બંધાયો ન હતો અને તરત ચોમાસું શરૂ થવાનું હતું. મુંબઈના ભારે ચોમાસામાં મકાનનું બાંધકામ તો લગભગ અટકી જ જાય. આ પરિસ્થિતિમાં મુંબઈ રહેવું અશક્ય થઈ પડ્યું. માર્ચ, 1948માં અમારાં કાકી અને બંને પુત્રીઓ મુંબઈ આવી ગયાં. વૈદસાહેબે હવે મુંબઈ છોડવાનો પાકો નિર્ણય કરી લીધો.

ઇટોલા શિબિર

1945ના ઉનાળા સુધીમાં એ સ્પષ્ટ થઈ ગયું હતું કે છ વર્ષથી ચાલતા વિશ્વયુદ્ધનો અંત હવે નજીક છે. જર્મનીનાં સૈન્યો રશિયામાં મોસ્કો નજીક પહોંચીને થંભી ગયાં હતાં. રશિયન સૈનિકો અને પ્રજા તથા રશિયાના ક્રાંતિલ શિયાળાએ જર્મનીના લશ્કરને જાણે થંભાવી દીધું હતું અને પછી પીછેહઠની ફરજ પણ પાડી હતી. જર્મન સૈન્યોને જાનમાલનું અસહ્ય નુકસાન થયું હતું. એક તરફ પૂર્વ બાજુથી રશિયન લશ્કરો જર્મનીની દિશામાં આગળ વધતાં હતાં તો ઇંગલેન્ડ, અમેરિકા અને અન્ય સાથી રાષ્ટ્રોએ 1944ના જૂનની 6 તારીખે જર્મન તાબા હેઠળના ફ્રાન્સના નોર્મન્ડી પર જળ-રસ્તે ઇતિહાસનું સૌથી મોટું આક્રમણ આરંભ્યું હતું. 1945 શરૂ થાય ત્યાં સુધીમાં સાથી દળોએ પશ્ચિમમાં ફ્રાન્સ તથા નેધરલેન્ડ્સ અને પૂર્વમાં યુગોસ્લાવિયા અને હંગેરી પર પ્રભુત્વ મેળવી લીધું હતું અને યુદ્ધમાં જર્મની(અને જાપાન)નો પરાજય નિશ્ચિત બની ચૂક્યો હતો.

આ પરિસ્થિતિમાં સરદાર પૃથ્વીસિંહ ખુશ હતા. એમણે ગાંધીજી સાથે રશિયાના પ્રશ્ને મતભેદ થવાથી 1942માં સંબંધ તોડ્યા હતા પણ હવે તેમને રશિયાનો વિજય નિશ્ચિત લાગતાં ફરી તેઓ સક્રિય થવા થનગનતા હતા. તેમણે મલાડમાં રામબાગ ખાતે અહિંસક વ્યાયામ સંઘના આશ્રયે 1941માં અખાડો શરૂ કર્યો હતો તે 1942માં ગાંધીજી સાથેના મતભેદ થવાથી બંધ કર્યો હતો. હવે 1945માં તેમણે એવો જ અખાડો મલાડમાં જ ઉનાળાના વેકેશનમાં ચલાવવાનું વિચાર્યું. આ વખતે 1941ની જેમ રામબાગ નહિ પણ મલાડમાં અન્ય એક સ્થાને કેમ્પ રખાયો. મલાડને પશ્ચિમ છેડે

આદર્શ દુગ્ધાલય પાસે ઘણી મોટી જમીન હતી. એ સમયે આદર્શ દુગ્ધાલય પૂરા મુંબઈને દૂધ પૂરું પાડતું હતું. આ વખતે પણ વૈદ્યસાહેબને જ કેમ્પના સંચાલક બનાવાયા.

1945નો એ સમય એવો હતો કે જ્યારે ગાંધીજીની આઝાદીની ચળવળમાં પણ મંદી આવી હતી. 1942ની લડત પછી સૌ નેતાઓ જેલમાં હતા અને 1943ના ફેબ્રુઆરીમાં ગાંધીજીના ઉપવાસ વખતે દેશમાં જે વાતાવરણ ઊભું થયું હતું તે પણ હવે ઠંડું પડી ગયું હતું. વાતાવરણના આ પરિવર્તનને લીધે સરકારે કૉંગ્રેસી મોટા નેતાઓ સિવાય સૌ કાર્યકરોને છોડી મૂક્યા હતા. મોટા નેતાઓ જેલમાં હોવાથી આ બધા કાર્યકરો ક્રિકર્તવ્યમૂઢ હતા. એ સૌનો જુસ્સો ટકાવી રાખવા માટે પણ વ્યાયામના આવા શિબિરો કામ લાગે તેવું હતું.

1945ના મેમાં મલાડનો આ શિબિર શરૂ થયો. આ વખતે દસ વર્ષની ઉંમરે હું પણ તેમાં સામેલ થયો હતો. મારા પિતાશ્રી પણ તેમાં હતા અને મારા કાકા સંચાલક હતા.

પરંતુ શિબિર માટેનો વિચાર જેમ સરદાર પૃથ્વીસિંહને આવ્યો તેમ જ ગુજરાતના તાજા છૂટેલા કૉંગ્રેસી કાર્યકરોને પણ આવ્યો. તેમણે ગુજરાતમાં આણંદ અને વડોદરા વચ્ચે આવેલા ઇટોલા ગામે શિબિર યોજવા ઠરાવ્યું. તે માટે નાણાંની સગવડ તો થઈ ગઈ પણ તેઓ યોગ્ય સંચાલકની શોધમાં હતા. તે નેતાઓમાંના કેટલાકે ચાર વર્ષ પહેલાં અહિંસક વ્યાયામ શિબિરમાં ભાગ લીધો હશે એટલે તેમણે પી. સી. વૈદ્યસાહેબનું નામ સૂચવ્યું. એટલે ઇટોલા શિબિરના આયોજકો, જેમાં નીરુભાઈ દેસાઈ અને ભાઈલાલભાઈ કોન્ટ્રાક્ટર મુખ્ય હતા. મલાડ શિબિરમાં આવ્યા અને વૈદ્યસાહેબને ઇટોલા શિબિરના સંચાલન માટે વિનંતી કરી.

વૈદ્યસાહેબ યુવાન થયા તે પહેલાં જ તેમણે ગુજરાત છોડી દીધું હતું છતાં ગુજરાતના યુવા નેતાઓએ તેમને અગ્રણી બનાવ્યા તેનો તેમને આનંદ થયો. સરદાર પૃથ્વીસિંહે પણ તેમને ઇટોલા શિબિર માટે મુક્ત કર્યાં. મલાડ શિબિર માટે મારા પિતાશ્રી (વૈદ્યસાહેબના મોટા ભાઈ) મધુસૂદન વૈદ્યને સંચાલક બનાવ્યા.

ઇટોલા શિબિરનો એક માસ વૈદ્યસાહેબ માટે ઘણો વિધાયક રહ્યો. શિબિરનું સંચાલન તેમણે ચોક્કસ સિદ્ધાંતો અનુસાર અને કોઈ પક્ષપાત વગર કર્યું. શિબિર દરમિયાન શરૂઆતના દિવસોમાં રવિશંકર મહારાજ અને બબલભાઈ મહેતા પણ હાજર રહ્યા હતા અને તેમણે કરેલા દિશાસૂચન પ્રમાણે શિબિર સરસ રીતે ચાલ્યો હતો. શિબિરમાં શિસ્તના પાઠ તથા જુદા જુદા સામાજિક અને રાજકીય પ્રશ્નો અંગે વિવિધ ચર્ચાઓ પણ થતી. કાર્યકરો સાથે રહ્યા, સાથે ચર્ચાઓ કરી અને શિસ્તના પાઠ ભણ્યા તે શિબિરની મોટી ફલશ્રુતિ હતી.

આ શિબિરના યુવા કાર્યકરોમાં કેટલાક લોકો ભવિષ્યના ગુજરાતના મોટા નેતાઓ થવાના હતા. આ શિબિર ગુજરાત-કાઠિયાવાડ વિદ્યાર્થી કાર્યકર સંમેલને યોજ્યો હતો. તેમાં ભાગ લેનારામાં ગોરધનદાસ ચોખાવાલા તથા પોપટલાલ વ્યાસ જેવા ગુજરાતના ભાવિ મંત્રીઓ પણ હતા. ઘણા શિબિરાર્થીઓ રાજકારણમાં પ્રવેશી ઊંચા હોદ્દાઓ ધારણ કરવાના હતા, જ્યારે વૈદ્યસાહેબ કાયમ રાજકારણથી દૂર રહેવાના હતા. આમ છતાં રાજકારણીઓ પોતાની સત્તાને વૈદ્યસાહેબના ક્ષેત્ર (શિક્ષણ) સુધી લંબાવવાના હતા અને તેની અસર વૈદ્યસાહેબ પર પણ પડવાની હતી એ આપણે આગળ જોઈશું.

ઇટોલા શિબિર વિશે પાછળથી ગુજરાત સમાચારના તંત્રીમંડળના એક સમયના વરિષ્ઠ સભ્ય, શિબિરના આયોજક અને સ્વાતંત્ર્યસેનાની નીરુભાઈ દેસાઈએ લખ્યું હતું, ‘શ્રી વૈદ્ય માત્ર શિબિરાધિપતિ જ ન હતા, શિસ્તનો આગ્રહ તેમના સ્વભાવમાં જ હતો. પરંતુ બધાની સાથે કામ લેવાની કુશળતા પણ ભારે. શિબિરમાં આવેલા કેટલાક કાર્યકરો જેલમાં જઈ આવેલા હતા, વિદ્યાર્થી આગેવાનો હતા. ભવિષ્યની લડત માટે તેમનો ઉત્સાહ મોળો પડ્યો ન હતો. આ બધાને એક નિયમમાં પરોવવાનું કાર્ય મુશ્કેલ હતું. ઘંટ વાગે અને બધા સમયસર હાજર થાય, શિબિર અને બહારના સફાઈશ્રમમાં સામેલ થાય તે માટેની પ્રહલાદભાઈની ભારે ચીવટ. અમારા મુખ્ય વિદ્યાર્થી કાર્યકરોમાં આ બધા માટે ઉમંગ ઓછો પરંતુ એ બધાને પંડના ઉદાહરણથી શિબિરકાર્યમાં સાંકળ્યા. પ્રહલાદભાઈ હાજર ન હોય એવો કોઈ પણ પ્રસંગ જ ન હોય. સાંજના મુખ્ય કાર્યવાહકોની સભા મળે તેમાં ઠપકો આપ્યા વગર સહુનો ધર્મ સમજાવતા. માથે પાટો બાંધી ટૂંકી ચક્રીમાં એ પોતે જ હાજર હોય ત્યાં અન્ય માટે જુદો વ્યવહાર શક્ય જ ન હતો.’

ટ્યૂશનો કરવાના તથા અન્ય અનુભવો

વૈદ્યસાહેબે કૉલેજ-શિક્ષક તરીકે પગાર ઉપરાંત પોતાની આવક વધારવાના હેતુથી કદી કોઈ ટ્યૂશન કર્યું નથી. પણ વિદ્યાર્થી હતા ત્યારે પોતાનું ખર્ચ કાઢવા સારું કેટલાંક ટ્યૂશન કર્યાં હતાં. કૉલેજમાં શીખવતા ત્યારે પણ પ્રિન્સિપાલ કે કૉલેજના અન્ય કોઈ સંચાલકના કહેવાથી તેમને બે-ત્રણ ટ્યૂશન કરવાં પડ્યાં હતાં.

તેમણે કેવળ પરીક્ષાર્થી વિદ્યાર્થી(એટલે પરીક્ષા પાસ કરવાના લગભગ એક માત્ર ઉદ્દેશથી ભણતા વિદ્યાર્થી)નું ટ્યૂશન કર્યું હોત તો તેઓ સફળ થાત કે નહિ તે કહેવું મુશ્કેલ છે. આમ જુઓ તો મને તેમણે વ્યક્તિગત રીતે સતત જ્ઞાન આપ્યું છે પણ એ કોઈ પરીક્ષા પાસ કરવાના હેતુથી નહિ, એક જ વાર મારી ઇન્ટર સાયન્સ પરીક્ષાના થોડા સમય પહેલાં તેઓ સવારથી સાંજ મુંબઈ આવ્યા હતા અને મેં મારું એક વિષયાંગ કાચું હતું એવી તેમને વાત કરી હતી. એ વિષયાંગ અંગે મને તેમણે અડધા પોણા કલાકમાં મૂળ વાતો ખૂબ સંક્ષેપમાં પણ સચોટ રીતે સમજાવી હતી. ત્યાર પછી મેં અગાઉનાં વર્ષોના પ્રશ્નપત્રોના સવાલો રજૂ કર્યાં હતા. તેના જવાબો કેવી રીતે અપાય એ તેમણે દરેક પ્રશ્ન માટે બબ્બે મિનિટમાં કહી દીધું હતું. આટલી વાત મારા માટે પૂરતી થઈ પડી હતી. આમ મેં તે પરીક્ષાના થોડા દિવસો પહેલાં તેમની મદદ લીધી હતી.

મારા જેવો અનુભવ તેમને એક અન્ય પણ થયો હતો. તેઓ એમ.એસસી.નો અભ્યાસ કરતા હતા ત્યારે એક ડૉક્ટર દંપતીનો પુત્ર યુનિવર્સિટીની પરીક્ષામાં બેસવાનો હતો અને પરીક્ષાના પંદર દિવસ પહેલાં જ તેનો આત્મવિશ્વાસ ડગમગવા લાગ્યો હતો. તે

દંપતીએ એ પંદર દિવસ માટે જ વૈદ્યસાહેબનું ટ્યૂશન રખાવ્યું. વૈદ્યસાહેબે તરત જ જોયું કે વિદ્યાર્થી હોશિયાર જ હતો અને તેને શીખવવાની જરૂર જ હતી નહિ, માત્ર તેની આત્મશ્રદ્ધાને પ્રોત્સાહન જ આપવાની જરૂર હતી અને એ કામ તેમણે બખૂબી કર્યું. દાખલો પેલો વિદ્યાર્થી જ ગણે. વૈદ્યસાહેબે કેવળ ‘બરાબર!’, ‘સરસ’, ‘વાહ’ એવા ઉત્સાહવર્ધક ઉદગારો જ કાઢવાના હતા.

કાશીમાં પોતે સાવ આવકવિહોણા હતા અને પીએચ.ડી. કરતા હતા ત્યારે તેમને ટ્યૂશનની તાતી જરૂર હતી. ત્યાં એક નેપાળી નબીરાનું ટ્યૂશન મળ્યું હતું એ વાત તો આપણે કહી જ ગયા છીએ. ત્યાં એક ડોક્ટરે એ ટ્યૂશન ‘છીનવી’ લીધું હતું.

મુંબઈમાં સાહેબ એમ.એસસી.ના વિદ્યાર્થી હતા ત્યારે એક વિદ્યાર્થીનું ટ્યૂશન કરતા. આ વિદ્યાર્થી કોલેજના પ્રથમ વર્ષમાં હતો. તે ગણિતમાં એટલો બધો કાચો હતો કે તે મેટ્રિકમાં શી રીતે પાસ થયો હશે એવો સવાલ સાહેબના મનમાં આવતો. પણ કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે એ ન્યાયે વૈદ્યસાહેબ તેને ભણાવતા રહ્યા. એક વાર સાહેબ ત્રિકોણમિતિના દાખલાનો ઉકેલ તેને સમજાવી રહ્યા હતા તેમાં સાહેબને પોતાને કોઈ તકલીફ પડી એટલે પોતે ચૂપ થઈને વિચારવા લાગ્યા. પેલો બોલ્યો, ‘સાહેબ, દાખલો થઈ ગયો ?’ હવે આ દાખલો થઈ ગયો છે કે નહિ તે પણ જણે પૂછવું પડે તેને શું કરવું? એટલે ત્યાર પછી દર વખતે ટ્યૂટર અને વિદ્યાર્થી વચ્ચે, ‘સાહેબ દાખલો થઈ ગયો ?’ ‘હા’. બસ એટલો જ વાર્તાલાપ થતો અને એ માટે સાહેબને મહિને પાંત્રીસ રૂપિયા મળતા. સાહેબને પણ સમજાઈ ગયું હતું કે વિદ્યાર્થી બાપના ધંધામાં જ જોડાઈ જવાનો છે અને ટ્યૂશન માત્ર સામાજિક મોભો સાચવવા માટે જ રાખ્યું છે.

1943ના જૂનમાં સૂરતની એમ. ટી. બી. કોલેજમાં એક વિચિત્ર અનુભવ થયો. તે સમયે કોલેજના પહેલા વર્ષની પરીક્ષા કોલેજ જ લેતી હતી. પહેલા વર્ષનું પેપર વૈદ્યસાહેબે જ કાઢ્યું હતું. અનુભવ ઓછો અને ઉત્સાહ વધુ એટલે એમનું પેપર ખૂબ અઘરું નીકળ્યું. પણ કોલેજની પરીક્ષા અને કોલેજના જ પરીક્ષકો એટલે બાજી સંભાળી લેવાઈ, પણ પરીક્ષાને બીજે દિવસે અંગ્રેજ સરકારના એક્સાઈઝ ખાતાના આઈ. સી. એસ. અધિકારીનો પટાવાળો સાહેબને ઘેર આવ્યો અને ચિઠ્ઠી આપી જેમાં તે અધિકારીએ તેમને ઘેર મળી જવા વિનંતી કરી હતી. સાહેબ તેમને ઘેર આપેલા સમયે મળવા ગયા. પટાવાળાએ તેમને બહાર બેસાડ્યા. થોડી વારે અધિકારી આવ્યા અને પોતાના પુત્રે પેલી પરીક્ષા આપી છે એમ કહ્યું, અને પછી કહ્યું, ‘તમે એમ કરો, એક મહિનો મારા પુત્રને ભણાવવા આવો.’ અરે ! પરીક્ષા પત્યા પછી ટ્યૂશન ! સાહેબ તો ‘હું ટ્યૂશન કરતો જ નથી’ એટલું કહીને બહાર

નીકળી ગયા.

હવે એમણે પોતાના ઘરમાં જ અને ઘરનાં છોકરાંને જ ભણાવ્યાં હતાં તેની પણ વાત કરીએ. વૈદ્યસાહેબને ચાર પુત્રીઓ છે. તેમનાં નામ કુમુદ, સ્મિતા, દર્શના અને હિના. આ ઉપરાંત તેમનો ભત્રીજો (મારો નાનો ભાઈ) મહેશ તેમને ત્યાં જ રહીને અમદાવાદની પૌલિટેનિકમાં બે-ત્રણ વર્ષ ભણ્યો હતો. આ સૌને તેમણે તેમના ગણિતના અભ્યાસમાં મદદ કરી હતી. આ ઉપરાંત તેમના સાળા ડૉ. નટુભાઈ વચ્છરાજાની મહુવા હતા ત્યારે તેમની પુત્રી ઈલા (ઉર્ફે વર્ષા) મહુવામાં કૉલેજ ન હોવાથી અમદાવાદમાં તેમને ત્યાં જ રહીને કૉલેજમાં ભણી બી.એ., બી.એડ. થઈ હતી અને તેણે પણ ગણિત રાખ્યું હતું તેથી તેને પણ સાહેબે ઘેર ગણિત ભણાવ્યું હતું.

ઘરનાં છોકરાંને ભણાવવાનાં હોય ત્યારે વૈદ્યસાહેબ પર પોતે લાદેલાં બનાવટી શિષ્ટતાનાં બંધનો છૂટી જતાં. પોતે સમજાવેલ કોઈ અટપટી વાત તેમની કોઈ પુત્રી ન સમજે તો તેમનો ક્રોધ ભભૂકી ઊઠતો. તેઓ ગરજીને બૂમ પાડી ઊઠતા, ‘તારા બાપનું કપાળ !’ તેમની મોટી પુત્રી કુમુદને ગણિતમાં ઓછામાં ઓછાં રસ અને રુચિ હતાં. તેણે વળી આ ‘કપાળ’ કરતાં વધુ મોટી કક્ષાની બૂમ સાંભળવી પડતી, ‘તારા બાપના લગન !’ પણ કુમુદની નાની બહેનો બધી ગણિતમાં કુશળ હતી એટલે તેમના કાનને સામાન્ય રીતે ‘કપાળ’થી આગળ સાંભળવું ન પડતું પણ કોક વાર વાત ‘લગન’ સુધી પહોંચતી. મારા ભાઈ મહેશને ભણાવતા ત્યારે કદાચ તેમની મુશ્કેલી એ હશે કે મહેશના બાપ એમના પૂજ્ય મોટા ભાઈ હતા, પણ છતાં ‘તારા બાપનું કપાળ !’ કહેવામાં કોઈ આમન્યાનો ભંગ થતો નહોતો.

નોકરી અને અન્ય પદોની બધી જંજાળમાંથી મુક્ત થયા પછી પણ તેમની દોહિત્રી (કુમુદની પુત્રી) નીલીને ભણાવવાનું કામ તો તેમને કરવું વિશેષ ગમતું. નીલી પણ ગણિતમાં પાવરધી હતી એટલે તેને ‘તારા બાપના લગન’ એમ કહેવાનો વારો નહિ આવ્યો હોય. જો તેમણે નીલીને ‘તારા બાપના લગન’ કહ્યું હોત તો તેની પુરવણી સ્વરૂપે નીલી એમ કહી શકી હોત કે ‘તમારી દીકરી કુમુદ સાથે !’

એક સાથે એક જ વિદ્યાર્થીને ભણાવવાના તેમના પ્રસંગોમાં તેમની હેઠળ પીએચ.ડી. કરનાર વિદ્યાર્થીઓને પણ ગણવા જોઈએ. ઔપચારિક રીતે તો એમના પીએચ.ડી. વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા પાંચ-છથી વધુ નહોતી પણ ગુજરાત બહારના પીએચ.ડી.ના ઘણા વિદ્યાર્થીઓ તેમના માર્ગદર્શકોની ભલામણ સાથે વૈદ્યસાહેબ પાસે માર્ગદર્શન મેળવવા આવતા. ગણિત વિભાગમાં અઠવાડિયાના બે-ત્રણ દિવસ તો તેઓ પોતાની ઓફિસમાં કોઈ વિદ્યાર્થીઓ સાથે સંશોધનના પ્રશ્નો ચર્ચતા

દેખાતા. આવે સમયે સામાન્ય રીતે તેમનો સ્વર ઊંચો થતો જ એટલે અમને સૌને ખ્યાલ આવી જતો કે તેઓ પીએચ.ડી.ના વિદ્યાર્થી સાથે છે. મને એવો ખ્યાલ છે કે તેઓ સંશોધનના પ્રશ્નનું ખૂબ તાદ્દશ વર્ણન કરતા. તે પોતાની રૂમમાં ચાલતાં ચાલતાં ઇશારાથી કિરણની ગતિને તાદ્દશ કરતા. હું કોઈ દિવસ વર્ગમાં તો એમનો વિદ્યાર્થી નથી રહ્યો પણ પરિષદોમાં પોતાના કે પોતાના વિદ્યાર્થીઓના સંશોધન વિશે બોલતા સાંભળ્યા છે. આવા પ્રસંગે ઘણું કરીને તો તે અંગ્રેજીમાં જ બોલતા હોય પણ કોક વાર જો શ્રોતા બધા ગુજરાતીઓ હોય તો વચ્ચે વચ્ચે ગુજરાતીમાં પણ બોલે, સામાન્ય રીતે ગુજરાતીમાં પ્રવચન કરે ત્યારે પણ શિષ્ટ સાક્ષરી ગુજરાતી જ બોલવાનો આગ્રહ ન રાખે. ગાંધીજીના કથનને અનુસરીને પોતાનો વિષય ગમે તેટલો ‘શાસ્ત્રીય’ હોય તો પણ ‘કોશિયો’ પણ સમજી શકે તેવી ગુજરાતી બોલે. પ્રવચનોમાં અને લખાણોમાં પણ રૂઢિપ્રયોગો અને કહેવતોનો ઉપયોગ પોતાના મનની વાત સચોટ રીતે સમજાવવા માટે કરે.

આઈન્સ્ટાઈને સાપેક્ષતાવાદની શોધ કર્યા પછી અડધી-પોણી સદી સુધી એમ કહેવાતું કે સાપેક્ષતાવાદની સ્પષ્ટ સમજ વિશ્વમાં એક હાથની આંગળી પર ગણી શકાય એટલા જ લોકો પાસે છે. આમાં અતિશયોક્તિ જરૂર હતી પણ એમાં થોડુંક સત્ય પણ હતું. પરંતુ સુગણિતમ્ સામયિકના શરૂઆતના અંકોમાં સાપેક્ષતાવાદને સમજાવતા વૈદ્યસાહેબના લેખો વાંચો અથવા સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી દ્વારા પ્રકાશિત જ્ઞાનગંગોત્રી શ્રેણીના ગણિતદર્શનના ગ્રંથમાં તેમના લેખો જુઓ તો દેખાય કે સાપેક્ષતાવાદની સમજને ફેલાવવામાં વૈદ્યસાહેબનો ફાળો ઘણો પ્રશંસનીય હતો. આ બધું લખાણ તેમણે લખ્યું તેની પૂર્વતૈયારી રૂપે તેમને સાપેક્ષતાવાદની સમજ પર કેટલીક કોલેજોમાં વ્યાખ્યાનો આપવાની તક મળી હતી તે પણ કામ લાગી જ હશે.

વૈદ્યસાહેબ વિદ્યાનગરમાં હતા ત્યારે સાપેક્ષતાવાદમાંના તેમનાં સંશોધનો માટે મુંબઈ યુનિવર્સિટીએ તેમને પીએચ.ડી. ની ડિગ્રી એનાયત કરી હતી એ વાત તેમને ઓળખતા સૌ લોકોમાં ફેલાઈ ગઈ હતી. તેમને ઘણી કોલેજોમાંથી સાપેક્ષતાવાદના વિષય પર વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ વ્યાખ્યાન આપવા માટે આમંત્રણ મળ્યાં હતાં. આવું એક વ્યાખ્યાન સૂરતની એમ.ટી.બી. કોલેજમાં તેમણે આપ્યું હતું. તેમાં તેમણે પેલા લિફ્ટવાળા વિચારપ્રયોગની વાત કરી હતી. તેમણે એક વાક્ય એવું કહ્યું હતું કે ‘જેમ જેમ લિફ્ટના પડવાનો વેગ અને પ્રવેગ વધતા જશે તેમ તેમ આપણો ઉદ્દેગ પણ વધતો જશે.’ આ વિદ્યાનની ખૂબ પ્રશંસા થઈ હતી. વ્યાખ્યાનમાં એ કોલેજના ગુજરાતીના સાક્ષર પ્રાધ્યાપક વિજયરાય કલ્યાણરાય વૈદ્ય પણ હાજર હતા. તેમણે વ્યાખ્યાન પછી વૈદ્યસાહેબને કહ્યું હતું કે ‘અમે કહેવાતા સાક્ષરો ગુજરાતી ભાષાની જેટલી સેવા કરીએ છીએ તેના કરતાં આવાં વ્યાખ્યાનોથી તમે ગુજરાતી ભાષાની

જે સેવા કરો છો તે જરા પણ ઓછી નથી.’

આ પ્રશંસા તો યોગ્ય જ હતી પણ વૈજ્ઞાનિક રીતે હું એટલું કહું કે વૈદ્યસાહેબે કહેલા વચનમાં થોડીક ભૂલ હતી. મુક્ત રીતે પડતા પદાર્થનો વેગ જરૂર વધે પણ પ્રવેગ ન વધે, પ્રવેગ તો અચળ જ રહે. પેલું કહે છે ને કે સાહિત્યકારોને ભાષા આલંકારિક કરવા માટે કેટલીક ભૂલો કરવાનું લાઈસન્સ મળે છે, તેવું લાઈસન્સ વૈદ્યસાહેબે પણ લીધું હોય તેમ લાગે છે.

સાધુ તો ચલતા ભલા

1948ના એપ્રિલમાં મુંબઈમાં ઘર ન મળવાથી વૈદ્યસાહેબે આખરે મુંબઈ છોડવાનો નિર્ધાર કરી લીધો. અમારા ત્રણ ઓરડાના ઘરમાં અમે આઠ જણ હતાં. બે-ત્રણ મહિનામાં મુંબઈનું ભારે ચોમાસું શરૂ થાય ત્યારે તો અમારાં બધાંનાં કપડાં પણ એક વચલા ઓરડામાં જ સૂકવવાનાં થશે અને અમારે આઠને ઘરની અંદર જ સૂવું પડશે તે વૈદ્યસાહેબ જાણતા હતા. એટલે એમણે મુંબઈની બહાર નોકરી માટે પ્રયત્નો શરૂ કરી દીધા.

આગલે વર્ષે 1947માં આણંદ પાસે વલ્લભવિદ્યાનગર ગામની સ્થાપના થઈ ગઈ હતી અને ત્યાં એક પછી એક કોલેજો સ્થપાતી જતી હતી. વી.પી.આર્ટ્સ એન્ડ સાયન્સ કોલેજ માટે ગણિતના વ્યાખ્યાતા માટેની જાહેરબંધર એપ્રિલમાં આવી અને વૈદ્યસાહેબે તેને માટે અરજી કરી. ત્યાંથી તરત જ સીધો નિમણૂકનો પત્ર મળ્યો, અન્ય કોલેજો આપતી હતી તેના કરતાં વધુ પગાર અહીં મળતા હતા. વૈદ્યસાહેબને મહિને 400ના પગાર સાથે નોકરી મળતી હતી. વળી વિદ્યાનગર આવીને વાતાવરણ જોઈ જવાનું આમંત્રણ પણ હતું. સાહેબ ત્યાં ગયા અને ભાઈલાલભાઈ તથા ભીખાભાઈ શૂન્યમાંથી જે ગામનું સર્જન કરતા હતા તે બધું તેમને ખૂબ ગમ્યું. પણ સાહેબ મુંબઈમાં ઘરના 'દાઝેલા' હતા એટલે તેમણે 'વિદ્યાનગરમાં મકાન આપો' તેવી માગણી કરી. તે વખતે વિદ્યાનગરના ઘણા અધ્યાપકો આણંદમાં રહી વિદ્યાનગર આવ-જા કરતા હતા પણ વૈદ્યસાહેબે તો વિદ્યાનગરમાં જ રહેવાનો નિર્ધાર કર્યો હતો. એ વખતે શાળા, કોલેજો, હોસ્પિટલો, રહેઠાણો, બજારમાં દુકાનો વગેરેનું બાંધકામ બધે ચાલતું જ હતું. બજારની દુકાનો પર એક રૂમ-રસોડાવાળાં

રહેઠાણો પણ યોજનામાં હતાં. એટલે એ ‘શોપ બ્લોક’ની ઉપરનું એક રહેઠાણ તેમને આપવામાં આવ્યું. આમ વૈદ્યસાહેબનું વિદ્યાનગર આવવાનું નિશ્ચિત થઈ ગયું. શોપ બ્લોક પણ હજી બંધાઈ રહ્યા હતા. તેથી શરૂઆતમાં કમાચલાઉ હોસ્ટેલના છેવાડાના બે રૂમમાં થોડો વખત રહેવાનું હતું.

એ વખતે ભાભા બેંગાલુરુ હતા એટલે વૈદ્યસાહેબે એમને પત્ર લખી મુંબઈમાં રહેઠાણનું મકાન ન મળ્યાની પોતાની મુશ્કેલી સમજાવી. તેમને લાચારીથી તાતા ઇન્સ્ટિટ્યૂટ છોડવી પડે છે તે જણાવી મુક્તિ આપવા જણાવ્યું. ડૉ. ભાભા તેમની મુશ્કેલી સમજ્યા અને એ અંગે પોતે પ્રયત્નશીલ છે પણ હજી એકાદ વર્ષમાં કશું થાય તેમ લાગતું નથી તેમ કહી વૈદ્યસાહેબને સફળતા ઇચ્છી મુક્તિ આપી.

જૂન, 1948ના બીજા સપ્તાહમાં વૈદ્યસાહેબ પહેલાં સૂરત ગયા, ત્યાં ઘર તેના માલિકને સોંપી સામાન બધો વિદ્યાનગર રવાના કરી તેઓ પોતે ત્યાં 17મીએ પહોંચ્યા અને ત્યાં વિહ્વલભાઈ પટેલ મહાવિદ્યાલયમાં ગણિતના પ્રાધ્યાપક તરીકે જોડાઈ ગયા.

મુંબઈના ઘરમાં મારાં માતા-પિતા અને અમે બે ભાઈઓ રહ્યાં. જુલાઈમાં મારાં માતા મારા નાના ભાઈને લઈને પોતાની ત્રીજી પ્રસૂતિ માટે જામનગર ગયાં અને ઘરમાં અમે પિતા-પુત્ર બે જ રહ્યા. ઓગસ્ટમાં વીરપસલીના પ્રસંગે કાકાએ મારા પિતાને મને વિદ્યાનગર મોકલવા લખ્યું (ત્યાં મારી નાની બહેનો હતી ને ?) વૈદ્યસાહેબનું આયોજન એટલું ઝીણું અને વિગતવાર હતું કે તેમણે મારા પિતાશ્રીને લખ્યું હતું કે ‘અરુણને ગુજરાત મેલમાં બેસાડી દેજો. તેને દાદરથી બેસાડજો અને તે ગાડીમાં એન્જિન પછીનો પહેલો જ ડબ્બો દાદરથી જ આવતા ઉતારુઓ માટે આરક્ષિત હોય છે એટલે તેમાં જ બેસાડજો. ગાડી અહીં આણંદ સવારે સાડાપાંચે આવશે ત્યારે પ્લેટફોર્મ પર હું એ ડબ્બાની સામે જ ઊભો હોઈશ. જરૂર પડે ડબ્બાની અંદર જઈ તે સૂતો હશે તો તેને ઉઠાડીને ગાડીમાંથી ઉતારીશ.’

હું પણ તેમનો ભત્રીજો જ હતો ને ? મને બેસાડવા મારા પિતાશ્રીની સાથે મારા મામા પણ આવ્યા હતા અને તેમણે મારી બાજુના ઉતારુને ભલામણ કરી હતી કે ‘આને આણંદ ઊતરવું છે એટલે તેને આણંદ આવવાનું થાય ત્યારે ઉઠાડજો.’ પણ હું તો વડોદરા આવ્યું ત્યારે જાગ્યો હતો, પછી જાગતો જ રહ્યો અને આણંદના પ્લેટફોર્મ પર ગાડી દાખલ થઈ ત્યારે બારણું ખોલીને ઊભો રહ્યો. ગાડી ઊભી રહી ત્યાં જ સામે મારા કાકા ઊભા હતા. હું ઊતરી પડ્યો અને અમે બહાર નીકળવા ચાલવા લાગ્યા. પેલા ભાઈ તો આખો વખત ઊંઘતા જ રહ્યા.

અમે બંને આણંદથી વિદ્યાનગર ચાલતા ગયા. તે વખતે એ બે ગામ વચ્ચે કોઈ રસ્તો હતો જ નહિ. આણંદ ગામ વટાવ્યું ત્યાં સુધીમાં થોડુંક અજવાળું થયું હતું. ખેતરોને શેઢે શેઢે અમે ચાલ્યા. વચમાં એક તળાવડી હતી તે પણ યાદ છે.

વિદ્યાનગરની સીમમાં પહોંચ્યા ત્યારે ઘણું અજવાળું થઈ ગયું હતું.

આજનો આણંદથી વિદ્યાનગરનો આલીશાન રસ્તો અને તે પરનો ભારે ટ્રાફિક જોઈને 1948માં અમે કરેલી એ પદયાત્રા જાણે પ્રાચીન ભૂતકાળની હોય તેવું લાગે છે.

વૈદ્યસાહેબના પોતાના શબ્દોમાં એ વખતના વિદ્યાનગરનું વર્ણન જોઈએ :

જેમણે આજકાલનું વિદ્યાનગર જોયું છે તેમને તે દિવસોના વિદ્યાનગરનો ખ્યાલ આવવો મુશ્કેલ છે. એક રાત્રે બારીમાં ચશમાં મૂકીને હું સૂતો. બીજે દિવસે સવારે ઊઠી દાતાણ-પાણી કરીને ચશમાં લેવા જાઉં ત્યાં બારીમાં ચશમાં ન મળે. મને થયું કે બિલાડી કે કૂતરું ચશમાં ઉઠાવી ગયું હશે. મોડેથી હું કોલેજમાં જતો હતો ત્યાં રસ્તામાં બાંધકામ માટે, ઈંટ, રેતી સારતાં ગધેડાંની વણજાર મળી. છેલ્લા ખાલી ગધેડા ઉપર વણજારનું ધ્યાન રાખવાવાળો છોકરો બેઠો હતો અને તેણે મારાં ચશમાં પહેરેલાં હતાં ! પૂછતાં માલૂમ પડ્યું કે સવારે તેણે બારીમાં ચશમાં જોયાં અને ‘મને કૌતુક થયું, લાયને મારું બેટું હું યે આ ઘાલી જોઉં.’ ઘાલી જોતાં ઊંચુંનીચું દેખાવા લાગ્યું હશે એટલે પછી ગધેડે ચડી મિત્રોને બતાવવા નીકળ્યો હશે! એનું કૌતુક સંતોષાયું અને મારાં ચશમાં પાછાં મળી ગયાં.

ભાઈલાલભાઈ અને ભીખાભાઈની જે આંબાના ઝાડ નીચે બેઠક હતી તેની નજીક કાચા બાંધકામની ઓરડીઓની એક હારમાળા હતી. તેમાંની કેટલીક રૂમ છોકરીઓની હોસ્ટેલ તરીકે ત્યારે વપરાતી. ડૉ. આલુબહેન દસ્તુર તેમનાં રેક્ટર હતાં, એક દિવસ આ છોકરીઓએ ભાઈલાલભાઈને ફરિયાદ કરી : ભાઈકાકા અહીં તો રાતના ઘુવડ અને ચીબરીઓ બોલે છે, તે ડર બહુ લાગે છે. ભાઈલાલભાઈએ શાંતિથી જવાબ આપ્યો. જુઓ, બહેનો, બે દિવસ પહેલાં ઘુવડો અને ચીબરીઓ આવી મને મળ્યાં અને કહે ભાઈકાકા અહીં તો દિવસના છોકરીઓ બોલે છે ! ઘુવડ અને ચીબરી તો આ પ્રદેશના મૂળ વાસી, આપણે પાછળથી આવ્યાં, કોણ કોને ફરિયાદ કરે !

ગધેડા ચારનારને ચશમાંનું કૌતુક હતું, ઘુવડ અને ચીબરીને છોકરીઓનું કૌતુક હતું. કોલેજનું મકાન તો અધૂરું મકાન હતું, રસ્તા જેવું તો ખાસ હતું નહિ, કેડી અને ગાડા-રસ્તા જેવા રસ્તા વચ્ચે મોટો ટેકરો અને ટેકરા ઉપર વિ.પ.મ.નું મકાન. રસ્તા વચ્ચે ચાલનારા લોકો વર્ગનાં બારણાં અને બારીમાંથી ડોકું કાઢીને આ કૌતુક નિહાળે ! જોકે એક સ્થાનિક મિત્રના કહેવા પ્રમાણે, વિદ્યાનગર થયા પછી ઠીકરીઓની સગાઈ કરવાની વેતરણમાં પણ કેટલાક પિતાઓ કોલેજના આંટા મારતા થયા હતા !

દરેક વિષયમાં શ્રેષ્ઠ અધ્યાપકોને આકર્ષવા માટે ભાઈલાલભાઈ અને ભીખા-

ભાઈએ પગારઘોરણ અન્ય કોલેજો કરતાં ઘણું ઊંચું રાખ્યું એનું સરસ પરિણામ આવ્યું. સારા પગાર ઉપરાંત ઘરની સુવિધા, બાળકો માટે વિદ્યાસંસ્થાઓની પણ સુવિધા કરી અને કોલેજોમાં સમૃદ્ધ પુસ્તકાલયો ઊભાં કર્યાં. આ બધી સુવિધાઓ ઊભી કરવામાં પણ ઘણો ખર્ચ કરવો પડ્યો અને એ માટે તેમણે આવકનાં સાધનો પણ ઊભાં કર્યાં.

આ પ્રયત્નોમાં સદભાગ્યે દેશનું વિભાજન વિદ્યાનગર માટે ‘સમયસર’નું થયું. 1947ના ઓગસ્ટમાં પાકિસ્તાન બનતાં તે પ્રદેશમાં રહેતા હિંદુઓનું મોટા પાયે સ્થળાંતર થયું. તેમાંના જેઓ પ્રાધ્યાપકો હતા અને વિદ્વાન હતા તેમને ‘ભાભી’*એ વિદ્યાનગરમાં લઈ લીધા. આવા વિદ્વાનોમાં મુખ્ય બે હતા. એક સંસ્કૃત અને પૌરાણિક ઇતિહાસના વિદ્વાન ડોલરરાય રંગીલદાસ માંકડ. જે કરાંચીથી આવ્યા અને કરાંચીની ઈજનેરી કોલેજના આચાર્ય પ્રા. એસ. બી. જુન્નરકર. પ્રા. માંકડને વી. પી. આર્ટ્સ અને સાયન્સ કોલેજના કાર્યકારી આચાર્ય બનાવાયા અને પ્રા. જુન્નરકર બિરલા વિશ્વકર્મા મહાવિદ્યાલય(એન્જિનિયરિંગ કોલેજ)ના આચાર્ય તરીકે આવ્યા. જે ત્રીજી કોલેજ શરૂ થઈ તે ભીખાભાઈ જીવાભાઈ વાણિજ્ય મહાવિદ્યાલય હતી અને તેના પહેલા આચાર્ય અમીન હતા.

વૈદ્યસાહેબ વિદ્યાનગર સાડાસાત વર્ષ રહ્યા (જૂન, 1948થી ઓક્ટોબર, 1955). તેમના સમગ્ર જીવન માટે આ ગાળો વૈદ્યસાહેબની વસંતઋતુ હતી તેમ કહી શકાય. તે ગાળામાં તેમની બધી જ શક્તિઓ સોળે કળાએ ખીલી ઊઠી, તેમની કીર્તિ પણ ચરમ સીમાએ પહોંચી, તેમના ચરિત્રનાં ઘણાં બધાં પાસાં હતાં. અને તે સૌનો સમાજને ઘણો બધો લાભ મળ્યો. તેમનાં સંશોધક, વ્યાખ્યાતા, પિતા, શિક્ષક, વિચારક, ખેલ-સમાજના એક નેતા, ઉત્તમ સાહિત્યના વાચક એમ અનેક પાસાં ઉજાગર થયાં.

કોલેજના કાર્યકારી આચાર્ય માંકડસાહેબ સંસ્કૃતના અધ્યાપક હતા. તેઓ વૈદ્યસાહેબ કરતાં 16 વર્ષ મોટા હતા છતાં એ બંનેની મૈત્રી એટલા સારુ જ જામી કે વૈદ્યસાહેબને માંકડસાહેબની સંશોધનપદ્ધતિમાં ખૂબ રસ પડ્યો. માંકડસાહેબ પુરાણકાળની વંશાવળીઓનો કાળ નિશ્ચિત કરવાની માયાકૂટમાં પડ્યા હતા. તેમણે એવું તારણ કાઢ્યું હતું કે બુદ્ધ, મહાવીર, કાળીદાસ વગેરે જે કાળમાં થઈ ગયા એમ મનાય છે તે કરતાં ખરેખર તો ઘણી સદીઓ પહેલાં થઈ ગયા હતા. તેમણે વૈદ્યસાહેબને પોતાની દલીલો સમજાવી અને તે તેમના ગળે ઊતરી. એ જ રીતે રામાયણની લંકા તે હાલના શ્રીલંકામાં હતી તે બરાબર નથી પણ તે હાલના મધ્ય-ભારતમાં જબલપુર વિસ્તારમાં નર્મદા કાંઠે હતી. એ વાત માટે પણ માંકડસાહેબે ઘણા પુરાવા એકઠા કર્યા હતા. રામાયણની લંકા વિશેનું પુસ્તક તો તે વૈદ્યસાહેબને મળ્યા તે પહેલાં આવી ગયું હતું. પણ ‘Puranic Chronology’ એ પુસ્તક તો

વૈદ્યસાહેબ સાથે ચર્ચાઓ કરી કરીને તેમણે લખ્યું હતું. આ બે વચ્ચેની મૈત્રી તેમની બંનેની સંશોધન પ્રીતિને કારણે જ થઈ હતી. પણ કોલેજમાં સૌને એમ જ લાગતું હતું કે બંને એક નાતના (નાગર) છે માટે મિત્રો બની ગયા છે. કોલેજમાં એક અન્ય માંકડ પણ હતા. તેઓ રસાયણશાસ્ત્રના પ્રાધ્યાપક હતા અને તેમનું નામ ભાસ્કર-રાય માંકડ હતું. વૈદ્યસાહેબ અને આ ભાસ્કરભાઈ માંકડ વચ્ચે સગપણ પણ હતું (વૈદ્યસાહેબના સાળા નટવરભાઈ અને નટવરભાઈના સાળા ભાસ્કરભાઈ) એટલે ડોલરરાય માંકડ અને વૈદ્યસાહેબ વચ્ચે પણ સગપણ હશે જ એમ સૌએ માની લીધું હશે ! ઘણા વખત પછી વૈદ્યસાહેબને પણ ખબર પડી કે તે પોતે ડોલરભાઈના સાળાના (જરાક દૂરના) સાળા થતા હતા ! ડોલરભાઈના સાળા બુચ હતા (તેમનું નામ તો આજે કોઈને યાદ નથી આવતું કારણ કે તેઓ લગભગ 20 વર્ષની ઉંમરે 1943ના અરસામાં સંતાનહીન સ્થિતિમાં મૃત્યુ પામ્યા હતા) અને તેમનું લગ્ન વૈદ્યસાહેબના મામા ત્રિકમલાલ હાથીની પુત્રી અનસૂયા સાથે થયું હતું. અને એ રીતે વૈદ્યસાહેબ એ બુચના સાળા થતા હતા. પછી વૈદ્યસાહેબ આ દષ્ટાંતનો વર્ગમાં 'વિધેયનું વિધેય' સમજાવવા માટે કરતા. કોઈ પણ સંખ્યા a ને તેના વર્ગ $a^2 = a \cdot a$ સાથે સાંકળતો સંબંધ એ વિધેયનું એક દષ્ટાંત છે અને તે વિધેયને f કહીએ તો $f(a) = a^2$ લખાય છે. આ જણાવે છે કે વિધેય f દરેક સંખ્યા a સાથે તેનો વર્ગ a^2 સાંકળે છે. આ જ વિધેય કોઈ સંખ્યા પર બે વાર લગાડીએ તો $f(f(a))$ મળે અને $f(f(a)) = f(a^2) = (a^2)^2 = a^4$ મળે. આપણે ઉપર જે માહિતી લખી છે તેને આધારે કોઈ પણ પરિણીત પુરુષ a માટે $f(a) = a$ નો સાળો એમ લઈએ તો $f(\text{વૈદ્યસાહેબ}) = \text{નટવરભાઈ}$ અને $f(\text{નટવરભાઈ}) = \text{ભાસ્કરભાઈ}$ એમ કહેવાય. વળી $f(f(\text{વૈદ્યસાહેબ})) = \text{ભાસ્કરભાઈ}$ પણ થાય. એ જ રીતે $f(f(\text{ડોલરરાય માંકડ})) = \text{વૈદ્યસાહેબ}$ પણ થાય! એટલે જો કહેવું જ હોય તો કહેવાય કે માંકડસાહેબ અને વૈદ્યસાહેબ વચ્ચે સગપણ હતું જ અને તેથી જ બંને મિત્રો બન્યા !

આ બધું બતાવે છે કે વર્ગમાં ગણિતના ગૂઢ મનાતા સિદ્ધાંતોને માટે યોગ્ય ધ્યાંતો પર્યાવરણમાંથી જ શોધી વૈદ્યસાહેબ પોતાના વિદ્યાર્થીઓ માટે ખૂબ સરળ બનાવતા.

મારા તરફથી હું એટલું ઉમેરું કે ડોલરરાય માંકડનું અંગત પુસ્તકાલય ઘણું મોટું અને જ્ઞાનથી ભરેલાં પુસ્તકોથી ભરપૂર હતું. હું કોલેજમાં હતો અને વેકેશન ગાળવા વૈદ્યસાહેબને ત્યાં જતો ત્યારે માંકડસાહેબના અંગત પુસ્તકાલયનો પણ મેં ખૂબ લાભ લીધો હતો.

સાયન્સ કોલેજ કેવળ પૂર્વસ્નાતક કક્ષાનું એટલે કે ચાર વર્ષનું શિક્ષણ આપતી હતી. તેમાં બીજું વર્ષ ઇન્ટર સાયન્સનું હતું. તે સૌથી મહત્વનું હતું. કારણ કે તેના પરિણામ પરથી જ વિદ્યાર્થીનું એન્જિનિયરિંગ તેમ જ મેડિકલ કોલેજમાં જઈ શકવું

કે ન જઈ શકવું તે નક્કી થતું. પરિણામે કોલેજની પૂરી પ્રતિષ્ઠા તેના ઇન્ટરના પરિણામ પરથી જ નક્કી થતી.

ઇન્ટર સાયન્સમાં ગણિતના બે પેપર હતાં. બંનેના બબ્બે ભાગ હતા. પહેલું પેપર ભૂમિતિનું હતું (યામભૂમિતિ અને ઘનભૂમિતિ) બીજા પેપરમાં પહેલો ભાગ કલનશાસ્ત્ર અને બીજો યંત્રશાસ્ત્ર. સામાન્ય વિદ્યાર્થી માટે તો યામભૂમિતિ સિવાયના ત્રણે ભાગ મુશ્કેલ હતા; પરંતુ કલનશાસ્ત્રના પાયારૂપ ખ્યાલો(લક્ષ, વિકલન, સંકલન)ની સૂક્ષ્મતા સમજ્યા વગર પણ તેના કાર્યનિયમો 'ગોખી' લઈને આગળ વધવાથી કામ સરે તેવું મનાતું હતું – તેમ કરવાથી પરીક્ષામાં થોડું નુકસાન તો થાય પણ છતાં પ્રમાણમાં સારું પરિણામ આવે. યંત્રશાસ્ત્ર(Mechanics)માં વ્યવહારુ પ્રશ્નો આવે અને કયા પ્રશ્નમાં કયા સિદ્ધાંતનો ઉપયોગ થશે તેનો ખ્યાલ ન હોય તો ભારે મુશ્કેલી થાય.

યંત્રવિદ્યા (Mechanics)ના બે ભાગ હતા. સ્થિતિશાસ્ત્ર (Statics) અને ગતિ-શાસ્ત્ર(Dynamics). વૈદ્યસાહેબ એમ સમજાવતા કે કોઈ પદાર્થ પર બળો એવી રીતે લગાડીએ કે તે બળોની અસર હેઠળ પણ તે પદાર્થ સ્થિર રહે તેનો અભ્યાસ સ્થિતિશાસ્ત્રમાં થાય છે. દા. ત., રેલવેના પુલ પરથી ટ્રેન પસાર થાય ત્યારે પુલ પર બળો કામ કરે છે. તે બધાં બળોની કુલ અસર હેઠળ પુલ સ્થિર જ રહેવો જોઈએ. બીજી બાજુ એ જ સમયે ટ્રેન પર કામ કરતાં બળોની અસર હેઠળ ટ્રેન ગતિમાન રહેવી જોઈએ. એટલે આ પરિસ્થિતિમાં પુલ પર કામ કરતાં બળોનો અભ્યાસ સ્થિતિશાસ્ત્રનો ભાગ બને છે અને ટ્રેન પર કામ કરતાં બળોએ ટ્રેનને ગતિમાં રાખવી જોઈએ. તેથી તે ગતિશાસ્ત્રનો ભાગ બને છે. સાદા શબ્દોમાં યંત્રવિદ્યાની આ બે શાખાઓને વૈદ્યસાહેબ પુલનું ગણિત અને ટ્રેનનું ગણિત કહે છે.

ઘનભૂમિતિમાં મુશ્કેલી એ હતી કે શાળામાં સમતલભૂમિતિ પર વર્ષો સુધી વિચાર કર્યા પછી અચાનક ત્રિ-પરિમાણમાં જવું મુશ્કેલ પડતું હતું. શાળાની ભૂમિતિમાં એવું ભાર દઈને કહેવાયું હોય કે આપેલી રેખાને આપેલા બિંદુએ એક જ લંબરેખા દોરી શકાય અને હવે ઘનભૂમિતિમાં એમ શીખવું પડે કે આપેલી રેખાને આપેલા બિંદુએ અગણિત લંબરેખાઓ દોરી શકાય ત્યારે તીવ્ર આઘાત તો લાગે જ પણ કદાચ ગણિતના વિષય પ્રત્યે તિરસ્કાર થાય તો પણ નવાઈ નહિ. આ કારણે ઇન્ટરમાં તો સૌથી બાહોશ અધ્યાપકોને જ કામ સોંપવું પડે. વૈદ્યસાહેબ યંત્રશાસ્ત્ર શીખવતા અને એટલું સરસ શીખવતા કે વિદ્યાર્થીઓ હસતા રહે અને હોશિયાર થઈ જાય. ઇન્ટરના વિદ્યાર્થીઓ એમ માનવા લાગ્યા હતા કે ગણિતના દરેક દરદની દવા આ વૈદ્યસાહેબ પાસે છે. એટલે તેઓ ન ભણાવતા હોય તેવા કલનશાસ્ત્રના પ્રશ્નો પણ તેમની પાસે લઈ આવતા.

એક વાર હું વિદ્યાનગર હતો ત્યારે આવો એક ઇન્ટરનો વિદ્યાર્થી તેમને

ઘેર એ પૂછવા આવ્યો હતો કે કલનશાસ્ત્રમાં 'જેમ n અનંતી(જે માટેનો સંકેત ∞ વપરાય અને જેને અંગ્રેજીમાં ઇન્ફિનિટી કહે છે)ને અનુલક્ષે તેમ કોઈ વિધેય $f(n)$ 1ને અનુલક્ષે' આ વિધાનનો અર્થ શો થાય ?

વૈદસાહેબે પોતાના લાક્ષણિક ઉત્સાહથી એ મુદ્દો તેને સમજાવ્યો, 'અનંતી બધી સંખ્યાઓ કરતાં મોટી સંખ્યા છે' એ વાત એ વારંવાર ઠસાવતા રહ્યા. હું પણ સામે બેઠો આ બધું સાંભળતો હતો. મુંબઈમાં અમારા પ્રાધ્યાપકે (તેમનું નામ પેસ્તનજી મસાણી હતું)પણ અમને આ બધું પણ તદ્દન જુદી રીતે સમજાવ્યું હતું. આ અમારા મસાણીસાહેબને પણ ઓળખવા જેવા છે. એ ગર્ભશ્રીમંત હતા. તેમના પિતાશ્રી રુસ્તમ મસાણી ઉદ્યોગપતિ હતા અને મોટા ભાઈ મીનુ મસાણી મોટા લેખક (Our India એ તેમનું પ્રખ્યાત પુસ્તક હતું) અને સ્વતંત્ર પક્ષના સ્થાપક અને લોકસભાના સભ્ય હતા. પણ અમારા મસાણીસાહેબ(પી.મસાણી)ને તો ગણિતનો જ શોખ હતો અને તેઓ અમેરિકામાં જ ભણ્યા હતા. ત્યાંથી ભારતમાં ગણિતની સૂક્ષ્મ સમજ સૌને આપવા આવ્યા હતા. અમારી કૉલેજમાં તેઓ પ્રાધ્યાપક હતા. તેમનો પગાર તો 500/- કે 600/- થી વધારે નહિ હોય પણ પાંચ સિતારા હોટલ એમ્બેસેડરમાં જ રહેતા. કુંવારા હતા અને આજીવન કુંવારા રહેશે તેમ લાગતું હતું.

તેમણે અમને સમજાવ્યું હતું કે અનંતી એ કોઈ સંખ્યા નથી. કેમ ? કોઈ પણ સંખ્યા x માટે $x + 1$ પણ સંખ્યા જ હોય અને તે x થી મોટી જ હોય. જો ∞ સંખ્યા હોત તો $\infty + 1$ પણ સંખ્યા ∞ હોત અને એ સંખ્યા ∞ કરતાં મોટી હોત. પણ ∞ તો દરેક સંખ્યા કરતાં મોટી છે તેમ માનીએ છીએ; આમ ∞ ને સંખ્યા ગણી શકાય નહિ. તેથી ∞ એ સંખ્યા જ નથી. એ શું છે એમ કહેવાને બદલે આખું વિધાન 'જેમ $n \rightarrow \infty$ તેમ $f(n) \rightarrow a$ ' તે જ શું છે તે કહેવું ઉચિત છે, તેમ મસાણીસાહેબે ઠોકી ઠોકીને અમને સમજાવ્યું હતું. અને આ છોલ્લા વિધાનનો અર્થ એ છે કે કોઈ પણ આપેલી ધનસંખ્યા માટે કોઈ સંખ્યા N એવી મળવી જોઈએ કે જેથી દરેક $n > N$ માટે $|f(n) - a| < \epsilon$ થાય. આ વાત અમને ખૂબ જયી ગઈ હતી. પેલા વિદ્યાર્થીના ગયા પછી આ બધું મેં વૈદસાહેબને સમજાવ્યું. તેમને મસાણીસાહેબ વિશે કેટલાક પૂર્વગ્રહો હતા એટલે મારી દલીલની સામે કોઈ દલીલ ન હોવા છતાં એ તેને સંપૂર્ણ સ્વીકારી શક્યા નહિ.

વૈદસાહેબના ચરિત્રમાં મને કોઈ દોષ દેખાયો હોય તો તે આ જ હતો. તે બુદ્ધિજીવી હતા અને ખૂબ વિચાર કરીને અભિપ્રાયો પર પહોંચતા છતાં તેમના કેટલાક આગ્રહો એવા હતા કે જે પૂર્વગ્રહની હદ સુધી પહોંચી જતા. ગણિતમાં અનંતીના ખ્યાલ વિશેનો તેમનો આગ્રહ આ પ્રકારનો હતો એમ હું માનું છું. ગણિતની બહાર પણ તેમના કેટલાક પૂર્વગ્રહો હતા. દાખલા તરીકે અર્થકારણમાં સામ્યવાદી વ્યવસ્થા શ્રેષ્ઠ હતી એમ તે આગ્રહપૂર્વક માનતા. પહેલાં રશિયા અને

1949 પછી ચીનની પણ અર્થવ્યવસ્થાના તે ચાહક હતા. જોકે તેમણે એ બેમાંથી એક પણ દેશની મુલાકાત લીધી નહોતી. 1962ના ચીનના ભારત પરના આક્રમણ પછી તેમની માન્યતાને જરા આંચકો લાગ્યો હશે અને પછી બે વર્ષે તેમને અમેરિકામાં એક વર્ષ ગાળવાનું થયું ત્યાર પછી મૂડીવાદી વ્યવસ્થામાં પણ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય, વાણીસ્વાતંત્ર્ય અને સમાજના દરેક સ્તરની ઊંચી આર્થિક સ્થિતિ જોઈને તેમના વિચારોમાં વધુ પરિવર્તન થયું હશે. ત્યાર પછી તેમણે કદી સામ્યવાદની ટીકા કરી હોય તેવું યાદ નથી. હા, પણ તે પછી તેમણે સામ્યવાદની પ્રશંસા પણ કરી નહિ.

એ જ પ્રમાણે શિક્ષણનું માધ્યમ ગુજરાતી જ હોવું જોઈએ તે માટેનો આગ્રહ તીવ્ર હતો પણ એ કદાચ પૂર્વગ્રહની હદ સુધી પહોંચ્યો નહોતો. મને લાગે છે કે ઉમાશંકરભાઈનું પેલું કથન ‘માધ્યમ ગુજરાતી, ઉત્તમ અંગ્રેજી’ જો તેમના ધ્યાન પર ન આવ્યું હોત તો કદાચ ગુજરાતી માધ્યમ માટેના તેમના આગ્રહે પણ પૂર્વગ્રહનું સ્વરૂપ લઈ લીધું હોત.

આપણે જોઈ ગયા તેમ વૈદ્યસાહેબે વિદ્યાનગરનાં રસ્તા, ગટરો વગેરે બનાવવા માટે વિદ્યાર્થીઓની નેતાગીરી લઈને શ્રમશિબિરો કર્યા હતા. તેમની આ સિદ્ધિથી તેઓ વિદ્યાનગરમાં જ નહિ, પણ ઠેર ઠેર યુવાનો પાસેથી શ્રમસાધ્ય કામ કરાવી શકનાર નેતા તરીકે જાણીતા થયા હતા. હવે તેમની કોલેજ તેમને કોલેજ જિમખાનાના ચાર્જમાં મૂક્યા. આમાં યુવાનો પાસે બધી જાતની રમતગમતો, વ્યાયામ, કસરત, જિમ્નેસ્ટિક્સ એ બધું કરાવવાનું હતું. પોતે વિદ્યાર્થી હતા ત્યારે તો તેમણે કોઈ રમતગમતમાં ભાગ લીધો ન હતો. પણ હવે પૂરા દિલથી તે આ પ્રવૃત્તિમાં કૂદી પડ્યા. વ્યાયામનો તથા યુવાનો પાસે પ્રવૃત્તિઓ કરાવવાનો અનુભવ તો હતો પણ જુદી જુદી દેશી અને મુખ્યત્વે વિદેશી રમતો રમવા કે રમાડવાનો અનુભવ નહોતો. પણ તેમણે રમતો તથા તેના નિયમો, રમત રમવાનાં મેદાનોનાં આકાર અને માપ વિશે પૂરી માહિતી પુસ્તકોમાંથી મેળવી લીધી.

વિદ્યાનગરના માસ્ટરપ્લાનમાં બધી કોલેજોની મધ્યમાં એક વિશાળ જમીનને રમત-ગમત માટે આરક્ષિત કરવામાં આવી હતી; પરંતુ તેનો ઉપયોગ થતો ન હતો. તેના પર જાળાં-ઝાંખરાં તથા ખાડાટેકરા હતાં. તેમણે યુવાનો સાથે મળીને, યોગ્ય યંત્રો ભાડે લાવીને, તે વિશાળ જમીન સાફ અને સમથળ કરી અને તેના પર જુદે જુદે સ્થાને જુદી જુદી રમતો માટેના સફેદ પાટા પણ કરાવ્યા. ક્રિકેટની રમત માટે પીચ અને ફૂટબોલ, હોકી માટે ગોલપોસ્ટ પણ ઊભા કરાવ્યા. આ બધું કામ પોતે તથા વિદ્યાર્થીઓએ સાથે મળીને કર્યું. અને પછી રમત-ગમતો શરૂ થઈ, વ્યાયામ શરૂ થયા. વૈદ્યસાહેબ પણ વિદ્યાર્થીઓ સાથે રમી તેમનો ઉત્સાહ વધારતા. એ જમીન બધી સંસ્થાઓની સહિયારી હતી એટલે સગવડો થતાં જ અન્ય કોલેજોમાં

પણ રમત-ગમતની પ્રવૃત્તિઓ મહોરી ઊઠી.

ગુજરાત યુનિવર્સિટીની ઇન્ટરયુનિવર્સિટી હરીફાઈઓમાં વિદ્યાનગરની કોલેજોએ ભાગ લેવાનું શરૂ કર્યું. વી.પી. કોલેજ અને એન્જિનિયરિંગ કોલેજ બંનેની ક્રિકેટ ટીમો સમગ્ર યુનિવર્સિટીમાં ઘણું ઊંચું સ્થાન મેળવતી હતી. પણ બંને વિદ્યાનગરમાં જ હોવાથી તે બંને પહેલા રાઉન્ડમાં જ ટકરાતી. તેમાં જે હારે તે તરત જ બહાર ફેંકાઈ જાય અને બીજી સામાન્ય રીતે સેમીફાઇનલ સુધી તો પહોંચે જ તેવું થતું. આ કારણે એ બે ભગિની કોલેજો વચ્ચેની પહેલા રાઉન્ડની મેચમાં પણ ફાઇનલ જેવું વાતાવરણ રહેતું.

દર વર્ષે ફાઇનલમાં રાજકોટ, સૂરત અને વિદ્યાનગરની કોલેજોમાંથી બે આવતી. આ ત્રણે ટીમના ક્રિકેટરો વૈદ્યસાહેબના મિત્રો બની ગયા હતા. વલસાડના ઉદ્યોગપતિ કાંતિલાલ દેસાઈ સૂરત કોલેજના કેપ્ટન હતા. તેમણે વૈદ્યસાહેબ સાથેની ઓળખાણ છોક સુધી જાળવી રાખી હતી.

આવી બધી પ્રવૃત્તિઓને કારણે વૈદ્યસાહેબની યુવાનોના નેતા તરીકે પ્રતિષ્ઠા સ્થાપિત થઈ ગઈ હતી. એક વાર તો સાબરકાંઠામાં રસ્તા બનાવવાના યુવાનોના એક શિબિર માટે વૈદ્યસાહેબને શિબિરાધિપતિ નીમવામાં આવ્યા હતા. તે શિબિરની મુલાકાતે જાણીતા કેળવણીકાર અને સાક્ષર યશવંતભાઈ શુક્લ ગયા હતા. ત્યાં તેમણે વૈદ્યસાહેબને શિબિરાર્થીના વેશમાં હાથમાં પાવડા સાથે કામ કરતા જોયા હતા. તેમણે પછીથી લખ્યું હતું કે ‘શિબિરાર્થીઓનો ઉત્સાહ તૂટે નહિ અને વધારે પડતી આશાઓ તેઓ રાખે નહિ તે માટે ભોજન વખતે ‘આજકા ખાના, બહુત અચ્છા’ તેઓ તરુણો પાસે લલકારાવતા, કેમ જાણે બધાને છપ્પનભોગ પિરસાયો હોય!’

વૈદ્યસાહેબની અન્ય એક પ્રવૃત્તિ હિંદી ભાષાના પ્રચારની હતી. રોજ રાત્રે તે એક-દોઢ કલાક હિંદીના વર્ગો ચલાવતા. આપણને અત્યારે કદાચ આશ્ચર્ય થાય પણ આ વર્ગો ખૂબ સફળ થયા હતા. આ પ્રવૃત્તિ માટે વૈદ્યસાહેબ એટલા બધા મશહૂર થયા કે વિદ્યાનગરમાં હિંદીમાં તેમના નામથી એક વક્તૃત્વ સ્પર્ધા શરૂ થઈ અને તે હજી સુધી ચાલે છે.

ચારુતર વિદ્યામંડળ કોલેજો તો ચલાવતું જ હતું પણ મને લાગે છે કે તેમની મહત્વાકાંક્ષા વિદ્યાનગરમાં એક યુનિવર્સિટી સ્થાપવાની હતી અને તે યુનિવર્સિટીમાં શિક્ષણનું માધ્યમ હિંદી રાખવાની પણ તેમની નેમ હતી. વૈદ્યસાહેબના હિંદી વર્ગો કદાચ આ યુનિવર્સિટીની સ્થાપનાની પૂર્વતૈયારી રૂપે હતા.

તે વખતે (1950ના દાયકામાં) ગુજરાત દ્વિભાષી મુંબઈ રાજ્યનો ભાગ હતું. તેના મુખ્ય પ્રધાન શ્રી મોરારજી દેસાઈ હતા. શ્રી મોરારજીભાઈ શિક્ષણનું માધ્યમ હિંદી જ હોવું જોઈએ એમ દઢપણે માનતા હતા. તેમની ઈચ્છાનો અનાદર કરીને

પણ ગુજરાત યુનિવર્સિટીએ તો 1956થી ગુજરાતી માધ્યમની નીતિનો અમલ શરૂ કરી દેવા ઠરાવ્યું હતું, અને તેમ કર્યું પણ હતું. મોરારજીભાઈ ગુજરાત યુનિવર્સિટી પર ખજા હતા. આ સંજોગોમાં જો વિદ્યાનગરની પ્રસ્તાવિત યુનિવર્સિટી હિંદી માધ્યમ રાખવાનું ઠરાવે તો (અને કદાચ તો જ) રાજ્યસરકાર વિદ્યાનગરમાં યુનિવર્સિટી મંજૂર કરે. એટલે સંભવ છે કે ભવિષ્યની યુનિવર્સિટીની પૂર્વતૈયારી રૂપે વિદ્યાનગરમાં હિંદી ભાષાની તરફેણમાં વાતાવરણ રચાય એમ મંડળ પણ ઇચ્છતું હશે.

વિદ્યાનગરમાં 1958માં સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી સ્થપાઈ અને તેનું ધ્યેય થોડાં વર્ષોમાં હિંદી માધ્યમ અપનાવવાનું હતું તેવું પણ જાહેર થયું. તેની પૂર્વતૈયારી રૂપે એવા નિયમો પણ થયા કે કોલેજ તથા યુનિવર્સિટીના તમામ અધ્યાપકોએ હિંદી ભાષાની અમુક-તમુક પરીક્ષાઓ (વિનીત, કોવિદ વગેરે) પાસ કરી લેવી અને અમુક મુદત સુધીમાં તેમ નહિ થાય તો તેમના ઇજાજા રોકવામાં આવશે. પણ આમ તો યુનિવર્સિટીની સ્થાપના પહેલાં જ મોરારજીભાઈ મુંબઈ છોડીને દિલ્હીના કેન્દ્રીય પ્રધાનમંડળમાં ગયા હતા. એટલે હિંદીની વાત પછી પડતી મુકાઈ.

વિદ્યાનગરના વૈદ્યસાહેબના ઘરમાં દરરોજ બે દૈનિકો આવતાં - ‘ટાઈમ્સ’ તથા ‘ગુજરાત સમાચાર’. આ ઉપરાંત કેટલાંક સામયિકો પણ આવતાં. જેમાં ‘કુમાર’, ‘હરિજન’, ‘બાલમિત્ર’, ‘સંસ્કૃતિ’ અને ‘આકાશગંગા’ તો મને યાદ આવે જ છે. ‘બાલમિત્ર’ ઘરનાં બાળકો માટે આવતું પણ વૈદ્યસાહેબ પણ એ વાંચતા અને બાળકોને તેમાં રસ પડે છે તેની કાળજી રાખતા. ‘આકાશગંગા’ આણંદથી સંચાલિત ખગોળરસિકોના તારકમંડળનું મુખપત્ર હતું. તેના તંત્રી છોટુભાઈ સુથાર સાથે વૈદ્યસાહેબને ઘણો સારો સંબંધ હતો. ઘણાં વર્ષો પછી છોટુભાઈએ વૈદ્યસાહેબની સહાયથી (અને હરિહર ભટ્ટના માર્ગદર્શન હેઠળ) ખગોળના વિષયમાં પી.એચ.ડી. કર્યું હતું. હું રજાઓમાં વારંવાર વિદ્યાનગર જતો અને ત્યાં આ બધાં સામયિકોનો લાભ મને પણ મળતો.

આપણને કદાચ એવો પ્રશ્ન થાય કે કોલેજનું શિક્ષણ, જિમખાનાની પ્રવૃત્તિઓ, હિંદી પ્રચાર અને સામાજિક જવાબદારીઓ વચ્ચે વૈદ્યસાહેબને સંશોધન માટે સમય ક્યાંથી મળતો હશે ?

પણ સંશોધન એમના સ્વભાવમાં જ આવી ગયું હતું. તેમણે એવું ઠરાવ્યું હતું કે શૈક્ષણિક વર્ષ દરમિયાન અન્ય બધી પ્રવૃત્તિઓ કરવી પણ ઉનાળાના વૈકેશનમાં કેવળ સંશોધન જ કરવું. વૈકેશનના દિવસોમાં ટેબલ-બુરશી બરાબર પંખાની નીચે જ રાખે અને ત્યાં જ બેસીને આખી બપોર ગાળે. ટેબલ નીચે કચરાની ટોપલી પણ રાખે. બપોરે બાર વાગ્યાથી શરૂ કરે. ચાર વાગ્યા સુધીમાં કચરાની ટોપલી અડધી-પોણી ભરાઈ ગઈ હોય. એમનો વિષય ગહન હતો અને એ નાનાં સૂનાં પરિણામો લઈને સંશોધનપત્ર બનાવવાની ઉતાવળ કરતા નહિ. એટલે અઢી-ત્રણ

મહિના આ રીતે મહેનત કરે ત્યારે અંતે ત્રણેક સારાં સંશોધનપત્રો તૈયાર થાય. સંશોધનના પ્રશ્નો અંગે અન્ય આંતરરાષ્ટ્રીય વિદ્વાનો સાથે પત્રવ્યવહાર પણ થાય, એમાંથી પણ નવા વિચારો આવે, નવા પડકારો મળે અને પોતાની મુશ્કેલી દૂર થવા ઉપરાંત આગળ સંશોધન કરવાનું ભાથું મળે. આમ ઉનાળાનું વેકેશન એ એમને માટે સંશોધનસત્ર હતું.

આ રીતે બાર મહિનાના ચક્રમાં કોલેજમાં શિક્ષણ-કાર્ય પણ ઉત્તમ રીતે થાય, જિમખાના દ્વારા રમત-ગમત અને વ્યાયામ દ્વારા વિદ્યાર્થીઓ સાથે સંબંધ ઘનિષ્ઠ થાય, હિંદી વર્ગો દ્વારા સામાન્ય શિષ્ટ નાગરિકો સાથે પણ સંપર્ક રહે, છાપાં અને સામયિકો દ્વારા સમાજ, સાહિત્ય અને વિશ્વ સાથે સંપર્ક રહે અને ઉત્તમ સંશોધન થકી જગતના તજજ્ઞો સાથે પણ સંપર્ક રહે. આમ વૈદ્યસાહેબનું જીવન વલ્લભવિદ્યાનગરમાં સર્વતોમુખી પ્રગતિ કરતું હતું.

પીએચ.ડી. મળી

મારા સક્રિય જીવન દરમિયાન મેં ભારતમાં ત્રણ નગરો શૂન્યથી શરૂ કરીને નવાં બનેલાં જોયાં છે. વલ્લભવિદ્યાનગર, ચંડીગઢ અને ગાંધીનગર. આ પૈકી ચંડીગઢ અને ગાંધીનગર સરકારી પૈસે અને તેથી લખલૂટ ખર્ચે, સરકારી વટહુકમોથી ખાલી કરાવાયેલી જમીનો ઉપર, દેશ અને વિદેશના પ્રખ્યાત અને મોંઘા સ્થપતિઓની મદદથી બનેલી આલીશાન ઈમારતોવાળી અને ખૂબ પહોળા રસ્તાવાળી પણ બન્યા પછી પચાસ-સાઠ વર્ષો પછી પણ હજી ખાલી લાગતી નગરીઓ છે. પણ વિદ્યાનગર સરકારની સાવ બહાર બેઠેલ બે પુરુષાર્થી ભાઈઓએ ઊભું કરેલું નગર છે. એમની પાસે યોજનાઓ હતી, વ્યવહારુ બુદ્ધિ હતી, દેશના લોખંડી પુરુષ વલ્લભભાઈ પટેલની પ્રેરણા અને આશીર્વાદ પણ હતાં; પરંતુ સરકારી નાણાં ન હતાં. એમનો ઉદ્દેશ પણ મર્યાદિત હતો. તેમને તો વિદ્યાઓનું ધામ હોય તેવું નગર વસાવવું હતું. ચરોતર પ્રદેશના પરાક્રમી અને બુદ્ધિશાળી યુવાનોને વિદ્યાવાન બનાવી તેમના પુરુષાર્થને યોગ્ય દિશા આપવાનો આ બે પુરુષોનો અભિક્રમ હતો.

પી. સી. વૈદ્યસાહેબ વલ્લભવિદ્યાનગરની જે કોલેજમાં ગણિતના પ્રાધ્યાપક હતા તેનું નામ વિહ્વલભાઈ પટેલ મહાવિદ્યાલય હતું. આ આર્ટ્સ અને સાયન્સ કોલેજ એક નાનકડી ટેકરી પરના વિશાળ મકાનમાં આવેલી હતી. કોલેજ શરૂ થઈ ત્યારે તો તેના ભોંયતળિયાનો માળ જ તૈયાર હતો. ઉપરના માળોનું બાંધકામ હજી ચાલુ હતું.

આ કોલેજમાં અન્ય કોલેજો કરતાં પ્રાધ્યાપકોને ઘણો વધુ

પગાર આપવામાં આવ્યો હતો એટલે તેને કેટલાક ખૂબ વિદ્વાન પ્રાધ્યાપકો શરૂથી જ મળ્યા હતા. વિજ્ઞાનની જ વાત કરીએ તો ગણિતમાં વૈદ્યસાહેબ હતા, ભૌતિક-શાસ્ત્રમાં પ્રા. એ. આર. પટેલ હતા અને રસાયણશાસ્ત્રમાં પ્રા. આર. ડી. પટેલ હતા. આ બધા ઉત્તમ કોટિના પ્રાધ્યાપકો હતા અને જ્યારે ગુજરાતની યુનિવર્સિટીઓમાં જુદા જુદા વિષયોમાં અનુસ્નાતક વિભાગો શરૂ થયા ત્યારે આ ત્રણે વિદ્વાનો પોતપોતાના વિષયોના વિભાગોના વડા અને પ્રાધ્યાપકો બન્યા અને સંશોધનની એક ઉત્તમ પ્રણાલિકા સ્થાપી.

ચારુતર વિદ્યામંડળે આ કોલેજ સ્થાપવાનો નિર્ણય કર્યો, તેનું વિશાળ ભવન બાંધ્યું, ખૂબ સમૃદ્ધ પ્રયોગશાળાઓ અને પુસ્તકાલય બનાવ્યાં અને પ્રાધ્યાપકોને ઊંચા પગારથી રોક્યા ત્યારે તેમના મનમાં ક્યાં સમીકરણો હશે તે સામાન્ય બુદ્ધિમાં આવે તેમ ન હતું. આમ જુઓ તો એ વખતે વિદ્યાનગરથી 50 કિમી. કરતાં ઓછા અંતરે ઓછામાં ઓછી ત્રણ આર્ટ્સ એન્ડ સાયન્સ કોલેજો હતી જ. વડોદરામાં તો યુનિવર્સિટીની ગરજ સારે તેવી સમૃદ્ધ કોલેજ હતી જ પણ પેટલાદમાં 1945 તથા નડિયાદમાં 1947માં આવી કોલેજો સ્થપાઈ હતી. તેથી આ બધા વિસ્તારોમાંથી વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યાનગર સુધી અભ્યાસ કરવા આવે તે બહુ સંભવિત નહોતું. જે થોડા વિદ્યાર્થીઓ આણંદ તાલુકામાંથી આવે તેમના પર આવી મહત્વાકાંક્ષી કોલેજનું અર્થકારણ કેવી રીતે ચાલે તે પ્રશ્ન જરૂર કરી શકાય. ખાસ તો આવી સ્થિતિમાં પ્રાધ્યાપકોને અતિ ઉદાર પગારો આપવાનું કેવી રીતે પોષાય તેવો સવાલ ઊભો થાય જ.

વિદ્યાનગરના સ્થાપકો આ બધી વાતોથી અજાણ નહોતા જ. પણ તેમની દૃષ્ટિ દૂરની હતી અને સંકલ્પબળ જબરું હતું. તેમને ખ્યાલ હશે જ કે શરૂઆતનાં થોડાંક વર્ષો આર્થિક મુશ્કેલીઓ પડવાની છે. પણ જેમ જેમ કોલેજની ગુણવત્તા સ્થપાતી જશે તેમ તેમ વિદ્યાર્થીઓ દૂર દૂરથી આકર્ષાઈને આવવાના જ છે.

હકીકતમાં એમ જ થયું. પહેલાં ચાર-પાંચ વર્ષ મુશ્કેલ ગયાં. અધ્યાપકોને અનેક મહિનાઓ સુધી પગાર ન આપી શકાય એવી સ્થિતિ થઈ. પણ મંડળના મોવડીઓએ ગામના કરિયાણાના અને અન્ય વેપારીઓને ધીરજ રાખવા અને અધ્યાપકોને ઉદાર આપવા વિનંતી કરી, વિદ્યાર્થીઓની સત્ર ફી આવશે ત્યારે બધાને બાકી પગાર મળશે અને વેપારીઓની ઉધારી પણ ચૂકવાઈ જશે એવી ધરપત આપી. આમ ગામમાં સૌના સહકારથી બે-ત્રણ વર્ષ નીકળી ગયાં. એટલા સમયમાં તો કોલેજોની પ્રતિષ્ઠા એવી જામી ગઈ કે નડિયાદ, પેટલાદ તો શું પણ વિદ્યાર્થીઓ ગોધરા, સુરેન્દ્રનગર, રાજકોટ, વેરાવળ બધેથી આવવા લાગ્યા. ગામની વસતિ અને આબાદી વધવા લાગ્યાં. અને ગામ સ્થપાયા પછી પાંચ-સાત વર્ષમાં જ

આર્થિક રીતે પગભર અને (વેકેશન સિવાય) લોકોથી હર્યુભર્યુ થઈ ગયું.

વિદ્યાનગરમાં સંસ્થાઓનાં મકાનો અને શિક્ષકો-અધ્યાપકોનાં રહેઠાણો તો બનવા માંડ્યાં અને બન્યાં. પણ રસ્તા કોણ બનાવે ? ગામના બે-ત્રણ મુખ્ય માર્ગો માટે ભાઈકાકા અને ભીખાભાઈએ સરસ ઉપાય વિચાર્યો. દેશના નાયબ વડાપ્રધાન સરદાર પટેલના તેમના પર ચારે હાથ હતા એટલે તેમની ઓળખાણથી ભારતની સરકારના મુખ્ય બંધારણીય વડાઓને સંસ્થાઓનાં ઉદઘાટન માટે બોલાવાયા. આ રીતે વડાપ્રધાન જવાહરલાલ નહેરુ 12 ફેબ્રુઆરી, 1949ને દિવસે વિદ્યાનગર આવ્યા હતા અને હજી અધૂરી બંધાયેલી વી. પી. કોલેજની મુલાકાત લીધી હતી. છત વગરની પ્રયોગશાળાઓ અને વર્ગો જોઈને તેઓ લોકોના ઉત્સાહથી ખૂબ ખુશ થયા હતા. તેમની મુલાકાતને કારણે આણંદ-ખંભાત હાઈવેથી માંડીને વિદ્યાનગર સુધીના માર્ગ તથા તેઓ ગામમાં જ્યાં જ્યાં ગયા તે બધા રસ્તા બરાબર પાકા કરી નાખવામાં આવ્યા હતા. એ જ પ્રમાણે તે જ વર્ષમાં મોડેથી એન્જિનિયરિંગ કોલેજના ઉદઘાટન માટે ગવર્નર જનરલ લૉડ માઉન્ટ બેટન આવ્યા તથા કૉમર્સ કોલેજના ખાતમુહૂર્ત માટે રાષ્ટ્રપતિ રાજેન્દ્રપ્રસાદ અને એમ બધા મુખ્ય રસ્તા સરકારી ખર્ચે ડામરના થઈ ગયા.

બાકીના રસ્તાઓ માટે વૈદ્યસાહેબ અને અન્યોએ વિદ્યાર્થીઓના શિબિર યોજ્યા. રસ્તાઓ થોડા ખોટી નાખવા, તેમાં ઈંટોનો ભૂકો પાથરવો. તેને રોલર ફેરવી સપાટ કરવો, પાણી નાખવું એ બધું કામ વિદ્યાર્થીઓએ વૈદ્યસાહેબની નેતાગીરીમાં હોંશે હોંશે કર્યું. અને એમ નજીવા ખર્ચમાં ગામના રસ્તાઓ તૈયાર થઈ ગયા.

આવી બધી પ્રવૃત્તિઓથી વૈદ્યસાહેબ કેવળ પોતાના જ નહિ પણ વિદ્યાનગરના અન્ય વિદ્યાર્થીઓ અને અન્ય રહેવાસીઓ માટે પણ જાણીતા અને માનીતા બની ગયા.

આખા ગામમાં તરેહ તરેહની સર્જકપ્રક્રિયાઓ ચાલતી હોય ત્યારે વૈદ્યસાહેબની ગણિતિક સર્જકતા પણ ખીલી જ ઊઠે તે કુદરતી છે. તેમણે બે-ત્રણ વર્ષ પહેલાં જ પોતાની પી.એચ.ડી.ની થીસિસનો મુસદ્દો તો તૈયાર કર્યો હતો. હવે એમણે તેને પાકું સ્વરૂપ આપવાનું શરૂ કર્યું. છેલ્લાં બે-ત્રણ વર્ષમાં વિશ્વમાં થયેલા (અને પોતે કરેલા) કામના સંદર્ભમાં થીસિસને ટાઈપ કરાવી.

ગણિતનો લેખ કે સંશોધનપત્ર કે થીસિસ ટાઈપ કરવામાં એક ખાસ મુશ્કેલી નડે છે. વિજ્ઞાન સિવાયના વિષયોમાં લેખોમાં સામાન્ય જે તે ભાષાની લિપિમાંથી અક્ષરો તથા વિરામચિહ્નો જ વપરાય છે. અને એ ટાઈપ કરવાની પૂરી વ્યવસ્થા ટાઈપરાઈટરોમાં હોય છે. પણ ગણિતમાં તો અંગ્રેજી લેખ હોય તો પણ તેમાં અંગ્રેજી ઉપરાંત ગ્રીક લિપિના અક્ષરો (આલ્ફા, બીટા, થીટા વગેરે) પણ છૂટથી

વપરાય, પાછા અમુક સંકેતો, સંખ્યાઓ કે અક્ષરો કોક અક્ષરના ખભા પર ચઢી જાય (તેને ઘાત કહેવાય) અથવા કોક વળી કોક અક્ષરના ચરણમાં પણ બેસે. આ ઉપરાંત જે કોઈ પણ ભાષા કે લિપિના ન હોય પણ ગણિતજ્ઞોએ જ રચેલા હોય તેવા સંકેતો પણ આવે. આમ ગણિતના લેખમાં જેને સામાન્ય ટાઈપરાઈટર પર ટાઈપ કરી શકાય તેવું તો 60 ટકાથી વધુ ન હોય. હવે તો કમ્પ્યુટરથી ટાઈપ કરવામાં ગણિતના લગભગ તમામ લેખો સંપૂર્ણ પણે ટાઈપ કરી શકાય છે. પણ 1949માં તો કેવળ અંગ્રેજી લિપિના અક્ષરો, સંખ્યાઓ અને વિરામચિહ્નો જ ટાઈપ કરી શકાતાં.

વળી એ જમાનામાં ફોટો કોપીની શોધ નહોતી થઈ એટલે તમારે લખાણની ચાર નકલ કરવી હોય તો ટાઈપરાઈટર પર કાર્બન પેપરનો ઉપયોગ કરીને ચાર નકલો તો મળે પણ તેમાં જે ગાણિતિક સંકેતો હાથે મૂકવાના હોય તે તમામ નકલમાં અલગ-અલગ મૂકવા પડે, એટલે ક્યાંક ભૂલ રહી જવાનો ઘણો બધો સંભવ.

વૈદ્યસાહેબે આ બધી મહેનત કરી અને નવેમ્બર, 1948ની એક સવારે મુંબઈ અમારે ત્યાં આવ્યા. તે દિવસે બપોરે તે થીસિસની ત્રણ નકલો મુંબઈ યુનિવર્સિટીને સોંપવા જવાના હતા.

જતાં પહેલાં ફરી એક વાર નકલો એકબીજા સાથે સરખાવી તે બધી રીતે સરખી જ છે. તે ખાતરી કરવાના ઉદ્દેશથી તેમણે મને એક નકલ આપી અને પોતે પોતાની પાસે ‘માસ્ટર’ નકલ રાખી અને પોતે વાંચે અને હું મારી નકલમાં એ જ લખાણ છે કે નહિ તે ખાતરી કરું.

હવે હું તો એ વખતે 13 જ વર્ષનો હતો અને કેવળ ગુજરાતી, દેવનાગરી અને અંગ્રેજી લિપિઓ અને વિરામચિહ્નોથી પરિચિત હતો. એટલે પહેલાં તો તેમણે મને ગ્રીક લિપિના બહુ વપરાતા અક્ષરો શિખવાડ્યા. તેમાં એક અક્ષર (લેંબડા) છે. આ એક રસોડામાં ઘોડી હોય (ઉપર ચડવા માટે) તેના જેવા આકારનો છે. એ તેમણે વારંવાર વાપર્યો હતો. (વિજ્ઞાનમાં તરંગલંબાઈ wavelength માટે λ વપરાય છે.) એટલે જ્યાં જ્યાં λ આવે ત્યારે તે ‘ઘોડી’ બોલે. એમ અમારું ઘોડું તે દિવસે દોડ્યું હતું. કામ પૂરું થયું એટલે ઊઠતાં ઊઠતાં વૈદ્યસાહેબ મારા પિતાશ્રીને કહે, ‘આજે આ થીસિસ પર અરુણે એટલું બધું કામ કર્યું છે કે મને Ph.D. મળશે ત્યારે પી. અને એચ. વચ્ચેનું ટપકું હું તેને આપી દઈશ.’ આ સાંભળીને હું તો એટલો બધો ફુલાયો કે ‘વાહ હજી તો આઠમા ધોરણમાં છું ત્યાં તો મને પીએચ.ડી.નું ટપકું તો મળશે!’ ઘણાં વર્ષો પછી મને જ્ઞાન લાધ્યું કે પીએચ.ડી.માં પી. અને એચ. વચ્ચે ટપકું હોતું જ નથી! પણ વૈદ્યસાહેબ માટે આવી ચતુર વાતો કરવી એ સહજ હતું.

છ મહિના પછી મુંબઈ યુનિવર્સિટીએ વૈદ્યસાહેબને ખબર આપી કે થીસિસના પરીક્ષકોએ તેમણે દર્શાવેલ સંશોધન માટે તેમને પી.એચ.ડી.ની ડિગ્રી આપવા યુનિવર્સિટીને ભલામણ કરી છે. એ ભલામણ યુનિવર્સિટીએ માન્ય કરી છે અને હવે પછીના પદવીદાન સમારંભમાં એ ડિગ્રી એનાયત થશે.

એમ ઓગસ્ટ, 1949ના પદવીદાન સમારંભમાં વૈદ્યસાહેબને પી.એચ.ડી.ની ડિગ્રી એનાયત થઈ. હવે તેઓ ડૉ. પ્ર. યુ. વૈદ્ય બન્યા.

ડિગ્રી સ્વીકારવા તેઓ જાતે મુંબઈ આવ્યા નહોતા. મારા પિતાશ્રી, મારા કાકા અને હું અમે ત્રણેએ બધી મળીને આઠ ડિગ્રીઓ મેળવી છે, પણ એક્કે વાર પદવીદાન સમારંભમાં અમે કોઈ ગયા નથી. સામે ચાલીને ડિગ્રી અમારે ઘેર જ આવી છે.

હું ધારું છું કે ગુજરાતના સૌ ગણિતશિક્ષકોમાં પી.એચ.ડી. થનાર વૈદ્યસાહેબ પહેલા હતા. એમની પહેલાં વિલાયતથી એમ.એ. કરનાર ઘણા ગુજરાતીઓ હતા. પણ એ કોઈ પી.એચ.ડી. નહોતા. એ વખતે ગુજરાત એ દ્વિભાષી મુંબઈ રાજ્યનો ભાગ હતું. કદાચ સમગ્ર મુંબઈ રાજ્યના ગણિતશિક્ષકોમાં પણ ભાગ્યે જ અન્ય કોઈ પી.એચ.ડી. હશે.

એટલે ગુજરાતના શૈક્ષણિક જગતમાં અને ગણિત તથા વિજ્ઞાનવર્તુળોમાં વૈદ્યસાહેબનું નામ ગાજવા લાગ્યું. એમનું સંશોધન જો સંખ્યાગણિત, બીજગણિત કે ભૂમિતિ જેવી શુદ્ધ ગણિતની કોઈ શાખામાં થયું હોત તો કદાચ તેમની કીર્તિ ગણિતવાળાઓ સુધી સીમિત રહી હોત. પણ તેમણે તો ભૌતિકશાસ્ત્રની એક નવી શાખા (સાપેક્ષતાવાદ)માં ગણિતની રીતો વડે મહત્વનાં પરિણામો મેળવ્યાં હતાં. આથી ભૌતિકશાસ્ત્રના અધ્યાપકોને પણ તેમના કામમાં રસ હતો. સાપેક્ષતાવાદનાં કેટલાંક પરિણામો આપણા રોજબરોજના અનુભવોમાં જે દેખાય છે તેનાથી સાવ વિપરીત હતાં અને આ હકીકતને છાપાંવાળાઓએ પણ ખૂબ ચગાવી હતી. આ બધાં કારણે વૈદ્યસાહેબમાં સામાન્ય પ્રબુદ્ધ જનોને પણ રસ પડવા માંડ્યો. આને લીધે વૈદ્યસાહેબને કોલેજો, રોટરી ક્લબો અને કેટલીક શાળાઓમાંથી પણ પ્રવચનો માટે આમંત્રણ મળવા માંડ્યાં. તેમની પાસે વિષયનું સચોટ જ્ઞાન તો હતું જ, વક્તૃત્વકળા પણ હતી, ગુજરાતી ભાષામાં સરસ રીતે બોલી શકવાની આવડત હતી. તેમને શબ્દોની રમતમાંથી પણ હાસ્ય ઉપજાવવાની ફાવટ હતી. આ બધાંને કારણે તેઓ જોતજોતામાં ગુજરાતના વિદ્યાસમાજમાં બધે જાણીતા થઈ ગયા.

કોલેજના વર્ગોમાં તો તેઓ કેવળ અભ્યાસક્રમ જ શીખવતા. પરંતુ એ પણ એટલી સરસ રીતે શીખવતા કે ઘણી વાર અન્ય વર્ગોના વિદ્યાર્થીઓ પણ તેમના વર્ગમાં કેવળ તેમને સાંભળવા માટે હાજરી આપતા.

પીએચ.ડી. પછી શું ? આપણા ઘણા બધા લોકો એમ માનીને ચાલે છે કે પીએચ.ડી. એ છેવટની મંજિલ છે. ત્યાં પહોંચ્યા પછી તેના પર મુસ્તાક રહીને જીવવાનું. લોકો આપણને ‘ડોક્ટર’ કહીને સંબોધે એનાથી ખુશ થવાનું અને પીએચ. ડી.નાં સુક્રળ મોજથી ભોગવવાનાં. છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી કોલેજનાં કેટલાંક પદો માટે પીએચ.ડી.ની ડિગ્રી જરૂરી ગણાવા માંડી છે, ત્યારથી કોઈ પણ ભોગે પીએચ. ડી. થવાની હોડ ચાલી છે. અને જે પોતે પીએચ.ડી.ને લાયક ન હોય એ બધા પીએચ.ડી.નું માર્ગદર્શન પણ આપવા માંડ્યા છે. આમ શતમુખ વિનિપાત થવા માંડ્યો છે.

પીએચ.ડી.ના સમગ્ર કામ દરમિયાન વૈદ્યસાહેબને તત્કાલીન બનારસસ્થિત પ્રા. નારણિકરનું સતત માર્ગદર્શન મળતું રહ્યું હતું. વૈદ્યસાહેબના અવસાન પછી એક વાર હું તેમના નિવાસસ્થાન પર એમના ખંડમાં ગયો હતો, ત્યાં ઘણાં કબાટો ભરીને એમના વિષય અંગેનાં પુસ્તકો, તેમનો સમગ્ર પત્રવ્યવહાર, તેમનાં સંશોધનપત્રોની ફાઈલો, તેમના અન્ય લેખોની નકલો વગેરે ઘણું બધું વ્યવસ્થિત મૂકેલું હતું. તેમાં એક જાડી પાકા પૂઠાની નોટમાં તેમણે પ્રા. નારણિકરને લખેલા પત્રોની નકલો હતી. દરેક પત્રમાં તેમણે પોતે મેળવેલા અથવા અન્ય કોકના, પણ જેમાં પોતાને રસ પડ્યો હોય તેવા પરિણામની વાત હોય. વળી એ પરિણામ જોઈને પોતાને આવેલ વિચારોની પણ વાત હોય. ઉપરાંત આ બધા અંગે તેમણે નારણિકરસાહેબનું માર્ગદર્શન ઈચ્છ્યું હોય. આવા ઘણા બધા પત્રો એ નોટમાં હતા. એવું લાગે છે કે નારણિકરસાહેબને એ પત્ર લખતા હશે પછી આ નોટમાં તેની નકલ કરતા હશે અને પછી મૂળ પત્રને કવરમાં બીડી નારણિકરસાહેબને મોકલતા હશે.

પીએચ.ડી. થયા પછી દર વાત માટે નારણિકરસાહેબને લખવાની જરૂર આપોઆપ ઓછી થઈ ગઈ. કારણ કે પોતાનાં સૂચનો દ્વારા નારણિકરસાહેબે તેમને એ શીખવી દીધું કે કયાં કયાં સામયિકો વાંચતા રહેવું જોઈએ, કેવા કેવા મિત્રો બનાવી એક ચર્ચાવર્તુળ બનાવવું જોઈએ અને કઈ કઈ પરિષદોમાં હાજરી આપી ત્યાં આવતા અન્ય વિદ્વાનો સાથે પ્રશ્નોની ચર્ચા કરવી જોઈએ. વૈદ્યસાહેબે ઈન્ડિયન મેથેમેટિકલ સોસાયટી તથા ઈન્ડિયન સાયન્સ કોંગ્રેસનાં અધિવેશનોમાં નિયમિત હાજરી આપવાનું શરૂ કરી દીધું.

કોઈકે યોગ્ય કહ્યું છે કે પીએચ.ડી. ની પ્રાપ્તિ તે તો ડ્રાઇવિંગ લાઇસન્સ મળવા સમાન છે. તમે પહેલાં તો ડ્રાઇવ કરતાં શીખો અને એ વખતે કોક અનુભવીને સાથે બેસાડવા પડે. પણ એક વાર તમને લાઇસન્સ મળી જાય પછી તમે તમારી જાતે ડ્રાઇવ કરી શકો. પીએચ.ડી. મળ્યા પછી સંશોધનની વાત જ છોડી દેવી તે તો ડ્રાઇવિંગ લાઇસન્સ મળ્યા પછી ડ્રાઇવિંગ જ છોડી દેવા જેવું છે.

વૈદ્યસાહેબે સંશોધન છોડ્યું નહિ પણ વધુ ઉચ્ચકક્ષાનું સંશોધન તેમણે પી.એચ.ડી. પછી જ કર્યું. સામાન્ય રીતે તેમના પર કોલેજ જાતજાતની જવાબદારીઓ નાખતી આવી હતી. તેઓ જિમખાના સમિતિના પ્રમુખ હતા અને એમાં તેમને ઘણો સમય આપવો પડ્યો. પણ ઉનાળુ વેકેશનમાં એ ‘ચોટલી બાંધીને’ બેસી જતા.

એક વાર પોતાનું એક સંશોધનપત્ર તે કોલેજની ઓફિસમાં ટાઇપ કરાવી રહ્યા હતા અને તેમાં સમીકરણો વગેરે માટે ક્યાં જગ્યા રાખવી એ બધી સૂચનાઓ આપવા માટે પોતે પણ ટાઇપિસ્ટ પાસે ઊભા રહ્યા હતા, ત્યારે વિજ્ઞાનના જ એક વિષયના વડા અને પ્રાધ્યાપક ત્યાંથી પસાર થયા. એમણે વૈદ્યસાહેબને ટાઇપિસ્ટ પાસે ઊભેલા જોયા એટલે પૂછ્યું, ‘વૈદ્યસાહેબ, શું ટાઇપ કરાવો છો ?’ વૈદ્યસાહેબે જવાબ આપ્યો, ‘પેપર.’ સંશોધનપત્રને અંગ્રેજીમાં રિસર્ચ પેપર અથવા ટૂંકમાં ‘પેપર’ કહે છે. હવે સામાન્ય ભાષામાં તો ‘પેપર’ એટલે ન્યૂઝપેપર’ હોય કે ‘ક્વેશ્ચન પેપર’ હોય કે ‘એન્સર પેપર’ હોય. એમાં પહેલા અને છેલ્લામાં તો કંઈ ટાઇપ કરાવવાનું હોય નહિ એટલે પેલા પ્રાધ્યાપક જેમણે રિસર્ચ કરવાનું ‘પાપ’ કર્યું જ નહોતું, તે જરા ચમક્યા અને પછી બોલ્યા, ‘અચ્છા, બહારની યુનિવર્સિટીનું હશે.’ એમ કહીને ચાલ્યા ગયા. એટલે એ અરસામાં એવી પરિસ્થિતિ હતી કે કોલેજના એક વરિષ્ઠ પ્રાધ્યાપકને પણ ‘રિસર્ચ પેપર’ જેવું કંઈ હોઈ શકે તેની કલ્પના નહોતી.

1949માં વૈદ્યસાહેબનું એક પેપર અમેરિકાના જગવિખ્યાત સંશોધન સામયિક ‘ફિઝિકલ રિવ્યૂ’માં છપાયું અને એમ કહી શકાય કે તે સાથે તેમણે વિજ્ઞાનના જાગતિક મંચ પર કદમ મૂક્યાં.

તે સમયે મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાં તેને સંલગ્ન કોલેજના અધ્યાપક માટે એક સંશોધન સ્કૉલરશિપ આપવાની સુવિધા હતી. આ સ્કૉલરશિપ રિંગર રિસર્ચ સ્કૉલરશિપ કહેવાતી હતી. તે બે વર્ષ માટે અપાતી હતી અને તે માસિક રૂ. 100ની હતી. આજે એ રકમ નજીવી લાગે, પણ 1949માં જ્યારે કોલેજના અધ્યાપકનો પગાર રૂ. 200/- થી 400/- વચ્ચે રહેતો ત્યારે એ રકમ મોટી લાગતી. આ સ્કૉલરશિપ ત્રીજા વર્ષે પણ લંબાવવાની સગવડ હતી. તે દર વખતે આર્ટ્સ, અને સાયન્સ વચ્ચે વારાફરતી ફાળવાતી. 1949માં તે વડોદરા કોલેજના ઇતિહાસના પ્રાધ્યાપક મજમૂદાર પાસે હતી અને તે વર્ષને અંતે તેમની મુદત પૂરી થતી હતી. તે સ્કૉલરશિપ માટે વૈદ્યસાહેબે અરજી કરી. જ્યારે જ્યારે એ સ્કૉલરશિપ વિજ્ઞાનમાં કોઈને અપાતી ત્યારે ગણિતવાળા કોઈની અરજી જ આવતી નહોતી. તેથી 1949માં ગણિતની એક સારી અરજી જોઈને ચયનકર્તાઓએ વૈદ્યસાહેબને જ તે સ્કૉલરશિપ

આપી. આમ 1 જાન્યુઆરી, 1950થી ત્રણ વર્ષ માટે વૈદ્યસાહેબ સિંગર રિસર્ચ સ્કોલર રહ્યા. કોલેજના કામ ઉપરાંત સંશોધન કરવા માટેની આ સ્કોલરશિપ હતી. આ ગાળામાં તેમણે ઉત્તમ કોટિનું સંશોધન કર્યું અને અન્ય પેપરો ઉપરાંત ફિઝિકલ રિવ્યૂમાં તેમનાં બે મોટાં પેપર પ્રકાશિત થયાં.

આ બધી સંશોધનસિદ્ધિઓ તેમણે ભારતની સરહદોની અંદર જ રહીને મેળવી હતી. તેમના શબ્દોમાં તેઓ શુદ્ધ દેશી દાક્તર જ હતા.

આમ છતાં તેઓ જ્યારે જ્યારે તાતા ઈન્સ્ટિટ્યૂટ જેવી મહાપ્રતિભાશાળી વૈજ્ઞાનિકોની સંસ્થામાં જતા ત્યારે સૌ ભૌતિકવિજ્ઞાનીઓ તેમનું સન્માનપૂર્વક સ્વાગત કરતા.

કોલેજના અધ્યાપકોની 'વર્ગ બહારની' મહત્વની 'શૈક્ષણિક' પ્રવૃત્તિ ઘણે અંશે પાઠ્યપુસ્તકોના 'લેખન'ની છે. આ ઉપરનાં વાક્યોમાં ઘણા શબ્દો અવતરણ-ચિહ્નોમાં મૂક્યા છે. કારણ કે એમાંનો એક પણ શબ્દ તેના સામાન્ય શબ્દકોશના અર્થ પ્રમાણે લેવાનો નથી.

દાયકાઓથી કોલેજનાં પાઠ્યપુસ્તકોનું એક કૌભાંડ ચાલી રહ્યું છે. બધા પ્રકાશકો જાણતા હોય છે કે બધાં પુસ્તકોમાંથી કેવળ પાઠ્યપુસ્તકોનાં પ્રકાશનમાં જ વધુ પૈસા છે, એટલે પોતે પ્રકાશિત કરેલાં પુસ્તકો ક્યાંક પાઠ્યપુસ્તકો તરીકે લેવાય તેની ફિરાકમાં એ બધા પડ્યા હોય છે. પણ એથી વધુ સારો રસ્તો એ છે કે જે શાળા-કોલેજોમાં પરીક્ષા માટે કામ લાગે તેવાં પાઠ્યપુસ્તકો જ પ્રકાશિત કરવાં. આમાં પણ ઉત્તમ ઉપાય એ છે કે ઘણા વિદ્યાર્થીઓવાળી ચાર-પાંચ કોલેજોના પ્રાધ્યાપકોને જ 'લેખકો' બનાવવા. આનો અર્થ એ નથી કે એ લોકો જ પુસ્તક લખશે. પુસ્તક તો કોઈ બેકાર બેઠેલો એ વિષયનો સ્નાતક પણ લખી શકે (ગુણવત્તા તદ્દન અપ્રસ્તુત છે). આ પાંચ-છ 'લેખકો' પોતપોતાની સંસ્થામાં તો એ પુસ્તકો વિદ્યાર્થીઓ પાસે ખરીદાવશે જ માટે પ્રકાશકને ઘી-કેળાં થશે જ. આમાં લેખકે સારું લખ્યું કે નિકૃષ્ટ કક્ષાનું લખ્યું, વિદ્યાર્થીને સમજાયું કે ન સમજાયું, પરીક્ષામાં તેનું શું થશે એ બધું પ્રકાશક માટે તો અપ્રસ્તુત છે જ, પણ તેના દ્વારા વગર મહેનતે માલામાલ થયેલા કોલેજના અધ્યાપકો માટે પણ મહત્વનું નથી (કદાચ એ માટે કે યુનિવર્સિટીમાં જે લોકો પરીક્ષકો થવાના છે તે બધા આ કોલેજોના અધ્યાપકો જ હોવાના ને !) આ પરિસ્થિતિમાં શિક્ષણનો શતમુખ વિનિપાત થાય છે.

વૈદ્યસાહેબે પાઠ્યપુસ્તક લખવાના મોહમાં પડવાને બદલે સંશોધન તરફ ધ્યાન આપ્યું. પણ તેમને ઘણા તરફથી એવી સલાહ મળતી રહેતી હતી કે આટલું સરસ ભણાવો છો તો તમે પાઠ્યપુસ્તક જ લખોને જેથી તમારા જ્ઞાનનો અને શીખવવાની રીતનો લાભ કેવળ તમારી કોલેજમાં નહિ પણ અન્ય કોલેજના

વિદ્યાર્થીઓને પણ મળે.

એટલે તેમણે 1953-’54ના વર્ષ દરમિયાન તેમની બધી પ્રવૃત્તિઓ ઉપરાંત ઇન્ટર સાયન્સ માટે યંત્રવિદ્યાનું ‘A Textbook of Mechanics’ એ પુસ્તક લખ્યું અને આણંદના પ્રકાશક ચરોતર બુક સ્ટોલે તે 1954માં પ્રકાશિત કર્યું.

મેં 1954ના માર્ચમાં ઇન્ટર સાયન્સની પરીક્ષા આપી હતી એટલે મને તો મારી પરીક્ષા પછી એ પુસ્તક મળ્યું. પણ હું તેને સાદ્યંત વાંચી ગયો. આખો વિષય પહેલી વાર મારી સામે પારદર્શક નિર્મળ સરોવર જેવો સ્પષ્ટ થઈ ગયો. આ અનુભવ આખા ગુજરાતને ધીમે ધીમે થયો, બે-ત્રણ વર્ષ પછી જ્યારે ઇન્ટર સાયન્સમાં માધ્યમ ગુજરાતી દાખલ થયું ત્યારે વૈદ્યસાહેબે જ એ પુસ્તકનું ગુજરાતી રૂપાંતર પણ તૈયાર કર્યું.

બધાને માટે મોટા આશ્ચર્યની વાત એ થઈ કે બીજાં બે-ત્રણ વર્ષો પછી જ્યારે પોતે ગુજરાત યુનિવર્સિટીની ગણિતની અભ્યાસ સમિતિના નેતા બન્યા ત્યારે તેમણે જ યંત્રવિદ્યાના વિષયને ઇન્ટર સાયન્સમાંથી કાઢી નાખ્યો.

તે એમ માનતા કે ઇન્ટર સુધી ગણિત એટલે ગણિતના જ સિદ્ધાંતોનો અભ્યાસ થવો જોઈએ. ગણિતના ઉપયોગો તો ઘણાં બધાં ક્ષેત્રોમાં છે; ભૌતિકશાસ્ત્રમાં છે, એન્જિનિયરિંગમાં છે, અવકાશવિજ્ઞાનમાં છે, અર્થશાસ્ત્રમાં છે, હવામાનશાસ્ત્રમાં છે. અરે ભાષાશાસ્ત્રમાં પણ છે. ગણિતના ઉપયોગોને પણ ગણિતના ભાગ તરીકે શીખવીશું તો તો અંત જ નહિ આવે, માટે ઇન્ટર સુધી કેવળ ગણિત અને ત્યાર પછી તેના ઉપયોગો એવું હોવું જોઈએ એમ તે માનતા.

આમ તેમનું બેનમૂન પુસ્તક ભૂતકાળની ગર્તામાં ધકેલાઈ જવાનો સંભવ તેમણે જ ઊભો કર્યો. પણ સારું પુસ્તક કાંઈ તરત અવસાન પામે નહિ.

લોકોએ જોયું કે યંત્રવિદ્યાનો વિષય ત્યાર પછી એન્જિનિયરિંગ કોલેજોમાં શીખવાવા માંડ્યો તો ત્યાં પણ તેમનું પુસ્તક જવા માંડ્યું. અને તેની કીર્તિ ગુજરાત તો ઠીક પણ ભારતની સીમાઓને પણ પાર કરી ગઈ એમ માનવાને કારણો મળ્યાં કે તેમનું પુસ્તક પાકિસ્તાન, શ્રીલંકા, બ્રહ્મદેશ(મ્યાનમાર)ની શિક્ષણસંસ્થાઓમાં બધે વપરાતું હતું.

વૈદ્યસાહેબના અવસાન પછી તેમના એક જમાઈ બાલાજી સિંઘ મને અમેરિકામાં મળ્યા હતા. તેમણે મને કહ્યું કે તેઓ જ્યારે હૈદરાબાદમાં એન્જિનિયરિંગના પહેલા વર્ષમાં અભ્યાસ કરતા હતા ત્યારે તે પણ વૈદ્યસાહેબનું પુસ્તક જ વાપરતા હતા. ‘એ વખતે મને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહોતો કે હું એ જ પુસ્તકના લેખકની પુત્રી સાથે પરણીશ !’

વૈદ્યસાહેબે અન્ય કોઈ પાઠ્યપુસ્તક કદી લખ્યું નહિ. સંશોધન કરતા રહ્યા અને અન્યોને શ્રેષ્ઠ સંશોધન માટેનું માર્ગદર્શન આપતા રહ્યા.

સંશોધન કરતાં પાઠ્યપુસ્તક લેખનનું મહત્વ ઓછું છે તેવું નથી જ નથી. બંનેનું ઘણું મહત્વ છે. પણ બંને કદાચ જુદી જુદી જાતનાં કૌશલ્યો માગી લે છે, શાસ્ત્રીય સંગીત અને ફિલ્મસંગીત બંનેનું પોતપોતાનું સ્થાન છે. પરંતુ કોક વાર બડે ગુલામઅલીખાન ફિલ્મ મોગલે આઝમમાં અમર શાસ્ત્રીય કૃતિ રજૂ કરે છે. એ જ રીતે વૈદ્યસાહેબે પોતાના પાઠ્યપુસ્તકના સ્વરૂપમાં એક અમર પાઠ્યપુસ્તકની રચના કરી હતી.

વિદ્યાનગરને વિદાય

વલ્લભવિદ્યાનગરની સ્થાપના 1947-'48માં થઈ ત્યારે તેના સ્થાપકોની કર્તવ્યનિષ્ઠા, દીર્ઘદૃષ્ટિ અને આવડત ત્યાંના સૌને ગમી ગઈ. તેમના આ યજ્ઞમાં તેમને સૌનો સાથ મળ્યો - પ્રાધ્યાપકો, વિદ્યાર્થીઓ, સામાન્ય નાગરિકો અને સરકારમાં સત્તાએ બેઠેલા સૌનો. આ એક અભૂતપૂર્વ યજ્ઞ હતો. આ રથ સૌના સહકારથી જે વેગથી ચાલતો હતો તે ઘણો લાંબો સમય ટકી શકે તે શક્ય જ નહોતું. 1953 કે '54 સુધીમાં વિદ્યાર્થીવર્ગ આખો બદલાઈ ગયો. આ નવી પેઢીના વિદ્યાર્થીઓએ વિદ્યાનગરના વિકાસ માટે પરસેવો પાડ્યો નહોતો, ઘણાખરા અધ્યાપકો અને પ્રાધ્યાપકો માટે પણ આ વાત સાચી હતી. વિદ્યાનગરનાં બજારોનો વિકાસ થઈ ગયો હતો. નવા નવા દુકાનદારો આવ્યા હતા. એ બધા વિદ્યાનગરને અન્ય શહેરો કરતાં જુદું ગણવા માટે કોઈ કારણ જોતા નહોતા. આમ શરૂઆતનો શ્રેષ્ઠતા માટે સહન કરવું પડે તો તે કરવાનો ઉન્મેષ હવે જૂના જોગીઓ પૂરતો જ કદાચ મર્યાદિત રહ્યો હતો.

બદલાયેલી આ પરિસ્થિતિ વિશે વિગતે તો કદાચ જ્યારે વિદ્યાનગરનો ઇતિહાસ લખાશે ત્યારે જ તેનો લેખક લખશે. પણ આપણે તો આ નવા વાતાવરણનો વૈદ્યસાહેબ પર શો પ્રભાવ પડ્યો તેની જ વાત કરીશું.

આપણે આગળ કહી ગયા છીએ તેમ શરૂઆતમાં વી. પી. આર્ટ્સ અને સાયન્સ કોલેજમાં એક કાર્યકારી આચાર્ય જ નિમાયા હતા. તેઓ ઇતિહાસ અને પ્રાચ્યવિદ્યાના પ્રાધ્યાપક ઓલરરાય માંકડ હતા. માંકડસાહેબ ખૂબ વિદ્વાન હતા, સાક્ષર હતા અને તેમણે કોલેજનો વિકાસ સરસ રીતે કર્યો. પણ તેમના પદમાં 'કાર્યકારી' એ

વિશેષણ ચાલુ જ રહ્યું. આખરે ચારુતર વિદ્યામંડળે સૂરતથી એમ.ટી.બી. કોલેજના બાહોશ આચાર્ય ન. મા. શાહને વી. પી. કોલેજના આચાર્ય તરીકે નીમ્યા અને તેમણે 1950ના જૂનથી આ પદનો હવાલો સંભાળ્યો. માંકડસાહેબ પછી કેવળ પ્રાધ્યાપક જ રહ્યા.

શાહસાહેબ સૂરત 20 વર્ષ રહીને વિદ્યાનગર આવ્યા ત્યારે તેમની ઉંમર 57 વર્ષની થઈ હતી. સૂરતમાં વૈદ્યસાહેબ અને શાહસાહેબ સાથે હતા ત્યારે તેમનું સમીકરણ સરસ બેસી ગયું હતું. શાહસાહેબે વૈદ્યસાહેબને માત્ર વર્ગ શિક્ષણમાં જ નહિ પણ અન્ય સંલગ્ન કામોમાં પણ પાવરધા બનાવ્યા હતા એ આપણે જોયું છે.

અહીં વિદ્યાનગરમાં વૈદ્યસાહેબ તો કોલેજની વરીયતામાં પ્રાધ્યાપકોમાં પાંચમા છઠ્ઠા આવે તેથી શાહસાહેબ પોતે રસ લે તો જ તેમની સાથે પરિચય વધારવો એવું તેમણે ઠરાવ્યું. આમે માંકડસાહેબના આચાર્યપદ દરમિયાન તેમની અને વૈદ્યસાહેબની નજદીકીએ ઘણા લોકોની આંખો ઊંચી કરી હતી એટલે ‘ભલું થયું ભાંગી જંજાળ, સુખે ભજીશું ગણિતગોપાળ’ એમ વિચારી વૈદ્યસાહેબ તો પોતાના કામ સાથે જ કામ રાખે.

હકીકતમાં શાહસાહેબને સારી રીતે જાણનાર વૈદ્યસાહેબને અંદાજ આવી ગયો હશે કે વિદ્યાનગરના વાતાવરણમાં શાહસાહેબ બંધ નહિ બેસે. આવું પ્રકટપણે તેમણે વિચાર્યું તો નહોતું. જ પણ તેઓ પોતે શાહસાહેબથી એક અંતર જાળવીને રહેવા લાગ્યા તેથી આવું માનવાનું મન થાય છે.

શાહસાહેબ ખૂબ બુદ્ધિશાળી હતા, પ્રામાણિક હતા અને સરસ શિક્ષક હતા વળી વહીવટકુશળ પણ ખરા એટલે કોઈની સાડાબારી રાખે નહિ. આપણે આગળ જોયું છે તેમ સૂરત કોલેજની સંચાલક સમિતિના મંત્રી વૈદ્યસાહેબ પાસે પોતાના સંતાનનું ટ્યૂશન રખાવવા આવ્યા હતા તે જાણીને શાહસાહેબે કહ્યું હતું કે ‘એ તો ગરજે ગધેડાને પણ ઘોડો કહે તેવો છે!’

શાહસાહેબની શિક્ષક તરીકેની આવડત, તેમની સિદ્ધાંતપ્રિયતા અને સ્પષ્ટ-વક્તાપણું વૈદ્યસાહેબને ગમતાં અને સૂરતમાં તેમની વચ્ચે ઘણો સારો મેળ હતો. પણ અહીં વિદ્યાનગરમાં જ્યાં સુધી શાહસાહેબ પહેલું પગલું ન ભરે ત્યાં સુધી પોતે પોતાના કામમાં જ રચ્યાપચ્યા રહેવું તેમને ઠીક લાગ્યું. અહીં વિદ્યાનગરમાં તો ‘જે પાણીએ મગ ચડે તે પાણીએ ચડાવવા’નો સિદ્ધાંત ઘણી વાર ચાલતો હતો અને એમ જ આટલી બધી પ્રગતિ થઈ હતી. ચોક્કસ વિચારસરણીથી કામ કરનાર શાહસાહેબ આ વાતાવરણમાં ફિટ થાય કે નહિ તે જોવાનું હતું.

એ વખતે સૌરાષ્ટ્ર જુદું રાજ્ય હતું અને ત્યાંની સરકારી કોલેજો માટે પ્રિન્સિપાલોનાં બે સ્થાન માટે જાહેરખબર આવી હતી. વૈદ્યસાહેબનો વિચાર આ સ્થાન માટે અરજી કરવાનો હતો એટલે તેઓ શાહસાહેબને મળ્યા. શાહસાહેબે રોકડું

પરખાવ્યું, 'હું નથી ધારતો કે તમને કોઈ પ્રિન્સિપાલ તરીકે પસંદ કરે !' વૈદ્યાસાહેબે વિચાર પડતો મૂક્યો.

શાહસાહેબને આ કૉલેજમાં મુશ્કેલી તો પડી. કારણ કે તેમણે જોયું કે કૉલેજો ચલાવતી અન્ય જાણીતી સંસ્થાઓ અને ચારુતર વિદ્યામંડળમાં ઘણો તફાવત હતો. વિદ્યાનગર પહેલાં શાહસાહેબ પૂના તથા સૂરતમાં આચાર્યપદનો કુલ 30 વર્ષનો અનુભવ ધરાવતા હતા. ત્યાં તો સંચાલકમંડળ પાસે કૉલેજનો ગતવર્ષનો વાર્ષિક વિગતવાર અહેવાલ રજૂ થાય. આગામી સાલનું બજેટ રજૂ થાય. એ બંને પર વકીલોની અદાથી બધા દલીલો કરે પછી કદાચ નિર્ણય લેવાય અથવા તો નિર્ણય લેવા માટે સમિતિઓ બને.

પણ ચારુતર વિદ્યામંડળના મંત્રી ભીખાભાઈ પટેલ તો ગોઠણ સુધી પહોંચે તેવી ચડી અને પહેરણ પહેરીને આખા ગામમાં પગે ચાલીને જ જાય. ચેરમેન ભાઈકાકા ભીખાભાઈના પ્રમાણમાં જરા સુઘડ લાગે પણ નિર્ણયો કરવાની તેમની રીત ભીખાભાઈ જેવી જ. મંડળ દ્વારા ચલાવાતી સંસ્થાઓનું ધ્યેય નિશ્ચિત હતું. તમારી યોજના જો આ ધ્યેય સાથે સુસંગત હોય તો તરત મંજૂર, ન હોય તો નામંજૂર! ચર્ચા અને દલીલબાજીની ઝાઝી લખ્ખનછ્ખન નહિ!

શાહસાહેબ માટે ઢળતી વયે આ બધું નવું હતું પણ તેમણે આ સંસ્થામાં પોતાની જાતને ઢાળવાનો પ્રયત્ન જરૂર કર્યો. તેમને વૈદ્યાસાહેબની પ્રવૃત્તિઓ જોતાં લાગ્યું હશે કે તેઓ આ નવા વાતાવરણને અનુકૂળ થઈ ગયા છે. એટલે શાહસાહેબે વૈદ્યાસાહેબ સાથે સંબંધ વધારવા માંડ્યો. એક વાર તો એમણે ત્યાં સુધી કહ્યું કે 'મેં તમને સૌરાષ્ટ્રમાં અરજી કરતાં રોક્યા તે કદાચ મારી ભૂલ હતી.'

શાહસાહેબ વિદ્યાનગરની નીતિરીતિઓને અનુકૂળ થવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા પણ તેમને આ બધાંમાં કાંઈક 'કાયું કપાઈ' રહ્યું છે તેમ પણ લાગતું હશે. એટલે એક પ્રકારની અસ્થિર શાંતિ તેમની અને મંડળની વચ્ચે હતી. 1954 સુધી તો પરિસ્થિતિ નાજુક પણ કાબૂમાં રહી.

તે સમયે બધી કૉલેજોમાં પ્રથમ વર્ષના વર્ગની છેવટની પરીક્ષા કૉલેજ પોતે જ લેતી પણ બીજા, ત્રીજા તથા છેવટના ચોથા વર્ષની પરીક્ષા યુનિવર્સિટી લેતી. પ્રથમ વર્ષની પરીક્ષા તો કૉલેજ લેતી અને તે વર્ષનું પરિણામ પણ કૉલેજ જ આપતી. આવું દર વર્ષે થતું પણ 1954માં વી. પી. કૉલેજમાં જરા વિચિત્ર પરિણામ આવ્યું. પ્રથમ વર્ષે વિજ્ઞાનનું પરિણામ માર્ચ 1954માં તૈયાર થયું ત્યારે 62 ટકા વિદ્યાર્થીઓ પાસ થતા હતા. એ પરિણામ જાહેર થયું એટલે વિદ્યાનગરમાં એક વંટોળ ઊઠ્યો. પ્રથમ વર્ષનું પરિણામ આટલું ઓછું કદી નહોતું આવતું. પ્રદેશની અન્ય કૉલેજમાં આ પરિણામ નેવું ટકાથી ઓછું ભાગ્યે જ આવે ત્યારે હવે આ કૉલેજને વિદ્યાર્થીઓ શી રીતે મળે તે પ્રશ્ન ચારુતર વિદ્યામંડળમાં ઊભો થયો.

મંડળે શાહસાહેબને મંડળની ઓફિસે (એટલે કે આંબાતળે) બોલાવ્યા અને સાફસાફ કહ્યું કે પ્રથમ વર્ષના પરિણામને ફરીથી જુઓ, ‘સુધારો’ અને ઘણું વધુ ઉદાર પરિણામ જાહેર કરો. તેમને સ્પષ્ટ જણાવવામાં આવ્યું કે નડિયાદ-પેટલાદ-ની કોલેજો 90 ટકા પરિણામ આપે અને તમે 62 ટકા આપો તો તમારી કોલેજને વિદ્યાર્થીઓ ક્યાંથી મળશે અને તો તમારા સૌના પગારો ક્યાંથી આવશે ?

શાહસાહેબ ક્રોધ, વ્યથા અને વિહવળતા સાથે ઘેર પાછા આવ્યા. તેમણે નોકરને વૈદસાહેબને બોલાવવા મોકલ્યો.

વૈદસાહેબ આણંદ ગયા હતા. તે પાછા આવ્યા ત્યારે કાકીએ તેમને શાહસાહેબે બોલાવ્યા હોવાની વાત કરી એટલે સાહેબ પ્રિન્સિપાલને બંગલે પહોંચ્યા.

વૈદસાહેબ આવ્યા ત્યારે શાહસાહેબ ભગવાન શિવની એક મૂર્તિ સામે ધ્યાન ધરીને બેઠા હતા. આખું વાતાવરણ તેમના મનની વ્યગ્રતા વ્યક્ત કરતું હતું.

થોડા વખત પછી શાહસાહેબ ધ્યાનમાંથી બહાર આવ્યા અને વૈદસાહેબ પાસે આવીને એક ખુરશીમાં બેઠા. તેમણે પોતાની દ્વિધા વ્યક્ત કરી અને છેલ્લે બોલ્યા ‘N. M. Shah has never changed a declared result in 44 years.’

વૈદસાહેબ પરિસ્થિતિની નાજુકતા સમજી ગયા. તેમને ખાતરી હતી કે ન તો મંડળ ઝૂકશે અને ન તો શાહસાહેબ. આવા પ્રશ્ને શાહસાહેબને ગુમાવવા પડે તે પણ વૈદસાહેબને નહોતું ગમતું. તો શું કરવું ?

વૈદસાહેબ જ્ઞાતિએ નાગર હતા. તે પોતે જ્ઞાતિમાં માનતા નહિ અને તેમણે પોતે નાગર હોવાની કદી વાત કરી નથી. હા, તેઓ અમદાવાદના કચ્છ-સૌરાષ્ટ્ર વડનગરા નાગરમંડળના આજીવન સભ્ય હતા. પણ એ તો તેમને સભ્ય બનાવવા આવેલા જ્ઞાતિબંધુઓને નારાજ ન કરવા માટે જ. બાકી મંડળની કોઈ પ્રવૃત્તિમાં ગયા નથી. સામે પક્ષે અમદાવાદના નાગરમંડળે તેમને કદી સન્માન્યા પણ નથી અને તેમને તેનો કદી રંજ પણ હતો નહિ. હા, મુંબઈના વડનગરા નાગરમંડળે તેમને મુંબઈ બોલાવી તેમનું બહુમાન કર્યું હતું.

પણ નાગર હોય તો મુત્સદી હોય જ ને ? આ નાજુક સમયે વૈદસાહેબે શાહસાહેબને સમજાવવા એક સરસ દલીલ મૂકી. તેમણે કહ્યું, ‘સાહેબ, મંડળની માગણી કે આવતે વર્ષે વિદ્યાર્થીઓ મળી રહે એ માટે પરિણામ બદલી વધુ વિદ્યાર્થીઓને પાસ કરો તે તો દેખીતી રીતે અયોગ્ય છે, પણ આપણે જરા જુદી રીતે વિચારીએ :

‘દેશમાં આઝાદી આવી તે પહેલાં તો કેવળ શિષ્ટ સમાજનાં દસ-પંદર ટકા કુટુંબો જ પોતાનાં સંતાનોને કોલેજમાં મોકલતાં. બાકીનાં બાળકો તો નિરક્ષર રહેતાં કે પ્રાથમિક કે માધ્યમિક શાળા સુધી જ પહોંચતાં. એટલે પરિસ્થિતિ એવી હતી કે જે વિદ્યાર્થીઓ કોલેજમાં દાખલ થતા તેમના પરિવારમાં જ ઉચ્ચકેળવણી

પામેલા અન્ય સભ્યો પણ હતા અને કૉલેજ-અભ્યાસની એક પરંપરા હતી. એમને માટે પરીક્ષાઓ પાસ કરવી સરળ હતી.

પણ આઝાદી પછી ઘણા વધુ પરિવારમાં ઉચ્ચ કેળવણીની ભૂખ ઊઠાડી છે અને આજે કૉલેજોમાં એવા ઘણા વિદ્યાર્થીઓ છે કે જેમના પરિવારોમાં કદી કોઈ કૉલેજ ગયું નથી અને જેમનું જીવન હજી કશમકશથી ભરેલું છે. આ સંજોગોમાં આ નવા વિદ્યાર્થીઓને નાપાસ કરીને આપણે નિરુત્સાહ કરવા તે યોગ્ય છે કે આપણા ધોરણમાં થોડા સમય માટે ઢીલ આપીને પણ આ બધાને પ્રોત્સાહન આપવું ઠીક રહેશે તે આપણે વિચારીએ.’

શાહસાહેબને આ દલીલ ગળે ઊતરી કે નહીં તે તો કોણ જાણે પણ તેઓ આ ભૂમિકા પર પરિણામ પર પુનઃવિચાર કરવા સંમત થયા.

બે દિવસ પછી પ્રધ્યાપકોની સભા મળી અને અમુક સિદ્ધાંતો નક્કી થયા અને એ પ્રમાણે પરિણામો સુધારવા નક્કી કરવામાં આવ્યું. નવું પરિણામ (જેમાં પાસની ટકાવારી 62થી 80 કરવામાં આવી હતી) જાહેર થયું અને એમ ઘી આખરે ઘીના ઘમમાં જ રહ્યું.

1954-’55ના વર્ષ દરમિયાન પ્રિન્સિપાલ અને કૉલેજના સંચાલકો વચ્ચે ક્ષુબ્ધતા ભર્યા સંબંધો રહ્યા. સંચાલકો કદાચ શાહસાહેબ પોતે છોડી જશે અને તેમણે પોતે કોઈ કાર્યવાહી નહીં કરવી પડે તેવી આશા રાખતા હશે.

તે વખતે હાલના ગુજરાત રાજ્યનો સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છ સિવાયનો વિસ્તાર દ્વિભાષી મુંબઈ રાજ્યનો ભાગ હતો. તે રાજ્યની સરકારી કૉલેજો માટે પ્રથમ વર્ગના ગણિતના પ્રાધ્યાપકના સ્થાન માટે અરજીઓ મગાવતી જાહેરખબર આવી અને તે માટે વૈદ્યસાહેબે અરજી કરી. સપ્ટેમ્બર, 1954માં તે માટેના ઇન્ટરવ્યૂ મુંબઈમાં પબ્લિક સર્વિસ કમિશનની ઓફિસમાં થયા. તે ઓફિસ મારી કૉલેજની નજીક જ હતી. મને યાદ છે કે વૈદ્યસાહેબ અને હું ઘેરથી સાથે નીકળીને ગયા હતા. તેઓ કમિશનની ઓફિસમાં ગયા અને હું આગળ ચાલીને મારી કૉલેજે ગયો.

કમિશને એ ઇન્ટરવ્યૂમાં તો કોઈ ઉમેદવારને પસંદ ન કર્યા અને જાહેરાત ફરી એક વાર છપાવવાનું જ નક્કી કર્યું.

1953-’54ની સિઝનની ગુજરાત યુનિવર્સિટીની ઇન્ટર કૉલેજ ક્રિકેટ ટુર્નામેન્ટ શરૂ થઈ ત્યારે સમાન્ય રીતે બનતું હતું તેમ પહેલા જ રાઉન્ડમાં વિદ્યાનગરની વી.પી.કૉલેજની ટીમ ત્યાંની જ એન્જિનિયરિંગની કૉલેજની ટીમ સાથે ટકરાઈ. વી.પી. કૉલેજ યજમાન હતી તેથી મેચ તેની પીચ પર રમાઈ. પહેલો આખો દિવસ યજમાન ટીમની બેટિંગ ચાલી. બીજે દિવસે એન્જિનિયરિંગ ટીમની બેટિંગ શરૂ થઈ પણ પહેલા એકાદ કલાકમાં જ તેના બે-ત્રણ ધરખમ બેટધરો આઉટ થઈ ગયા. અચાનક એક ખૂણામાંથી ભૂમ ઊઠી, ‘વી.પી. કૉલેજે દગો કર્યો છે, સવારના

પહોરમાં પીચ પર પાણી રેડ્યું છે.’ શરૂઆતમાં આ વાત લોકો ગણગણતા હતા પણ પછી તેમણે શોરબકોર શરૂ કર્યો.

વૈદસાહેબ યજમાન કોલેજના જિમખાનાના ચાર્જમાં હતા એટલે તેમણે બંને ટીમને બોલાવી. તેમને જે લાગતું હોય તે કહેવા કહ્યું. પણ બંનેમાંથી કોઈ પણ ટીમને કોઈ ફરિયાદ હતી નહિ તેથી લંચ પછી મેંચ રાબેતા મુજબ શરૂ થઈ. પણ પ્રેક્ષકોમાં લંચ પછી શોરબકોર ખૂબ વધી ગયો. જેમ જેમ વિકેટો પડવા માંડી તેમ તેમ પહેલાં ‘વી.પી.કોલેજ, હાય હાય’ અને પછી ‘પી. સી. વૈદ હાય હાય’ એવા પોકારો થવા માંડ્યા. એ પોકારો પાડનાર આગળ જઈ વૈદસાહેબ તેમને સમજાવતા હતા ત્યારે એન્જિનિયરિંગ કોલેજના એક સિનિયર પ્રાધ્યાપકને તેમણે એમ બોલતા સાંભળ્યા કે ‘વૈદ તો જાદુગર છે. ભાષણ કરીને છોકરાઓને શાંત કરી દેશે. તેને સાંભળશો જ નહિ.’ આ સાંભળીને વૈદસાહેબને ઘણું દુઃખ થયું. જાણે કે જાણી જોઈને વિરોધ સળગતો રાખવાના પ્રયત્નો ઉચ્ચસ્થાનેથી થઈ રહ્યા હતા. વૈદસાહેબ આ જોઈ એટલા વિહવળ થઈ ગયા કે તે જ વખતે તેમણે પ્રિન્સિપાલ શાહસાહેબ પાસે જઈને પોતાનું રાજીનામું આપી દીધું.

વિદ્યાનગરમાંની હોસ્ટેલો કોઈ કોલેજ કે સંસ્થાની નહોતી. તે બધી ચારુતર વિદ્યામંડળની હતી. તેથી એક જ હોસ્ટેલમાં ત્રણ ચાર કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ રહેતા હોય તે સામાન્ય હતું. આવી એક હોસ્ટેલમાં મેંચના મુદ્દા પર બે કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ છૂટા હાથની મારામારી પર આવી ગયાના સમાચાર પ્રિન્સિપાલ શાહસાહેબને મળ્યા. તેમણે વૈદસાહેબને ઘેર જવા કહ્યું અને પોતે હોસ્ટેલ ઊપડ્યા.

આખરે બંને કોલેજના આચાર્યો મળ્યા અને તે એવા નિર્ણય ઉપર પહોંચ્યા કે મેંચ અધૂરી છોડવી. એન્જિનિયરિંગ કોલેજે વી.પી.કોલેજને ‘વોકઓવર’ આવ્યો છે તેમ સ્વીકારવું. આ બધી ધમાલમાં વૈદસાહેબનું રાજીનામું સ્વીકારાયા વગર જ પડ્યું રહ્યું. પરંતુ આ પ્રસંગ પછી વૈદસાહેબનું મન વિદ્યાનગરથી ઊઠી ગયું.

સાત વર્ષ દરમિયાન વૈદસાહેબે વી.પી. કોલેજની રમતગમત અને વ્યાયામ પ્રવૃત્તિઓની ધુરા સંભાળી હતી તેનો અંજામ તે વખતે તો આવો આવ્યો. પણ તે વખતના માત્ર વિદ્યાનગરના જ નહિ પણ ગુજરાતભરના વ્યાયામવીરો (જેવા કે સૂરત-વલસાડના ક્રિકેટર કાંતિ દેસાઈ, વિસનગરના એથ્લેટિક્સના ચેમ્પિયન વિરલ પટેલ, ખેતીવાડી કોલેજના લાંબા અંતરના દોડવીર હેમંત શાહ જેવા અનેક ખેલાડીઓએ વૈદસાહેબ સાથે કાયમ મીઠા સંબંધો જાળવ્યા.

વૈદસાહેબનું મન હવે વિદ્યાનગર છોડવા ઉત્સુક થઈ ગયું. મુંબઈ પબ્લિક સર્વિસ કમિશનની પ્રથમ વર્ગના પ્રાધ્યાપકની જાહેરાત જ્યારે બીજી વાર આવી ત્યારે તેમણે ફરી અરજી કરી.

બીજી તરફ એન. એમ. શાહસાહેબ અને ચારુતર વિદ્યામંડળના સંચાલકો

વચ્ચે ઘણા વખતથી શીતયુદ્ધ ચાલતું હતું. શાહસાહેબને જે આશાથી સૂરતથી અહીં લાવ્યા હતા તે ઉમેદ બર નથી આવતી તેનું મંડળને દુઃખ હતું. શાહસાહેબ વર્ષોથી યુનિવર્સિટીના રાજકારણમાં હુકમનો એકઠો ગણાતા હતા એટલે તેઓ વિદ્યાનગરને યુનિવર્સિટીનો દરજ્જો અપાવવામાં મદદરૂપ થશે એવી આશાથી તેમને આચાર્ય બનાવ્યા હતા. પણ આઝાદી પછી બદલાયેલા વાતાવરણમાં શાહસાહેબનો દબદબો પહેલાં જેવો રહ્યો ન હતો તેનું ભાન ભાઈલાલભાઈ અને ભીખાભાઈને મોડેથી આવ્યું એટલે હવે તેઓ શાહસાહેબ ક્યારે રાજીનામું આપે તેની રાહ જોતા હતા. શાહસાહેબને નીમ્યા ત્યારે પાંચ વર્ષની વાત થઈ હતી એટલે 1955ના જૂનની રાહ જોવાતી હતી. 1955ના માર્ચમાં મંડળે શાહસાહેબને ‘આંબાતળે’ બોલાવી જૂન સુધીમાં રાજીનામું આપવા જણાવ્યું હતું. ત્યાર પછી પણ થોડા દિવસ સુધી શાહસાહેબે રાજીનામું ન મોકલ્યું ત્યારે મંડળે કોલેજની સંચાલક સમિતિની મિટિંગ રાખી અને કાર્યસૂચિમાં એક માત્ર મુદ્દો ‘વી.પી. કોલેજના આચાર્ય પદ અંગે’ રાખ્યો. આમ છતાં શાહસાહેબનું રાજીનામું મંડળને ન મળ્યું પણ મિટિંગને એક કલાકની વાર હતી ત્યારે જ આખરે શાહસાહેબે રાજીનામું મોકલ્યું અને પોતે વડોદરા ચાલ્યા ગયા.

* * *

બીજી વખતના ઇન્ટરવ્યૂમાં મુંબઈ પબ્લિક સર્વિસ કમિશને વૈદ્યસાહેબને પ્રથમ વર્ગના પ્રાધ્યાપક તરીકે પસંદ કર્યા અને તેમને અમદાવાદની ગુજરાત કોલેજમાં નીમ્યા.

વૈદ્યસાહેબને સરકારી નોકરીનો નિમણૂકપત્ર મે, 1955માં મળ્યો. તેમણે હાલની નોકરી છોડવા માટે ત્રણ મહિનાની નોટિસ તો આપવી જ પડે; એટલે તેઓ 1955-’56ની પહેલી ટર્મની શરૂઆતમાં તો ગુજરાત કોલેજમાં જોડાઈ શકે એમ તો હતું જ નહિ. એટલે ત્યાં બીજી ટર્મની શરૂઆતમાં (એટલે કે નવેમ્બર, 1955માં) જોડાવા ઠરાવ્યું. પણ તેમની પુત્રીઓની કેળવણીમાં વર્ષની મધ્યમાં પરિવર્તન ટાળવા તેમણે એમ પણ ઠરાવ્યું કે તેમનું કુટુંબ ઘર લઈને જૂનથી જ અમદાવાદમાં રહેશે.

અમદાવાદમાં ઘર શોધવા અને તેમની પુત્રીઓ (કુમુદ 14 વર્ષ, સ્મિતા 8 વર્ષ, દર્શના 4 વર્ષ) માટે સારી શાળામાં પ્રવેશ મેળવવા તેઓ એક વાર અમદાવાદ ગયા. સારે નસીબે એક મિત્રે તેમને ઝીણાભાઈ દેસાઈ (સ્નેહરશ્મિ) સાથે મેળવી આપ્યા. સ્નેહરશ્મિ તેમને ઇટોલા શિબિરના સમયથી ઓળખતા જ હતા. સ્નેહરશ્મિએ શારદા સોસાયટીનું પોતાનું ખાલી મકાન વૈદ્યસાહેબને ભાડે આપ્યું. ત્રણે પુત્રીઓને ઘરની નજીક જ શારદામંદિરમાં પ્રવેશ પણ મળી ગયો.

ગુજરાત કૉલેજ, અમદાવાદ

1958ના જૂન પછી તો બનાવો ઝટ ઝટ બન્યા. એન. એમ. શાહસાહેબ પાસેથી રાજીનામું લેવાયું. ગુજરાત કૉલેજના નિવૃત્ત આચાર્ય માધવલાલ શાહને વી. પી. કૉલેજના આચાર્ય તરીકે લવાયા અને વી.પી.કૉલેજની વરીયતામાં જેમનો નંબર છેક છઠ્ઠો હતો તે વૈદ્યસાહેબને ઉપાચાર્ય નીમ્યા.

* * *

બીજી તરફ અન્ય બનાવો પણ ઝડપથી બન્યા. વૈદ્યસાહેબની ગુજરાત કૉલેજમાં નિમણૂક થઈ અને તેમણે ત્રણ મહિનાની નોટિસ સાથે રાજીનામું આપ્યું.

1955માં વૈદ્યસાહેબે 14 ઓક્ટોબર ને શુક્રવારે સરસામાન સાથે વિદ્યાનગર છોડ્યું અને અમદાવાદ આવી વસ્યા. તેઓ પોતે કહેતા તેમ વિદ્યાનગરમાં તેમનું અંજળ (અન્ન-જળ) પૂરું થયું. 7 નવેમ્બરને સોમવારે તેમણે ગુજરાત કૉલેજમાં હાજર થઈ પ્રથમ વર્ગના પ્રાધ્યાપકનું પદ સંભાળી લીધું.

સરકારી કૉલેજનું વાતાવરણ અન્ય કૉલેજો કરતાં ઘણી રીતે જુદું પડે છે. અધ્યાપકો અને અન્ય કર્મચારીઓની નોકરીને કોઈ જોખમ હોતું નથી અને વળી સરકારી અમલદાર હોવાની(અંગ્રેજી હકૂમતના સમયથી ચાલી આવતી) ખુમારી પણ હોય છે. ગુજરાત કૉલેજમાં વિદ્યાર્થીઓ એ સમયમાં તો શ્રેષ્ઠ કક્ષાના જ આવતા એટલે એ વાતની ખુમારી એમનામાં પણ હોય જ. આ બધા સંજોગોને લઈને વૈદ્યસાહેબને વિશેષ અનુભવો થયા જેમાંનો એક આપણે પુસ્તકની શરૂઆતમાં જ વર્ણવી ગયા છીએ.

એવો જ બીજો અનુભવ જુનિયર બી.એસસી.ના વર્ગમાં તેમને થયો. તેઓ વર્ગમાં ગયા ત્યારે પાટિયા પર લખ્યું હતું, ‘આગળ ડોક્ટર અને પાછળ વૈદ્ય. પધારો વૈદ્યરાજ, રોગનાં પારખાં કરજો.’ વૈદ્યસાહેબે તેની નીચે લખ્યું, હું રોગની જોડણી ROGUE કરું છું.’ (ROGUE એટલે બદમાશ).

આવા બે ત્રણ અનુભવો પછી તેઓ ગણિતના વિદ્યાર્થીઓના તો માનીતા પ્રાધ્યાપક થઈ જ ગયા. કેટલાક પ્રસંગો એવા પણ બન્યા કે જેથી તેઓ અન્ય વિદ્યાર્થીઓમાં પણ પ્રિય થઈ ગયા.

ગણિતનાં એક વિદ્યાર્થીની હેમાંગિની ઝાલા (હવે હેમાંગિની વસાવડા)* હતાં. તેઓ આર્ટ્સનાં વિદ્યાર્થીની હતાં પણ તેમણે મુખ્ય વિષય ગણિત લીધો હતો. એક વાર તેમના વર્ગે એક પર્યટન ગોઠવ્યું. હેમાંગિનીએ સૂચવ્યું કે વૈદ્યસાહેબને પણ સાથે લઈ જઈએ. બધા આર્ટ્સના વિદ્યાર્થીઓ, વૈદ્યસાહેબને ઓળખે પણ નહીં. પણ હેમાંગિનીએ ખાતરી આપી કે વૈદ્યસાહેબની હાજરીથી સૌને ખૂબ મજા આવશે. આ જૂથનો એક વિદ્યાર્થી આગલે વર્ષે વિદ્યાર્થી યુનિયનનો જનરલ સેક્રેટરી (GS) હતો એટલે હવે તે ‘માજી જી.એસ.’ હતો તેથી સૌ તેને ‘માજી’ કહીને જ બોલાવતા.

બસમાં સૌ જઈ રહ્યાં હતાં અને સૌ પેલાનો ‘માજી’ કહીને ઉલ્લેખ કરતાં હતાં, વૈદ્યસાહેબ બોલ્યા, ‘અરે, એને માજી માજી કેમ કહો છો ?’ એ સવાલ સાંભળી બધાંને થયું કે આ સાહેબને ક્યાં સાથે લીધા, એ બધી મજા બગાડશે. પણ ત્યાં તો વૈદ્યસાહેબ બોલ્યા, ‘કહેવું જ હોય તો ‘બાપજી’ કહો ને ?’ બધાં ખડખડાટ હસી પડ્યાં.

વિદ્યાર્થીઓને ખુશ કરવા એ તો સરળ હતું પણ સાથી અધ્યાપકોને કેમ મિત્રો બનાવવા? બધા અધ્યાપકોને પોતપોતાની ખુમારી હતી. એક અધ્યાપકને વૈદ્યસાહેબ પોતાનું નામ ‘પ્ર. યુ. વૈદ્ય’ લખતા હતા તેની સામે અણગમો હતો. પી.સી.વૈદ્ય લખવામાં શું હરકત છે એમ તેમનું કહેવું હતું.

વૈદ્યસાહેબે એમને જે જવાબ આપ્યો તે જરા વિચારણીય છે. તેમણે કહ્યું કે હું જ્યારે મારું નામ ગુજરાતીમાં લખું છું ત્યારે પ્ર.યુ.વૈદ્ય લખું છું કારણ કે ગુજરાતીમાં મારા નામનો આદાક્ષર પ્ર છે અને મારા પિતાશ્રીના નામનો આદાક્ષર યુ છે. આ દલીલ આમ તો દેખીતી છે પણ તેમણે ધાર્યું હોત તો કહી શકત કે મહાત્મા ગાંધી પણ ગુજરાતીમાં પોતાનું નામ મો. ક. ગાંધી જ લખતા, એમ. કે. ગાંધી નહિ. ઘણા એમ માને છે કે તમારી કોઈ દલીલ માટે ગાંધીજીને સાક્ષી બનાવો તો તેનાથી ઉત્તમ બી.જું શું ? પણ ગણિતવાળાની તાલીમ એવી નથી હોતી. તેઓ પોતાની વાત સાચી હોવા માટે એ વાત કોક મહાપુરુષે કરી છે તેવો હવાલો ન આપે પણ પોતાની વાત તર્કસંગત છે અથવા સર્વસ્વીકૃત માન્યતાઓના આધારે સાચી છે એમ જ કહે. ગણિતની વાત હોય તો તો ‘સર્વસ્વીકૃત માન્યતા’ને સ્થાને ‘પૂર્વધારણા’ની વાત કરે.

એ સમયે ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં પણ શિક્ષણનું માધ્યમ હજી અંગ્રેજી જ હતું. છતાં વર્ગમાં વૈદ્યસાહેબ ગુજરાતીનો ઉપયોગ છૂટથી કરતા. આ પણ એમના કેટલાક વડીલ સાથીઓને ન ગમતું. વૈદ્યસાહેબ પાટિયાં પર ઘણે અંશે અંગ્રેજીમાં જ લખે પણ પ્રમેયો અને અન્ય પરિણામો સમજાવવા માટે ગુજરાતીનો ઉપયોગ અવશ્ય કરે.

વૈદ્યસાહેબના કેટલાક સાથી પ્રાધ્યાપકોમાં ભૌતિકશાસ્ત્રના વિખ્યાત પ્રાધ્યાપક ડૉ. યશવંતરાય ગુ. નાયક હતા, ગુજરાતીમાં સાક્ષર, નાટ્યવિદ્ અને વિવેચક તથા જેમણે પછીથી ગુજરાતી વિશ્વકોશની રચનાનો મહાયજ્ઞ આરંભ્યો અને પૂર્ણ કર્યો તે ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકર હતા. વૈદ્યસાહેબની જેમ ઠાકરસાહેબ શારદા સોસાયટીમાં જ રહેતા હતા. વૈદ્યસાહેબ વિદ્યાનગરથી આવ્યા પછી તરત એક વાર ઠાકરસાહેબ તેમને મળવા આવ્યા હતા અને પોતાનો પરિચય આપ્યો હતો. આ બેની મૈત્રી છોક સુધી ચાલુ રહી હતી. ધીરુભાઈએ હરિઓમ્ આશ્રમના દાનથી વિશ્વકોશની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી ત્યારે વૈદ્યસાહેબ ગુજરાત યુનિવર્સિટીના કુલપતિ હતા. વૈદ્યસાહેબે તેમને શરૂઆતમાં યુનિવર્સિટીના જ મુખ્ય ભવનમાં વિશાળ જગા આપી હતી.

* * *

અને પછી 1956ના મહાગુજરાત આંદોલને ગુજરાતને હચમચાવી નાખ્યું. પણ તે આંદોલનની પહેલાં ગુજરાતી સરકારી કોલેજોમાં શિક્ષકોની મોટે પાયે બદલીઓ થઈ. અંગ્રેજી સરકારે પોતાને સરળતા પડે તે રીતે ભારતને જુદાં જુદાં રાજ્યોમાં વહેંચ્યું હતું. પણ આઝાદી પછી દેશના સર્વાંગી વિકાસ માટે રાજ્યોની પુનઃ રચનાની જરૂર હતી. સંસદે ઠરાવ્યું હતું કે રાજ્યોની ઝડપી ઉન્નતિ માટે તેમની ભાષાવાર પુનઃરચના થાય તે હિતાવહ છે. અને એ કરવાના આદેશ સાથે તેની વિગતો નિશ્ચિત કરવા માટે ભાષાવાર રાજ્યરચના પંચની નિમણૂક થઈ હતી.

આ પંચનો અહેવાલ આવે તે પહેલાં જ રાજ્યસરકારોએ ભવિષ્યની તૈયારી કરવા માંડી. મુંબઈ રાજ્ય દ્વિભાષી હતું તેથી તેના ગુજરાતીભાષી તથા મરાઠી-ભાષી પ્રદેશોનાં અલગ અલગ રાજ્યો રચાશે તે નિશ્ચિત લાગતું હતું. માટે મુંબઈ સરકારે 1956ના જૂનથી ગુજરાતીભાષી પ્રદેશોમાં જે મરાઠીભાષી સરકારી નોકરો હતા(જેમાં અધ્યાપકો, પ્રાધ્યાપકો પણ આવી જાય) તેમની બદલી મરાઠીભાષી પ્રદેશોમાં કરવા માંડી, બીજી બાજુ મરાઠી- ભાષી પ્રદેશોમાં ગુજરાતી અધ્યાપકો ઓછા હતા એટલે ગુજરાતમાં કેટલાક જુનિયર અધ્યાપકોને બઢતી આપવામાં આવી. પરિણામે 1956-'57નું શૈક્ષણિક વર્ષ શરૂ થયું તેમાં ગુજરાત કોલેજના અધ્યાપકગણમાં ઘણું પરિવર્તન દેખાયું. આચાર્યપદે ભૂગોળ વિષયના સી. ડી. દેશપાંડે આવ્યા. પ્રા. ય. ગુ. નાયકની બદલી વિસનગર કોલેજના આચાર્ય તરીકે થઈ.

પણ તે વખતના મુંબઈ રાજ્યના મુખ્ય મંત્રી મોરારજીભાઈને મુંબઈ જેવું

મોટું રાજ્ય છોડીને ગુજરાત જેવા નાના રાજ્યના નેતા થવું કદાચ પસંદ નહોતું તેથી ગુજરાત કોંગ્રેસે છેલ્લી ઘડીએ મુંબઈ રાજ્યને જેમનું તેમ રાખવા (બલકે તેમાં વિદર્ભ વિસ્તાર ઉમેરવા) ઠરાવ્યું અને આમ દેશની અન્ય લગભગ તમામ મહત્વની ભાષાઓને પોતપોતાનાં રાજ્ય મળ્યાં પણ ગુજરાતી અને મરાઠીને ન મળ્યાં. મહારાષ્ટ્રમાં તો આ નવા નિર્ણયનો ઘોર વિરોધ થયો જ પણ મોરારજીભાઈ જે પ્રદેશના ‘સર્વોચ્ચ’ નેતા કહેવાતા હતા તે ગુજરાતમાં પણ મોટો વિરોધ થયો. અમદાવાદમાંથી તો કોંગ્રેસ સામે એટલો બધો વિરોધ થયો કે ત્યાર પછી લોકસભાની છ-સાત ચૂંટણીઓ થઈ તે તમામમાં કોંગ્રેસનો ઘોર પરાજય થયો.

8 ઓગસ્ટ, 1956ના રોજ અમદાવાદના ઘણા વિદ્યાર્થીઓ ભદ્રમાં કોંગ્રેસ હાઉસ સામે ‘અમને મહાગુજરાત જોઈએ’ એવી માગણી સાથે એકઠા થયા. અચાનક કોંગ્રેસ હાઉસના ઓટલા પરથી ગોળીઓ છૂટી અને ત્રણ વિદ્યાર્થીઓના જાન ગયા. સમાચાર ફેલાતાં જ કોલેજો અને શાળાઓ ટપોટપ બંધ થઈ ગઈ.

શહેરમાં વિરોધ એટલો બધો હતો કે ગોળીબાર કરવો પડ્યો અને તેમાં કેટલાયે યુવાનો શહીદ થયા. સામાન્ય જનતા પણ આવેશમાં આવી ગઈ. સામે પક્ષે મુખ્યમંત્રી મોરારજી દેસાઈએ મુંબઈથી જ ગમે તે ભોગે પ્રજાને શાંત કરવા પોલીસને સૂચના આપી. આથી જનતા વિરુદ્ધ પોલીસ એવી પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ. એ જ અરસામાં ગુજરાત કોલેજનો જ એક વિદ્યાર્થી 1942ની લડતમાં પોલીસની ગોળી ખાઈને શહીદ થયો હતો. એ વિનોદ કિનારીવાલાનો શહીદદિન આ જ અરસામાં આવ્યો. દર વર્ષે તેની ખાંભી આગળ કોલેજમાં વિદ્યાર્થીઓ તેને અંજલિ આપતા. આ વર્ષે આ વિધિ ખૂબ તણાવ હેઠળ થઈ. સૌને શાંત રાખવા માટે વૈદ-સાહેબ તથા અન્યોને ખૂબ શાંતિ અને શાણપણથી કામ લેવું પડ્યું.

* * *

1957નું દિવાળીનું વેકેશન પડ્યું ત્યારે હું મુંબઈમાં એમ.એસસી.નો અભ્યાસ કરતો હતો અને મારું કુટુંબ અમદાવાદ પાસે કલોલમાં હતું. હું મુંબઈથી કલોલ જવા ઊપડ્યો. સૌરાષ્ટ્ર મેઈલમાં આમ તો અમદાવાદના ઉતારુઓને બેસવાની છૂટ નહોતી પણ હું અમદાવાદથી ગાડી બદલીને આગળ જવાનો હતો તેથી મને છૂટ હતી. એટલે હું તે ગાડીના છેલ્લા અનારક્ષિત ડબ્બામાં બેઠો. મેં જોયું કે મારી બાજુમાં પૂનાની એન્જિનિયરિંગ કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા અને અમદાવાદ જતા કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ હતા. (તેઓ પણ ‘ઉપરથી’ આવીને અમદાવાદ જતા હતા એટલે તેમને પણ એ ડબ્બામાં બેસવાની છૂટ હતી.) તેમની વાતો પરથી મને ખબર પડી કે એ લોકો ગુજરાત કોલેજમાં જ ભણી ઇન્ટર પાસ થયા હતા એટલે મેં તેમને વૈદસાહેબ વિષે પૂછ્યું. તેમણે વૈદસાહેબની ખૂબ પ્રશંસા તો કરી જ પણ તેમાંના એકે પોતાનો એક અનુભવ વર્ણવ્યો. તે ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાંથી ઇન્ટર

પાસ થઈને પૂના યુનિવર્સિટીની કોલેજમાં ગયો હતો એટલે તેણે ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાંથી માઈગ્રેશન સર્ટિફિકેટ (પોતાની ગુજરાત કોલેજ પાસેથી) મેળવવું પડે. તેણે ગુજરાત કોલેજ પર અનેક પત્રો લખ્યા હોવા છતાં તેને તે મળતું નહોતું, અને એ માટે પૂનામાં દબાણ વધતું જતું હતું. આખરે તેણે વૈદ્યસાહેબને કાગળ લખ્યો. વૈદ્યસાહેબે તરત જ ઓફિસમાં જઈને તે મેળવ્યું અને પોતાને ખર્ચે પોતાની શુભેચ્છા સાથે મોકલ્યું.

* * *

એ જ અરસામાં વૈદ્યસાહેબ એક મોટી સાર્વજનિક મહત્વની પ્રવૃત્તિમાં પડ્યા હતા.

સમગ્ર માનવજાતના ઇતિહાસમાં એક સીમાચિહ્નરૂપ બનાવ ૩ ઓક્ટોબર, 1957ના રોજ બન્યો. તે દિવસે સોવિયેત યુનિયને વિશ્વનો સૌથી પહેલો કૃત્રિમ ઉપગ્રહ સ્પુતનિક અવકાશમાં તરતો મૂક્યો. આ બનાવે આખા વિશ્વના બધા જ લોકોમાં ઉત્તેજના અને સનસનાટી ફેલાવી દીધાં. અત્યાર સુધી કોઈ પણ પદાર્થને પૃથ્વી પરથી ફંગોળો તો તે કાયમ પૃથ્વી પર આવીને પાછો પડતો હતો, આ ઉપગ્રહ પહેલો એવો પદાર્થ હતો જે ફેંકાયા પછી પૃથ્વી પર પાછો ન પડ્યો પણ પૃથ્વીની પરિક્રમા કરવા માંડ્યો. વિજ્ઞાનની આ એક એવી સિદ્ધિ હતી કે જેણે ભારતની(બલ્કે વિશ્વની) દરેક વ્યક્તિને વિજ્ઞાનની શક્તિનો પરિચય કરાવ્યો.

આ પરિસ્થિતિનો લાભ લેવા માટે અમદાવાદના કેટલાક વૈજ્ઞાનિકો, ખાસ તો પંચાંગકાર અને ખગોળ વૈજ્ઞાનિક હરિહરભાઈ ભટ્ટ અને પી. સી. વૈદ્યસાહેબે એક ખૂબ વ્યસ્ત કાર્યક્રમ બનાવી કાઢ્યો. તેમણે અવકાશની આ સિદ્ધિ અને તેના ફલિતાર્થો સમજાવવા માટે પોળોમાં અને સોસાયટીઓમાં વ્યાખ્યાનો યોજ્યાં. સો-દોઢસો સાવ સામાન્ય નાગરિકો આગળ આ એક વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધિનું ભારે ભરખમ વૈજ્ઞાનિક પરિભાષા વાપર્યા વગર ચોક્કસ અને સચોટ વર્ણન કરવું એ વૈદ્યસાહેબ માટે તો સરળ હતું. આ બધાં વ્યાખ્યાનોથી એ સામાન્યજનોમાં ખૂબ પ્રસિદ્ધ થયા. આ પ્રવૃત્તિ દૈનિક સમાચારપત્રોમાં પણ ખૂબ ચમકી અને એમ થોડા જ દિવસોમાં વૈદ્યસાહેબનું નામ આખા શહેરમાં અને ગુજરાતમાં બધે ગુંજવા માંડ્યું. રેડિયો પર પણ તેમને બોલવા માટે આમંત્રણ મળ્યાં ને એમ વૈદ્યસાહેબ એક સાર્વજનિક નેતા બનવા માંડ્યા.

* * *

અમદાવાદ આવ્યા પછી પણ વૈદ્યસાહેબની સંશોધનપ્રક્રિયા તો ચાલુ જ હતી, તેમની પુત્રીઓ પણ હવે મોટી થઈ હતી. (14 વર્ષની કુમુદ, 7 વર્ષની સ્મિતા અને 4 વર્ષની દર્શના) એટલે તેમને પણ વાર્તાઓ કરવી, ગીતો શિખવાડવાં અને શાળાના લેસનમાં મદદ કરવી એ બધું પણ ચાલુ જ હતું.

વિદ્યાનગર છોડ્યું તે પહેલાં જ વૈદ્યસાહેબને પીએચ.ડી. ના માર્ગદર્શક તરીકેની માન્યતા મળી ગઈ હતી. બે વિદ્યાર્થીઓએ તેમના માર્ગદર્શન હેઠળ સંશોધન કરવાનું શરૂ કરી દીધું હતું. એક કનુભાઈ બી. શાહ હતા જેઓ અમદાવાદની એમ. જી. સાયન્સ ઇન્સ્ટિટ્યૂટમાં અધ્યાપક હતા અને બીજા ઇન્દુકુમાર પંડ્યા હતા. તેઓ થોડો સમય માટે વિદ્યાનગર હતા પણ પછીથી ગુજરાતની સરકારી ઇજનેરી કૉલેજમાં ગણિતના અધ્યાપક બન્યા હતા. આ બંને પોતાના શિક્ષણકાર્યની સાથે સાથે સંશોધન કરતા હતા એટલે પીએચ.ડી. તે તેમના માટે લાંબા ગાળાનો પ્રોજેક્ટ હતો.

* * *

ગુજરાત કૉલેજમાં તો સૌ અધ્યાપકોએ સ્નાતક કક્ષાનાં ચાર વર્ષના વિદ્યાર્થીઓને ભણાવવાનું હતું. અનુસ્નાતક કક્ષાએ ભણાવવાનું કામ યુનિવર્સિટીએ પોતાને હસ્તક રાખ્યું હતું પણ ગણિતમાં 1959ના અંત સુધી એ માટે કોઈ અધ્યાપકોની નિમણૂક કરી નહોતી. ગણિતના અનુસ્નાતક શિક્ષણ માટે યુનિવર્સિટીએ કેટલીક સંલગ્ન કૉલેજમાં અનુસ્નાતક કેન્દ્રો સ્થાપ્યાં હતાં. દરેક કેન્દ્રના એક નિયામક હતા જે સામાન્ય રીતે તે તે કૉલેજના ગણિત વિભાગના વડા રહેતા. આવાં કેન્દ્રો અમદાવાદમાં (ગુજરાત કૉલેજ ખાતે), રાજકોટમાં, ભાવનગરમાં તથા સૂરતમાં ચાલતાં હતાં. કેન્દ્રના નિયામક આજુબાજુની કૉલેજમાં અનુસ્નાતક માન્યતાપ્રાપ્ત શિક્ષકોને સપ્તાહે એક બે વ્યાખ્યાનો માટે બોલાવતા. આ કેન્દ્રોમાં સામાન્ય રીતે અનુસ્નાતક શિક્ષણ શનિવારે બપોરે તથા રવિવારે સવારે અપાતું.

વૈદ્યસાહેબ ગુજરાત કૉલેજમાં આવ્યા ત્યારે ગણિતવિભાગના વડા તરીકે જ આવ્યા એટલે અમદાવાદ અનુસ્નાતક ગણિત કેન્દ્રના વડા પણ એ જ બન્યા. સદભાગ્યે આ કેન્દ્રમાં જે અનુસ્નાતક માન્યતાપ્રાપ્ત અધ્યાપકો ભણાવવા આવતા તેમાંના ઘણાખરા તો અમદાવાદની જ બે કે ત્રણ કૉલેજો (ગુજરાત કૉલેજ અને એમ.જી. સાયન્સ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ તથા પછીથી ઝેવિયર્સ કૉલેજ)માંથી જ આવતા. એ સૌને સાહેબે વિનંતી કરી હતી કે અનુસ્નાતક શિક્ષણના કામમાં પણ કાળજી રાખે અને સામાન્ય રીતે કેટલીય વાર બનતું હતું તેમ એ કામને વેઠ ન ગણે. તેમની પ્રતિષ્ઠા પણ એવી હતી કે આટલી ટકોર બસ થઈ પડી અને અમદાવાદનું અનુસ્નાતક ગણિત કેન્દ્ર સુપેરે ચાલ્યું.

* * *

1956ના જૂનથી ગુજરાત કૉલેજના આચાર્ય ભૂગોળના સી. ડી. દેશપાંડે હતા એ તો આપણે કહી ગયા છીએ. તેમની અને વૈદ્યસાહેબની વચ્ચે મિત્રાચારીના સંબંધો તરત સ્થપાઈ ગયા.

1957માં ગુજરાત કૉલેજનું રેકટરપદ ખાલી પડ્યું. નિયમ પ્રમાણે તો પ્રિ-

પ્રિન્સિપાલ પછી વરીયતા ક્રમમાં જે પ્રાધ્યાપક સૌથી ઊંચે આવે તેમને જ રેક્ટર બનાવાય. પણ દેશપાંડેસાહેબે તો સરકાર પાસેથી પરવાનગી મેળવી વૈદ્યસાહેબને જ રેક્ટરબનાવ્યા.

રેક્ટર પદમાં જવાબદારી તો મોટી હતી જ, કારણ કે હોસ્ટેલના વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે તથા વિદ્યાર્થીગણ અને કર્મચારીગણ વચ્ચે વિખવાદો થતા જ રહેતા. મહારાજની રસોઈ વિશે પણ પારાવાર ફરિયાદો થતી. અને કોઈને નારાજ કર્યા વગર ફરિયાદોનું નિવારણ કરવાનું કામ સરળ નહોતું. બીજી બાજુ, રેક્ટરને રહેવા માટે એક મોટો બ્રિટિશ જમાનાનો વિક્ટોરિયન યુગના સ્થાપત્યકામવાળો બંગલો મળતો. એક જમાનામાં ગુજરાત કોલેજના અંગ્રેજ પ્રિન્સિપાલ શિરાઝ તેમાં રહેતા હતા. માટે તેને શિરાઝનો બંગલો કહેવામાં આવતો હતો. વૈદ્યસાહેબ કહેતા કે શિરાઝના બંગલાની ઓસરીનું ક્ષેત્રફળ પણ તેમના શારદા સોસાયટીના મકાનના ક્ષેત્રફળ કરતાં વધુ હતું !

1929માં જ્યોર્જ ફિન્ડલે શિરાઝ ગુજરાત કોલેજના પ્રિન્સિપાલ હતા. એ વખતે મહાત્મા ગાંધી અમદાવાદમાં જ રહી આઝાદીની ચળવળ ચલાવતા હતા. રાજકીય પરિસ્થિતિ દાંડીકૂચ તરફ આગેકૂચ કરી રહી હતી. ગુજરાત કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ પણ આઝાદીના રંગે રંગાયેલા હતા. શિરાઝ એવા વિદ્યાર્થીઓ સાથે કડક રીતે વર્તતા તેથી તેમની છાપ એક ખલનાયક તરીકેની થઈ ગઈ હતી.

શરૂઆતમાં તો વૈદ્યસાહેબ અને તેમનાં પત્નીને શિરાઝના વિશાળ બંગલામાં એકલા પડી જવાશે અને સાફસૂફીના મોટા પ્રશ્નો ઊભા થશે તેમ લાગતું હતું એટલે તેઓ એ બંગલામાં જવાનું ટાળતાં રહ્યાં.

પણ એક રવિવારે હોસ્ટેલમાં વિદ્યાર્થીઓ અને રસોઈયા વચ્ચે એટલો ભીષણ વિવાદ થયો (અને તે પણ સાવ ક્ષુલ્લક કારણથી) કે વૈદ્યસાહેબને સમજાયું કે તેમણે કેમ્પસ પર જ રહેવું જોઈએ. એટલે શારદા સોસાયટીનું પોતાનું ઘર ખાલી કરીને તેઓ શિરાઝના બંગલામાં રહેવા ગયા.

બીજી તરફ દેશપાંડેસાહેબની વિદ્યાય પછી વરીયતા ક્રમમાં વૈદ્યસાહેબથી ઉપર હતા તે પ્રાધ્યાપકોએ પણ માથું ઊંચક્યું. તેમણે હોસ્ટેલના રેક્ટરનું પદ ચુસ્તપણે વરીયતા ક્રમ પ્રમાણે જ આપવું જોઈએ તેવી રજૂઆત કરી. તે મંજૂર થઈ. એટલે વૈદ્યસાહેબે રેક્ટરનું પદ અને શિરાઝનો બંગલો ખાલી કર્યાં. તેમને કોલેજના કેમ્પસની પાછળ બ્રાહ્મણ મિત્ર મંડળ સોસાયટીમાં જ ઘર ભાડે મળી ગયું એટલે ત્યાં પહોંચી ગયા.

* * *

ય. ગુ. નાયકસાહેબ વિસનગર કોલેજમાં પ્રિન્સિપાલ હતા અને ત્યાંથી તેમની

બદલી ગુજરાત કૉલેજમાં થઈ હતી. તેમના સ્થાને વિસનગરમાં હજી કોઈ બદલી પામીને કે નવી નિમણૂક પામીને આવ્યું નહોતું. કૉલેજના વરીયતા ક્રમમાં સૌથી પહેલા આવતા પ્રાધ્યાપક જ આચાર્યનું કામ કરતા હતા.

1958ના ડિસેમ્બરના ઉત્તરાર્ધમાં વૈદ્યસાહેબ પર પૂનાથી કેળવણી નિયામકનો બદલીનો ઓર્ડર આવ્યો. તેમની બદલી વિસનગર કૉલેજમાં આચાર્ય તરીકે થઈ હતી.

આ બદલીની વાતથી વૈદ્યસાહેબના ઘરમાં તો શોકનું વાતાવરણ થઈ ગયું. મોટી ત્રણે પુત્રીઓ સી. એન. હાઈસ્કૂલમાં સરસ ગોઠવાઈ ગઈ હતી. ચોથી પુત્રી હિનાનો જન્મ તે જ સાલ સપ્ટેમ્બરમાં થયો હતો. કોઈને હવે અમદાવાદથી ખસવું ગમતું નહોતું.

વૈદ્યસાહેબ તો સમજતા જ હતા કે સરકારી નોકરી સ્વીકારી છે એટલે બદલીથી બચવાનો વિચાર જ અસ્થાને હતો. બીજી તરફ એ જાણતા હતા કે ગુજરાત યુનિવર્સિટી વિજ્ઞાનના વિષયોમાં પણ અનુસ્નાતક વિભાગો સ્થાપવાની તૈયારીમાં હતી અને ઘણો સંભવ હતો કે તેમાં વૈદ્યસાહેબને સ્થાન મળશે જ. તેથી સંભવતઃ આ તેમની પહેલી અને છેલ્લી બદલી હતી. તેઓ કદાચ વર્ષમાં જ અને નહિ તો બે વર્ષે તો જરૂર અમદાવાદ પાછા આવશે જ. આ સંજોગોમાં પુત્રીઓને સી. એન. હાઈસ્કૂલમાં જ રાખવી ઠીક લાગ્યું. તેથી તેમણે એવો નિર્ણય કર્યો કે તેઓ એકલા વિસનગર જશે અને બાકીનો પરિવાર અમદાવાદમાં જ રહેશે. દર શનિવારે સાંજે તેઓ પોતે અમદાવાદ આવશે અને સોમવારે સવારે વિસનગર જશે.

વૈદ્યસાહેબ ગુજરાત કૉલેજ છોડશે એ વિચારથી કૉલેજના બી.એસસી.ના ગણિતના વિદ્યાર્થીઓને પણ આઘાત લાગ્યો અને તેઓ પણ સત્યાગ્રહ કરવા તૈયાર થયા. વૈદ્યસાહેબે તેમને પણ સમજાવ્યા અને કહ્યું કે પોતે શનિ-રવિ અમદાવાદ આવવાના જ છે અને વિદ્યાર્થીઓની ઇચ્છા હશે તો તેઓ શનિવારે સાંજે તેમના વર્ગો લેશે.

વિસનગર

વિસનગર મૂળ તો વડોદરાના ગાયકવાડી રાજ્યનો ભાગ હતું. એ રાજ્યના અનેક છૂટાછવાયા ભાગો હતા. એક તો મુખ્ય વડોદરા અને તેની આસપાસનો વિસ્તાર (હાલનો વડોદરા જિલ્લો) હતો, બીજો દક્ષિણ ગુજરાતનો નવસારી વિસ્તાર, ત્રીજો પેટલાદ વિસ્તાર, ચોથો અમરેલી વિસ્તાર, પાંચમો ઓખા, દ્વારકા વગેરેને સમાવતો ઓખામંડળ વિસ્તાર અને છઠ્ઠો ઉત્તર ગુજરાતનો કડી, કલોલ, મહેસાણા, પાટણ તથા વિસનગરને સમાવતો વિસ્તાર.

પરંતુ આટલા મોટા રાજ્યમાં એક માત્ર કોલેજ વડોદરા શહેરમાં જ હતી. જોકે તે બરોડા કોલેજ ઉત્તમ કક્ષા અને પ્રતિષ્ઠા ધરાવતી હતી. 1939ના અરસામાં મહારાજા સયાજીરાવે સૂચના આપી કે વડોદરા રાજ્ય બહારના પોતાના દરેક પ્રાંતમાં કોલેજો માટે જમીન આપશે પણ બાકી બધું ખર્ચ સ્થાનિક સાધનોમાંથી ઊભું કરવાનું રહેશે. આ યોજના હેઠળ નવસારી અને પેટલાદમાં તો કોલેજો સ્થપાઈ પણ મહેસાણા પ્રાંતના એક દાતાએ તો એ જ શરતે દાન આપ્યું કે કોલેજ રાજ્ય જ બંધાવે અને તેનું સંચાલન પણ રાજ્ય જ કરે. આમ એ દાતાના નામ પરથી માણેકલાલ નાનચંદ (એમ. એન.) આર્ટ્સ એન્ડ સાયન્સ કોલેજ વિસનગરમાં બંધાઈ અને ચાલુ થઈ. એ કોલેજ વડોદરા રાજ્યની હતી માટે બરોડા કોલેજની સ્ટાઈલ પ્રમાણે બંધાઈ અને ચાલી. તમે કેમ્પસ પર જાઓ તો એક જ નહિ પણ અનેક મકાનો તમને દેખાય. દરેક વિભાગ માટે અલગ મકાન, સમૃદ્ધ પુસ્તકાલય, હોસ્ટેલના રેક્ટર, તેમ જ પ્રિન્સિપાલનું મોટું ક્વાર્ટર, રમતગમતનું મેદાન વગેરે.

1949માં વડોદરા રાજ્યનું મુંબઈ રાજ્યમાં વિલીનીકરણ થયું એટલે વિસનગરની કોલેજ મુંબઈ રાજ્યની કોલેજ થઈ અને એ રાજ્યની અન્ય કોલેજમાંથી બદલી પામીને કેટલાક વિદ્વાન પ્રાધ્યાપકો વિસનગરની કોલેજમાં આવ્યા. એક પ્રિન્સિપાલ તરીકે કર્ણાટક કોલેજ ધારવાડ(જે તે વખતે મુંબઈ રાજ્યમાં હતું)ના વિદ્વાન પ્રિન્સિપાલ વી. કે. ગોકાક(વિનાયક કૃષ્ણ ગોકાક) પણ વિસનગર આવ્યા હતા. આ ગોકાકસાહેબને જ્ઞાનપીઠનો એવોર્ડ પણ પછીથી મળ્યો હતો.

તો આવી એમ. એન. કોલેજમાં જાન્યુઆરી, 1959ના પહેલા સપ્તાહમાં પી. સી. વૈદસાહેબ આચાર્ય તરીકે જોડાયા.

શરૂઆતમાં જ તેમને એક વિશેષતા જાણવા મળી. વિસનગર તો નાનું શહેર હતું. મોટું શહેર તો મહેસાણા હતું. એટલે કોલેજના મોટાભાગના વિદ્યાર્થીઓ વિસનગરમાંથી નહિ પણ નજીકનાં ગામોથી દરરોજ ટ્રેનમાં આવતા. પરિણામે જે દિવસે ટ્રેન મોડી હોય તે દિવસે વર્ગો પણ મોડા શરૂ થાય !

એક બીજી અસર પણ થતી હતી જે વૈદસાહેબને 15મી ઓગસ્ટની તૈયારી વખતે ખબર પડી. તેમણે ઓગસ્ટ(1959)ના બીજા અઠવાડિયામાં વરિષ્ઠ પ્રાધ્યાપકોને બોલાવીને 15મીએ ધ્વજવંદનના કાર્યક્રમની યોજના અંગે વાત કરી. પ્રાધ્યાપકોએ જણાવ્યું કે આપણા મોટાભાગના વિદ્યાર્થીઓ તો બહારગામ રહે છે એટલે એ કોઈ તો ધ્વજવંદન માટે આવતા નથી એટલે વિદ્યાર્થીઓની હાજરી નહિવત્ જ હોય છે. માટે અહીં માત્ર ધ્વજવંદનની ઔપચારિક વિધિ જ થાય છે. વૈદસાહેબને આ ઠીક ન લાગ્યું.

બીજે દિવસે વૈદસાહેબ બીજા પિરિયડ દરમિયાન કોલેજના એક પછી એક દરેક વર્ગમાં ગયા, તે વર્ગના વ્યાખ્યાતાની પરવાનગીથી તેમણે વિદ્યાર્થીઓને સંબોધ્યા. તેમણે કહ્યું કે ‘આપણે જ્યારે લગ્ન કરીએ છીએ (ઉત્તર ગુજરાતમાં તો બહુ નાની ઉંમરે લગ્ન થઈ જતાં હતાં) ત્યારે આપણે જે વિધિઓ કરીએ છીએ તેમાં ઘણી વાર સમાજ નથી પડતી તો પણ સમાજ પ્રત્યેનું ઋણ સમજીને આપણે એ વિધિઓ કરીએ છીએ. જેમ સમાજ પ્રત્યેનું તેમ રાષ્ટ્ર પ્રત્યેનું પણ આપણું ઋણ છે અને તે પણ આપણે અદા કરવું જોઈએ. પંદરમી ઓગસ્ટે રાષ્ટ્રધ્વજને વંદન કરવું એ આવું એક ઋણ છે. અનુકૂળ સમય નક્કી કરવા માટે આજે સાંજે બધા વર્ગ-પ્રતિનિધિઓની સભા મળશે.’ એ સભા મળી અને એમાં નક્કી થયું કે દૂરના અંતરથી આવતા વિદ્યાર્થીઓની હાજરી માટે આગ્રહ ન રાખવો પણ બાકી સૌ ધ્વજવંદન માટે 15મીએ સવારે આવે જ. વળી સૌને આવતા જવા માટે બસ મળી રહે તેવો સમય સવારના પોણાસાતનો રાખવો.

એટલે તે વર્ષે પહેલી વાર 15મી ઓગસ્ટના ધ્વજવંદનમાં 300 વિદ્યાર્થીઓ હાજર રહ્યા.

પોતાના સિદ્ધાંતોને અમલમાં મૂકવાનો એક અન્ય પ્રયોગ પણ તેમણે કર્યો હતો એ પણ જાણવા જેવો છે.

એ અરસામાં ગુજરાત યુનિવર્સિટી સાથે જોડાયેલી દરેક કૉલેજમાં પ્રથમ વર્ષમાં દાખલ થયેલા દરેક વિદ્યાર્થીની દાકતરી તપાસ કરાવવાનો એક નિયમ હતો. એ પ્રમાણે 1959માં નવા દાખલ થયેલા દરેક વિદ્યાર્થીની દાકતરી તપાસનો વિગતવાર કાર્યક્રમ વૈદ્યસાહેબે નજીકની સરકારી હોસ્પિટલના વડા ડૉક્ટર સાથે મળીને ઘડી કાઢ્યો.

એક સાથે સાત વિદ્યાર્થીઓ દરરોજ હોસ્પિટલ જાય અને તેમની દાકતરી તપાસ થાય. પણ એક દિવસે ડૉક્ટરની ફરિયાદ આવી કે તે દિવસે દાકતરી તપાસ માટે ગયેલા વિદ્યાર્થીઓમાંના કોઈકે હોસ્પિટલમાં નર્સિંગ સ્કૂલ હતી તેના એક ખાલી વર્ગમાં જઈ પાટિયાં પર બીભત્સ લખાણ લખ્યું હતું. વૈદ્યસાહેબે પોતે તપાસ કરી યોગ્ય પગલાં લેશે તેની ખાતરી આપી.

પછી વૈદ્યસાહેબે તે દિવસે ક્યા ક્યા સાત વિદ્યાર્થીઓ ગયા હતા તેની તપાસ કરી એ સાતેને પોતાની ઑફિસમાં બોલાવ્યા. તેમણે આ વિદ્યાર્થીઓને હોસ્પિટલમાં જે બન્યું તેની વાત કરી અને ઉમેર્યું કે મારું કામ સજા કરવાનું નથી પણ તમે ફરીથી આવું ન કરો તે નિશ્ચિત કરવાનું છે. એટલે કોણે પેલું લખાણ લખ્યું છે એ મને કહો. કોઈ કબૂલાત કરવા તૈયાર ન થયું. તેમણે ફરી કહ્યું, ‘જેણે આ કામ કર્યું છે તેને સજા કરવાનું મારું કામ નથી, પણ તે ભવિષ્યમાં આવું ન કરે એ નિશ્ચિત કરવાનું જ મારું કામ છે.’ પણ કોઈ બોલ્યું નહિ.

વૈદ્યસાહેબે કોઈ પૂર્વવિચાર વગર જ જાહેર કર્યું કે જ્યાં સુધી એ વિદ્યાર્થી મારી પાસે આવીને કબૂલાત નહિ કરે ત્યાં સુધી હું ઉપવાસ રાખીશ.

આવો આત્યંતિક નિર્ણય તેમણે એક જ પળમાં લઈ લીધો હતો પણ તેઓ તેને વળગી રહેવા કૃતનિશ્ચયી હતા. આ સાતમાંના કેટલાક વિદ્યાર્થીઓએ સાહેબના આ નિર્ણયને કૉલેજમાં પ્રસિદ્ધિ આપી દીધી. કૉલેજમાં ખળભળાટ મચી ગયો. તેમનો પ્યૂન નાનજી પોતાને ખરે સાહેબ માટે કેળાં લઈ આવ્યો. તેને એમ કે ઉપવાસમાં ફરાળ તો કરાય ને ? સાહેબે તેને સમજાવ્યું કે આ ઉપવાસ એવા છે કે જેમાં ફરાળ પણ ન લેવાય.

ઉપવાસને ત્રીજે દિવસે પેલા સાતમાંનો એક છોકરો સાહેબ પોતાની ઑફિસમાં એકલા હતા ત્યારે આવ્યો, સાહેબની સામે ઊભો રહ્યો અને રડી પડ્યો. સાહેબ તેની પાસે ગયા, પાણી પીવા આપ્યું અને કહ્યું કે હવે ફરી કદી આવું ન થાય એ માટે મન મજબૂત રાખજે.

1959ના જૂનમાં કૉલેજ પ્રવેશ વખતે એક વિદ્યાર્થી બે દિવસ મોડો પડ્યો.

નિયમ મુજબ તો હવે તેને પ્રવેશ ન જ મળે. પણ તેની સાથે વાત કરતાં તેના મોડા પડવાનું કારણ વૈદ્યસાહેબને તદ્દન વાજબી લાગ્યું. ‘સાહેબ, આ વખતે ખેતરે ખાતર પહોંચાડવામાં મોડા પડ્યા હતા અને ચોમાસું માથે આવે તે પહેલાં તો ખાતર ખેતરમાં પૂરી જ દેવું જોઈએ.’ ત્રણ દિવસ ખાતરનાં ગાડાં ભરવામાં ગયા તેથી મોડું થયું હતું. આવા બે ત્રણ પ્રસંગો પછી સાહેબને થયું કે કોલેજના નિયમોને ચુસ્તપણે લાગુ કરવા તેના કરતાં તો કોલેજની અને વિદ્યાર્થીઓની સામાન્ય પરિસ્થિતિ લક્ષમાં રાખીને જ નિયમો ઘડવા અને નિયમપાલનમાં પણ લવચિકતાને સકારણ પ્રવેશવા દેવી.

વૈદ્યસાહેબ વિસનગરમાં હતા ત્યારે બી.એસસી.ના અંતિમ વર્ષમાં જેમણે મુખ્ય વિષય (આમ તો એકમાત્ર વિષય) ગણિત લીધો હોય તેવા આઠ વિદ્યાર્થીઓ હતા. તેમાં ભવિષ્યમાં જેઓ પીએચ.ડી. થયા તેવા ડૉ. લીલાભાઈ કે. પટેલ અને ડૉ. માધાભાઈ પટેલ પણ હતા. ડૉ. લીલાભાઈએ તો અમદાવાદમાં જ વૈદ્યસાહેબના માર્ગદર્શનમાં જ પીએચ.ડી. કર્યું અને સાપેક્ષતાવાદમાં ત્યાર પછી પણ ખૂબ મહત્વનું સંશોધન કર્યું.

એક દિવસે છાપામાં વૈદ્યસાહેબે ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં અનુસ્નાતક ભવનોની પંદર-વીસ ખાલી જગ્યાઓ ભરવા માટેની જાહેરખબર જોઈ. તેમાં અનુસ્નાતક ગણિતવિભાગ માટે એક પ્રાધ્યાપક અને એક રીડરની જગ્યાઓ પણ હતી. સરકારી કર્મચારીએ સરકાર બહારની કોઈ નોકરી માટે અરજી કરવી હોય તો તે અરજી પોતે જ સરકારી વિભાગના કર્મચારી હોય તેના વરિષ્ઠ અધિકારી દ્વારા જ મોકલી શકે. એટલે વૈદ્યસાહેબે પોતાની અરજી પૂનામાં આવેલ શિક્ષણનિયામક પર મોકલી તથા તેમને વિનંતી કરી કે આ અરજી ગુજરાત યુનિવર્સિટીને મોકલી આપશો.

અને પૂનાની ઓફિસે એ અરજી ગુજરાત યુનિવર્સિટીને મોકલી પણ આપી. જોકે મોડેથી જાણવા મળ્યું કે ગુજરાત યુનિવર્સિટીના અનુસ્નાતક વિભાગોમાં એટલી બધી જગ્યાઓની જાહેરખબર આવી હતી કે તે માટેની ખૂબ બધી અરજીઓ પૂના પહોંચી (પણ તે પહેલાં વૈદ્યસાહેબની અરજી તો ફોરવર્ડ કરાઈ ચૂકી હતી) કે શિક્ષણ નિયામકને ભય પેટો કે બધી અરજીઓ ફોરવર્ડ કરીશું તો સરકારી કોલેજમાંની તમામ પ્રતિભાઓ યુનિવર્સિટીમાં જતી રહેશે એટલે વૈદ્યસાહેબે જે દિવસે જાહેરખબર આવી તે દિવસે પોતાની અરજી પૂના મોકલી આપી એ ખૂબ ડહાપણનું કામ કર્યું હતું.

ગુજરાત યુનિવર્સિટીએ ગણિત વિષયના પ્રાધ્યાપક માટે ઇન્ટરવ્યૂ ગોઠવ્યા તેમાં વૈદ્યસાહેબની પસંદગી થઈ ગઈ તેથી વૈદ્યસાહેબે શિક્ષણ નિયામકને પોતાનું રાજીનામું મોકલી આપ્યું.

વિસનગર કોલેજમાં તેમ જ ગામમાં જેમ જેમ સમાચાર ફેલાતા ગયા કે વૈદ્યસાહેબ પ્રિન્સિપાલપદ્મ છોડીને અમદાવાદમાં પ્રોફેસર બનવા જાય છે, તેમ તેમ લોકો પૂછવા લાગ્યા કે આ તે કેવો માણસ છે કે જે પ્રિન્સિપાલપદ્મ છોડીને સાદો પ્રોફેસર બનવા જાય છે? સામાન્ય રીતે બધા એમ જ માને કે કોલેજમાં તો ઘણા બધા ‘પ્રોફેસર’ હોય પણ પ્રિન્સિપાલ એ સૌનો વડો હોય. પણ આ સાહેબ પ્રોફેસરનું વડપણ છોડીને સાદો પ્રોફેસર બનવા કેમ જાય છે ? હકીકત તો એ છે કે સામાન્ય રીતે કોલેજોમાં પ્રોફેસર હોતા જ નથી, બધા લેક્ચરર જ હોય છે અને તેમનો વડો પ્રિન્સિપાલ હોય છે. પ્રોફેસર એટલે તો એવો માણસ કે જેને પોતાના વિષયનું ઊંડું જ્ઞાન હોય, જેણે તે વિષયમાં મૂળગામી સંશોધન કર્યું હોય અને જે ખરો વિદ્વાન હોય. વૈદ્યસાહેબને જે પ્રોફેસરપદ મળ્યું હતું તે આવાં કારણોને લીધે.

અરજી ફોરવર્ડ થઈ ગઈ એટલે હવે સાહેબ નવા અનુસ્નાતક ગણિત વિભાગ વિશે વિગતે વિચારવા માંડ્યા. તેમના મનમાં તે વિભાગની કામગીરી માટેની એક રૂપરેખા તૈયાર જ હતી અને તે ઇચ્છતા હતા કે એ રૂપરેખાને અમલમાં મૂકવામાં મદદરૂપ થાય તેવા સાથીઓ તેમને મળે તો સારું. તેથી હવે તેમનું ધ્યાન જે રીડરના પદ માટેની જાહેરાત થઈ હતી તે પર ચોંટ્યું. તેમને એવી વ્યક્તિની તલાશ હતી કે જે તેમને ગણિત વિભાગના વિષયમાં અને ભવિષ્યની યોજનાઓમાં ખૂબ કામ લાગે અને જે પસંદગી સમિતિના ગણિત ન જાણતા તેમજ ગણિતના નિષ્ણાત સભ્યો પર સારી છાપ પાડી શકે. વૈદ્યસાહેબ તો અત્યાર સુધીમાં ગણિતની અનેક વ્યક્તિઓને મળ્યા હતા પણ તેમાંથી આખરે તેમની નજર સૂરતની એમ.ટી.બી.કોલેજમાં તેમના ત્રણ વર્ષ સુધી સાથી રહેલા અધ્યાપક હિંમતલાલ નરભેરામ રાવળ પર જઈને અટકી.

હિં. ન. રાવળ મૂળ હળવદના વતની, અત્યંત શાંત પ્રકૃતિના, નિર્મળ ચરિત્રના પણ અન્યાય હરગિજ ન સાંખી શકે તેવા સ્વભાવના અને ગણિતના અડંગ અભ્યાસી હતા. તેમણે ગણિત વિષયમાં મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાં પ્રથમ નંબરે એમ.એ.ની પરીક્ષા 1944માં પાસ કરી હતી અને ચાન્સેલરનો મેડલ પ્રાપ્ત કર્યો હતો. (ચાન્સેલરનો મેડલ દર વર્ષે વારાફરતી જુદા જુદા વિષયમાં પ્રથમ આવનારને મળતો હતો. 1944માં ગણિતનો વારો હતો એટલે તેમાં પ્રથમ આવનાર રાવળસાહેબને તે મળ્યો હતો.) આચાર્ય એન. એમ. શાહે 1944માં રાવળસાહેબને પોતાની એમ.ટી.બી. કોલેજમાં રાખી લીધા હતા. વૈદ્યસાહેબે જોયું હતું કે કોલેજની લાઇબ્રેરીનાં ગણિતનાં તમામ મહત્વના પુસ્તકો રાવળસાહેબની નજર હેઠળથી પસાર થઈ ગયાં હતાં અને એમાં આધુનિક ગણિતનાં પુસ્તકો પણ હતાં. એટલે જ્યારે ડો. ભાભાએ વૈદ્યસાહેબને આધુનિક ગણિતનાં બે પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરવાની સલાહ આપી ત્યારે એ પુસ્તકના અભ્યાસમાં રાવળસાહેબે પણ તેમનો સાથ પુરાવ્યો હતો.

આ બધાંને કારણે 1959માં વૈદ્યસાહેબને લાગ્યું કે જો પોતાની સાથે નવા ગણિત-વિભાગમાં રાવળસાહેબની પણ નિમણૂક થાય તો તેમનું પોતાનું આગળનું કાર્ય સરળ થઈ જાય.

1959માં રાવળસાહેબ મુંબઈની સિદ્ધાર્થ કોલેજમાં પ્રાધ્યાપક હતા(હું પોતે પણ એ વખતે મુંબઈની જ એક અન્ય કોલેજમાં અધ્યાપક હતો અને હું જાણતો હતો કે મુંબઈની પંદર-વીસ કોલેજમાં મળીને ગણિતના બધા અધ્યાપકોમાં રાવળ-સાહેબ અને હું અમે બે જ ગુજરાતીઓ હતા.)

વૈદ્યસાહેબે રાવળસાહેબને પત્ર લખી ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં રીડરના પદ માટે અરજી કરવા સલાહ આપી.

રાવળસાહેબે અરજી કરી પણ ખરી.

બંને પદ માટેના ઇન્ટરવ્યૂ જુલાઈ, 1959માં થયા. સમિતિમાં ગણિતના નિષ્ણાતો તરીકે વૈદ્યસાહેબના બે ગુરુઓ જ હતા. એક પ્રા. એન. આર. ત્રિવેદી અને બીજા પ્રા. વી. વી. નારણિકર. પ્રાધ્યાપક પદ માટે બે ઉમેદવારો હતા - એક તો વૈદ્યસાહેબ અને બીજા ડાહ્યાભાઈ પટેલ.

ડાહ્યાભાઈ મોતીલાલ પટેલ (જન્મ 1905) ગુજરાત કોલેજના ખૂબ તેજસ્વી વિદ્યાર્થી હતા અને ત્યાંથી બહુ ઉજ્જવળ દેખાવ સાથે 1925 માં બી.એ. થયા હતા. પછી તેઓ લંડન ગયા અને ત્યાં ફરી લંડન યુનિવર્સિટીની બી.એ.ની ડિગ્રી મેળવી. પાછા આવ્યા ત્યારે લંડનની ડિગ્રીને આધારે તેમને ગુજરાત કોલેજમાં અધ્યાપકપદ મળ્યું. તેઓ ગુજરાત કોલેજમાં 1943 સુધી રહ્યા. દરમિયાનમાં 1930ના દાયકામાં ગુજરાત કોલેજના પ્રિન્સિપાલ તરીકે શિરાઝ હતા (આપણે તેમને મળી ચૂક્યા છીએ. રેક્ટરનો બંગલો શિરાઝનો બંગલો કહેવાતો હતો) શિરાઝ અર્થશાસ્ત્રી હતા અને અર્થશાસ્ત્રમાં ગાણિતિક રીતોનો ઉપયોગ કરી સંશોધન કરતા હતા. તેમના આ સંશોધનમાં તેઓ પટેલસાહેબની સલાહ અને મદદ લેતા.

વૈદ્યસાહેબ નવેમ્બર, 1959માં ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં પ્રાધ્યાપક બન્યા પછી તેમણે નડિયાદની જે. જે. કોલેજના પ્રા. દર્શનસિંઘની પોતાના વિભાગમાં લેક્ચરર તરીકે પસંદગી કરી. એક ઉત્તમ માનવી અને સરસ ગણિતજ્ઞ તથા રમતગમતના શોખીન દર્શનસિંઘસાહેબ ગણિતવિભાગ માટે એક અસ્કામત બની રહ્યા.

અનુસ્નાતક અભ્યાસક્રમ

1960-'61માં વૈદ્યસાહેબે પોતાના ગણિતવિભાગના સાથીઓ, રાવસાહેબ તથા કેટલાક આધુનિક ગણિતશાસ્ત્રીઓ સાથે મસલતો કરીને કે પત્રવ્યવહાર કરીને ગણિતમાં એમ.એસસી.ના અભ્યાસક્રમને સૌપ્રથમ આધુનિક બનાવવાનું ઠરાવ્યું. આ કક્ષાથી જ અભ્યાસક્રમ સુધારવાની શરૂઆત કરવાનાં કારણો લગભગ સ્વયંસ્પષ્ટ હતાં. આ કક્ષાએ ગણિત શીખવનારાઓની સંખ્યા (ગુજરાત યુનિવર્સિટી વિસ્તારમાં) સૌથી ઓછી હતી, આ કક્ષાનું શિક્ષણ યુનિવર્સિટી વિસ્તારમાં માત્ર ચાર-પાંચ કેન્દ્રોમાં જ અપાતું હતું. એટલે જે શિક્ષકોને તાલીમ આપવાની હતી તેમની સંખ્યા પ્રમાણમાં નાની હતી.

પહેલાં તો યુનિવર્સિટી તથા બહારની યુનિવર્સિટીના નિષ્ણાતો પાસે નવો અભ્યાસક્રમ તૈયાર કરાવ્યો અને તે 1962-'63ના શૈક્ષણિક વર્ષથી અમલમાં આવે તેવી જોગવાઈ કરી. આ નવો અભ્યાસક્રમ ગણ સિદ્ધાંત પર આધારિત હતો. કલન અને વિશ્લેષણમાં સંગીનતા (કોઈ પ્રકારની ઢીલ વગરની સજ્જડ સાબિતીઓ) દાખલ કરી, બીજગણિતનાં જૂનાં અંગો ત્યાગી સમૂહ, મંડળ, ક્ષેત્ર તથા ગાલ્વાશાસ્ત્ર દાખલ કર્યાં, ટોપોલોજી નવી દાખલ કરી અને એમાં માતબર ફેરફારો કર્યાં. નવા ગણિતની પરિભાષા જ જુદી હતી. અત્યાર સુધી એવું હતું કે ગણિત એટલે એવો વિષય કે જેમાં સંખ્યાઓ, સરવાળા, બાદબાકી, સમીકરણો, અવયવો, ત્રિકોણો, મહત્તમ મૂલ્યો અને એવું બધું આવે. જ્યારે હવે આધુનિક ગણિતમાં વાસ્તવિક સંખ્યાઓ અને સંકર સંખ્યાઓ, સમૂહો, મંડળો અને ક્ષેત્રો, સદિશાવકાશ, સંકર વિધેયોનાં સંકલન ને એવું બધું ઘણું આવે. પણ મૂળ વાત એ કે 'ગણિત ચોક્કસ વિષય છે' એમ તો બધા પહેલેથી માનતા આવ્યા

હતા પણ એ ખરેખર કેટલો 'ચોક્કસ' છે તેનો ખ્યાલ તો નવા ગણિતથી જ આવ્યો. 'જો 4ને 0 વડે ભાગીએ તો શું આવે?' એ પ્રશ્નનો જવાબ જૂનું ગણિત ભણેલા 'અનંતી' કહેશે પણ નવું ગણિત ભણેલા કહેશે કે '4ને 0 વડે ભાગી જ ન શકાય.' 'અનંતી' નો ખ્યાલ જૂના ગણિતમાં હતો પણ તે અસ્પષ્ટ અને કદાચ ખોટો હતો. નવા ગણિતમાં એ દીવા જેવો સ્પષ્ટ થયો.

છેલ્લાં બેત્રણ વર્ષથી ભારતના કોલેજ શિક્ષકોને નવા ગણિતથી પરિચિત કરાવવાના પ્રયત્નો શરૂ થયા હતા. દિલ્હી યુનિવર્સિટીમાં પ્રિન્સિપાલ શાંતિનારાયણ તથા જી. એન. કપૂર દર ઉનાળામાં સૌ માટે નવા ગણિતના વર્ગો ચલાવતા. આ માટે તેમને કોઈ આર્થિક સહાય જેવું મળતું નહીં અને ભાગ લેનારાઓને પોતાને ખર્ચે દિલ્હી જવું પડતું અને પોતાને ખર્ચે ત્યાં કોલેજની હોસ્ટેલમાં રહેવાનું રહેતું. છતાં બેત્રણ વર્ષ આ કાર્યક્રમ ચાલ્યો પણ કદાચ ગુજરાતમાંથી કોઈ ત્યાં ગયું નહોતું.

વૈદ્યસાહેબે મે, 1961માં પંદર દિવસ માટે નવા ગણિતની એક ગ્રીષ્મશાળા યોજવા વિચાર્યું. ગુજરાત યુનિવર્સિટીના તત્કાલીન કુલપતિ લાલભાઈ ર. દેસાઈ-સાહેબે તે માટેના પૂર્ણ ખર્ચની મંજૂરી આપી. ગુજરાત યુનિવર્સિટીએ અનુસ્નાતક ગણિત શિક્ષણ માટે જેમને માન્યતા આપી હોય તેવા સૌ કોલેજ શિક્ષકો આ ગ્રીષ્મશાળામાં યુનિવર્સિટીને ખર્ચે ભાગ લેવાના હતા. હવે આ ગ્રીષ્મશાળામાં નવું ગણિત શીખવશે કોણ એ પ્રશ્ન રહ્યો.

રાવળસાહેબ પોતાનો સમય નવું ગણિત વાંચવામાં ગાળતા એટલે તેમણે મૅટ્રિક અવકાશ પર વ્યાખ્યાન આપવાનું સ્વીકાર્યું. એ વખતે અમદાવાદની ઝેવિયર્સ કોલેજમાં ફાઇર સી. જી. વાલેસ ગણિતના પ્રાધ્યાપક હતા. તે મદ્રાસ (ચેન્નાઈ) ની ઝેવિયર્સ કોલેજમાંથી નવું ગણિત ભણેલા હતા. એટલે તેમણે આધુનિક બીજ-ગણિત વિશે બોલવાનું સ્વીકાર્યું. પણ મૂળ મુશ્કેલી તો નવા ગાણિતિક વિશ્લેષણ વિશેની હતી. સદભાગ્યે તે સમયે વડોદરા યુનિવર્સિટીમાં પ્રા. ઉદિત નારાયણ(યુ. એન.) સિંઘ હતા. તેઓ મૂળ અલ્લાહાબાદ અને અલીગઢના પણ છેવટે પેરિસમાં તેમણે વિશ્લેષણમાં પીએચ.ડી. કર્યું હતું. વૈદ્યસાહેબે સિંઘસાહેબને પંદર દિવસ માટે તેમની સેવાઓ આપવા વિનંતી કરી. સદભાગ્યે સિંઘસાહેબે તે સ્વીકારી.

આ ગ્રીષ્મશાળા 15મે થી 30મે (1961)ના રોજ ગુજરાત કોલેજમાં યોજાઈ. તેમાં ગુજરાત યુનિવર્સિટી વિસ્તારના અનુસ્નાતક કક્ષાના માન્ય તમામ શિક્ષકોએ ભાગ લીધો. તે બધા નવસારીથી માંડીને જામનગર અને ભુજથી આવ્યા હતા. આ ઉપરાંત અમે ત્રણ અધ્યાપકો વલ્લભવિદ્યાનગરથી આવ્યા હતા. હું તે વખતે વલ્લભવિદ્યાનગરની યુનિવર્સિટીમાં અધ્યાપક હતો અને ત્યાં પણ 1961થી નવા ગણિતનો અભ્યાસક્રમ અમલી થવાનો હતો. મારી સાથે મારા સાથી વી. બી. બુચ પણ આવ્યા હતા અને વલ્લભવિદ્યાનગરની વી.પી.કોલેજના ગણિતના અધ્યાપક

(અને અમારા મિત્ર) મહાવીરભાઈ વસાવડા પણ અમારી સાથે આવ્યા હતા. અમે ગુજરાત યુનિવર્સિટીના નહોતા તેથી અમારે સ્વખર્ચે આવવા-જવાનું તથા જમવાનું હતું. રહેવાની વ્યવસ્થા વિનામૂલ્યે થવાની હતી.

અમે સૌ ગુજરાત કૉલજમાં સાથે જ રહેતા, જમતા અને ચર્ચાઓ કરતા રહેતા. યુ. એન. સિંઘસાહેબ પણ (સહકુટુંબ) ત્યાં જ રહેતા.

ગ્રીષ્મશાળામાં સમય ઓછો હતો અને કામ ઘણું કરવાનું હતું. ભાગ લેનારમાં પ્રૌઢ વયના પ્રા. એ. આર. રાવ(જે ત્યારે ગુજરાત કૉલેજમાં હતા) 53 વર્ષના, અન્ય વરિષ્ઠ પ્રાધ્યાપકો જે સૂરત, નવસારી, રાજકોટ, ભાવનગર વગેરે સ્થળેથી આવ્યા હતા અને અમે ત્રણ જુવાનિયા હતા (અમારી ઉંમર 25-26 વર્ષની હતી). કાર્યક્રમમાં દોઢ દોઢ કલાકનાં ત્રણ મુખ્ય વ્યાખ્યાનો હતાં (રાવળસાહેબ, ફાધર વાલેસ અને યુ. એન. સિંઘસાહેબ) અને છોલ્લે એક હળવું વ્યાખ્યાન રહેતું. આ હળવું વ્યાખ્યાન ઘણી વાર અમારામાંથી કોઈ આપતું અથવા વૈદ્યસાહેબ કોઈ એવા નાગરિકને શોધી લાવતા જે ગણિતના સ્નાતક થયા હોય. પણ પછી શિક્ષક કે અધ્યાપક થવાને બદલે કોઈ અન્ય ક્ષેત્રમાં ગયા હોય. આવી વ્યક્તિઓ પોતાના ક્ષેત્રમાં પોતાની ગણિતની તાલીમ તેમને કેવી રીતે કામ લાગી તેની વાત કરતા. અમારામાંથી જે વ્યાખ્યાનો થયાં હતાં તે પૈકી રાવસાહેબનું વ્યાખ્યાન સૌને ખૂબ ગમી ગયું હતું. તેમણે બૂલીય બીજગણિતને ખૂબ લોકભોગ્ય સ્વરૂપમાં રજૂ કર્યું હતું. આ કદાચ અમદાવાદ માટે રાવસાહેબનો પહેલો પરિચય હતો. પછી તો રાવસાહેબ અમદાવાદના સૌથી વધુ માનીતા લોકવૈજ્ઞાનિક બની ગયા હતા.

જોગાનુજોગ ગ્રીષ્મશાળા પૂરી થયા પછી બે જ મહિનામાં મેં ગુજરાત છોડી દીધું અને પછી છોક પાંચ વર્ષે હું ગુજરાતમાં પાછો આવ્યો. વળી આ પાંચમાનાં ત્રણ વર્ષ તો હું અમેરિકા હતો. એટલે ગુજરાતમાં અનુસ્નાતક ગણિત શિક્ષણ પર પેલી ગ્રીષ્મશાળાનો તાત્કાલિક પ્રભાવ કેવો પડ્યો હશે તેની મને જાણ થઈ નહીં. પણ નવા અભ્યાસક્રમની શરૂઆત તો થઈ જ ગઈ હતી. ગુજરાત યુનિવર્સિટીના અનુસ્નાતક ગણિતવિભાગમાં તો સદભાગ્યે ખૂબ નિપુણ અધ્યાપકો હતા એટલે ત્યાં તો નવો અભ્યાસક્રમ બરાબર ચાલતો જ હશે.

* * *

અમદાવાદ પાછા આવ્યા પછી વૈદ્યસાહેબની પ્રિય સવારી સાઈકલ ફરી શરૂ થઈ ગઈ હતી.

હવે તેમણે શારદા સોસાયટી પાસે જ આકાર લઈ રહેલી નવી શારદાનગર સોસાયટીમાં 700 વારનો પ્લોટ નોંધાવ્યો હતો, તેના એક અડધા ભાગમાં મકાનનું બાંધકામ પણ ચાલુ થઈ ગયું હતું. તેમના મોટા ભાઈ મધુભાઈ હતા તો કલોલ પણ

તેમણે તો મુંબઈની જુહુસ્કીમમાં હાટકેશ સોસાયટીમાં એવો જ મોટો પ્લોટ લઈ તેમાં મકાન બંધાવ્યું હતું. બંને ભાઈઓને આ રીતે જીવનમાં પહેલી વાર 1961'62માં ઘરનાં ઘર મળ્યાં હતાં. આ લાભ તેમના પિતા કે દાદાને કદી નહોતો મળ્યો.

સુગણિતમ્

વૈદ્યસાહેબ 1955થી ઈન્ડિયન મેથેમેટિકલ સોસાયટીનાં વાર્ષિક અધિવેશનોમાં જતા અને પોતાનું સંશોધન રજૂ કરતા. હવે તે પોતાના સંશોધનના વિદ્યાર્થીઓને પણ લઈ જવા માંડ્યા અને તેમને પોતાનું સંશોધન રજૂ કરવા પ્રેર્યા. આ ઈ. મે. સો.નાં અધિવેશન દર વર્ષે મળતાં અને એવાં 25 અધિવેશનો દેશના જુદા જુદા ભાગોમાં મળી ચૂક્યાં હતાં પણ ગુજરાતમાં એક પણ અધિવેશન મળ્યું નહોતું. વૈદ્યસાહેબે 1961નું 27મું અધિવેશન અમદાવાદ બોલાવવા વિચાર્યું. કુલપતિએ બધી મદદની ખાતરી આપી. 1960માં 26મું અધિવેશન પંજાબમાં ચંડીગઢ ખાતે મળવાનું હતું. તેમાં વૈદ્યસાહેબ રાવળસાહેબને પણ લઈ ગયા અને ગુજરાત યુનિવર્સિટીને ખર્ચે સંલગ્ન કોલેજોના ચાર અધ્યાપકોને પણ સાથે લઈ ગયા, જેથી યજમાનોએ કેવી કામગીરી કરવાની હોય છે તેનો સૌને ખ્યાલ આવે. હું તે વખતે વલ્લભવિદ્યાનગરની યુનિવર્સિટીમાં અધ્યાપક હતો અને ત્યાંથી અધિવેશનમાં ગયો હતો. ત્યાં વૈદ્યસાહેબે સૌને આવતે વર્ષે અમદાવાદ આવવા આમંત્રણ આપ્યું હતું. તેમણે ચંડીગઢની નાતાલમાંની કાતિલ ઠંડી અને તેના પ્રમાણમાં અમદાવાદની ઓછી ઠંડીનો ઉલ્લેખ કરી કહ્યું હતું, ‘અહીંના પંજાબીઓના ઉષ્માભર્યા સ્વાગતની તો અમે સૌ ગુજરાતીઓ બરાબરી કરીશું જ પણ અહીં કદાચ જે નથી થયું તે અમદાવાદમાં તો હવામાન પણ તમારું ગર્મજોશીથી સ્વાગત કરશે.’

યુનિવર્સિટી ઉપરાંત અમદાવાદની તમામ કોલેજો અને તેમની યુનિવર્સિટી કેમ્પસ પાસે આવેલી હોસ્ટેલો સૌ પ્રતિનિધિઓને રહેવા માટે મળી શકી. પરિષદનું મુખ્ય સ્થળ સેન્ટ ઝેવિયર્સ કોલેજ હતું.

હાજર રહેલા ઘણા મહાનુભાવોને કોલેજની પાછળ જ આવેલી હોસ્ટેલમાં ઉતારો અપાયો હતો. અધિવેશન ઘડિયાળના કાંટાની જેમ નિયમિત શરૂ થયું, નિયમિત ચાલ્યું અને નિયમિત પૂરું થયું.

તે વખતે ખંભાત પાસે પેટ્રોલના કૂવાઓની શોધ નવી જ થઈ હતી એટલે અધિવેશન પૂરું થયા પછીને દિવસે સૌ પ્રતિનિધિઓને બસો દ્વારા ખંભાતના તેલ-ક્ષેત્રમાં લઈ જવાયા હતા. ખંભાત શહેરની કોલેજના ટ્રસ્ટી રણજિતભાઈ શાસ્ત્રીએ સૌ ડેલીગેટોને બાદશાહી જમણ આપ્યું હતું.

આમ આ અધિવેશને પણ વૈદસાહેબની નેતૃત્વશક્તિ અને વ્યવસ્થાશક્તિનાં દર્શન કરાવ્યાં હતાં. ઈન્ડિયન મેથેમેટિકલ સોસાયટીમાં વૈદસાહેબની પ્રતિષ્ઠા વધી હતી. ત્યાર પછી એકાદ વર્ષમાં જ તેમની નિમણૂક સોસાયટીના કોષાધ્યક્ષ તરીકે થઈ હતી. કોષાધ્યક્ષ પછી તેઓ બે વર્ષ માટે સોસાયટીના મંત્રી અને અંતે પ્રમુખ પણ બન્યા હતા.

ઈન્ડિયન મેથેમેટિકલ સોસાયટીનાં અમદાવાદ અધિવેશન સહિત 50 વર્ષોમાં કેવળ ચાર જ અધિવેશનો ગુજરાતમાં થયાં છે. 1961માં અમદાવાદ, 1985માં વલ્લભવિદ્યાનગર, 1990માં તથા 2010માં સૂરત ખાતે ઈ. મેં. સો.નાં અધિવેશનો મળ્યાં હતા.

અમદાવાદ અધિવેશનના ખર્ચ માટે રાજ્યસરકારે, યુજીસીએ તથા યુનિવર્સિટીએ ગ્રાન્ટો આપી હતી. વૈદસાહેબનો ખ્યાલ એવો હતો કે જરૂર કરતાં પણ થોડી વધુ રકમ એકઠી કરી લેવી જેથી ભવિષ્યની કોઈ પ્રવૃત્તિ માટે વાપરી શકાય. નવા કુલપતિ લાલભાઈ દેસાઈ શિક્ષણશાસ્ત્રી હતા એટલે શિક્ષણના હેતુ માટે આ નીતિને યોગ્ય ગણતા હતા. બધા હિસાબને અંતે રૂ. 3000/- વધતા હતા તે રકમ તેમણે અમદાવાદ ગણિત મંડળને દાનમાં આપી દીધી.

આ રકમમાંથી અમદાવાદ ગણિત મંડળે ‘સુગણિતમ્’ નામનું એક છ માસિક શરૂ કર્યું.

આ લખાય છે ત્યારે ઈ. સ. 2016માં પણ સુગણિતમ્ સામયિક હજી ચાલુ જ છે અને તેનો ફેલાવો વધ્યા જ કરે છે. કદાચ ગુજરાતના વિદ્યાજગતમાં સુગણિતમનું પ્રકાશન એ એક નોંધપાત્ર ઘટના બની રહી છે.

ગણિત કેવળ ભણવા માટે જ નથી, માણવા માટે પણ છે તે સુગણિતમે બતાવ્યું છે. અભ્યાસક્રમો સુધારવા માટેનું તે એક બહુ મોટું બળ સાબિત થયું છે અને છતાં નવા અભ્યાસક્રમો અમલમાં આવી ગયા પછી પણ તેની જરૂર ઓછી થઈ નથી. અભ્યાસક્રમની બહારનું ગણિત હોઈ શકે તે અને એટલું જ નહિ પણ એ ખૂબ રસિક હોઈ શકે તે પણ તેણે બતાવ્યું છે.

આમ જુઓ તો આપણા સમાજમાં ગણિત સામાન્ય રીતે અઘરો વિષય ગણાય છે ખરો પણ એ અંગેનાં કેટલાંક યુક્તિભર્યા ઉખાણાં પણ અમે નાના હતા ત્યારે પુછાતાં. ઉદાહરણ તરીકે અમને પૂછવામાં આવતું કે ‘પોણીસો અને પોણાસો વચ્ચે શો તફાવત?’ અમને તો આમાં ‘દીર્ઘ ઈ’ અને ‘કાના’ જેટલો જ તફાવત દેખાતો પણ અમને કહેવાતું કે ‘પોણીસો એટલે સોમાં પા ઓછા’ એટલે કે 99.75, જ્યારે ‘પોણાસો એટલે સોના પોણા’ એટલે કે પંચોતેર. બીજો સવાલ એ પુછાતો કે ‘શેઠ શેઠાણી બે, લાડુ છે ત્રણ, શી રીતે વહેંચશો ?’ આમાં એક લાડુના ભાગ કરવાની મનાઈ હતી. આવા પ્રશ્નોના જવાબ કેવળ ગણિતના જ્ઞાનથી મળતા નહિ. આ છેલ્લા પ્રશ્નમાં ‘શેઠ-શેઠાણી બે’નો અર્થ એવો કરવાનો છે કે શેઠ એક જ છે પણ શેઠાણી બે છે. તેથી ત્રણ લાડુની વહેંચણી સરળ થઈ જાય છે. (આ એ સમયની વાત છે કે જ્યારે બહુપત્નીત્વ વિરોધી ધારો અમલમાં આવ્યો નહોતો.) આવાં ‘ઉખાણાં’ એટલું તો જરૂર સૂચવી જાય છે કે આપણા લોકોમાં ગણિત માટે સૂગ નહોતી. તેને પણ લોકો મનોરંજનનું સાધન બનાવતા. બસ, સુગણિતમ્ જન-સમાજની આ લાગણીને બળવત્તર કરવામાં પડ્યું હતું.

જેમાં ‘વાગવિહાર’ નહોતો અને જે કેવળ ગણિતના જ મુદ્દા પર આધારિત હોય એવો એક કોયડો પણ અમને પૂછવામાં આવતો : ત્રણ મિત્રો એક હોટેલમાં રૂમ રાખીને રહ્યા. તેમને કહેવામાં આવ્યું હતું કે રૂમનું ભાડું રૂ. 30 છે. રૂમ પર જઈને ત્રણેએ દસ દસ રૂપિયા કાઢી આપ્યા અને એ રૂ. 30ની રકમ વેઈટરને આપી મેનેજરને આપવા મોકલ્યો. મેનેજરે વેઈટરને કહ્યું કે રૂમનું ભાડું ખરેખર 25 રૂપિયા જ છે માટે આ 5 રૂપિયા તું પાછા આપી આવ. વેઈટર 5 રૂપિયા લઈને રૂમ પર જતો હતો ત્યારે તેણે વિચાર્યું કે ‘આ ત્રણ મિત્રોને 5 રૂપિયાની વહેંચણી કરતાં તો મુશ્કેલી પડશે. તો લાવ હું 2 રૂપિયા મારી પાસે રાખી લઉં અને 3 રૂપિયા જ પાછા આપું.’ આમ તેણે 3 રૂપિયા પાછા આપ્યા જેમાંથી દરેક મિત્રે અક્કેક રૂપિયો પાછો રાખી લીધો. આમ તે દરેકે 9 રૂપિયા આપ્યા એટલે કુલ 27 થયા અને 2 રૂપિયા પેલા વેઈટરે રાખી લીધા. હવે 27+2=29 નો તો હિસાબ મળ્યો. તો પછી પેલો ત્રીસમો રૂપિયો ક્યાં ગયો ? આ પ્રશ્નમાં ભાષાની કોઈ ખૂબી નથી પણ ગણિતની સાચી-ખોટી ગણતરીની જ કમાલ છે.

એટલે આપણા સમાજમાં ગણિતનો હાઉ હતો તેમ ગણિતનું એક અજબ આકર્ષણ પણ હતું. આ હાઉને ઓછો કરવો અને આકર્ષણને વધારવું એ સુગણિતમનું એક કામ હતું.

આપણે જોયું છે કે અનુસ્નાતક ગણિત અભ્યાસક્રમની સુધારણા પછી પૂર્વ-સ્નાતક અને માધ્યમિક કક્ષાએ પણ એ કામ કરવાનું હતું પણ એ માટે થોડાં વર્ષ તૈયારીમાં ગાળવાં પડે તેમ હતું. ખરું પૂછો તો સુગણિતમની સ્થાપના પણ આ

તૈયારીના ભાગ રૂપે હતી. હવે 1963માં જ, અમદાવાદ ગણિત મંડળના મંચ પરથી ગુજરાતના જુદા જુદા ભાગોમાંથી શિક્ષકો અને અધ્યાપકોને આમંત્રી વૈદ્યસાહેબે ગુજરાત ગણિત મંડળની સ્થાપના કરી. ગુજરાત ગણિત મંડળના સૌ સભ્યોને સભ્યપદના લાભ તરીકે સુગણિતમના અંકો મળે તેવી વ્યવસ્થા થઈ. અમદાવાદ ગણિત મંડળની સ્થાપના તો 1957માં જ થઈ ગઈ હતી.

સુગણિતમમાં વાચકોને રસ પડે તેવા લેખો મળવાની ઘણી મુશ્કેલી હશે. ગણિત વિશે અભ્યાસક્રમની બહારનું વિચારવાની કોઈને ટેવ જ નહોતી. ગણિત વિશે લખી શકે તેવા લેખકો જ ઘણા જૂજ હતા. વૈદ્યસાહેબ જુદાં જુદાં ઉપનામોથી લેખો લખતા. ગણિત ઉપરાંત તેના સંગાથી વિષયો ખગોળ અને પંચાંગ વિશે પણ લેખો આવતા. ખગોળના અઠંગ અભ્યાસી અને ગુજરાતી ભાષામાં સુંદર લખનારા છોટુભાઈ સુથાર ખગોળ વિષે લખતા. હરિહરભાઈ ભટ્ટ ભારતવિખ્યાત પંચાંગ-કાર હતા. તેઓ પંચાંગ વિશે લખતા (આ બધામાં ભૂલથી પણ ફલજ્યોતિષની વાત ન આવી જાય તેનું ધ્યાન રખાતું). ફાધર વાલેસ વ્યવહારુ ગણિતના અને શુદ્ધ ગણિતના પણ સરસ લેખો (ગુજરાતીમાં) લખતા. એ. આર. રાવસાહેબ તો વ્યવહારુ ગણિતના પ્રશ્નો પર અને શુદ્ધ ગણિતનાં જુદાં જુદાં પાસાં પર બહુ આકર્ષક લેખો લખતા.

શરૂઆતનાં વર્ષોમાં સુગણિતમની મોટી સિદ્ધિ તો એ હતી કે તેણે માધ્યમિક શાળાનો નવો અભ્યાસક્રમ બહુ સરળ રીતે સૌને સમજાવ્યો. 1973થી નવો અભ્યાસક્રમ અમલમાં આવવાનો હતો અને 1971થી જ સુગણિતમમાં તેને સમજાવતા લેખો શરૂ થયા. હજી બહુ ઓછા નવો અભ્યાસક્રમ સમજતા હતા. 1971થી જ વૈદ્યસાહેબે સરકારી નોકરી સ્વીકારી અને એટલે સુગણિતમના તંત્રીપદેથી મુક્ત થયા. ટ્રસ્ટે મને નવો તંત્રી બનાવ્યો. મેં તો નવા અભ્યાસક્રમનો ખાસ અભ્યાસ કર્યો હતો. મારા જેવા અન્યો પણ હતા. એટલે 1971થી સુગણિતમમાં નવા અભ્યાસક્રમને વિશે સમજાવતા અનેક લેખો આવવા માંડ્યા એ વખતે શિક્ષક પ્રશિક્ષણ બોર્ડ હતું અને ઈશ્વરભાઈ જે. પટેલ તેના પ્રમુખ હતા. તેમણે મને સૂચવ્યું કે ગણિતના નવા અભ્યાસક્રમને લગતા બધા લેખોને સમાવતો સુગણિતમનો એક વિશેષાંક બહાર પાડો અને તેની 4000 નકલો છાપો. અમારું બોર્ડ એ બધી નકલો ખરીદી લેશે અને દરેક શિક્ષકને પહોંચાડશે. આ પ્રક્રિયાથી નવા ગણિતને ખૂબ બળ મળ્યું અને સુગણિતમની માહિતી અને પહોંચ બધે ફેલાઈ ગઈ.

એવું નહોતું કે અમે ગણિતવાળા હતા એટલે ગુજરાતી ભાષાની જોડણીની કે શુદ્ધ વાક્યરચનાની અવગણના કરતા હતા. જ્યાં સુધી કુમાર પ્રેસ ચાલુ હતું ત્યાં સુધી સુગણિતમ કુમાર પ્રેસમાં જ છપાયું અને ત્યાં બચુભાઈ રાવત તથા તેમના એક કર્મચારી કાંતિભાઈ રામી સુગણિતમ સરસ સ્વરૂપે અને શુદ્ધ જોડણી સાથે

બહાર પડે તેની કાળજી રાખતા હતા.

કુમાર પ્રેસ બંધ પડ્યું (1980ના દાયકામાં) ત્યાર પછી અમે બે-ત્રણ જુદાં જુદાં પ્રેસમાં સુગણિતમના અંકો છપાવ્યા પણ આખરે ગણિતના જ એક જાગૃત પ્રાધ્યાપક

પી. કે. વ્યાસે પ્રેસ શરૂ કર્યું. એટલે છેલ્લાં ત્રીસ વર્ષથી સુગણિતમ્ એમને ત્યાં છપાય છે અને બહુ સરસ છપાય છે. સુગણિતમનો ફેલાવો ત્રણ હજાર સુધી પહોંચ્યો છે.

1971માં જ વૈદ્યસાહેબને ગુજરાતના રાજ્યપાલ શ્રી શ્રીમન્નારાયણે ગુજરાત લોકસેવા આયોગના અધ્યક્ષ નીમ્યા એટલે એમણે તંત્રી તરીકે રાજીનામું આપ્યું અને ટ્રસ્ટે મને તંત્રી બનાવ્યો. હું છેલ્લાં 45 વર્ષથી તંત્રી રહ્યો છું. મને બહુ મજા પડી છે અને હું દરેક લેખની હસ્તપ્રત વાંચીને સ્વીકાર-અસ્વીકારનો નિર્ણય કરું છું. જો સ્વીકાર કરું તો ઘણી વાર લેખની નીચે એક 'તંત્રીનોંધ' મૂકું છું. તેમાં લેખનો સાર પણ હોઈ શકે, લેખના વિષયવસ્તુથી ઊભા થતા પ્રશ્નોનો ઉલ્લેખ હોઈ શકે; કે આગળ આવી ગયેલા એવા જ લેખનો સંદર્ભ ટાંક્યો હોય. મારી નોંધો ઘણા વાચકોને ગમે છે એ પણ મને વધુ કામ કરવા ઉત્સાહ આપે છે. કેટલીક વાર મારી નોંધ પરથી કોઈને લેખ લખવાની પ્રેરણા પણ મળે છે.

અફસોસ એટલો જ છે કે સુગણિતમની જે નોંધ બૌદ્ધિકો અને સાહિત્યકારો તરફથી લેવાવી જોઈતી હતી તે લેવાઈ નથી.

એ. આર. રાવસાહેબ અઘરા ગણિતના પ્રશ્નો પર પણ સફાઈદાર અને સરસ લખતા. પણ તેઓ ગુજરાતીમાં લખતાં સંકોચ અનુભવતા અને અંગ્રેજીમાં લખતા. વૈદ્યસાહેબ તેનો ગુજરાતી તરજુમો કરતા.

શરૂઆતમાં સુગણિતમ્ છ-માસિક હતું. તેના અંકો દર વર્ષે માર્ચ અને સપ્ટેમ્બરમાં આવતા. લવાજમ કેવળ રૂપિયા બે હતું. છતાં ગ્રાહકો મેળવવા માટે ખૂબ સંઘર્ષ કરવો પડતો. એવું લાગતું હતું કે પેલી રૂ. 3000ની રકમ તો બે-ત્રણ વર્ષમાં જ સફાઈ થઈ જશે.

લેખકો તથા ગ્રાહકો સાથેનો પત્રવ્યવહાર તો વૈદ્યસાહેબે પોતાને ખર્ચે જ કરવા માંડ્યો હતો. વૈદ્યસાહેબને દર વર્ષે અનેક સંસ્થાઓ (શાળાઓ, કોલેજો, રોટરી અને લાયન્સ ક્લબો તથા અન્ય) તરફથી વ્યાખ્યાનો માટે આમંત્રણો મળતાં હતાં. તેમણે સૌ સંસ્થાઓને જણાવ્યું હતું કે પોતે કશું લેશે નહિ પણ એક કૃપા કરે. પોતાના વિસ્તારની શાળાઓ વતી તે સંસ્થાઓનું એક વર્ષનું સુગણિતમનું લવાજમ ભરે. શાળાઓને તેમણે વિનંતી કરી કે જ્યારે શાળાની હરીફાઈમાં કોઈ વિજેતા થાય ત્યારે તેને પણ સુગણિતમનું લવાજમ આપે. વૈદ્યસાહેબના એક પ્ર-

શંસક મુરબી જી. આર. દેસાઈસાહેબ હતા. તેઓ એક ખાનગી વીમા કંપનીના મેનેજર હતા. ગણિત સાથે એમ.એ. થયા હતા.(સાહિત્યકાર સ્નેહરશ્મિના તેઓ ભાઈ હતા.) તેમણે તો ખરેખર વૈદ્યસાહેબ પરનો ભાર જ ઓછો કરી નાખ્યો. તેઓ લાયન્સ કલબના હોદ્દેદાર હતા. તેમણે બે-ત્રણ વર્ષ સુધી દર વર્ષે ગુજરાતના કોઈ એક જિલ્લાની તમામ શાળાઓને પોતાની કલબ તરફથી સુગણિતમનું લવાજમ આપ્યું. સારા કામમાં સૌ સાથ પુરાવે. વૈદ્યસાહેબને જે કદી મળ્યા પણ નહોતા એ વલસાડના અધ્યાપક રણજિતભાઈ મ. દેસાઈ પોતાના એક મિત્ર ચંદ્રસિંહ દોડિયાને લઈને પગપાળા જ વલસાડ જિલ્લાની દરેક શાળાઓમાં ફરી વળ્યા હતા અને સૌ આચાર્યો પાસેથી સુગણિતમનું લવાજમ ઉઘરાવી તેમણે વૈદ્યસાહેબને મોકલી આપ્યું. આમ તો વૈદ્યસાહેબ એકલા જ નીકળ્યા હતા

જાનિબે મંઝીલ,

લોગ મિલતે ગયે, કારવાં બનતા ગયા.

અને ‘લોગ’ જે ‘મિલતે ગયે’ તે માત્ર લવાજમ આપનારા કે ઉઘરાવનારા જ નહોતા, લેખો આપનારા પણ હતા. આણંદની ડી. એન. હાઈસ્કૂલના ગણિતશિક્ષક કેશવપ્રસાદ શાહ ગણિત અંગે કશુંક ને કશુંક ચિંતન કરતા જ રહેતા. અભ્યાસક્રમના ચોકઠાની અંદર તેમનું ચિંતન બંધાયેલું નહોતું પણ એથી જ તો એ ડબ્બામાં બંધ હતું. હવે સુગણિતમે એ ડબ્બા ખોલી નાખ્યા. એ જ પ્રમાણે મગનલાલ ખત્રી વડોદરા જિલ્લાના પ્રાથમિક શિક્ષક જ હતા પણ સંખ્યાઓના અવનવા ગુણધર્મો સંશોધનની હદ સુધી પહોંચી જાય એટલે સુધી એ ચર્ચતા હતા. વડોદરા યુનિવર્સિટીએ તેમની એ સંશોધનવૃત્તિને સંકોરવા માટે તેમને યુનિવર્સિટીના પુસ્તકાલયની સગવડ પણ કરી આપી હતી. હવે તેમના લેખો પણ સુગણિતમમાં આવવા માંડ્યા.

આમ 1963-’64ના છ-આઠ મહિનામાં તો સુગણિતમ્ એકદમ જાણે કલેવર બદલીને આકર્ષક થવા લાગ્યું. તેના અસ્તિત્વની કટોકટી જાણે મટી ગઈ.

આમ જુઓ તો ગુજરાતના શૈક્ષણિક જીવનમાં સુગણિતમનું પ્રાગટ્ય એક મોટી ઘટના છે.

સુગણિતમ્ 1963માં શરૂ થયું ત્યારે અર્ધવાર્ષિક હતું, છ વર્ષ પછી એ ત્રિ-માસિક થયું અને પછી દ્વિમાસિક થયું. એને કારણે ગણિત બુદ્ધિ કસે તેવો, મનો-રંજક અને પડકાર આપે તેવો વિષય છે તેની ગુજરાતમાં સર્વને ખબર પડી. 2016માં તેની 3000 નકલો ખપતી હતી. પરદેશવાસી ગુજરાતીઓ માટે આ સામયિક ઈ-મેઇલ દ્વારા પણ હવે મોકલાય છે. સુગણિતમમાં લેખકોની સંખ્યા પણ સતત વધતી રહી છે. આપણે આ પુસ્તકમાં આગળ જોઈશું તેમ ગુજરાતમાં માધ્યમિક કક્ષાએ નવો અભ્યાસક્રમ અમલી બનાવવામાં પણ સુગણિતમે અનન્ય

ફાળો આપ્યો છે. સુગણિતમ્ શરૂ થયું ત્યારે તેમાં યોગ્ય લેખો લખનારાની ઘણી ખોટ હતી પણ આજે ન કેવળ ગણિતજ્ઞો, પણ ગણિતશિક્ષકો અને ગણિતરસિકો પણ સુંદર લેખો લખે છે.

શરૂઆતનાં આઠ વર્ષ વૈદ્યસાહેબ સુગણિતમના તંત્રી રહ્યા પછી આપણે જોઈ ગયા તેમ તેઓ એક સરકારી સ્થાને નિમાયા ત્યારે તેમણે તંત્રીપદ છોડ્યું અને ત્યારથી અત્યાર સુધી મેં સુગણિતમનું તંત્રીપદ સંભાળ્યું છે. છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી મારા સહતંત્રી શ્રી પી. કે. વ્યાસે સુગણિતમના તંત્રી તરીકેની તેમ જ પ્રકાશનનાં ટેકનિકલ પાસાંની ઘણી જવાબદારીઓ લઈ લીધી છે. આથી હવે સુગણિતમ્ સોહામણું પણ બન્યું છે અને લેખોની ગુણવત્તા તો વધતી જ રહી છે.

વિદેશી ધરતી પર

અમેરિકન સરકારે ભારતમાં U. S. Educational Foundation in India (USEFI) ની સ્થાપના કરી હતી. ભારતીયો તથા અમેરિકનોને શૈક્ષણિક વિનિમય માટે એકબીજાના દેશમાં મોકલવાનું કામ આ સંસ્થા કરતી હતી. ભારતમાં એ સમયે અનાજની ખૂબ અછત હતી અને અમેરિકા ભારતને અનાજ પૂરું પાડતું હતું. પણ ભારત કેવળ રૂપિયામાં જ તેની ચુકવણી કરી શકતું હતું. અમેરિકા આ રૂપિયાનો ઉપયોગ ભારત અને અમેરિકાના નાગરિકોને એકબીજાના દેશમાં મોકલવા માટે અને એ રીતે બંને દેશોને લાભ થાય એવી પ્રવૃત્તિઓ માટે કરતું હતું. આ માટે ફૂલબ્રાઇટ વિનિમય કાર્યક્રમ ચાલતો હતો. હું આ કાર્યક્રમ હેઠળ પીએચ.ડી. કરવા માટે 1962માં અમેરિકા ગયો હતો.

વૈદ્યસાહેબને 1964-'65ના શૈક્ષણિક વર્ષ માટે અમેરિકાના વાયવ્યબૂણે આવેલા રાજ્ય વોશિંગ્ટનના પુલમેન ગામે આવેલી વોશિંગ્ટન સ્ટેટ યુનિવર્સિટીમાં મુલાકાતી પ્રાધ્યાપક તરીકે રહેવાનું આમંત્રણ મળ્યું હતું. ભારતથી અમેરિકાનું તેમનું આવવા-જવાનું ભાડું USEFI આપશે અને વોશિંગ્ટન સ્ટેટ યુનિવર્સિટી તેમને પ્રાધ્યાપક તરીકેનો પગાર આપશે.

46 વર્ષની ઉંમરે વૈદ્યસાહેબને માટે પરદેશ જવાની આ પહેલી તક હતી. સામાન્ય રીતે માણસ પરદેશ જાય પછી ભારતમાં પ્રસિદ્ધ થાય. વૈદ્યસાહેબની બાબતમાં કદાચ ઊલટું થયું હતું. તેઓ 'દેશી વૈદ્ય' તરીકે જ પ્રસિદ્ધ થયા અને પછી અમેરિકાએ તેમને તેડું મોકલ્યું.

પણ હવે આ ઉંમરે તેમણે કુટુંબ માટે કેટલીક વ્યવસ્થાઓ કરવી પડે તેમ હતી. તેમને ચાર પુત્રીઓ (કુમુદ વય 22, સ્મિતા 17, દર્શના 13 તથા હિના 6) ઉપરાંત તેમને ત્યાં રહીને અભ્યાસ કરનાર તેમનો ભત્રીજો (મારો ભાઈ) મહેશ 22 તથા તેમના સાળા ડૉ. નટવરભાઈ વચ્છરાજાનીની પુત્રી ઇલા 23 પણ હતાં.

આ બધાંની સાથે એમણે વાટાઘાટો કરીને છેવટે એમ ઠરાવ્યું કે પોતે, પત્ની વિદ્યાબહેન તથા પુત્રી હિના અમેરિકા જશે અને બાકીનાં સૌ અમદાવાદમાં અભ્યાસ ચાલુ રાખશે અને ઘર ચલાવીને રહેશે. એમના આ પ્રયોગમાં સૌને જાણે પોતાના પર વૈદસાહેબે અને કાકીએ જવાબદારી સોંપી છે એ અહેસાસ થયો. આમ 34, શારદાનગરમાં સપ્ટેમ્બર, 1964થી જૂન, 1965 સુધી 13થી માંડીને 23 વર્ષ સુધીની ઉપરની 5 વ્યક્તિઓએ ખૂબ જવાબદારીપૂર્વક ઘર ઉઠાવ્યું અને પોતાની સામાન્ય ભણવાની ફરજો તો બજાવી જ.

ઘરની વ્યવસ્થા વિચારી લીધા પછી જ વૈદસાહેબ કુલપતિ લાલભાઈ દેસાઈને મળ્યા અને પોતાને અમેરિકા જવા માટે સપ્ટેમ્બર, 1964થી જૂન, 1965 માટે રજા આપવા વિનંતી કરી. લાલભાઈસાહેબે વૈદસાહેબનાં કુટુંબ તથા ઘરની સ્થિતિ પણ જાણી લીધી અને કહ્યું કે તમને ભલે અમેરિકામાં પણ પગાર મળે, પણ હું તો અહીં પણ સિન્ડિકેટને ભલામણ કરીશ કે તમારો અહીંનો પગાર પણ ચાલુ રાખે. આ વાત તો કલ્પાનાતીત હતી. વળી સિન્ડિકેટે લાલભાઈની એ વાત પણ કબૂલ રાખી.

કદાચ ગુજરાત યુનિવર્સિટીના ઇતિહાસમાં પહેલાં કે પછી આવું નહીં બન્યું હોય કે તેના કોઈ પ્રાધ્યાપકને સળંગ નવ મહિના રજા પર રહેવા છતાં અને એ દરમિયાન અન્ય યુનિવર્સિટીમાં પગાર મળવા છતાં એ રજા દરમિયાન પણ પૂરો પગાર મળ્યો હોય ! હવે તો કદાચ એવા પ્રાધ્યાપકો પણ નથી, એવા કુલપતિ પણ નથી અને એવી સિન્ડિકેટ પણ ન મળે!

વિશ્વના માનવીઓ માટે અમેરિકા જવું એ મોટી વાત છે. બધી સુખસાહ્યબી અમેરિકામાં છે, ન્યૂયોર્ક શહેરમાં ગગનચુંબી ઇમારતોની ગણતરી જ થઈ શકે તેમ નથી, કાનૂનની મર્યાદામાં રહીને અમેરિકનો ગમે તે કરી શકે છે, અમેરિકન રાષ્ટ્રપતિ ગમે તેટલો કડક લાગે પણ તેને પણ ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં લોકો એક પણ રક્તનું ટીપું વહાવ્યા વગર ઉખેડી નાખી શકે છે. રાજાઓ વિશ્વમાં બીજે બધે એક યા બીજા સમયમાં રહ્યા હશે પણ અમેરિકામાં કદી કોઈ રાજા રહ્યો નથી.

હું પોતે 1962માં અમેરિકામાં જ હતો (મને તો દરિયા રસ્તે જ મોકલવામાં આવ્યો હતો) ત્યારે ક્યારે ન્યૂયોર્ક આવે અને હું તેની ધરતી પર પગ મૂકું એવું જ મને થતું હતું. અમારા જહાજમાં ખુદ અમેરિકાના પશ્ચિમ કાંઠેથી જહાજમાં બેસી વિશ્વની પ્રદક્ષિણા કરનાર અમેરિકનો પણ હતા. તેમની સાથે વાત કરતાં મને

સૌથી વધુ આઘાત તો એ લાગ્યો કે તેમણે ન્યૂયોર્ક શહેર તો જોયું જ નહોતું અને વિશ્વભ્રમણ માટે નીકળ્યા હતા! પણ હકીકત એ છે કે અમેરિકાના પશ્ચિમ કાંઠાથી ન્યૂયોર્ક એટલું બધું દૂર છે કે સામાન્ય માણસનું ત્યાં સુધી જવું સહેલું નથી.

વૈદસાહેબને જવું તો હતું પશ્ચિમના વોશિંગ્ટન રાજ્યમાં, કદાચ ભારતથી જાપાન થઈને અમેરિકા જાય તો જલદી જવાય. પણ તેમણે તો ઍર ઈન્ડિયામાં જ જવાનો આગ્રહ રાખ્યો હતો એટલે ન્યૂયોર્ક પહોંચ્યા.

જોગાનુજોગ હું (તથા મારાં પત્ની વંદના અને પુત્ર) 1963-'64નું શૈક્ષણિક વર્ષ પેન્સિલવેનિયામાં હતાં જે ન્યૂયોર્કથી પ્રમાણમાં નજીક હતું. અમારા એક મિત્રદંપતી શ્રી અને શ્રીમતી ઓકની સાથે અમે મે, 1964માં ન્યૂયોર્કમાં વિશ્વમેળો (World's Fair) ભરાયો હતો તે પણ જોયો હતો.

વૈદસાહેબ જ્યારે ન્યૂયોર્ક પહોંચવાના હતા ત્યારે મારો એક મસિયાઈ ભાઈ ઉમેશ માંકડ પણ ન્યૂયોર્કનો વર્લ્ડફેર જોવા પેન્સિલવેનિયાથી ન્યૂયોર્ક પહોંચ્યો હતો. મેં તેને ભલામણ કરી કે વૈદસાહેબને ઍરપોર્ટ પર લેવા જાય, હોટેલમાં પહોંચાડે અને તેમને વિશ્વમેળો પણ બતાવી દે. તેણે એ કામ બહુ સરસ રીતે કર્યું. એટલે વૈદસાહેબની ન્યૂયોર્કની મુલાકાત કોઈ બાધા વગરની ગઈ અને વિશ્વમેળો પણ જોવાઈ ગયો. તે સમયે 6 વર્ષની ઉંમરની હિનાને પણ ન્યૂયોર્કની ગગનચુંબી ઇમારતો અને યુનાઇટેડ નેશન્સની મુખ્ય ઇમારતની મુલાકાત હજી યાદ છે.

વોશિંગ્ટન સ્ટેટ યુનિવર્સિટી વોશિંગ્ટન સ્ટેટના પૂર્વ સીમાડે પુલમેન શહેરમાં આવેલી છે. યુનિવર્સિટી છેક 1890થી સ્થપાયેલી છે. રાજ્યનું મુખ્ય શહેર તો સીએટલ છે જે દેશનાં ઘણાં મોટાં શહેરો પૈકીનું છે. જંગી ઉતારુ વિમાનો બનાવનાર કંપની બોઈંગ સીએટલમાં સ્થિત છે. ન્યૂયોર્કમાં 1964માં વિશ્વમેળો ભરાયો તે પહેલાં 1962માં સીએટલમાં ભરાઈ ચૂક્યો હતો.

પુલમેનની યુનિવર્સિટીનું નવું શૈક્ષણિક વર્ષ સપ્ટેમ્બર, 1964માં શરૂ થતું હતું. અમેરિકામાં દર સપ્ટેમ્બરનો પહેલો સોમવાર લેબર ડે (મજૂર દિન) તરીકે ઊજવાય છે અને તે રાષ્ટ્રીય રજા તરીકે ઊજવાય છે. લેબર ડેની ઉત્પત્તિ મજૂરો માટેની સહાનુભૂતિમાંથી થઈ હશે પણ હવે તો તે ઉનાળાનો અંત સૂચવતો દિન છે. અમેરિકામાં સામાન્ય રીતે દર શનિ-રવિ રજા હોય છે અને કેટલીક રજાઓ અમુક નિશ્ચિત તારીખે આપવાને બદલે શુક્રવારે કે સોમવારે આપવાનો રિવાજ છે જેથી લોકોને સળંગ ત્રણ દિવસની રજા મળે. આ ત્રણ રજાઓમાં બધા લોકો પહાડો પર કે સમુદ્રકાંઠા પર કે અન્ય સ્થળોએ જવા નીકળી પડે છે. લેબર ડેનો ત્રણ દિવસનો સપ્તાહાંત એ ઉનાળાની મજા માણવાનો છેલ્લો અવસર હોય છે. લેબર ડે પછી તરત પાનખર ઋતુ શરૂ થઈ જાય છે અને વિદ્યાર્થીઓનાં નવાં શૈક્ષણિક વર્ષ પણ શરૂ થઈ જાય છે.

1964નો લેબરડે સપ્તાહાંત સપ્ટેમ્બરની 5, 6, 7 હતો. ત્યાર પછી વૈદ્યસાહેબ પુલમૈન પહોંચ્યા અને તેમને માટે આરક્ષિત કરાયેલા કેમ્પસ રહેઠાણમાં સ્થાયી થયા. સામાન્ય રીતે અમેરિકાની દરેક યુનિવર્સિટી કેમ્પસ પર બને છે તેમ અહીં પણ ઘણા ભારતીય પરિવારો હતા જ અને તેથી તેમનું કામ ખૂબ સરળ થયું.

બીજે દિવસે સાહેબ ગણિતવિભાગમાં ગયા અને તેના વડા પ્રા. હેકરને મળ્યા. પ્રા. હેકરે તેમનું સ્વાગત કર્યું અને તેમનો રૂમ બતાવ્યો. રૂમ ખાલી હતો અને ફર્નિચર તેમાં લઈ જવાનું હતું. હેકરસાહેબે કહ્યું કે ‘હમણાં તમે વિભાગીય લાઇબ્રેરીમાં બેસો, ત્યાં હું વિદ્યાર્થીઓ પાસે ફર્નિચર તમારા રૂમમાં મુકાવી દઉં. થોડી વાર પછી તેઓ પોતાની રૂમ તરફ ગયા તો દેખાયું કે તેમના લોખંડના ટેબલને બે વિદ્યાર્થીઓ સાથે ગરગડી પર ચલાવીને તેમની રૂમમાં લઈ જતા હતા અને હેકરસાહેબ પોતે બે ખુરશીઓને ધકેલીને તે જ રૂમ સુધી લઈ જતા હતા. આ તો અમેરિકા હતું, અહીં પટાવાળા ન મળે. સૌ પોતાનું કામ પોતે કરે !

અમેરિકાનો વિસ્તાર ભારત કરતાં અઢીગણો અને વસતિ ત્રીજા ભાગની ! કામ ઘણું અને માણસો ઓછા. ‘અમુક પ્રકારનાં કામ તો અમારાથી ન થાય’ એવું કહો તો ઘણાં કામ તો થાય જ નહીં. કર્મનો સિદ્ધાંત કૃષ્ણભગવાને આપણને સમજાવ્યો હશે પણ એ સમજ્યા છે તો અમેરિકનો !

વર્ષો પછી એક વાર ગુજરાત ગણિત મંડળનું મોડાસામાં અધિવેશન મળ્યું હતું. બધાને હોસ્ટેલમાં ઉતારો આપ્યો હતો અને નાહવા માટે યજમાનોએ પાણી બેત્રણ મોટા વાસણોમાં ગરમ કરવાની વ્યવસ્થા કરી હતી. દરેક પ્રતિનિધિ પોતાની રૂમમાંથી ડોલને લાવી ગરમ પાણી ભરી લઈ જાય તેવી વ્યવસ્થા હતી. એ પ્રમાણે વૈદ્યસાહેબ પણ પોતાના રૂમમાંથી ડોલ લઈ આવ્યા અને તેમાં ગરમ પાણી ભરીને જવા માંડ્યા. બેત્રણ યજમાન મિત્રો ત્યાં હતા. તે તરત બોલ્યા, ‘અરે સાહેબ, આપ શા માટે લઈ જાઓ છો ? માણસ છે.’ સાહેબ તરત જ બોલ્યા, ‘કેમ હું કાંઈ માણસ નથી ?’

યોગાનુયોગ બન્યું એવું કે જે અઠવાડિયે વૈદ્યસાહેબે અમેરિકામાં ગણિત શીખવવાનું શરૂ કર્યું તે જ અઠવાડિયે મેં પણ અમેરિકામાં ગણિત શીખવવાનું શરૂ કર્યું. હું તો જો કે બે વર્ષ (કોલોરાડોમાં અને પેન્સિલવેનિયામાં) સંશોધન વિદ્યાર્થી તરીકે અમેરિકાની યુનિવર્સિટીઓમાં ગાળી ચૂક્યો હતો. મારા સંશોધન માર્ગદર્શકને આ બે વર્ષને અંતે એવું લાગ્યું કે હવે મારે એમની પાસે રહેવાની કોઈ અનિવાર્ય જરૂર નથી અને હું પત્રવ્યવહારથી જ મારું સંશોધન પૂરું કરી પીએચ.ડી.ની થીસિસ લખી શકીશ. તેમણે પોતાની ઓળખાણો મારફત મને અધ્યાપકની નોકરી પણ અપાવી દીધી. મને ટેક્સાસ રાજ્યના લબક શહેરની એક વિખ્યાત કોલેજમાં ગણિતના મદદનીશ પ્રાધ્યાપકનું પદ મળ્યું. 1964ના ઉનાળામાં હું ફરી કોલોરાડો ગયો અને

ત્યાં પીએચ.ડી.ની થીસિસ સોંપતાં પહેલાં એક સર્વગ્રાહી મૌખિક પરીક્ષા આપવી પડે છે તે મેં આપી. આ પરીક્ષા ગણિતવિભાગના જુદી જુદી શાખાના નિષ્ણાત પ્રાધ્યાપકો મૌખિક રીતે ત્રણેક કલાક માટે લે છે અને તમારી ગણિતની જુદી જુદી શાખાઓના જ્ઞાનની ખૂબ ઉગ્ર કસોટી થાય છે. આ પરીક્ષા ઓગસ્ટ, 1964માં મેં પસાર કરી પછી લેબર કે પસાર થયા બાદ હું, મારાં પત્ની અને અમારો ચાર વર્ષીય પુત્ર અમે અમારી કારમાં ટેક્સાસ જવા નીકળ્યાં.

અમેરિકામાં ઘર ભાડે રાખવાની વિધિ બહુ ઝડપી અને સરળ છે. અમે લબક શહેરમાં 8 સપ્ટેમ્બરે સાંજે ચાર વાગ્યે પહોંચ્યાં અને એક હોટલમાં ઊતર્યાં. બીજે દિવસે સવારે દૈનિકપત્રમાં ‘ઘર ભાડે રાખવાની’ જાહેરખબરો જોઈ અને બપોર સુધીમાં ઘર ભાડે પણ રાખી લીધું.

હું અમેરિકામાં 29 વર્ષની ઉંમરે ગણિત પહેલી વાર શીખવતો હતો અને વૈદ્ય-સાહેબ 46 વર્ષની ઉંમરે. પણ હું છેલ્લાં બે વર્ષથી અમેરિકામાં હતો, અંગ્રેજી ભાષા ઇંગલેન્ડમાં, ભારતમાં અને અમેરિકામાં સાવ જુદા જુદા ઉચ્ચારોથી બોલાય છે એટલે ઘણી વાર શબ્દો જાણતા હોઈએ તો પણ ઉચ્ચારો જુદા હોવાથી વિચારોની આપ-લેમાં મુશ્કેલી પડે છે. હું બે વર્ષથી અમેરિકનોને સાંભળતો હતો એટલે મને પ્રત્યાયનમાં મુશ્કેલી નહીં પડે તેમ હું માનતો હતો. વૈદ્યસાહેબને કદાચ થોડી મુશ્કેલી પડશે તેમ મને લાગતું હતું. પણ અમેરિકનો બધા કોઈ એક સંસ્કૃતિની પેદાશ નથી એ યાદ રાખવા જેવું છે. આજના અમેરિકાના નાગરિકોના વડવાઓ યુરોપના બધા દેશોમાંથી આવેલા છે, ચીન-ભારત-જાપાન-પાકિસ્તાનથી પણ આવ્યા છે અને અઢાર તથા ઓગણીસમી સદીમાં આફ્રિકાના લાખો નાગરિકોને બળજબરીથી ગુલામ તરીકે લાવવામાં આવ્યા હતા. આ બધા શંભુમેળાના વલોણાંમાંથી અમૃત બહાર આવ્યું છે. દેશ ખૂબ મજબૂત બન્યો છે. અમુક હદ સુધી અમેરિકનો ખૂબ સહિષ્ણુ છે અને તેથી વિશ્વભરના બુદ્ધિશાળીઓનો લાભ લે છે. બીજી તરફ એ એક મોટી લશ્કરી તાકાત પણ છે.

એટલે અમેરિકન ઉચ્ચારો સાથે અપરિચિત હોવું એ કદાચ વૈદ્યસાહેબ માટે મોટી મુશ્કેલી નહોતી પણ એમની ઇન્સાનિયત અને વિદ્યાર્થીઓ સાથે ઘરોબો કેળવવાની તેમની આદત તેમને માટે એક મોટી અસ્કામત બની રહી.

એક વાર એવું બન્યું કે તેમના વર્ગમાં ઉપરાઉપરી બેત્રણ દિવસ સુધી એક વિદ્યાર્થી ન દેખાયો. સામાન્ય રીતે અધ્યાપકનું તો આવી વાત પર ધ્યાન પણ ન જાય, પણ વૈદ્યસાહેબે તો સામાન્ય રીતે દર તાસમાં તેની નજીક બેસતા વિદ્યાર્થીને પૂછ્યું કે ભાઈ, પેલો વિદ્યાર્થી કેમ હમણાં દેખાતો નથી? વર્ગમાં સૌને ખૂબ કૌતુક થયું. અમેરિકન અધ્યાપક સામાન્ય રીતે આવી વાતની ચિંતા કરે જ નહિ. પણ વિદ્યાર્થીઓને વૈદ્યસાહેબની આ ચિંતા ગમી. પેલો વિદ્યાર્થી પછી તપાસ કરી લાવ્યો,

એટલું જ નહીં પણ એ પેલા વિદ્યાર્થીને પકડી પણ લાવ્યો. આ પ્રસંગ પછી બધાને વૈદસાહેબ વધુ આત્મીય લાગવા માંડ્યા.

આ આખા વર્ષ દરમિયાન પોતાને થતા અમેરિકાના જાતજાતના અનુભવો વૈદસાહેબે પોતાનાં બાળકોને શ્રેણીબદ્ધ પત્રોમાં લખ્યા. એ પત્રો પછીથી ‘કુમાર’ સામયિકમાં ‘અમેરિકા અને આપણે’ એ શીર્ષકથી છપાયા. પછીથી તે બધા પુસ્તકાકારે પણ પ્રસિદ્ધિ પામ્યા. અમેરિકાના જીવનનું તેમનું અવલોકન ખૂબ વેધક છે. હવે આજે 50 વર્ષ પછી એ કેટલું પ્રસ્તુત છે અને કેટલું ઐતિહાસિક છે એ પ્રશ્ન જરૂર કરી શકાય.

વૈદસાહેબની અમેરિકાની મુલાકાતમાં મને અંગત રીતે ખૂબ રસ હતો. 1923થી 1930 સુધી વૈદસાહેબ સરદાર પૃથ્વીસિંહની વ્યાયામશાળામાં ભાવનગરમાં તાલીમ પામ્યા હતા. પૃથ્વીસિંહ સામ્યવાદી હતા અને તેની અસર વૈદસાહેબ પર પણ હતી જ. એટલે સામાન્ય રીતે અમેરિકા પ્રત્યે તેમનું વલણ બહુ પ્રશંસાપૂર્ણ હતું નહિ. તેમાં પણ 1950થી 1965 સુધી તો અમેરિકન સરકારો (અને જનતા) સામ્યવાદીઓનો કટ્ટર વિરોધ કરતી હતી. વૈદસાહેબ અમેરિકન સરકારોની નીતિઓ પર કટાક્ષ કરવાનું ચૂકતા નહીં. પણ 1962માં ચીને ભારત પર આક્રમણ કર્યું તેથી કદાચ તેમના સામ્યવાદ તરફી વલણને ધક્કો લાગ્યો હશે પણ એ વખતે હું અમેરિકા હતો એટલે મને તેમના વલણનો ખ્યાલ હતો નહીં.

વૈદસાહેબે અમેરિકામાં પરિસ્થિતિઓ અને લોકોનું ખૂબ વેધક અવલોકન કર્યું હતું એમ તેમના પત્રો પરથી જણાય છે. ત્યાંના વિદ્યાર્થીઓ, પ્રાધ્યાપકો, રાજકારણીઓ, ખેડૂતો – એ સૌનું સહાનુભૂતિપૂર્વક અવલોકન કર્યું અને ખુલ્લા દિલથી એ અવલોકન કર્યું. મને આશ્ચર્ય થાય છે કે તેમની સામ્યવાદ તરફી માન્યતા જોતાં તે આટલી બધી તટસ્થતા અને સહાનુભૂતિ સાથે અમેરિકાનોને શી રીતે સમજી શક્યા. જ્યારે જ્યારે શક્ય બન્યું ત્યારે ત્યારે રેલવેમાં તેમ જ બસમાં એમણે પ્રવાસ કર્યો અને સહયાત્રીઓની સમસ્યાઓ જાણવા પ્રયત્ન કર્યો.

વૈદસાહેબ અમેરિકામાં હતા તે જ સાલ (1964) રાષ્ટ્રપતિપદ માટેની ચૂંટણી અમેરિકામાં હતી. આ આખી પ્રક્રિયાનો પણ તેમણે રસપૂર્વક અભ્યાસ કર્યો હતો. અહીં ભારતમાં તો આપણને કદાચ એવો જ ખ્યાલ હોય છે કે રાષ્ટ્રપતિની જ ચૂંટણી થાય છે પણ દરેક મતદારે અનેક પદો માટે (રાષ્ટ્રપતિ માટે, સેનેટર માટે, કોંગ્રેસના સભ્યપદ માટે, અરે પોલીસ વડા માટે, ન્યાયાધીશોનાં પદો માટે એમ ડઝનબંધ પદો માટે) મત આપવા પડે છે. પણ અમેરિકામાં આ બધામાં યંત્રોની મદદ લેવાય છે. એટલે જે દિવસે મતદાન થાય લગભગ તે જ રાત્રે રાષ્ટ્રપતિપદ માટેના વિજેતા ઉમેદવારની જાહેરાત થઈ શકે છે. વૈદસાહેબનાં આ બધાં અવલોકનો ખૂબ વાંચવા જેવાં છે. 1964માં રાષ્ટ્રપતિના પદ માટે બહુ રસાકસી હતી

નહીં એ જરાક ઉત્સાહ ઓછો કરે તેવું હતું. 1960માં ખૂબ રસાકસી હતી અને જોન કેનેડીએ રીચાર્ડ નિક્સનને પરાજિત કર્યા હતા. દુર્ભાગ્યે 1963માં કેનેડીની હત્યા થતાં તેમના ઉપરાષ્ટ્રપતિ લીન્ડન જોન્સન રાષ્ટ્રપતિ બન્યા હતા. 1964માં આ જોન્સન અને રિપબ્લિકન પક્ષના બેરી ગોલ્ડવોટર મુખ્ય ઉમેદવારો હતા. પણ ગોલ્ડવોટર એટલા બધા ઉગ્ર પ્રકૃતિના ઉમેદવાર હતા કે તેને કેવળ તેમના પોતાના જ રાજ્ય એરિઝોનામાં જ બહુમતી મળી હતી અને તેમનો પરાભવ થયો હતો.

વૈદ્યસાહેબનો આ અમેરિકન પ્રવાસ એમના સંશોધનક્ષેત્રના પ્રદાન માટે તેમને ખૂબ લાભદાયક થવાનો હતો. છેક 1942માં તેમણે વૈદ્યમેટ્રિકની શોધ કરી હતી અને આકાશી પદાર્થમાંથી આવતા શક્તિના ધોધનું વર્ણન તેમણે સાપેક્ષવાદની દૃષ્ટિથી કર્યું હતું. તેમની આ શોધ ખૂબ જાણીતી તો થઈ હતી પણ ઘણાં વર્ષો સુધી એમના કહ્યા પ્રમાણે જ ઊર્જા વહે છે કે નહિ તેની ખાતરી થતી નહોતી. પછી બ્લેક હોલની એક કલ્પના રજૂ થઈ (વૈદ્યસાહેબે બ્લેક હોલ માટેની ગુજરાતી પરિભાષા શ્યામલ વેહ યોજી હતી ખરી, પણ હવે તો એ ગુજરાતીમાં પણ બ્લેક હોલ જ કહેવાય છે). આ એક એવો અવકાશી પદાર્થ છે કે જેમાંથી કોઈ ઊર્જાનો ધોધ બહાર ન આવતો હોય. (સૂર્ય અને સૌ તારાઓમાંથી ઊર્જા બહારની બાજુ જ વહેતી હોય છે.) આ બ્લેક હોલમાંથી કશું બહાર ન આવે, ઊલટાનું તેની પાસેથી પસાર થતી બધી ઊર્જા (દાખલા તરીકે પ્રકાશનું કિરણ) તે પદાર્થની અંદર જ સમાઈ જાય. જો આવો કોઈ પદાર્થ અવકાશમાં મળી આવે તો વૈદ્યમેટ્રિક ખરેખર અવકાશમાં કામ લાગે છે તે સાબિત થાય. વૈદ્યમેટ્રિકની શોધ પછી વીસ વર્ષ બાદ બ્લેક હોલ વિશ્વમાં હોવાની શક્યતાનો ગંભીરતાપૂર્વક ઉલ્લેખ કરવામાં આવતો હતો અને વિશ્વભરમાં ઘણા ભૌતિકશાસ્ત્રીઓ બ્લેક હોલ વિશે અભ્યાસ કરતા હતા. 1964ના ડિસેમ્બરમાં આ જ મુદ્દા પર અમેરિકાના રાજ્ય ટેક્સાસના ઓસ્ટિન શહેરમાં આ વિષય પર એક સિમ્પોઝિયમ યોજાયું અને તેમાં વૈદ્યસાહેબને પણ આમંત્રણ મળ્યું.

અમે પણ ટેક્સાસમાં જ હતાં એટલે વૈદ્યસાહેબ, તેમનાં પત્ની અને નાની હિના રેલવેમાં છેક અમેરિકાના ઉત્તર છેડેના રાજ્ય વોશિંગ્ટનથી છેક દક્ષિણના રાજ્ય ટેક્સાસમાં અમારે ત્યાં લબક શહેરમાં આવ્યાં. તેઓ ઓસ્ટીન જે સિમ્પોઝિયમમાં જવાના હતા તેમાં અમારી કૉલેજના ભૌતિકશાસ્ત્રના એક પાકિસ્તાની અધ્યાપક પણ પોતાની કારમાં જ જવાના હતા એટલે તેમણે લબકથી ઓસ્ટિનસાહેબને લાવવા-લઈ જવાની જવાબદારી ખુશીથી સ્વીકારી. એટલે કાકી અને હિના અમારી સાથે જ રહ્યાં અને વૈદ્યસાહેબ ચાર દિવસ ઓસ્ટિન જઈ આવ્યા. ત્યાં તેમનું ઘણું માન થયું અને કદાચ પહેલી વાર તેમને આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ મળી.

ત્યાર પછી તરત દસ-બાર દિવસનું નાતાલનું વેકેશન આખા અમેરિકામાં પડ્યું. અમે એવી યોજના બનાવી હતી કે મારો અને વૈદ્યસાહેબનો એમ બંને

પરિવારો (ત્યાર મોટાં અને બે છોકરાં) અમારી કારમાં એક મહાત્વાકાંક્ષી ટૂર પર નીકળ્યા. અમે 22 ડિસેમ્બર, 1964ના રોજ લબકથી નીકળ્યા, ટેકસાસથી પશ્ચિમે ન્યૂમેક્સિકો રાજ્યમાં અને ત્યાંથી પણ પશ્ચિમે એરિઝોના રાજ્યના ફ્લેંગસ્ટાફ શહેરમાં સાંજે એક મોટેલમાં રહ્યાં. એરિઝોના રણપ્રદેશ છે પણ ત્યાં રેતીના ઢગલેઢગલા નથી. પ્રદેશ રળિયામણો છે અને જાતજાતના થોરની સોહામણી વનસ્પતિ જોવા મળે છે. 23મી એ સવારે અમે ફ્લેંગસ્ટાફની ઉત્તરે ગ્રાન્ડ કેન્યન જોવા ગયાં. લાખો વર્ષ દરમિયાન વહેતી રહેલી કોલોરાડો નદીએ ખડકો કોતરીને એટલાં ભવ્ય કોતરો બનાવ્યાં છે કે આપણે જોતાં જ રહીએ. તે જોઈ રહ્યાં હતાં ત્યારે અમારી જેમ ઘણા અમેરિકન પરિવારો પણ ત્યાં આવ્યા હતા. હવે અમેરિકન લોકસાહિત્યમાં મૂળ આદિવાસી અમેરિકનો, જેમને અત્યારના અમેરિકનો ‘ઇન્ડિયન’ કહેતા હતા તેમને માટે ભારોભાર નફરત ફેલાવાતી હતી. અમારી સાથેની બંને સ્ત્રીઓ લાંબા વાળ વાળી અને સાડી પહેરેલી હતી એટલે અમેરિકનોએ તેમને આદિવાસી ‘ઇન્ડિયન’ ધારી લીધી હતી અને અમેરિકન છોકરાંઓએ તેમના પર કાંકરા ફેંકવાનું શરૂ કર્યું. આ એક બહુ અણગમતો અનુભવ હતો. અમે તરત ત્યાંથી નીકળી ગયા અને અમારી કારને વધુ પશ્ચિમે લઈ ગયા અને નેવાડા રાજ્યના લાસવેગાસ શહેરમાં પહોંચ્યા. આ શહેર પણ રણમાં જ છે પણ આ રણપ્રદેશમાં તો રેતી જ રેતી હતી. પણ લાસવેગાસ શહેર તો ખૂબ રંગીલું અને જુગારની રમત માટે પ્રખ્યાત છે.

બીજે દિવસે સવારે રાતની રંગરેલિયાં પછી શહેર સૂતું હતું ત્યારે અમે લાસવેગાસ છોડ્યું અને કેલિફોર્નિયા લોસ એન્જેલીસ તરફ લઈ જતો સરસ ઢાઈવે પકડ્યો. એકાદ કલાક થયો હશે અને રણમાં રેતીનું ભયંકર તોફાન શરૂ થયું. સૂર્ય તો પૂરા જોરથી પ્રકાશતો હતો પણ ઊડતી રેતીના આવરણમાં કશું દેખાતું નહોતું. માત્ર અમારી કારની આગળ જતી કારની પાછલી લાઈટ દેખાતી હતી તેના આધારે જ કલાકના બે-ત્રણ કિમી.ના વેગથી ચલાતું હતું. વચ્ચે મારે કારના કાચ પર જામી ગયેલી ધૂળને ખસેડવા નીચે ઊતરવું પડ્યું. તેમાં તો શરીરના કાન-નાક-આંખ અને તેના દરેક છિદ્રમાં રેતી પેસી ગઈ. અઢી-ત્રણ કલાકે તોફાન શમ્યું અને એટલે ધાર્યા કરતાં ઘણા મોડાં અમે લોસ એન્જેલીસમાં દાખલ થઈ એક મોટેલમાં મુકામ કર્યો અને ખૂબ ચોળી ચોળીને નાઠ્યાં.

ઘેરથી નીકળે અમને પાંચમો દિવસ હતો. 1964ના અમેરિકામાં રસ્તા પર પ્રવાસ કરતા ભારતીય શાકાહારીઓને કોઈ ખોરાક મળતો ન હતો. અમે સાથે આગળથી રાંધીને ઘણો ખોરાક લીધો હતો પણ એ બધો લોસ-એન્જેલીસ પહોંચ્યાં ત્યાં સુધીમાં ખલાસ થઈ ગયો હતો. પણ વૈદ્યસાહેબ પાસે તેનો ઉપાય હતો. તેઓ નહાઈ-ધોઈને મોટેલની અમારી રૂમમાં ટેલિફોન અને શહેરની ટેલિફોન ડિરેક્ટરી

લઈને બેઠા. ડિરેક્ટરીમાંથી પટેલનું પાનું કાઢ્યું. (હાજી, એ સમયે પણ અમેરિકાનાં બધાં મુખ્ય શહેરોમાં પટેલો તો પહોંચી જ ગયા હતા!) એમણે કોઈ J. K. Patelનો ટેલિફોન નંબર જોડ્યો. સામેથી ‘હેલ્લો’ સાંભળ્યું એટલે સાહેબ શાંતિથી બોલ્યા, ‘કોણ જશભાઈ કે ?’ સામેથી અવાજ આવ્યો, ‘ના હું જિતેન્દ્ર.’ ‘સારું, સારું હું પી. સી. વૈદ બોલું છું.’ બસ, આટલું બોલ્યા અને જાણે ચમત્કાર થયો. ‘અરે, વૈદસાહેબ આપ ક્યાંથી ? આપ ક્યાં છો સાહેબ ?’

વૈદસાહેબને વિદ્યાનગર છોડે નવ વર્ષ થઈ ગયાં હતાં, પણ ત્યાં સાડા સાત વર્ષમાં તેમણે એકાદ હજાર પટેલને તો ભણાવ્યા જ હશે અને એમાંના ત્રણસો-ચારસો તો અમેરિકા પહોંચ્યા જ હશે અને એમાંના આઠ-દસ તો લોસ-એન્જેલીસમાં હશે જ એવી એમની ગણતરી તદ્દન ખરી નીકળી !

એ ત્રણ-ચાર ‘કુંવારા’ પટેલો ત્રણ રૂમના એક ફ્લેટમાં રહેતા હતા. વારાફરતી રાંધતા હતા. એમણે પહેલું કામ તો એ કર્યું કે અમને પોતાના ફ્લેટમાં બોલાવી લીધા. એ બધા એક રૂમમાં જ રહ્યા અને બાકીના બંને રૂમ અમને આપી દીધા. અને અમે એ કામ કર્યું કે અમે અમારા ત્યાંના રહેવાસ દરમિયાન એમને રાંધવાની ડ્યૂટીમાંથી મુક્ત કરી દીધા. અમારી બે મહિલાઓ સુપરમાર્કેટમાંથી બધી સામગ્રી લાવ્યાં અને રસોઈ કરી. બે-ત્રણ દિવસ અમારે માટે રસ્તામાં પણ ચાલે એટલી બધી રસોઈ કરી લીધી.

આ ઉપરાંત અમે હોલીવૂડ, ડીઝનીલેન્ડ વગેરેની મુલાકાત લીધી. અમારો હવે પછીનો મુકામ સાનફ્રાન્સિસ્કો હતું. આ પટેલોએ ત્યાંના તેમના મિત્રો(અને વૈદસાહેબના વિદ્યાર્થીઓ)ને ફોન કરી દીધા એટલે અમારી ત્યાંની પણ બધી સગવડો થઈ ગઈ.

અમે 28 ડિસેમ્બરે બપોરે સાનફ્રાન્સિસ્કો પહોંચ્યા. એ અમારું છેલ્લું સ્થાન હતું. ત્યાંથી 30મીએ પરોઢિયે ત્રણ વાગ્યે અમારી ટેક્સાસવાળી પાર્ટી લોસ-એન્જેલીસ તરફ રવાના થઈ અને વોશિંગ્ટન રાજ્ય તરફ જવા માટે વૈદસાહેબ, કાકી અને હિના 30મીએ જ મોડી સવારે બસ દ્વારા રવાના થયાં. સાનફ્રાન્સિસ્કોથી અમારા શહેર લબકનું અંતર 1700 માઈલ (=2700 કિમી.) હતું તે બધું ત્રણ દિવસમાં કાપીને અમે 2 જાન્યુઆરી, 1965ની રાત્રે ઘેર પહોંચ્યા અને ત્રીજી તારીખે અમારી કોલેજ ફરી ચાલુ થઈ ગઈ.

એ જૂનમાં વૈદસાહેબનું વોશિંગ્ટન સ્ટેટ યુનિવર્સિટીનું મુલાકાતી પ્રાધ્યાપકપદ પૂરું થયું. હવે તેમણે સીએટલથી પશ્ચિમ તરફ જ ઊડવાનું રાખ્યું અને જાપાન થઈને ભારત પહોંચ્યા. આમ તેમણે પૃથ્વી પ્રદક્ષિણા પૂરી કરી.

જૂનની 15મી (1965)એ વૈદસાહેબ ગુજરાત યુનિવર્સિટીના ગણિતવિભાગ-

માં ફરી જોડાઈ ગયા.

આપણે જોયું તેમ તેમની અમેરિકન મુલાકાતનું એક અણચિંતવ્યું પરિણામ એ આવ્યું કે ‘બ્લૅક હોલ’ના સંદર્ભમાં તેમનું વીસ વર્ષ જૂનું સંશોધન વિશ્વની નજરે પડ્યું અને હવે તેઓ સૌની ‘નજરમાં’ આવી ગયા. ભારત આવ્યા પછી તરત બીજે જ મહિને (જુલાઈ, 1965) ઈંગ્લેન્ડમાં એક પરિસંવાદમાં તેમને જવાનું આમંત્રણ મળ્યું અને જાણે હવે તેમને માટે દેશના સીમાડા કાયમ માટે ખુલ્લા થઈ ગયા !

1970માં વૈદ્યસાહેબને બ્રિટિશ કાઉન્સિલનું બ્રિટન તથા આયર્લેન્ડની કેટલીક વૈજ્ઞાનિક સંસ્થાઓની મુલાકાતનું આમંત્રણ મળ્યું.

7 અઠવાડિયાં માટે સાહેબ ઈંગ્લેન્ડ અને આયર્લેન્ડની મુલાકાતે ગયા. છેલ્લાં બે સપ્તાહ તેમનાં પત્ની પણ ત્યાં પહોંચ્યાં અને અમેરિકા અભ્યાસ કરતી તેમની પુત્રી સ્મિતા પણ તેમની સાથે આયર્લેન્ડ પ્રવાસમાં જોડાઈ. આ પ્રવાસમાં તેમણે રૉયલ સોસાયટીની એક સભાને સંબોધિત કરી, કેમ્બ્રિજ અને યૉર્ક યુનિવર્સિટી-ઓમાં પણ વ્યાખ્યાનો આપ્યાં.

અમેરિકાની જેમ વૈદ્યસાહેબે આ પ્રવાસ દરમિયાન પણ આ બધા પ્રદેશોનો પરિચય કરાવતા પત્રો અમદાવાદ બાળકોને લખ્યા, એ બધા 1970-’71માં ‘ઈંગ્લેન્ડ અને આયર્લેન્ડ’ એ શીર્ષક હેઠળ ‘કુમાર’માં છપાયા. 1997માં એ જ શીર્ષકથી એ પત્રો ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલયે પ્રકાશિત કર્યાં.

વૈદ્યસાહેબ 1964માં અમેરિકા ગયા ત્યાં સુધી તેમનું કાયમનું માનીતું વાહન સાઈકલ હતું. અમેરિકાથી પરત આવ્યા બાદ તેમણે સ્કૂટર ખરીદ્યું. એ વખતે સ્કૂટર પરદેશથી જ આયાત થતાં અને સામાન્ય જનતાને પરદેશી હૂંડિયામણ ખર્ચાને જ સ્કૂટર મળતાં. સાહેબ અમેરિકાથી ડૉલર બચાવીને લાવ્યા હતા માટે સ્કૂટર ખરીદી શક્યા. ચાર વર્ષ સુધી તેમણે સ્કૂટર ફેરવ્યું અને પછી 1969માં એક અકસ્માતમાં એવા ઘાયલ થયા કે તેમાંથી સાજા તો થયા પણ સ્કૂટરનો મોહ ઊતરી ગયો.

પૂર્વસ્નાતક કક્ષાનો અભ્યાસક્રમ

1964-'65ના શૈક્ષણિક વર્ષમાં વૈદ્યસાહેબની ગેરહાજરી દરમિયાન ગુજરાત યુનિવર્સિટીના અનુસ્નાતક ગણિતવિભાગમાં બે મોટા ફેરફારો થયા હતા. ડિપાર્ટમેન્ટના રીડર અને ભૂમિતિના મોટા સંશોધક ડૉ. ઇઝહાર હુસૈન રાજીનામું આપી વિભાગ છોડી ગયા હતા. તેમનાં બેગમ તો અલીગઢ મુસ્લિમ યુનિવર્સિટીમાં અંગ્રેજીનાં અધ્યાપિકા હતાં. પણ ઇઝહારસાહેબ શિયા મુસ્લિમ હોવાથી તેમને તે યુનિવર્સિટીમાં સ્થાન મળતું નહોતું. એટલે તે ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં આવ્યા હતા. બેગમ અલીગઢમાં અને મિયાં અમદાવાદમાં એવી સ્થિતિ હતી. ઉનાળાના વેકેશનમાં જ બંને સાથે રહી શકતાં હતાં.

પણ કાશ્મીરના શ્રીનગરની પ્રાદેશિક ઇજનેરી કૉલેજમાં ઇઝહારસાહેબને ગણિતના પ્રાધ્યાપકની જગા મળી ગઈ એટલે તેઓ શ્રીનગર ચાલ્યા ગયા. હવે લાભ એ થયો કે કાશ્મીરમાં લાંબું વેકેશન શિયાળામાં પડે. આમ શિયાળામાં મિયાં-બીવી અલીગઢમાં રહે અને ઉનાળામાં બંને શ્રીનગરમાં રહે.

ઇઝહારસાહેબના જવાથી ગુજરાત યુનિવર્સિટીને જરૂર નુકસાન થયું. 1983માં ભારત સરકારે દેશભરમાં ગણિતની ઝડપી પ્રગતિ કરવા માટે ગણિતનું રાષ્ટ્રીય બોર્ડ નીમ્યું અને તેના સંચાલન હેઠળ અનેક પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરી. 1986માં તે બોર્ડ પર ઇઝહારસાહેબ નિમાયા અને તેમની રાહબરી હેઠળ શાળાઓમાં ગણિતના ધોરણને ઊંચું લાવવાના પ્રયત્નો શરૂ થયા. તેમણે શાળાના વિદ્યાર્થીઓ માટે રાષ્ટ્રીય ગણિત સ્પર્ધાઓ શરૂ કરી, તેમાં તેજસ્વી દેખાવ કરનાર 30 વિદ્યાર્થીઓને વધુ તાલીમ આપીને તેમાંના છને આંતર-

રાષ્ટ્રીય ગણિત સ્પર્ધામાં મોકલવા માંડ્યા. આ બધી પ્રવૃત્તિઓથી શાળાના વિદ્યાર્થીઓમાં ગણિત માટે એક જોશ પેદા થયો અને શાળાના તેજસ્વી વિદ્યાર્થીઓ આખરે ગણિતમાં જ આગળ ભણી ગણિતજ્ઞો થવા માંડ્યા.

દુર્ભાગ્યે ઇઝહારસાહેબ કેન્સરની બીમારીમાં સપડાયા અને 1993માં ઇન્તકાલ પામ્યા. ત્યાં સુધીમાં હું પણ રાષ્ટ્રીય બોર્ડમાં અને તેમની પ્રવૃત્તિમાં જોડાઈ ગયો હતો. તેમના પછી એ પ્રવૃત્તિનું સુકાન સાત વર્ષ સુધી મેં સંભાળ્યું હતું. હવે તો ગણિતના ક્ષેત્રમાં યુવા ભારતીયોને આંતરરાષ્ટ્રીય એવોર્ડ મળવા માંડ્યા છે. આ બધી શરૂઆત ઇઝહારસાહેબથી થઈ.

વૈદ્યસાહેબ અમેરિકા હતા એ દરમિયાન એક વ્યાખ્યાતાની પણ ગણિતવિભાગમાં નિમણૂક થઈ ગઈ હતી. એ સ્થાન તો પહેલેથી ખાલી હતું પણ એ માટે વૈદ્યસાહેબને કોઈ યોગ્ય ઉમેદવાર દેખાતો ન હતો. તેમનું માનવું હતું કે રીડર કરતાં પણ વ્યાખ્યાતાની નિમણૂકમાં ખૂબ ધ્યાન રાખવું જોઈએ. કારણ કે એ ઘણા લાંબા સમય સુધી વિભાગમાં રહેશે એટલે તેની પસંદગીમાં જરા જેટલી પણ બેદરકારી રહી ગઈ તો એ લાંબા ગાળાનું નુકસાન કરી શકે. તેથી તેઓ યુનિવર્સિટીને તે જગાની જાહેરાત ન કરવા સલાહ આપતા હતા. પણ તેમની ગેરહાજરીમાં તે સ્થાનની જાહેરાત થઈ ગઈ, ઇન્ટરવ્યૂ પણ ગોઠવાઈ ગયા અને એક ઉમેદવાર પસંદ થઈને જોડાઈ પણ ગયા. આ ઉમેદવાર હતા બંસીલાલ એમ. શાહ (બી. એમ. શાહ). તેમની વિદ્યાર્થી તરીકેની કારકિર્દી ખૂબ ઉજ્જવળ હતી અને શિક્ષક તરીકે ખૂબ સફળ હતા. પણ સંશોધન માટે તેમણે કોઈ ખાસ રુચિ બતાવી નહોતી. પણ તેઓ જોડાયા અને ગણિતવિભાગમાં તેમણે શિક્ષણ પણ શરૂ કરી દીધું.

દરમિયાનમાં મેં 1965ના જુલાઈની 10મીએ ટેક્સાસમાં મારું કામ પૂરું કર્યું. જુલાઈની 12મીએ કોલોરાડોમાં મારી પીએચ.ડી.ની છેલ્લી મૌખિક પરીક્ષા આપી. પરીક્ષકોએ જણાવ્યું કે મને પીએચ.ડી.ની ડિગ્રી 20મી ઓગસ્ટ, 1965ના પદવીદાન સમારંભમાં મળશે અને તરત જ મેં ભારતની વાટ પકડી. ભારતમાં તો શૈક્ષણિક વર્ષ ક્યારનું શરૂ થઈ ગયું હતું તેથી ઘણા સમય સુધી મને કોઈ નોકરી મળે તેમ હતું નહીં. એટલે અમારે પાછા ફરવાની કોઈ ઉતાવળ હતી નહીં. મારું ભાડું તો અમેરિકાની સરકાર આપવાની હતી પણ મારાં પત્ની અને પુત્રનું ભાડું મારે જ આપવાનું હતું એટલે અમે કેવળ જળમાર્ગે જ નહિ પણ 'ભારખાના' સ્ટીમરમાં આવ્યાં. આવી સ્ટીમરોનું કોઈ નિશ્ચિત સમયપત્રક હોતું નથી. અમે ન્યૂયૉર્કથી 1965ની 4 ઓગસ્ટે રાત્રે નીકળ્યાં અને છેક 28 સપ્ટેમ્બરે મુંબઈ પહોંચ્યાં.

આ બાજુ ગુજરાત યુનિવર્સિટીના ગણિત વિભાગમાં જે સ્થાન ઇઝહારસાહેબે ખાલી કર્યું હતું તે રીડરના સ્થાન માટે જાહેબખબર આવી હતી અને મેં તેને માટે અરજી કરી હતી. નવેમ્બર, 1965ના છેલ્લા સપ્તાહમાં અમદાવાદમાં તેના

ઇન્ટરવ્યૂ થયા તેમાં મેં હાજરી આપી. મને એવો વહેમ હતો કે ઉમેદવારોમાં હું એકલો પીએચ.ડી. હતો (અને પાછો અમેરિકાનો) એટલે મને મુશ્કેલી ન પડવી જોઈએ. પણ એમ થયું નહીં. દર્શનસિંહસાહેબ પણ ઉમેદવાર હતા અને તેમની પસંદગી થઈ. હું હતો એટલે વૈદ્યસાહેબ તો ઇન્ટરવ્યૂમાં હાજર જ નહોતા રહ્યા.

ખેર, મારી બેકારી ધાર્યા કરતાં વધુ ચાલી. આખરે દર્શનસિંહસાહેબે વ્યાખ્યાતાનું જે સ્થાન ખાલી કર્યું હતું તે માટે જ્યારે જાહેરખબર આવી ત્યારે મેં અરજી કરી. આ સ્થાન માટેના ઇન્ટરવ્યૂ ફેબ્રુઆરી, 1966માં ગોઠવાયા અને તેમાં મારી પસંદગી થઈ. આમ પગારધોરણ તો 400થી 800નું હતું અને હું બેકાર હતો છતાં મને પહેલો પગાર રૂ. 640નો આપ્યો હતો.

1966-'67નું શૈક્ષણિક વર્ષ જે દિવસે (15 જૂને) શરૂ થયું તે દિવસે હું ગુજરાત યુનિવર્સિટીના અનુસ્નાતક ગણિતવિભાગમાં વ્યાખ્યાતા તરીકે જોડાયો. મારા જોડાયા પછી એકાદ માસમાં જ અમારા બીજા વ્યાખ્યાતા બી. એમ. શાહ-સાહેબે રાજીનામું આપ્યું. કારણ કે તેમની ગુજરાતની સરકારી કોલેજો માટે પ્રથમ વર્ગના પ્રાધ્યાપક તરીકે પસંદગી થઈ હતી.

હું જોડાયો અને મેં એમ.એસસી. પ્રથમ તથા બીજા વર્ષમાં શીખવવાનું શરૂ કર્યું. બીજી તરફ હવે પૂર્વસ્નાતક કોલેજોમાં પ્રી. યુનિવર્સિટી કક્ષાએ તથા બાકીનાં ત્રણ વર્ષ માટે અભ્યાસક્રમ સુધારવાનાં ચક્રો શરૂ થઈ ગયાં હતાં. દર બે-ત્રણ દિવસે એક વાર અમે બધા વૈદ્યસાહેબની રૂમમાં બપોર પછી બેસતા અને યોજનાઓ ઘડતા. નવો અભ્યાસક્રમ કેવો હોવો જોઈએ એ એક મુદ્દો હતો, એ માટે સૌ અનુસ્નાતક કક્ષાના અધ્યાપકોને કેમ તૈયાર કરવા એ બીજો મુદ્દો હતો, અને દરેક કોલેજના સૌથી વરિષ્ઠ અધ્યાપકને આ આંદોલનમાં નેતાગીરી લેવા માટે કેમ કરીને તૈયાર કરી શકાય; વળી નમૂનાનાં પાઠ્યપુસ્તકો પણ તૈયાર કરવાની વાત હતી. આ કામ વિશાળ હતું પણ અમે ધીમે ધીમે આ બધા મુદ્દાઓને હલ કર્યાં. રા-વળસાહેબ પાસે અભ્યાસક્રમ શી રીતે આધુનિક કરી શકાય તેની દૃષ્ટિ હતી, દર્શનસિંહસાહેબની બધા કોલેજશિક્ષકોમાં ખૂબ મિત્રતા અને શાખ હતી અને મારામાં યુ. જી. સી. માટે આખી યોજના સરસ રીતે લખી શકવાની ભાષાસમૃદ્ધિ હતી.

અમે ત્રણ વર્ષ માટે પૂર્વસ્નાતક કોલેજોના શિક્ષકોને દર શનિ-રવિ યુનિવર્સિટીના ગણિતવિભાગમાં બોલાવી નવા ગણિતનાં વ્યાખ્યાનો આપ્યાં. વળી બધા વરિષ્ઠ શિક્ષકોને એક-એક આખું વર્ષ અમે ગણિતવિભાગમાં રાખ્યા, તેમને ઘનિષ્ટ શિક્ષણ આપ્યું અને તે દરેકની પાસે થોડું થોડું સંશોધન પણ કરાવ્યું. અમે નમૂનાનાં પાઠ્યપુસ્તકો તૈયાર કર્યાં. આ બધાં માટે અમારો સમય ખૂબ ગયો પણ કોલેજના અધ્યાપકો સાથે અમારા બહુ સારા સંબંધો પણ સ્થપાયા. નવા ગણિતનો અભ્યાસક્રમ સુચારુ રૂપે શરૂ થયો. દરેક કોલેજનો ગણિતનો વરિષ્ઠ અધ્યાપક પોતે વિશેષ

તૈયાર થયો અને પોતાના સાથીઓને શૈક્ષણિક નેતાગીરી પૂરી પાડી શક્યો. વૈદ્ય-સાહેબે ઘણાં સારાં કામ કર્યાં છે પણ આ પૂર્વસ્નાતક કોલેજોના ગણિતવિભાગોનું ઊર્ધ્વાકરણ અને તેમની અને અનુસ્નાતક ગણિત વિભાગ સાથેના તેમના મીઠા સંબંધો એ તેમનું કદાચ સૌથી સારું કામ હતું. આ બધું કામ 1967થી 1970 સુધી ચાલ્યું. આ ગાળામાં ગણિતવિભાગમાં માર્કડેય મિશ્રા આવ્યા, ડૉ. આઈ. એચ. શેઠ આવ્યા અને એલ. કે. પટેલ પણ આવ્યા અને એ બધા આ માળખામાં સરસ ફિટ થઈ ગયા.

આમ તો કોલેજોની નીચે યુનિવર્સિટીની આણ હોતી નથી અને યુનિવર્સિટીના પ્રાધ્યાપકનું કાર્યક્ષેત્ર પણ કોલેજોની નીચેની સપાટીની વિદ્યાસંસ્થાઓ (હાઈસ્કૂલો) સુધી હોતું નથી. પણ વૈદ્યસાહેબની દષ્ટિએ તો છેક પ્રાથમિક શાળાથી માંડીને અનુસ્નાતકો સુધી ફેલાયેલું ગણિત એક સળંગ વિષય હતો. એટલે હવે તેમની દષ્ટિ હાઈસ્કૂલ ગણિતના અભ્યાસક્રમ સુધારણા તરફ ગઈ.

સદભાગ્યે એ જ અરસામાં ડૉ. વિક્રમ સારાભાઈએ અમદાવાદમાં કોમ્યુનિટી સાયન્સ સેન્ટર સ્થાપ્યું અને તેમાં ગણિત વિશે શી પ્રવૃત્તિ કરી શકાય તે તેમણે વૈદ્ય-સાહેબને પૂછ્યું. વૈદ્યસાહેબે કો. સા. સેન્ટર ગણિતના નવા અભ્યાસક્રમના પ્રયોગો શી રીતે શાળાઓ પાસે કરાવી શકે તેવી યોજના વિક્રમભાઈ સમક્ષ મૂકી. એ. આર. રાવસાહેબ હજી કોલેજમાં આચાર્ય હતા પણ તેઓ નિવૃત્ત થાય કે તરત તેમને સેન્ટર માટે ઝડપી લેવાની પણ તેમણે સલાહ આપી. વિક્રમભાઈની પ્રતિષ્ઠાને લીધે નવા ગણિતના પ્રયોગો રાજ્યની કેટલીક શાળાઓમાં નવા અભ્યાસક્રમ તરીકે ત્રણ-ચાર વર્ષ માટે ચલાવવા માટે માધ્યમિક શિક્ષણ બોર્ડ પરવાનગી આપી. રાજ્યના દરેક જિલ્લામાં એવી કેટલીક શાળાઓ પસંદ થઈ જેમાં ધોરણ 8થી 11 સુધી બીજગણિત અને ભૂમિતિનો નવો અભ્યાસક્રમ ચલાવવામાં આવ્યો. આ શાળાના શિક્ષકોને કોમ્યુનિટી સાયન્સ સેન્ટરમાં તાલીમ આપવામાં આવી અને ભવન્સ કોલેજના મોહનભાઈ સુથારે અને મેં દર શનિવારે સેન્ટરમાં શિક્ષકો પાસે જઈને અનુક્રમે બીજગણિત અને ભૂમિતિનાં નવાં પ્રકરણો રજૂ કર્યાં. આ પ્રવૃત્તિ ચાર વર્ષ ચાલી અને પછી તેના અનુભવો પર આધારિત નવા ગણિતનો અભ્યાસક્રમ 1973થી ક્રમશઃ પૂરા રાજ્યની શાળાઓમાં દાખલ થયો.

આમ વૈદ્યસાહેબના પ્રભાવથી છેક એમ.એસસી.થી ધોરણ 8 સુધીના ગણિતના અભ્યાસક્રમો 1961થી માંડીને 1976 સુધીમાં આધુનિક થઈ ગયા.

આ બધા ગાળા દરમિયાન ગણિતવિભાગમાં સંશોધનપ્રવૃત્તિ અને પીએચ. ડી.નો અભ્યાસ પણ ચાલુ રહ્યો. વૈદ્યસાહેબના માર્ગદર્શન હેઠળ ચાર-પાંચ વિદ્યાર્થીઓ પીએચ.ડી. પણ થયા. મારા માર્ગદર્શન હેઠળ પણ અજિત શાહને પીએચ. ડી.ની પદવી મળી.

વૈદસાહેબની આ બધી પ્રવૃત્તિઓ યુ.જી.સી.ની પરવાનગીથી અને તેનાં નાણાંથી જ થતી હતી. યુ.જી.સી.એ 1969માં વૈદસાહેબને સૂચવ્યું કે તમે શાળાના શિક્ષકોને જ નવા ગણિતથી અને નવા ગણિતની રીતોથી પરિચિત કરો છો એ પૂરતું નથી. તમારે શિક્ષકતાલીમ કોલેજમાં ગણિતના અધ્યાપકોને પણ નવા ગણિતના સિદ્ધાંતો અને પદ્ધતિથી પરિચિત કરવા જોઈએ. આ સૂચન દેખીતી રીતે ખૂબ વાજબી હતું. એટલે વૈદસાહેબે 1969માં સમગ્ર ભારતના બી.એડ.કોલેજોના ગણિતના અધ્યાપકોને માટે એ. જી. ટીચર્સ કોલેજમાં એક ગ્રીષ્મશાળા યોજી. આમાં એક અમેરિકન નિષ્ણાત પણ આવ્યા હતા.

1971માં વૈદસાહેબે સી. એન. હાઈસ્કૂલમાં ગુજરાતની બી.એડ. કોલેજના ગણિતના અધ્યાપકો માટે પણ ગ્રીષ્મશાળા યોજી.

અભ્યાસક્રમ સુધારણા – માધ્યમિક કક્ષા

ઘણાખરા પ્રાધ્યાપકો એમ માનતા હોય છે કે એક અનુસ્નાતક વિભાગનું કામ અનુસ્નાતક કક્ષાનું શિક્ષણ આપવાનું અને તેને આધુનિક સ્વરૂપ આપ્યા કરવાનું તથા વિષયમાં સંશોધનને પ્રોત્સાહન આપવાનું છે. વિકસિત દેશોની યુનિવર્સિટીઓ માટે આ સાચું પણ છે. પણ 1973માં ભારત ઘણો અવિકસિત દેશ હતો. શિક્ષણમાં ધરમૂળથી ફેરફારો જરૂરી હતા અને ગણિતમાં તો આવા ફેરફારો કોઈ કરવા માગતું જ નહોતું. ગણિત આમે અઘરો અને સાવ નિરુપયોગી વિષય ગણાતો હતો. પ્રાથમિક શાળાઓમાં ભણાવાતું ગણિત વ્યવહારુ છે તેમ સૌ માનતા હતા. પણ પછી વ્યવહારમાં સમીકરણો ઉકેલવાની કે ત્રિકોણના ખૂણાનો સરવાળો કેટલો થાય તે જાણવાની કે સમાંતર શ્રેણીઓ કે વિધેયો અને તેમનાં સાતત્ય અને વિકલનિયતા એ બધાની માયા ઊભી કરીને માથું પકવવાની શી જરૂર છે તે કોઈને સમજાતું ન હતું. લોકોની દષ્ટિએ આનો એક માત્ર લાભ પરીક્ષા માટે વિદ્યાર્થીઓને ટ્યૂશન દ્વારા તૈયાર કરીને કમાવાનો જ હતો અને આ તો કોઈ રીતે ‘ઉત્પાદક શ્રમ’ હતો નહિ.

પણ સામાન્ય ‘બજારુ’ ગણિત ઉપરાંત પણ એક એવું ગણિત છે જે ઘણી પરિસ્થિતિઓમાં ખૂબ કામ લાગે છે. સાધનોની મર્યાદામાં રહીને મહત્તમ લાભ થાય તે શી રીતે, તેમાં પણ ગણિત આવે છે. ખેતરમાં ખાતર કે પાણી કેટલું અને ક્યારે ક્યારે આપવું જેથી પાક મહત્તમ થાય, ઓછામાં ઓછા ખર્ચે દેશને સૌથી વધુ લાભ થાય તેવો ઉપગ્રહ શી રીતે અવકાશમાં તરતો મૂકી શકાય? આ બધા પ્રશ્નોના જવાબમાં ગણિતની એવી રીતો આવે છે જે આપણા વિદ્યાર્થીઓ પહેલાં કદી ભણતા જ નહોતા. દરદીને દવાનો ડોઝ કેટલા

કેટલા કલાકે આપવાથી દવા સૌથી વધુ અસરકારક કામ કરે તે પણ ગણિતનો વિષય છે.

આમ સમગ્ર શિક્ષણમાં ગણિતના વિષયને નવેસરથી શીખવવાની જરૂર હતી - અને તે માત્ર અનુસ્નાતક કક્ષાએ જ નહિ પણ તમામ કક્ષાઓએ. વૈદ્યસાહેબ તો અનુસ્નાતક ગણિતવિભાગના જ વડા હતા પણ તેમણે છેક માધ્યમિક કક્ષાથી અને પૂર્વ સ્નાતક કક્ષાથી માંડીને અનુસ્નાતક કક્ષા સુધી અભ્યાસક્રમોને આધુનિક કરવા નક્કી કર્યું.

આપણા દેશમાં કોઈ કામ ઝડપથી તો થાય જ નહિ. જે કક્ષાએ સુધારો કરવો હોય તે કક્ષાએ પહેલાં તો શિક્ષકોને નવી વાત કહેવી પડે, સમજાવવી પડે અને પછી તેમની પાસે નવાં પાઠ્યપુસ્તકો બનાવીને મૂકવાં પડે, પછી જ આ કામ વિદ્યાર્થીઓ સુધી તે શિક્ષકો પહોંચાડી શકે.

આ બધું જોતાં વૈદ્યસાહેબે એક ખૂબ લાંબા ગાળાની મહત્વાકાંક્ષી યોજના વિચારી. પહેલાં અનુસ્નાતક કક્ષાએ અભ્યાસક્રમ સુધાર્યો. આ કક્ષાએ શિક્ષકો તો 100 જેટલા જ હતા અને વિદ્યાર્થીઓ પણ 500થી વધુ નહોતા. નવો અભ્યાસક્રમ શીખેલા અનુસ્નાતકો પાસ થઈને કોલેજમાં શીખવવા માંડે એટલે પરિવર્તનનો આ દોર પૂર્વસ્નાતક કક્ષાએ એટલે કે કોલેજો સુધી પહોંચે. અહીં અધ્યાપકોની સંખ્યા સેંકડોમાં પહોંચે અને વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા પણ હજારોની થાય. આ પરિસ્થિતિમાં વિશેષ તકેદારી રાખવી પડે. પણ એ બધું કરીએ એટલે કોલેજો સુધી પરિવર્તન પહોંચી જાય. બલકે 1972 સુધીમાં પહોંચી ગયું.

હવે માધ્યમિક શાળા પર પરિવર્તનને લઈ જવાનું થાય. પણ આ તબક્કે ખૂબ ધ્યાન રાખવું પડે. હજારો શિક્ષકોને તાલીમ આપવી પડે અને લાખો છોકરા-છોકરીઓનું ભવિષ્ય આ શિક્ષકો નવું ગણિત કેવું સમજ્યા છે તેના પર આધાર રાખે. આ તબક્કે તો સરકારી સહકાર વગર કામ જ ન થાય. પણ સુધારાની આગેકૂચ માધ્યમિક શાળાને દરવાજે તો દસ-બાર વર્ષ પછી જ પહોંચે તેમ હતું. એટલે વૈદ્યસાહેબે પહેલાં તો અનુસ્નાતક કક્ષાએ સુધારા કરવાનું ઠરાવ્યું.

હવે આ મહારથ માધ્યમિક શાળાઓમાં લઈ જવાનો હતો. પણ એ તબક્કે પ્રશ્નો અનેકગણા જટિલ થઈ જતા હતા. ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં ગણિત શીખવતી કોલેજો તો પચાસથી વધુ ન હોય અને ગણિત શીખવતા શિક્ષકો પણ સોથી સવાસો જ હોય. પણ ગુજરાતમાં 4000 હાઈસ્કૂલો હતી અને એથી વધુ ગણિતશિક્ષકો હતા. એક જ યુનિવર્સિટીનો એક જ ગણિતવિભાગ આ કામને પહોંચી વળે તેમ હતું જ નહિ. પણ અન્ય યુનિવર્સિટીઓ પણ ગુજરાતમાં હતી જ. એ અન્ય ગણિતવિભાગો પણ ગુજરાત યુનિવર્સિટીના આ પ્રયત્નથી (ગુજરાત ગણિત મંડળની પરિષદોમાંની ચર્ચા વડે) પરિચિત હતા અને આ યજ્ઞમાં સામેલ થવા માગતા

હતા. સદભાગ્યે ગુજરાત માધ્યમિક શિક્ષણ બોર્ડની ગણિતસમિતિ(જેની સંમતિ વગર માધ્યમિક ધોરણો માટેની કોઈ પ્રવૃત્તિ ન કરી શકાય)ના પ્રમુખ વૈદ્યસાહેબના પ્રાધ્યાપક એન. આર. ત્રિવેદીસાહેબ હતા. બોર્ડ પર કો-ઓપ્ટેડ સભ્ય તરીકે વૈદ્યસાહેબને લેવામાં આવ્યા અને ત્યાં પણ પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ ગઈ. શાળાઓ માટે ગણિતનો નવો (ધો. 8, 9, 10 માટે) અભ્યાસક્રમ ઘડવામાં આવ્યો અને તેના આધારે કામચલાઉ પાઠ્યપુસ્તકો પણ (બીજગણિતનું મોહનભાઈ સુથારે અને ભૂમિતિનું મેં) લખ્યાં. રાજ્યભરમાં ફેલાયેલી ત્રીસેક શાળાઓમાં શિક્ષકોને તાલીમ આપ્યા બાદ આ પાઠ્યપુસ્તકો ચલાવવામાં આવ્યાં. રાજ્યના જુદા જુદા ભાગમાં આવેલી ત્રીસ શાળાઓમાં આ નવો અભ્યાસક્રમ પ્રાયોગિક ધોરણે ચલાવવામાં આવ્યો. એ શાળાના ગણિતશિક્ષકોને દર શનિ-રવિ હું અને મોહનભાઈ અમદાવાદના કોમ્યુનિટી સાયન્સ સેન્ટરમાં નવું ગણિત શું છે અને તેના દાખલા કેમ ગણાય એ કહેવા જતા. આ પ્રયોગ ત્રણ વર્ષ (1971 થી 1974) સુધી ચાલ્યો. તે દરમિયાન અમે ઘણા કોલેજના તથા શાળાના શિક્ષકોને નવા અભ્યાસક્રમથી પૂરી રીતે પરિચિત કર્યાં. એમના દ્વારા અન્ય શિક્ષકો તૈયાર થયા. અને એમ એ વર્ષો (1971 થી 76) અમે ખૂબ વ્યસ્ત રહ્યા. સુગણિતમના વિશેષાંકો પણ કામ લાગ્યા. એમાં છેલ્લું વર્ષ તો અમે બધા સતત એક સ્કૂલથી બીજી સ્કૂલ એમ આખા ગુજરાતમાં ફરતા રહ્યા.

આખરે 1973ના જૂનથી ગુજરાતની બધી જ શાળાઓમાં નવા ગણિતનો અભ્યાસક્રમ અમલમાં આવ્યો. અમે મહેનત તો ખૂબ કરી હતી પણ છતાં નવા અભ્યાસક્રમનાં કેટલાંક લક્ષણો ખૂબ અઘરાં હતાં તેવી ફરિયાદો બહુ મળી. એ બધીથી પરિચિત થવા હું પણ ઘણાં સ્થળોએ ફર્યો. ગુજરાત ગણિત મંડળના અધિવેશનમાં અમે વડોદરાના ડૉ. વી. એમ. શાહસાહેબની અધ્યક્ષતા હેઠળ અભ્યાસક્રમ ફરીથી જોઈ જવા અને તેને બને તેટલો હળવો કરવા ઠરાવ્યું. અમારી સમિતિ ગુજરાતના ઘણા જિલ્લાઓમાં ગઈ અને ગણિતશિક્ષકોને મળી. ડૉ. વી. એમ. શાહની કાબેલ નેતાગીરી હેઠળ અમે અભ્યાસક્રમનું અન્ય સ્વરૂપ તૈયાર કર્યું અને એ બધે સ્વીકારાયો. વી. એમ. શાહસાહેબ નવા અભ્યાસક્રમની રચનામાં હતા નહિ પણ તેનું સુધારેલું સ્વરૂપ તેમણે એટલું સરસ તૈયાર કર્યું કે ત્યાર પછી કદી તેની સામે કોઈ વિરોધ થયો નહિ.

પણ આ બધામાં વૈદ્યસાહેબની લગન, આશાવાદ, પદ્ધતિસરનું કામ કરવાની રીત એ બધું ખૂબ કામ લાગ્યું.

આ આખી ચળવળ દરમિયાન ઈશ્વરભાઈ પટેલ રાજ્ય શિક્ષક બોર્ડના અધ્યક્ષ હતા તેમનો પણ ખૂબ સહકાર મળ્યો. તેમણે સાંભળ્યું કે સુગણિતમનો એક વિશેષાંક અમે તૈયાર કરી રહ્યા છીએ, જેમાં આખો અભ્યાસક્રમ આવશે અને

તેને સમજાવતા લેખો પણ આવશે કે તરત જ તેમણે લખ્યું કે તેમનું બોર્ડ અંકની પૂરતી નકલો ખરીદી પોતે જ રાજ્યના બધા ગણિતશિક્ષકોને આપશે. આથી અમે તો ખૂબ ખુશ થયા. એ વખતે તો સુગણિતમની 500 નકલો જ ખપતી હતી અને ઈશ્વરભાઈના આ એક જ આદેશથી 4000થી વધુ નકલો ગઈ, એટલે અમારું અર્થકારણ ઉપર આવી ગયું ! વળી આ નકલો ગુજરાતની શાળાઓમાં પહોંચી ગઈ તેથી તેમને સુગણિતમ જેવું એક સામયિક ચાલે છે તેવી ખબર પડી. તેમાંના ઘણા અમારા ગ્રાહક થયા. એટલે સુગણિતમ પણ આર્થિક રીતે આબાદ થયું.

અલબત્ત, અભ્યાસક્રમ અઘરો ન પડે તે માટે આટલી બધી તકેદારી લીધી છતાં બધું સમુંસૂતરું જ ચાલ્યું તેવું પણ ન થયું. નવો અભ્યાસક્રમ ગુજરાતની તમામ માધ્યમિક શાળાઓમાં જૂન, 1973માં શરૂ થયો પછી તરત તેનાં કેટલાંક લક્ષણો આપણા વિદ્યાર્થીઓ માટે અતિમુશ્કેલ છે તેવી ફરિયાદો ઊઠવા માંડી. સૌથી વધુ ફરિયાદો સૂરતમાં વિપિનભાઈ મહેતા તરફથી આવી. મારા ત્યાંના એક મિત્રે મને વિનંતી કરી કે તમે સૂરત આવો અને વિપિનભાઈ સાથે ચર્ચા કરો. એક રવિવારે બપોરે હું સૂરત પહોંચ્યો અને સાર્વજનિક હાઈસ્કૂલના હોલમાં સૂરતના શિક્ષકો સામે વિપિનભાઈની અને મારી વચ્ચે શાસ્ત્રાર્થ થયો. એમણે અભ્યાસક્રમમાં એક પછી એક મુશ્કેલીઓ બતાવી અને મેં એ બધીના ઉકેલો બતાવ્યા (અને શીખવવાની યોગ્ય રીતો બતાવી). છતાં મારે કબૂલ કરવું પડ્યું કે વિપિનભાઈની કેટલીક વાતોમાં દમ હતો કે પાઠ્યપુસ્તકના લેખકોએ એ મુદ્દા વિચાર્યા નહિ હોય. મેં તેમને એ મુદ્દા બરાબર સમજાવ્યા અને ખાતરી આપી કે ભવિષ્યમાં પાઠ્યપુસ્તકમાં પણ આ મુદ્દાની ચર્ચા લઈશું અને તાત્કાલિક તો સુગણિતમમાં આ મુદ્દાને સ્પષ્ટ કરતા લેખ આપીશું.

આખરે અમે બંને મૈત્રીપૂર્વક છૂટા પડ્યા. એ મને પોતાને ઘેર લઈ ગયા અને મને નાસ્તો-પાણી કરાવ્યાં.

ત્યાર પછી નવા અભ્યાસક્રમ સામે કોઈ ફરિયાદ આવી નહિ. આ આખા અભિયાનની પાછળ વૈદ્યસાહેબની શ્રદ્ધા, હજારો શિક્ષકોની મહેનત અને મારા જેવા ઘણાની ચર્ચા કરવાની તૈયારી હતી.

1973માં નવો અભ્યાસક્રમ સમગ્ર ગુજરાતની બધી માધ્યમિક શાળાઓમાં ધોરણ 8માં, 1974માં ધો. 9માં અને 1975માં ધોરણ 10માં દાખલ થયો.

હું માનું છું કે ગણિતનો ક્રાન્તિકારી નવો અભ્યાસક્રમ આટલા મોટા પાયા પર અને આટલી વિશદ્ ચર્ચા અને તૈયારી પછી ભાગ્યે જ કદી ક્યાંય દાખલ થયો હશે.

લોકસેવા આયોગ અને કુલપતિની ચૂંટણી

1971ની લોકસભાની ચૂંટણીમાં કોંગ્રેસ પક્ષે બહુમતી મેળવી હતી અને ઇન્દિરાજી વડાપ્રધાન ચૂંટાયાં હતાં. તેમણે કોંગ્રેસ પક્ષના બે ભાગ પાડી દીધા હતા. કોંગ્રેસના વડીલ નેતાઓ એક પક્ષે હતા અને તેને 'સંસ્થા કોંગ્રેસ' પક્ષ કહેવાતો હતો અને ઇન્દિરાજીએ નવો પક્ષ 'કોંગ્રેસ આઈ' બનાવ્યો હતો અને તે પક્ષ શાસનમાં હતો અને ઇન્દિરાજી પ્રધાનમંત્રી હતાં, પણ તેમની લોકસભાની ચૂંટણી પર જ પ્રશ્નાર્થ ઊભો થયો હતો અને એ અંગે અલ્લાહાબાદ હાઈ-કોર્ટમાં ખટલો ચાલતો હતો. 25 જૂન, 1971ની બપોરે એ ખટલાનો ચુકાદો ઇન્દિરાજીની વિરુદ્ધ આવ્યો. તેમને લોકસભાના સભ્યપદેથી દૂર કરવામાં આવ્યાં અને છ વર્ષ સુધી તેઓ ચૂંટણી નહીં લડી શકે તેવો ચુકાદો આવ્યો. ઇન્દિરાજી સિવાય કોઈ વડાપ્રધાન બની શકે તેવી કલ્પના પણ કોઈ કોંગ્રેસજન ન કરી શકે તેવી સ્થિતિ હતી.

આખરે ઇન્દિરાજીએ દેશભરમાં કટોકટી જાહેર કરી સૌ વિરોધપક્ષના નેતાઓને જેલ ભેગા કરી દીધા અને પોતે વડાપ્રધાન તરીકે ચાલુ રહ્યાં.

બંધારણે લોકોને આપેલી કેટલીક આઝાદીઓ પણ કટોકટીના નામ હેઠળ પાછી ખેંચી લેવામાં આવી. ગુજરાતના સર્વોચ્ચ કોંગ્રેસી નેતા મોરારજીભાઈ દેસાઈ સંસ્થા કોંગ્રેસના નેતા હોવાથી ગુજરાતની કોંગ્રેસી સરકાર પર પણ ઇન્દિરાજીની ખોફ નજર થઈ અને એ સરકારને બરખાસ્ત કરી ગુજરાતને કેન્દ્રની સીધી હકૂમત હેઠળ લાવવામાં આવ્યું. એટલે ગુજરાતમાં કોઈ સરકાર ન રહી અને શાસન અસરકારક રીતે રાજ્યપાલ શ્રીમન્નારાયણજીના હાથમાં આવ્યું.

રાજ્યપાલે સરકારના ચીફ સેક્રેટરીને પૂછ્યું કે સૌથી પહેલાં કયા પગલાં લેવાની જરૂર છે. તેમને જણાવાયું કે ગુજરાત લોકસેવા આયોગમાં ત્રણ કે ચાર સભ્યો હોય છે અને સરકારના બધા જ કર્મચારીઓની નિમણૂક એ આયોગ કરતું હોય છે. પરંતુ અત્યારે એક જ સભ્ય છે (જે પોતે ચેરમેન છે) અને બે દિવસમાં એ નિવૃત્ત થવાના છે એટલે પહેલી જરૂર તો આયોગમાં નવા સભ્યો નીમવાની છે. વળી ચૂંટાયેલી સરકારો જે નિયમોની પરવા નથી કરતી એવા કેટલાક નિયમો છે એ પ્રમાણે હવેના સભ્ય કેળવણીના ક્ષેત્રમાંથી હોવા જોઈએ. રાજ્યપાલ યુનિવર્સિટીના કુલપતિ ઉમાશંકરભાઈ જોશીના મિત્ર હતા. એટલે તેમણે ઉમાશંકરભાઈને કોઈનું નામ સૂચવવા કહ્યું. ઉમાશંકરભાઈએ પી. સી. વૈદસાહેબનું નામ સૂચવ્યું. રાજ્યપાલે વૈદસાહેબને પોતાની પાસે મોકલવા કહ્યું.

તે દિવસે પ્રોજેક્ટ વાળી માધ્યમિક શાળાઓના ગણિતશિક્ષકો માટેની ગ્રીષ્મ-શાળા સી. એન. હાઈસ્કૂલમાં પૂરી કરીને વૈદસાહેબ ઘેર આવ્યા ત્યારે કુલપતિની ચિઠ્ઠી લઈને તેમનો પટાવાળો હાજર હતો (તે સમયમાં પ્રાધ્યાપકો પાસે ટેલિફોન હતા નહીં). સાહેબ પહેલાં ઉમાશંકરભાઈને મળ્યા અને પછી ગાંધીનગર રાજ્યપાલ પાસે ગયા.

ટૂંકમાં રાજ્યપાલે વૈદસાહેબને તરતની અસરથી ગુજરાત રાજ્ય સેવા આયોગના સભ્ય નીમ્યા અને બે દિવસ પછી તેમને તે આયોગનું અધ્યક્ષપદ સ્વીકારવા જણાવ્યું.

વૈદસાહેબે ગણિતવિભાગમાંથી માત્ર અચોક્કસ મુદતની વગર પગારે રજા જ લીધી હતી. બીજે દિવસે તેઓ લાલદરવાજા ખાતેની ગુજરાત લોકસેવા આયોગની કચેરીમાં સભ્ય તરીકે જોડાયા. તે સમયે મંકોડીસાહેબ અધ્યક્ષ હતા અને તે સાંજે જ તેઓ નિવૃત્ત થવાના હતા. એટલે બીજા દિવસથી વૈદસાહેબ આયોગના અધ્યક્ષ બન્યા અને છ વર્ષ સુધી, એટલે કે 1977 સુધી અધ્યક્ષ રહ્યા.

આયોગની ઓફિસ લાલદરવાજા બસ ટર્મિનસને અડીને આવેલા બહુમાળી મકાનને પહેલે માળે હતી. જે દિવસે સાહેબ આયોગના અધ્યક્ષ બન્યા તે જ દિવસથી તેમને પોતાનો એક અંગત પટાવાળો મળ્યો. સાહેબ તે સાંજે ઘેર જવા નીકળ્યા ત્યારે તે પટાવાળો તેમનું દફતર ઉપાડીને તેમની સાથે થયો. સાહેબ તો નીચે ઊતરીને દરવાજાની બહાર નીકળ્યા, પટાવાળો મૂંઝાયો. તેને એમ કે સાહેબ પોતાની કારમાં બેસે એટલે એમાં તેમનું દફતર મૂકી દઉં, પણ સાહેબ તો 34 નંબરની બસમાં બેસવા ચાલ્યા !

હવે તેમનો પગાર સારો થઈ ગયો હતો એટલે સાહેબે મોટર ખરીદવાનું વિચાર્યું. એ વખતે એમ્બેસેડર અને ફિયાટ એ બે જ ગાડીઓ ભારતમાં બનતી હતી. ફિયાટ બહુ નાની હતી અને એમ્બેસેડરમાંની મોટા ભાગની સરકાર પોતે

પોતાના અને પોતાના અમલદારોના ઉપયોગ માટે ખરીદી લેતી હતી. વૈદ્યસાહેબને તેમના હોદ્દાની રુએ સરકારી ક્વોટામાંથી એમ્બેસેડર ગાડી (પોતાને ખર્ચે સ્તો) મળી શકે તેમ હતી. એ પ્રમાણે એમણે તે ખરીદી.

અમેરિકામાં તેમણે એક મોટરગાડી રાખી હતી અને ચલાવી હતી પણ ભારતમાં ફરીથી ડ્રાઇવિંગ લાઇસન્સ મેળવવાની જરૂર હતી. એટલે તેઓ લાલ-દરવાજા પાસે જ (તે સમયે) આવેલી આર. ટી.ઓ. ની કચેરીમાં ડ્રાઇવિંગ ટેસ્ટ આપવા ગયા. ત્યાં તો તેમના જેવા ઘણા લાઇનમાં બેઠા હતા. સાહેબ પણ બેઠા. પણ સાહેબની ઊંચાઈ અને તેમનો સ્વચ્છ સફેદ ખાદીનો વેશ સૌનું ધ્યાન ખેંચતો હતો. આર.ટી.ઓ.ની કચેરીના એક કર્મચારીનું ધ્યાન વૈદ્યસાહેબ તરફ ગયું અને એ સાહેબને ઓળખી ગયો. તેણે આર.ટી.ઓ.ને તરત ખબર આપી. આર.ટી.ઓ. તરત બહાર આવ્યા અને સાહેબને અંદર આવવા આમંત્રણ આપ્યું. સાહેબે તેમને જણાવ્યું કે અત્યારે હું જી. પી. એસ.સી. ના અધ્યક્ષ તરીકે નથી આવ્યો પણ ડ્રાઇવિંગ લાઇસન્સના અરજદાર તરીકે જ આવ્યો છું. તેથી અહીં જ બેસીશ અને મારો વારો આવશે ત્યાં સુધી ધીરજપૂર્વક રાહ જોઈશ.

તેમને તે જ દિવસે લાઇસન્સ તો મળી ગયું.

વૈદ્યસાહેબ ગુજરાત લોકસેવા આયોગના અધ્યક્ષ બન્યા ત્યાં સુધી તે આયોગનું કામ કેટલું જટિલ છે તેનો મને ખ્યાલ નહોતો. આયોગે સરકારી નોકરીઓ માટે યોગ્ય વ્યક્તિઓને કોઈ પક્ષપાત વગર પસંદ કરવાની હોય છે તેનો ખ્યાલ ખરો પણ એ કામ કેટલું વિકટ થઈ શકે તેનો મને ખ્યાલ નહોતો. ઉમેદવારોના ઇન્ટરવ્યૂ લઈએ અને તેમાં યોગ્ય લાગે તેને પસંદ કરીએ એવી સીધી વાત હતી નહીં. આ કાંઈ અમુક વિષયના શિક્ષક કે વ્યાખ્યાતાને પસંદ કરવાની વાત નહોતી. આમાં તો સાવ અલગ અલગ વિષય લઈને સ્નાતક થયેલામાં કોણ વધુ સારું એ નક્કી કરવાનું હતું. એમ કહી શકાય કે દરેકને ગુજરાતી તથા અંગ્રેજીનું ઠીક ઠીક જ્ઞાન હોવું જરૂરી છે પણ એ પૂરતું છે ? સ્નાતકની એક નિશાની એ પણ છે કે તે અમુક વિષયમાં પાવરધો હોય અને બધા વિષયમાં થોડું થોડું જાણતો હોય. જે ગણિતમાં પાવરધો હોય તેને ગણિતમાં ઘણા બધા માર્ક મળે પણ જેને સાહિત્યમાં રસ હોય તેને ભાષામાં એટલા માર્ક ન પણ મળે. આ બધી ગૂંચવણોમાંથી માર્ગ કેમ કાઢવો એ પણ આયોગનું એક કામ છે.

આયોગ જાણે યુનિવર્સિટી હોય તેમ જ ઘણા બધા વિષયોની પરીક્ષા લે છે, એ માટે પ્રાશ્નિકો નીમે છે, પરીક્ષકો નીમે છે. પણ જ્યારે પરિણામો તૈયાર થાય ત્યારે બધા વિષયો વચ્ચેની તેમની પોતાની સરળતા કે કઠિનતાની અસર ઉમેદવારોની અગ્રિમતા પર ન થાય તેવી તકેદારી પણ રાખવી પડે છે. ટૂંકામાં આ બધા કામમાં કેળવણીકારો અને તજજ્ઞોની ખૂબ જરૂર પડે છે.

આનો અર્થ એવો પણ છે કે એક ઉમેદવારે ગણિતની પરીક્ષા આપી હોય અને તેને 100માંથી 95 માર્ક મળે અને બીજાએ માનસશાસ્ત્રની પરીક્ષા આપી હોય અને તેને 100માંથી 80 માર્ક મળે તો પણ માનસશાસ્ત્રનો વિદ્યાર્થી વધુ લાયક છે તે સ્વીકારવાની જરૂર પડે તો તેની તૈયારી હોવી જોઈએ. આમાં ઘણી વાર પક્ષપાતના આક્ષેપો થવાના પણ શુદ્ધબુદ્ધિથી લીધેલા આવા નિર્ણયને વળગી રહેવાની હિંમત હોવી જોઈએ અને જરૂર પડે અદાલતને આ વાત ગળે ઉતારવાની તૈયારી હોવી જોઈએ.

દેખીતું છે કે આ પરિસ્થિતિમાં આયોગ સામે બેફામ આક્ષેપો તો થવાના પણ આવી પરિસ્થિતિમાં રેન્ક કેવી રીતે આપવી જોઈએ તેનું પણ વિજ્ઞાન છે તે અદાલતને સમજાવી શકાય. હા, અદાલતને તો સમજાવી શકાય પણ દરેક ઉમેદવારને કે તેનાં માતા-પિતાને સમજાવવાં મુશ્કેલ છે.

આ પરિસ્થિતિમાં સામાન્ય માનવીઓ એમ માને કે આયોગમાં ઘણી વાર નિર્ણયો મનસ્વી રીતે લેવાય છે તો તે સ્વાભાવિક છે અને માટે તેઓ એ નિર્ણયો પોતાની તરફેણમાં લેવાય તેવા પ્રયત્ન કરવા લલચાય તે પણ સ્વાભાવિક ગણાય.

વૈદસાહેબ આયોગના અધ્યક્ષપદે આવ્યા પછી મારી પાસે પણ ઉમેદવારોના સંબંધીઓ તેમના નિર્ણય પર અસર પાડવાના ઈરાદાથી આવવા લાગ્યા. ખાસ તો અમદાવાદથી પંદર-વીસ કિમી. ઉત્તરે આવેલા ગામ કલોલથી લોકો મારી પાસે આવવા લાગ્યા. 1955થી 1961 સુધી મારા પિતાશ્રી કલોલની વખારિયા હાઈસ્કૂલના આચાર્ય હતા અને વૈદસાહેબ તેમના ભાઈ હતા તે સમાચાર ગામમાં ફેલાઈ ગયા હતા. મને ખૂબ નવાઈ લાગી કે આટલાં વર્ષે કલોલના લોકોને અમે યાદ આવ્યા ! મેં તો તેમને જણાવ્યું કે વૈદસાહેબ પોતાને યોગ્ય લાગશે તે જ નિર્ણય લેશે. હું એમના નિર્ણય પર કોઈ અસર કરવાનો પ્રયત્ન કરીશ જ નહિ. એક વાર મેં વૈદસાહેબને આવા બધા લોકો મારી પાસે આવે છે તેની વાત કરી. વૈદસાહેબે મને એક આશ્ચર્ય આપ્યું. એમણે કહ્યું કે તમારી પાસે જે આવે એને તમારે કહેવાનું કે વૈદસાહેબ પાસે જ જાઓ અને એ પણ ઉમેદવાર પોતે જ જાય. ‘જો ઉમેદવારને ખરેખર લાગતું હોય કે આયોગની પસંદગીની પ્રક્રિયામાં કંઈક ખોટું થાય છે તો તેને પોતાને એ વાત મારા ધ્યાન પર લાવવાનો પૂરો અધિકાર છે અને હું તે માટે જે જરૂરી લાગે તે કરીશ જ.’ બન્યું એવું કે મારી પાસે આવનારને હું આ વાત કરવા માંડ્યો કે તરત બધા આવતા બંધ થઈ ગયા! તેમાંના ઘણા ખરાનો ઉદ્દેશ પસંદગીની પ્રક્રિયામાં કંઈક ખોટું કરાવવાનો જ હતો તે દેખાઈ આવ્યું !

વૈદસાહેબ છ વર્ષ માટે ગુજરાત લોકસેવા આયોગના અધ્યક્ષ રહ્યા તે દરમિયાન તેમણે મને આયોગનું કોઈ પણ કામ સોંપ્યું નહીં. એમની ત્યાંની મુદત પૂરી થયા પછી તેઓ દિલ્હી ખાતે કેન્દ્રના લોકસેવા આયોગના સભ્ય થયા પછી ગુજરાત

યુનિવર્સિટીના કુલપતિ થયા. પણ મને ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાંથી હું 1995માં નિવૃત્ત થયો ત્યાં સુધી ગુજરાત લોકસેવા આયોગનું કામ ન મળ્યું. છેક ઈ. સ. 2000 પછી જુદા જુદા વિષયોમાં પરીક્ષા આપનારાને કમ કેમ આપવો એ માટે ગણિતના અને આંકડાશાસ્ત્રના ગૂઢ સિદ્ધાંતોનો ઉપયોગ શી રીતે કરી શકાય તે આયોગને સમજાવવા માટે મારી સેવાઓ લેવાઈ.

આ રીતે વૈદ્યસાહેબે આયોગ છોડ્યું પછી પચીસ વર્ષ પછી જ મને ત્યાં જવાની તક મળી. આમ તો તેમના સમયમાં તે કાર્યાલયમાં જે બધા હતા તે સૌ બદલી પામી ચૂક્યા હતા અથવા નિવૃત્ત થઈ ગયા હતા છતાં મેં જોયું કે તેમને માટે સૌને પૂજ્યભાવ હતો. તેમણે આયોગમાં કમ્પ્યુટરો દાખલ કરીને ઘણી બધી સરળતા અને પારદર્શિતા લાવી દીધી હતી એમ બધા કહેતા હતા.

પોતે લોકસેવા આયોગમાં હતા એ દરમિયાન એ ગણિતવિભાગમાં આવી શકતા નહીં પણ તેમનું સંશોધન ચાલુ હતું. પરદેશનાં અધિવેશનમાં તેઓ જરૂર જતા અને ગુજરાત ગણિત મંડળનાં અધિવેશનોમાં તેઓ અવશ્ય આવતા.

વૈદ્યસાહેબ છ વર્ષ માટે ગુજરાત લોકસેવા આયોગમાં હતા ત્યારે તેમના અંગત મદદનીશ તરીકે શ્રી ટી. એમ. રામચંદ્રને કામ કર્યું હતું. હું તેમને 2015માં મળ્યો ત્યારે તેઓ અમદાવાદમાં નિવૃત્ત જીવન ગાળતા હતા. તેમણે મને વૈદ્યસાહેબની રીતો કેટલી નિષ્પક્ષ અને પારદર્શક હતી તેનાં ઘણાં દૃષ્ટાંતો આપ્યાં હતાં.

1973માં વૈદ્યસાહેબ ગુજરાત લોકસેવા આયોગમાં હતા ત્યારે એમની કારકિર્દીમાં એક મોટું વાવાઝોડું આવી ગયું. આપણે એ તો જોઈ ગયા કે 1971માં ગુજરાત પર રાષ્ટ્રપતિ શાસન હતું ત્યારે તેમની નિમણૂક ગુજરાત લોકસેવા આયોગમાં થઈ. ત્યાર પછી 17 માર્ચ, 1972થી 17 જુલાઈ, 1973 સુધી ધનશ્યામભાઈ ઓઝા ગુજરાતના મુખ્યમંત્રી તરીકે રહ્યા. ત્યાર બાદ ચીમનભાઈ જીવાભાઈ પટેલે મંત્રીમંડળ બનાવ્યું. ચીમનભાઈ મૂળ તો કોલેજના આચાર્ય હતા અને યુનિવર્સિટીના રાજકારણમાં પણ ખૂબ સક્રિય હતા. એ જ અરસામાં ગુજરાત યુનિવર્સિટી એક્ટ બદલવામાં આવ્યો અને નવા કુલપતિની (પાંચ વર્ષની મુદત માટે) ચૂંટણી ઓક્ટોબર, 1973માં કરવાની આવી.

એ સમયે ગુજરાત યુનિવર્સિટીના કુલપતિની ચૂંટણી ઘણીવાર રસાકસી ભરી થતી તથા વિજેતા ઉમેદવાર હંમેશાં સર્વશ્રેષ્ઠ જ હોય તેવું ન પણ બનતું. એક વાર મહાન વૈજ્ઞાનિક અને સ્વપ્નદ્રષ્ટા વિક્રમ સારાભાઈ પણ કુલપતિની ચૂંટણીમાં હારી ગયા હતા. કુલપતિની ચૂંટણીમાં મતદારો સેનેટના સભ્યો જ હતા. આમાંના ઘણા કોલેજના શેઠ કે દાતા કહે તે પ્રમાણે જ મત આપતા.

આમ તો વૈદ્યસાહેબ ગુજરાત લોકસેવા આયોગમાં જોડાયા તેના થોડા સમય

પહેલાં જ તેમની વરણી સૂરતની દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટીના કુલપતિપદે થઈ હતી પણ તે હજી ત્યાં જોડાય તે પહેલાં જ તેઓ લોકસેવા આયોગના સભ્ય બન્યા અને અમદાવાદમાં રહેવું એ તેમની પ્રાથમિકતા હોવાથી તેમણે દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટીના કુલપતિપદને બદલે લોકસેવા આયોગનું સભ્યપદ સ્વીકાર્યું.

હવે તો ચીમનભાઈ પટેલ મુખ્યમંત્રી હતા એટલે પોતાની મરજીથી જ કોઈને કુલપતિ બનાવશે એવો ભય કોલેજના અધ્યાપકોમાં વ્યાપી ગયો અને ચીમનભાઈનો ટેકો ઈશ્વરભાઈ પટેલને હતો તે સ્પષ્ટ હતું. આમ તો ઈશ્વરભાઈ પટેલ સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી અને અન્ય કેટલીક યુનિવર્સિટીઓ(જેવી કે ખેતીવાડી યુનિ.)ના કુલપતિપદે રહી ચૂક્યા હતા તેમની પાસે વિચારો હતા, કામ કરવાની ધગશ હતી છતાં તેમના વિશે છાપ એવી હતી કે તેઓ કર્મયોગી વધુ હતા અને બુદ્ધિજીવી ઓછા હતા. વળી એમ પણ વ્યાપકપણે મનાતું હતું કે જો ઈશ્વરભાઈ કુલપતિ બનશે તો કોલેજોના સંચાલકોના હાથ મજબૂત થશે અને અધ્યાપકો નબળા પડશે.

એટલે ગુજરાત યુનિવર્સિટી વિસ્તાર અધ્યાપક મંડળ (GUATA)એ ઈશ્વરભાઈની વિરુદ્ધ એક શૈક્ષણિક પ્રતિભાવાળા જાણીતા અને નિષ્કલંક એવા કોઈ વિદ્વાનને ઊભા કરવાનો નિર્ણય કર્યો. તેમણે વૈદ્યસાહેબ પર પસંદગી ઉતારી. વૈદ્યસાહેબે ના તો ન પાડી (કારણ કદાચ તેમને ગુઆટા પ્રત્યે કૂણી લાગણી હશે) પણ પોતે સરકારી કર્મચારી હોવાથી પોતે પોતાનો પ્રચાર જરા પણ નહિ કરે એવી શરત મૂકી. ગુઆટાએ એ શરત સ્વીકારી એટલે કુલપતિપદ માટેનો મુકાબલો ઈશ્વરભાઈ અને વૈદ્યસાહેબ વચ્ચે થયો. એક પક્ષે કોલેજના સંચાલકો હતા (જેમાંના ઘણા એક યા બીજી રીતે મતદારો હતા) અને બીજી તરફ કોલેજના અધ્યાપકો હતા (જેમનામાં બહુ ઓછા સેનેટના સભ્યો હતા) કોલેજના પ્રિન્સિપાલો પણ સેનેટના સભ્યો હતા પણ એમાંના ઘણા સંચાલકોના પ્રભાવ હેઠળ હતા અને કેટલાક નહોતા. એકંદરે પરિણામ આગળથી આગાહી કરી શકાય તેવું નહોતું.

ગુઆટાના નેતાઓ તથા હું અને દર્શનસિંઘસાહેબ બધા મતદારોને મળીને વૈદ્યસાહેબને મત આપવા સમજાવતા હતા એક ઉદ્યોગપતિએ (જે પણ સેનેટના સભ્ય હતા) અમને રોકડું પરખાવ્યું હતું કે, ‘અરે, તમે જોજો ઈશ્વરભાઈ તો ટહેલતા ટહેલતા કુલપતિપદે પહોંચી જશે.’

એક વાર સિંઘસાહેબ અને હું સાંકડીશેરીની મહિલાઓની કોલેજ બી.ડી. કોલેજના પ્રિન્સિપાલ એસ. આર. ભટ્ટસાહેબને ઘેર રાત્રે દસ વાગ્યા પછી પહોંચ્યા. કદાચ સાહેબ ઊંઘી ગયા હશે એટલે એમને બહારના રૂમમાં આવતાં થોડી વાર લાગી. પણ અમને જોઈને એ તરત બોલ્યા, you have come to convince a man who is already convinced. આ સાંભળીને અમે બંને તે દિવસનો થાક ભૂલી ગયા.

ખેર, ચૂંટણી પછીની મતગણતરી વખતે હું અને દર્શનસિંઘસાહેબ હાજર હતા. ઈશ્વરભાઈ લગભગ 55 ટકા મતો મેળવી ચૂંટાયા અને વૈદ્યસાહેબ હાર્યા.

આ પછી પણ ગુજરાતના બૌદ્ધિકો અને વિદ્યાર્થીઓએ ચાર-પાંચ મહિના સુધી એક ખૂબ જલદ 'નવનિર્માણ આંદોલન' ચલાવ્યું. પરિણામે 1974ના ફેબ્રુઆરીમાં ચીમનભાઈ સરકારે રાજીનામું આપ્યું. આંદોલન ત્યાર પછી જ ઠંડું પડ્યું.

1973-'74નું આંદોલન ગુજરાતની તવારીખમાં મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. આ આંદોલનનો સર્વગ્રાહી અભ્યાસ કરવા બે અમેરિકન વિદ્વાનો ડૉન ઈ. જોન્સ અને રોડની ડબલ્યૂ જોન્સ વર્ષ- દોઢ વર્ષ પછી અમદાવાદ આવ્યા હતા; લાગતાવળગતા સૌને તે મળ્યા હતા અને પછી તેમણે આ આખી ચળવળ પર એક સરસ અભ્યાસ અને સંશોધનલેખ લખ્યો હતો : The Scholar's Rebellion : Educational Interests and agitational politics in Gujarat. એ સંશોધનલેખ 1977ના 'જર્નલ ઓફ એશિયન સ્ટડીઝ'માં છપાયો હતો.

* * *

હવે ઈશ્વરભાઈ અમારા કુલપતિ હતા અને વૈદ્યસાહેબ લોકસેવા આયોગના અધ્યક્ષ હતા.

અમને ભય હતો કે ચૂંટણીમાં દર્શનસિંઘસાહેબના અને મારા રોલ બદલ ઈશ્વરભાઈ આખા ગણિતવિભાગ તરફ કદાચ ઓરમાયું વર્તન રાખશે. પણ એવું કશું થયું નહિ. તેમણે હંમેશા અમારી સારી પ્રવૃત્તિ અને સારાં સૂચનોની કદર કરી અને અમને પ્રોત્સાહન આપ્યું.

એક વાર ગુજરાત ગણિત મંડળના વાર્ષિક અધિવેશનમાં ગુજરાત યુનિવર્સિટીના સત્તાવાર પ્રતિનિધિ તરીકે તેમણે મારી વરણી કરી હતી. તે અધિવેશનમાં ગણિતવિભાગમાંથી અમે ચાર-પાંચ અધ્યાપકો જવાના હતા. મેં ઈશ્વરભાઈને પત્ર લખ્યો કે અમે બધા ગાડીના બીજા વર્ગમાં જ મુસાફરી કરીએ અને મને એકલાને પ્રથમ વર્ગમાં જવાને કારણે જે ખર્ચ થાય તે અને અમારો ખરેખરો ખર્ચ એ બેમાંથી જે રકમ ઓછી હોય તે યુનિવર્સિટી આપે. ઈશ્વરભાઈએ મારી વિનંતી સ્વીકારી અને મને અભિનંદન આપતો પત્ર પણ લખ્યો. વળી તેમણે સંસ્કૃત સુભાષિત તેન ત્યક્તેન ભૂંજથા: પણ ટાંક્યું.

મારું તો ખરેખર એવું માનવું છે કે ઘણા લોકોએ ઈશ્વરભાઈને બરાબર ઓળખ્યા નહોતા. એમના સિદ્ધાંતો તો સજ્જનો જેવા જ હતા પણ અન્યને નુકસાન ન પહોંચે એ રીતે નિયમોમાં બાંધછોડ કરવા તૈયાર હતા.

ઈશ્વરભાઈ 1973થી 1978 સુધી અમારા કુલપતિ રહ્યા. ગુઆટા(ગુજરાત યુનિવર્સિટી એરિયા ટીચર્સ એસોસિએશન)નો ઈશ્વરભાઈ સામેનો વિરોધ કાયમ રહ્યો.

દરમિયાનમાં ઇન્દિરા ગાંધીએ 1975માં દેશ ઉપર લાદેલી કટોકટી તો ચાલુ જ હતી. એટલે દેશમાં લોકશાહી નહોતી અને પરિસ્થિતિમાં ગમે ત્યારે વિસ્ફોટ થાય તેમ લાગતું હતું. પહેલો ભડકો 1973માં અમદાવાદની એલ.ડી. કોલેજ ઓફ એન્જિનિયરિંગની હોસ્ટેલમાં થયો. ત્યાં જમવાના ખર્ચમાં હોસ્ટેલમાં અનેકગણો વધારો થતાં વિદ્યાર્થીઓ હિંસા પર ઊતરી આવ્યા. 1974ની જાન્યુઆરીની 28મીએ ચીમનભાઈએ અમદાવાદ શહેરને લશ્કરને હવાલે કરી દીધું. આનો એટલો બધો વિરોધ થયો કે ઇન્દિરા ગાંધીએ ચીમનભાઈને રાજીનામું આપવા જણાવ્યું અને એમ ગુજરાત પર ફરી રાષ્ટ્રપતિ શાસન આવ્યું.

જી. પી. એસ. સી.ના અધ્યક્ષ તરીકેની વૈદ્યસાહેબની મુદત 18 જૂન, 1977ના રોજ પૂરી થઈ અને તેઓ ત્યાંથી નિવૃત્ત થયા. તેના ચાર મહિના પહેલાં લોકસભાની ચૂંટણી થઈ હતી જેમાં કોંગ્રેસની પહેલી વાર હાર થઈ. મોરારજીભાઈ દેસાઈ દેશના નવા પ્રધાનમંત્રી બન્યા.

વૈદ્યસાહેબ જી.પી.એસ.સી.માંથી નિવૃત્ત થયા તેના થોડા દિવસ પહેલાં જ તેમની વરણી દિલ્હીમાં કેન્દ્રસરકારના લોકસેવા આયોગ(UPSC)ના સભ્ય તરીકે થઈ. એટલે 1977ના જૂનમાં સાહેબે દિલ્હી જઈને એ હોદ્દો સંભાળી લીધો. એ એકલા જ દિલ્હી ગયા હતા. સાહેબની ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં પ્રોફેસરની જગ્યા તેમની જ હતી પણ હવે તેઓ દિલ્હી ગયા એટલે તેમણે ગુજરાત યુનિ.ના પ્રોફેસર તરીકે રાજીનામું આપ્યું.

આ બાજુ ઈશ્વરભાઈ પટેલની મુદત ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં ઓક્ટોબર, 1978માં પૂરી થતી હતી. ગુજરાતની નવી બાબુભાઈ પટેલની સરકારે યુનિવર્સિટી ધારો સુધારીને હવે કુલપતિ માટેની ચૂંટણીની જોગવાઈ કાઢી નાખી હતી. હવે કુલપતિની વરણી ત્રણ વર્ષ માટે કુલાધિપતિ (એટલે ગવર્નર) કરે તેવી વ્યવસ્થા કરાઈ હતી.

1978માં વૈદ્યસાહેબની ષષ્ટીપૂર્તિ દિલ્હીમાં જ ઊજવાઈ હતી અને પછી છ મહિને તેમની વરણી કુલાધિપતિએ ગુજરાત યુનિવર્સિટીના કુલપતિ તરીકે કરી.

કુલપતિ તરીકે વૈદ્યસાહેબના અનુગામી પ્રા. કે. એસ. શાસ્ત્રી હતા. તેઓ ગુઆટાના મોટા નેતા રહી ચૂક્યા હતા.

ગુજરાત યુનિવર્સિટીના કુલપતિ

પશ્ચિમ ભારતમાં યુનિવર્સિટીના કુલપતિઓની તવારીખ ખૂબ ભાતીગળ રહી છે. આ પ્રદેશમાં યુનિવર્સિટીઓ 1850ના દાયકામાં શરૂ થઈ. તે સમયે તો આ પ્રદેશમાં એક માત્ર મુંબઈ યુનિવર્સિટી જ હતી. ત્યારે કુલપતિ યુનિવર્સિટીના વડા ખરા પણ રાજા જેવા, તેમને ભાગ્યે જ કોઈ કામ કરવું પડે. શરૂઆતમાં તો મુંબઈ હાઈકોર્ટનો મુખ્ય ન્યાયાધીશ જ લગભગ હોદ્દાની રૂએ મુંબઈ યુનિવર્સિટીનો કુલપતિ બનતો. કદાચ આ જ કારણે (હજી આજે પણ) મુંબઈમાં હાઈકોર્ટની બાજુમાં જ યુનિવર્સિટીની ઓફિસ છે. ચીફ જસ્ટીસ બપોરના ત્રણ વાગ્યા સુધીમાં હાઈકોર્ટમાં કેસ સાંભળે, પછી ચુકાદો લખાવે, લંચ કરે અને પછી કેવળ એક રસ્તો પાર કરીને યુનિવર્સિટીના મકાનમાં વાઈસ ચાન્સેલરની ઓફિસમાં બેસે. કોઈની કોઈ વાત સાંભળવાની હોય તો સાંભળે, કોઈ નિર્ણયો લેવાના હોય તો લે, ચા પીએ અને પછી પોતાની મોટરમાં ઘેર જાય.

પણ આઝાદી પછી પરિસ્થિતિ ઝડપથી બદલાઈ ગઈ. કુલપતિ પૂરા સમયના બન્યા, દરેક વાતમાં તેમનો નિર્ણય જ આખરી ગણાય તેવું થયું અને તેથી લગભગ દરેક નિર્ણય માટે તેમની પાસે જ જવું પડે તેવો શિરસ્તો પડી ગયો.

વૈદ્યસાહેબને દરેક નિર્ણયમાં ભાગ ભજવવાનો રસ નહોતો પણ મહત્વના નિર્ણયોની પ્રક્રિયામાં ભાગ લેવાની તેમની ઇચ્છા હતી. આથી ક્લુલક વાતો લઈને તેમની પાસે આવનાર માટે તેમની પાસે સમય જ નહોતો. તેઓ કુલપતિ એટલે યુનિવર્સિટીના કેવળ વહીવટી વડા નથી પણ શૈક્ષણિક બાબતોમાં પણ તેમની નેતાગીરી આપવાની

ફરજ છે તેમ સમજતા.

ભારતના એક પ્રમુખ વૈજ્ઞાનિક અને અત્યારે તાતા ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ફન્ડામેન્ટલ રિસર્ચમાં કામ કરતા ડૉ. પંકજ જોષી જ્યારે ભાવનગરમાં પીએચ.ડી. કરતા હતા (તેમના ગુરુ વૈદ્યસાહેબના જાણીતા શિષ્ય ડૉ. જે. કૃષ્ણ રાવ હતા) ત્યારે એક પ્રશ્ન પર વૈદ્યસાહેબના માર્ગદર્શન માટે આગળથી સમય લઈને વૈદ્યસાહેબ પાસે આવ્યા હતા. કુલપતિની ઓફિસમાં તેઓ પોતાના પ્રશ્નની ચર્ચા વૈદ્યસાહેબ સાથે કરતા હતા. બપોર પછી સિન્ડિકેટની સભા હતી. સિન્ડિકેટના એક સભ્ય વહેલા આવ્યા અને સાહેબની ઓફિસમાં ધસી જઈને પોતાની વાત કરવા માંડ્યા. વૈદ્યસાહેબે તેમને સાફ સાફ સંભળાવી દીધું કે હાલ તો પીએચ.ડી.ના આ વિદ્યાર્થી મને મળવા આવ્યા છે એટલે અત્યારે તો એમની સાથે હું એમનો પ્રશ્ન જ ચર્ચાશ. તમારો પ્રશ્ન આપણે સિન્ડિકેટની સભામાં જ ચર્ચાશું.

વૈદ્યસાહેબ કુલપતિ હતા ત્યારે ગુજરાત યુનિવર્સિટી સાથે સંલગ્ન 156 કોલેજો હતી. વૈદ્યસાહેબ વક્તા તરીકે પંકાયેલા હતા એટલે ઘણી બધી કોલેજો તેમને બોલાવતી. સાહેબ હસવામાં કહેતા કે મારી ટર્મ ત્રણ વર્ષની છે અને 3 વર્ષમાં કુલ 156 અઠવાડિયાં થાય. અને આપણી યુનિવર્સિટીમાં 156 કોલેજો જ છે! જો હું દરેક કોલેજમાં જવા માગું તો મારે દર અઠવાડિયે ક્યાંક ને ક્યાંક જવાનું થાય જ. એ જરા વધુ પડતું નથી ? વૈદ્યસાહેબને કુલપતિના સમયગાળામાં બે-ત્રણ પરદેશ પ્રવાસો પણ કરવા પડ્યા હતા. ગુજરાત યુનિવર્સિટીને ઘણાં વર્ષોથી જાપાનની ક્યોટો યુનિવર્સિટી સાથે અમુક બાબતો અંગે સંબંધો હતા. વૈદ્યસાહેબ આના પરિણામે એક વાર (પત્ની સહિત) જાપાન ગયા હતા.

ગણિતશિક્ષણની આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદ દર ચાર વર્ષે મળે છે. એ પરિષદ 1980માં અમેરિકામાં સાનફ્રાન્સિસ્કો પાસે મળી હતી. તેની એક બેઠકનું પ્રમુખ-સ્થાન લેવાનું વૈદ્યસાહેબને કહેવાયું હતું એટલે તેઓ ત્યાં પણ ગયા હતા.

* * *

હવે થોડીક મારી વાત કરું. હું 1966થી અમદાવાદમાં ગુજરાત યુનિવર્સિટીના ગણિતવિભાગમાં જ હતો. પહેલાં વ્યાખ્યાતા હતો અને 1969માં રીડર બન્યો હતો. ત્રણ વિદ્યાર્થીઓએ મારા માર્ગદર્શન હેઠળ પીએચ.ડી. કર્યું હતું અને આપણે જોયું છે તેમ માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક બોર્ડમાં પણ હું સક્રિય હતો. ઉચ્ચ-તર માધ્યમિક શિક્ષણ બોર્ડનો તો હું સભ્ય પણ હતો. ગુજરાત ગણિતમંડળમાં પણ મારી શાખ હતી. નવા ગણિતના માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક કક્ષાએ પાઠ્યપુસ્તકના લેખકમંડળમાં પણ હું હતો. મારાં ત્રણ સંતાનો (લવ, તપન અને નિપા) સી.એન.હાઈસ્કૂલમાં ઠરીઠામ થઈ ગયાં હતાં અને મારાં પત્ની વંદનાએ પણ સમાજસેવાની એક પ્રવૃત્તિ ઉપાડી હતી. એટલે અમારાં મૂળિયાં અમદાવાદમાં ઊંડાં

નખાઈ ચૂક્યાં હતાં. આ કારણે જ્યારે ગણિતના પ્રાધ્યાપકની અમદાવાદ બહારની કોઈ યુનિવર્સિટીની જાહેરાત આવતી ત્યારે ત્યાં હું અરજી કરતો નહીં.

આવી જ એક જાહેરાત દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટી સૂરતની 1978ની શરૂઆતમાં આવી ત્યારે મેં તે વિશે કશું ન કરવા વિચાર્યું હતું. પણ તે યુનિવર્સિટીના કુલપતિ પ્રા. એ. આર. દેસાઈ મને જાણતા હતા, કારણ કે અમે બંને ગુજરાતના ઉચ્ચતર માધ્યમિક બોડના સભ્યો હતા. તેમણે પોતાના રજિસ્ટ્રારને સૂચના આપી કે મને એક અરજીનું ફોર્મ મોકલવું અને મને રસ હોય તો અરજી કરવા જણાવવું.

મને રજિસ્ટ્રારનો પત્ર મળ્યો. મને થયું કે દેસાઈસાહેબના માન ખાતર પણ મારે અરજી તો કરવી જ જોઈએ એટલે મેં અરજી તો કરી જ પણ તેમાં અમદાવાદના મારા તે સમયના પગાર કરતાં પણ સારો એવો વધુ પગાર માગ્યો. થોડા સમય પછી મને પત્ર મળ્યો કે અમુક તારીખે ઇન્ટરવ્યૂ છે તેમાં હાજર રહેવા વિનંતી છે.

ઇન્ટરવ્યૂ સૂરતમાં બપોરે 12 વાગે હતો. હજી એ નોકરી મળે તો સ્વીકારવી કે નહીં તેની અવઢવમાં હું હતો. પણ દેસાઈસાહેબના માન ખાતર મારે જવું તો જોઈએ એમ સમજી મેં તે દિવસે સવારની ગુજરાત એક્સપ્રેસમાં જ સૂરત જવા ધાર્યું. એ ગાડી સવા અગિયારે સૂરત પહોંચતી હતી અને સૂરત સ્ટેશનથી યુનિવર્સિટી સારી એવી દૂર હતી એટલે ગાડી સમયસરની હોય તો જ હું સમયસર પહોંચું તેમ હતું. પણ મેં આ જ ટ્રેન પસંદ કરી તે મારા મનની દ્વિધા દર્શાવે છે.

હું ટ્રેનમાં ઊપડ્યો તો ખરો પણ ટ્રેન આણંદ અને નડિયાદ વચ્ચે એક સ્ટેશન ખાતે ઊભી રહી ગઈ અને ખબર પડી કે વડોદરાના યાર્ડમાં કોઈ ટ્રેન-અકસ્માત થયો છે એટલે અમારી ટ્રેન અનિશ્ચિત મુદત માટે મોડી થશે. મને તો થયું ‘ભલું થયું ભાંગી જંજાળ’. હું તો તે સ્ટેશને ઊતરી ગયો. ગામમાં જઈને સૂરત યુનિવર્સિટીને તાર કર્યો અને પછી એસ.ટી. બસમાં બાર વાગ્યા સુધીમાં ઘેર પાછો આવી ગયો.

મને આશ્ચર્ય તો ત્યારે થયું કે મહિના પછી દ.ગુ.યુનિવર્સિટીના રજિસ્ટ્રારનો મારા પર સીધો નિમણૂક પત્ર આવ્યો અને તે પણ મેં માગેલા પગારે. હવે આવી સ્વમાન જાળવતી નોકરીની ના કેમ પડાય? એટલે જૂન, 1978માં અમદાવાદનું અમારું ઘરનું ઘર બંધ કરીને અમે સૌ સૂરત ગયાં.

અમે સૂરત સાડા સાત વર્ષ રહ્યાં પછી 1985ના અંતમાં મારી નિમણૂક ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં પ્રાધ્યાપક તરીકે થઈ ત્યારે અમે અમદાવાદ પરત આવ્યાં.

અમે સૂરત હતાં તે દરમિયાન વૈદ્યસાહેબ 1980ના ઓક્ટોબરમાં દિલ્હી છોડીને ગુજરાત યુનિવર્સિટીના કુલપતિ બન્યા હતા. મારે માધ્યામિક શિક્ષણ બોર્ડના કામે દર મહિનામાં બે-ત્રણ વાર ગાંધીનગર જવાનું થતું. ત્યાંથી બપોરે

અઢી-ત્રણ વાગે છૂટી હું અમદાવાદ ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં વૈદસાહેબ મળી શકે તેમ હોય તો મળી સ્ટેશને જઈ સૂરતની ટ્રેન પકડતો.

1985ના ઓક્ટોબરમાં મને 50 વર્ષ પૂરાં થયાં ત્યારે વૈદસાહેબે મને એક સરસ પત્ર લખ્યો હતો અને તેમાં રૂ. 50ની નોટ પણ બીડી હતી. જવાબમાં મેં લખ્યું હતું કે હવે તો એક ઈચ્છા એ છે કે હું જ્યારે 100 વર્ષનો થાઉં ત્યારે તમારો આવો જ પત્ર મને મળે અને તેમાં રૂ. 100ની નોટ પણ હોય!

* * *

ગુજરાત ગણિત મંડળનું 17મું વાર્ષિક અધિવેશન આણંદમાં 1980ની નવેમ્બરની 2, 3 અને 4 તારીખોએ મળ્યું હતું. વૈદસાહેબ તે સમયે ગુજરાત યુનિવર્સિટીના કુલપતિ હતા અને તેઓ આ અધિવેશનમાં આવ્યા હતા. હું પણ મારા પરિવાર સહિત સૂરતથી ત્યાં ગયો હતો. છેલ્લા દિવસે વૈદસાહેબ સવારે જ (કોઈ કામ હોવાથી) અમદાવાદ પાછા ફર્યા હતા. હું સપરિવાર પરિષદ પૂરી થયા પછી સાંજે ટ્રેનમાં નીકળી જૂનાગઢ ગયો. ત્યાંથી ગિરના જંગલમાં સિંહદર્શન માટે અમારે જવું હતું. જૂનાગઢમાં અમે અમારા કાકા (નૌતમલાલ વસાવડા, વૈદસાહેબના માસીના પુત્ર)ને ત્યાં ઊતર્યા હતાં. તેમને ત્યાં 6-11-1980ના રોજ સવારે રેડિયો પરના પ્રાદેશિક સમાચારમાં અમે સાંભળ્યું કે વૈદસાહેબે આગલે દિવસે ગાંધીનગરમાં ગવર્નર-નિવાસે જઈને કુલપતિપદનું પોતાનું રાજનામું આપ્યું હતું. સમાચારમાં તેમના રાજનામાના કારણનો ઉલ્લેખ નહોતો. આ સાંભળીને મને તો આઘાત લાગ્યો. હજી તેમની કુલપતિ તરીકેની મુદત પૂરી થવાને એક વર્ષની વાર હતી. તેમણે શા માટે પાકતી મુદત પહેલાં રાજનામું આપ્યું એ વિશે એમણે ન તો અગાઉથી કોઈ અણસાર આપ્યો અને ન તો પછીથી કોઈ ખુલાસો કર્યો.

આ રાજનામા સાથે વૈદસાહેબના જીવનનો સવેતન કાળ પૂરો થયો.

પાછળથી મેં સાંભળ્યું કે યુનિવર્સિટીના તેમના ડ્રાઇવરને તેમણે 5મી એ સાંજે સૂચના આપી કે ગાડીને ગાંધીનગર ગવર્નરના બંગલે લઈ લે. ત્યાં તેઓ અંદર ગયા. અડધા કલાકે બહાર નીકળ્યા અને ડ્રાઇવરને કાર અમદાવાદના ઘેર લઈ જવા કહ્યું. ઘર આવ્યું એટલે સાહેબે ઊતરીને ડ્રાઇવરને એટલું જ કહ્યું કે ‘હવે તારે આવવાનું નથી. મેં રાજનામું આપી દીધું છે.’

(1)

વૈદ્યસાહેબ સૂરત હતા તે દરમિયાન મુંબઈમાં મને નાતાલની કે અન્ય રજાઓ પડે ત્યારે હું સૂરત જતો અને ઉનાળાના લાંબા વૈકેશનમાં એ મુંબઈ આવતા. અમારા ઘરમાં પંખા તો હતા જ નહીં અને મુંબઈના ભેજવાળા વાતાવરણમાં ઉનાળામાં તો સખત પરસેવો થાય. હું અને વૈદ્યસાહેબ મકાનના કંપાઉન્ડમાં નીચે જમીન પર ચાદર કે સાદડી બિછાવીને સૂઈ જતા. અમારી નજરો અનાયાસે જ તારાખચિત આકાશ પર મંડાયેલી રહેતી. વૈદ્યસાહેબે મને તારા અને નક્ષત્રોનો પરિચય તે વખતે કરાવ્યો હતો. 1949માં પણ આ જ રીતે અમે સૂતા હતા ત્યારે તેમણે મને શનિગ્રહ ઓળખાવ્યો હતો. તે વખતે તે સિંહ રાશિના મઘા નક્ષત્રના છ-સાત તારા દ્વાતરડાકે પ્ર-શ્ચાર્થ ચિહ્નના આકારમાં છે. તે વખતે શનિનો ગ્રહ તેમની બાજુમાં એવી રીતે ગોઠવાઈ ગયો હતો કે મઘાના તારા તથા શનિ એ બધા ભેગા મળીને અંગ્રેજી પાંચડાનો આકાર બનતો હતો. તારા અને ગ્રહો જોતાં જોતાં ખગોળની હકીકતો અને વાતો પણ વૈદ્યસાહેબ કરતા. આ બધાંને કારણે મને ખગોળમાં ખૂબ રસ પડ્યો અને એ જીવનભર રહ્યો.

સૂરતથી વૈદ્યસાહેબ 1948માં આણંદ પાસે વલ્લભવિદ્યાનગરની કોલેજમાં પ્રાધ્યાપક બન્યા ત્યાં સુધીમાં ગુજરાતીમાં એક ખૂબ સારું ખગોળનું સામયિક ‘આકાશગંગા’ આણંદથી પ્રકાશિત થવા

માંડ્યું હતું. તેઓ તેના ગ્રાહક તો થઈ જ ગયા પણ પછી જ્યારે જ્યારે તેઓ કામ માટે મુંબઈ આવે ત્યારે તેના અંકો મારે માટે લેતા આવે. ઘણુંખરું તો તેઓ તે જ સાંજે પાછા જવાના હોય એટલે મારે તે અંકો તે જ દિવસે વાંચી લેવા પડે. પણ મને તેના લેખોમાં એટલો બધો રસ પડતો કે એવું સમયનું બંધન ન હોત તો પણ હું એ અંકો સવારથી સાંજ સુધીમાં વાંચી જ લેત.

(2)

વિદ્યાનગરના વૈદ્યસાહેબના ઘરમાં ઘણાં સામયિકો આવતાં. આકાશગંગા વિશે મેં ઉપર લખ્યું જ છે, આ ઉપરાંત તેમની પુત્રીઓ માટે ‘બાળમિત્ર’ સામયિક આવતું. સાહેબની બીજા નંબરની પુત્રી સ્મિતા હજી તો ત્રણ વર્ષની હતી અને તેને વાંચતાં પણ આવડતું ન હતું ત્યારે પણ બાળમિત્રમાં જોઈને તેમાંની કવિતા તે ગાઈ શકતી. તેનું રહસ્ય એટલું જ હતું કે તે પોતાની મોટી બહેનને બાળમિત્રમાં જોઈને કવિતા બોલતાં કે ગાતાં જોતી અને તેને કવિતા મોઢે થઈ જતી. વળી તેની બહેન જે પાનું સામે રાખીને ગાતી તે પાના પરનું ચિત્ર કે તેની સામેના પાનાનું ચિત્ર જ તે યાદ રાખી લેતી. કોઈ કવિતાવાળું પાનું કાઢે એટલે પેલું ચિત્ર જોઈને જ સ્મિતા તે કવિતા બોલવા માંડે !

સાહેબને ત્યાં કવિવર ઉમાશંકર જોશીનું ‘સંસ્કૃતિ’ પણ આવતું અને તે (તેમ જ તે વખતે તેમની સાથે હોઈ તો હું પણ) તે સામયિકને સાદંત વાંચતા. તેમને ત્યાં અખબારો ‘ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા’ તથા ‘ગુજરાત સમાચાર’ પણ આવતાં. ગુજરાત સમાચારમાં (હું જો ભૂલતો ન હોઉં તો) દર મંગળવારે તંત્રીલેખના પાના પર નીચે ઉમાશંકરની તાજી કવિતા આવતી. એ કવિતા વાંચવા માટે થઈને તેઓ મંગળવારે અખબારની ખાસ રાહ જોતા. સંસ્કૃતિના અંકની પણ અમે બંને આતુરતાથી રાહ જોતા. મને તેમાં ચુનીલાલ મડિયાની કટાર(હું ધારું છું કે તેનું શીર્ષક ‘ચોપાટીને બાંકડેથી’ હતું) તથા અમને બંનેને કિશનસિંહ ચાવડાની સંસ્મરણાત્મક લેખમાળા ‘અમાસના તારા’માં ખૂબ રસ હતો. વૈદ્યસાહેબને કેવળ સંસ્કૃતિની કક્ષાના શિષ્ટવાંચનનો જ શોખ હતો તેવું નહોતું. પ્રવાસ દરમિયાન રેલવેસ્ટેશન પર મળતી સસ્તી અંગ્રેજી કથાઓ (પીટર ચેની કે અગાથા ક્રિસ્ટીની લખેલી) પણ તે ખરીદીને વાંચતા અને તેમને ઘેર આવી કથાનાં પુસ્તકો પણ મોટી સંખ્યામાં હતાં. મારું અંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન પહેલેથી મારું જ હતું પણ મને અંગ્રેજી પુસ્તક વાંચતો વૈદ્યસાહેબે કર્યો હતો. તેમને ઘેર રહેલું પીટર ચેનીનું એક પુસ્તક મને વાંચવા આપ્યું હતું અને મારી પ્રગતિ વિશે પૂછતા રહેતા હતા. એ મારું પહેલું અંગ્રેજી પુસ્તક હતું. (મારી ઉંમર 15 વર્ષ હતી.) એકાદ વર્ષમાં તો હું મેરી કૉરેલીની અંગ્રેજી નવલકથાઓ અને શેક્સપિયરનાં નાટકો વાંચતો થઈ ગયો હતો.

(3)

1953ના ઉનાળુ વેકેશનમાં વૈદ્યસાહેબ અને હું અમે બે જ એમના ઘરમાં હતા. મારાં કાકી તેમની ત્રણ પુત્રીઓ સહિત પોતાના ભાઈને ત્યાં મહુવા ગયાં હતાં.

સવારના અમે અમારી રસોઈ કરતા. રસોઈમાં માત્ર રોટલી અને શાક જ કરતાં. તેમાં હું માત્ર લસણ ફોલતો. બાકી બધું એ જ કરતા. અગિયાર વાગે જમીને અમે જે એકમાત્ર રૂમમાં પંખો હતો તેમાં બપોર ગાળતા. તેઓ પંખાની બરાબર નીચે ટેબલ-બુરશી ગોઠવીને આખી બપોર પોતાનું સંશોધન કરતા અને હું બાજુમાં ખાટલા પર પડ્યો પડ્યો ગણિતનાં પુસ્તકો વાંચતો. એ પુસ્તકો વૈદ્યસાહેબ પોતાની કોલેજના પુસ્તકાલયમાંથી ખાસ મારા માટે લાવતા. એ પુસ્તકોમાંનું ઘણું ખરું હું સમજતો અને માણતો. કેટલુંક ન સમજાતું તે એમને પછીથી પૂછવા પર રાખતો.

સાંજે પાંચ વાગે અમે પોતપોતાની પ્રવૃત્તિઓ છોડીને એક પછી એક નહાઈ લેતા. પછી વૈદ્યસાહેબ સગડી પર ખીચડી મૂકે અને સગડીમાં કોલસાનો જથ્થો એટલો જ મૂકે કે જેથી ખીચડી રંધાઈ જાય પણ બળી ન જાય (અમે આ રીતે એક મહિનો રહ્યા. તેમાં એક પણ દિવસ ન તો ખીચડી બળી કે ન તો કાચી રહી.) પછી અમે બહાર ચાલવા નીકળી જઈએ. અમે વિદ્યાનગર અને તેની આસપાસનાં ગામો સુધી ચાલી નાખીએ. ચાલતાં ચાલતાં હું એમને એ બપોરના મારા વાંચનનો અહેવાલ આપું અને તેમાં મને શું ન સમજાયું તે કહું. વૈદ્યસાહેબને ત્યાં સુધીમાં ખ્યાલ આવી ગયો હતો કે તે પોતે પ્રયુક્ત ગણિતમાં નિષ્ણાત હતા પણ મને તો શુદ્ધ ગણિતનો શોખ હતો એટલે મને શુદ્ધ ગણિતની વાતો કરતાં પુસ્તકો આપતા. ઘણી વાર હું જે વાંચતો તે વિષયાંગોથી એ પોતે પરિચિત નહોતા. એટલે હું એમને મારી મુશ્કેલી કહું ત્યારે મારે એ વિષયની મારી સમજણ પ્રમાણેની પાયાની વાતો પણ કરવી પડતી. વૈદ્યસાહેબ તો મારી વાતનું હાઈ તરત સમજી જતા અને મારા પ્રશ્નનો જવાબ ચાલતાં ચાલતાં જ (જરૂર પડે થોડા પ્રશ્નો પૂછીને કે ખુલાસા પૂછીને) આપી દેતા. આ અનુભવ મારે માટે અત્યંત પ્રેરણાદાયક હતો. ગણિતની જે સંકલ્પના અધૂરીપધૂરી સમજવામાં જ મને પોણો કલાક લાગતો હોય તે એ તો રસ્તે ચાલતાં ચાલતાં પાંચ જ મિનિટમાં મારાથી વધુ સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકતા હતા! વિદ્યાનગરનો એ એક મહિનો મારે માટે મારી ગણિતજ્ઞ તરીકેની ઉત્કાંતિ માટે ખૂબ મહત્વનો હતો.

એ સમય દરમિયાન અડોશ-પડોશની કોઈ બહેન એમને પૂછે કે ‘તમે બંને સવારસાંજ સ્વયં રાંધીને જમો છો શું ?’ તો વૈદ્યસાહેબ બેઘડક કહેતા, ‘રોટલી, દાળ, ભાત, શાક બધું!’ હું પૂછું કે આવું કેમ કહો છો તો કહે, ‘કેમ વળી, આપણે રોજ સવારે રોટલીને શાક ખાઈએ છીએ અને સાંજે ખીચડી અને ખીચડીમાં તો દાળ અને ભાત આવી જ જાય ને ?’

(4)

હું ધારું છું કે વૈદ્યસાહેબના મનમાં ગાંધીવાદ અને સામ્યવાદ બંને માટે માનભર્યું સ્થાન હતું; પરંતુ એ બે વચ્ચેની કશ્મકશ પણ કાયમ ચાલતી. પાંચ વર્ષની ઉંમરે તે કટ્ટર સામ્યવાદી પૃથ્વીસિંહના સંપર્કમાં આવ્યા અને તેના પ્રભાવથી એક બાજુ તેમનું શરીર કસરતી બન્યું તેમ બીજી બાજુ સામ્યવાદી વિચારો પણ તેમને ગમવા લાગ્યા. વળી ઘરમાં તેમના પિતાશ્રીએ તેમને ગાંધીજીની આત્મકથા વાંચી સંભળાવવા કહ્યું. આ તથા એ અંગેની તેમના પિતાશ્રીની વાતચીતથી તેમના મનમાં ગાંધીજીના સિદ્ધાંતો માટે પણ માન ઊપજ્યું. સામ્યવાદ માટેનો પ્રશંસાભાવ અને ગાંધીવાદ માટેનો અહોભાવ અને એ બે વચ્ચેનો તુમુલ સંઘર્ષ એ તેમના મનમાં દાયકાઓ સુધી રહ્યો. બન્યું એવું કે અમેરિકામાં ‘મૂડીવાદ’ના પ્રભાવ હેઠળ ‘ગરીબ’ જનતાના શા ‘હાલ’ થાય છે તે જોવાની તક તેમને તેમની જવાનીમાં ન મળી અને સામ્યવાદ હેઠળ રશિયામાં સામાન્ય મનુષ્યો સુખી છે, દુઃખી છે કે પોતાની સાચી સ્થિતિ વર્ણવવાનો અધિકાર પણ ધરાવે છે કે નહિ તે જાતે જોવા તેઓ રશિયા તો કદી જઈ શક્યા નહિ. પણ ભારતમાં સામ્યવાદીઓએ તથા સોવિયેત પ્રચારતંત્રે એવી હવા જરૂર ફેલાવી કે રશિયામાં તો સૌને લીલાલહેર છે. ભારતના લોકો પાસે મૂડીવાદનો એક માત્ર નમૂનો ઇંગ્લેન્ડ હતું અને એ તો સામ્રાજ્યવાદ માટે બદનામ હતું. તેથી ઘણા ભારતીયો માટે મૂડીવાદના નમૂના તરીકે સામ્રાજ્યવાદી ઇંગ્લેન્ડ હતું (જે ભારતમાં બદનામ હતું) અને સામ્યવાદના નમૂના તરીકે રશિયા હતું જેનાં સોનેરી વર્ણનો ભારતીયો પાસે કરવામાં આવતાં હતાં. આ પરિસ્થિતિમાં બુદ્ધિશાળી જવાન ભારતીયો પાસે ‘દેશમાં ગાંધીવાદ’ અને ‘વિશ્વમાં સામ્યવાદ’ એ જ આદર્શ એવા નિષ્કર્ષ પર પહોંચવું સ્વાભાવિક હતું.

હું ધારું છું કે વૈદ્યસાહેબ પણ વર્ષો સુધી આવી જ માન્યતા ધરાવતા હતા. છેક 1964-’65માં તેમને અમેરિકા જવાની તક મળી અને ત્યાં એક વર્ષ રહ્યા, વળી ત્યાર પછી તરત તેમને ઇંગ્લેન્ડ અને આયર્લેન્ડ જવાનું બન્યું પછી જ તેઓ કદાચ સામ્યવાદની પકડમાંથી સંપૂર્ણ મુક્ત થયા. મૂડીવાદ પર લોકશાહીનું અને યોગ્ય રીતે ઘડાયેલા બંધારણનું બંધન આવે તો તે લોકોમાં ખૂબ આબાદી લાવી શકે છે એમ તેમને સમજાયું.

(5)

પિતાના સંસ્કારોથી નાના બચુભાઈને જીવનમાં સદવર્તન, સદવિચાર, સદ્વ્યવહાર અને પ્રામાણિકતાના સદ્ગુણો સમજાયા જ હતા પણ આ બધા માટેનું યોગ્ય સૂત્ર તેમને જીવનમાં ઘણાં વર્ષો પછી મળ્યું. મિત્રોમાં અને પરિવારમાં આ બધા સદગુણોના પ્રસાર માટે એ સૂત્ર તેમને બહુ કામ લાગ્યું. એક વાર એમણે ક્યાંક કવિ નાનાલાલના જીવનનો એક પ્રસંગ વાંચ્યો. નાનાલાલ એક વાર પોતાનું આવકવેરાનું

રિટર્ન ભરતા હતા. તે વિષયના એક નિષ્ણાત પણ હાજર હતા. નિષ્ણાતે એવું સૂચવ્યું કે જો તેઓ પોતાની અમુક આવકનું મૂળ જરા જુદું બતાવે તો વેરો ઓછો ભરવાનો આવે.

નાનાલાલે તેમને પૂછ્યું, ‘જો હું તેમ કરું તો સરકારની આવકમાં કેટલું નુકસાન થાય?’ પેલા નિષ્ણાતે જરા આશ્ચર્ય પામી જવાબ આપ્યો, ‘સો-દોઢસોનું નુકસાન થાય સરકારને’. અને ‘નાનાલાલને કેટલું નુકસાન થાય?’ આ નાનાલાલનો બીજો પ્રશ્ન હતો.

બસ, આ ‘નાનાલાલને કેટલું નુકસાન થાય ?’ એ વૈદ્યસાહેબનું સદવર્તન માટેનું સૂત્ર બની ગયું. આ સૂત્ર અને તેની પાછળની વાત વૈદ્યસાહેબ ઘણી વાર કરતા અને સાંભળનારા સૌ પર તેની ખૂબ અસર થતી.

વૈદ્યસાહેબ વર્ષો સુધી યુનિવર્સિટીઓની અનેક પરીક્ષાઓના પ્રાશ્નિક તેમ જ પરીક્ષક હતા. વિદ્યાર્થીઓ તેમની પ્રામાણિકતા જાણતા તેથી કદી તેમની પાસે આવતા નહિ. પણ એક વાર એવો એક પ્રસંગ મારી હાજરીમાં બન્યો હતો તેની વાત કરું.

1952ના એપ્રિલ-મે માસમાં હું વલ્લભવિદ્યાનગરમાં તેમને ઘેર જ હતો અને પરીક્ષાની મોસમ પૂરબહારમાં ચાલતી હતી.

એક સાંજે ઘરના મુખ્ય ઓરડામાં વૈદ્યસાહેબ ડીંચકા પર બેઠા હતા અને હું બાજુમાં ખુરશીમાં બેઠો બેઠો કશુંક વાંચતો હતો. તેમની પુત્રીઓ તે જ ઓરડામાં જમીન પર બેસી રમતી હતી અને કાકી રસોડામાં રસોઈ તૈયાર કરતાં હતાં. ત્યાં બારણે ટકોરા પડ્યા. મેં ઊઠીને બારણું ખોલ્યું. એક ભાઈ બારણે ઊભા હતા. એ વિદ્યાનગરની પોસ્ટઓફિસના પોસ્ટમાસ્તર હતા. વૈદ્યસાહેબે તેમને ઓળખ્યા અને તરત આવકાર આપ્યો.

મૂળ વાત પર આવીએ તો વાત એ હતી કે પોસ્ટમાસ્તરનો નાનો ભાઈ વિદ્યાનગરની એન્જિનિયરિંગ કોલેજમાં બીજા વર્ષનો વિદ્યાર્થી હતો અને તેનું ગણિતનું પેપર નબળું ગયું હતું. અલબત્ત વૈદ્યસાહેબને એ પરીક્ષા સાથે કશી લેવા-દેવી હતી નહીં એટલે આટલું સાંભળ્યા પછી પણ તેમને એ ન સમજાયું કે પોતા પાસે પોસ્ટમાસ્તરની શી અપેક્ષા છે. પણ પોસ્ટમાસ્તર પોતાનું લેસન બરાબર કરીને આવ્યા હતા. પેપરનું બંડલ પરીક્ષક સુધી તેમની પોસ્ટઓફિસમાંથી જ જાય એટલે તેમને ખબર પડે જ કે પરીક્ષક કોણ છે અને તેમનું સરનામું શું છે. તેમણે વધુ તપાસ કરી તો જાણવા મળ્યું કે પરીક્ષક ભાઈ વૈદ્યસાહેબના વિદ્યાર્થી છે અને તેમને વૈદ્યસાહેબ માટે અનહદ માન છે. એટલે પોસ્ટમાસ્તર વૈદ્યસાહેબ પાસે આવ્યા હતા.

આટલું સાંભળીને જ મને લાગ્યું કે સાહેબનો ક્રોધ તરત ભભૂકી ઊઠશે. પણ એવું ન બન્યું. એમણે પોસ્ટમાસ્તરને પૂછ્યું કે ‘તમારી મારી પાસે શી અપેક્ષા

છે?' પોસ્ટમાસ્તરે કહ્યું કે 'આપ એવી ચિહ્ની લખી આપો કે એ મારા ભાઈનું પેપર રહેમનજર રાખીને તપાસે. એ ચિહ્ની હું જાતે જ જઈને પરીક્ષકને આપીશ અને હું કાલે સવારે જ નીકળીશ.'

મને લાગ્યું કે હમણાં ભડકો થશે. પણ એવું કશું થયું નહિ. વૈદ્યસાહેબ હીંચકા પર બેસી એકાદ મિનિટ કશુંક વિચારતા રહ્યા અને પછી ઊઠીને ટેબલ ખુરશી પર જઈ તેમણે ચિહ્ની લખી. મને ખૂબ આશ્ચર્ય થયું - બલ્કે મને આઘાત લાગ્યો કે કાકા આ શું કરે છે ? પણ સાહેબે તો ચિહ્ની લખીને પોસ્ટમાસ્તરને આપી. પોસ્ટમાસ્તરે ચિહ્ની વાંચી અને 'બસ બસ, આટલું જ જોઈએ. તમારો ઘણો આભાર' કહી ચિહ્ની ગજવામાં મૂકીને વિદાય લીધી.

હું તો આઘાતની સ્થિતિમાં હતો અને વૈદ્યસાહેબ પાછા હીંચકા પર શાંત બેસી ગયા હતા. મને કશું બોલવું ઉચિત ન લાગ્યું. એટલે ઓરડામાં રમતી બાળાઓનો ધ્વનિ જ સંભળાતો રહ્યો.

પાંચેક મિનિટ આમ ને આમ વીતી ગઈ. પછી રસોડામાંથી કાકીનો અવાજ આવ્યો 'બધાં જમવા ચાલો'. એ સાંભળીને વૈદ્યસાહેબ સફાળા ઊઠ્યા. મને કહે, 'અરુણ, આપણે બહાર જવું છે'. રસોડામાં જઈને કાકીને કશુંક કહ્યું અને અમે તરત બહાર નીકળી ગયા.

અત્યારે જેને શાસ્ત્રીમેદાન કહે છે તેને વીંધીને અમે પોસ્ટઓફિસની પાછળ આવેલા પોસ્ટમાસ્તરના ક્વાર્ટરમાં પહોંચ્યા. ત્યાં સુધીમાં અમે કાંઈ વાત કરી નહોતી.

પોસ્ટમાસ્તરે અમને આવકાર આપ્યો. સાહેબે બારણામાં ઊભાં ઊભાં જ તેમને કહ્યું, 'પેલી ચિહ્ની લખી તે મેં ભૂલ કરી હતી. મને એ ચિહ્ની પાછી આપો'. પોસ્ટમાસ્તર અંદર જઈને ચિહ્ની લઈ આવ્યા અને સાહેબને પાછી આપી તથા તેમની પ્રામાણિકતા માટે ઔપચારિક પ્રશંસા કરી.

અમે પાછા ઘરની દિશામાં ચાલવા માંડ્યા. મારી માનસિક સ્થિતિનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે. પણ હું હજી મૌન જ હતો. રસ્તામાં થોડે દૂર ગયા પછી સાહેબે પેલી ચિહ્નીના લીરેલીરા કરી બધા ટુકડા હવામાં ફેંકી દીધા.

આ પ્રસંગમાં વૈદ્યસાહેબની વર્તણૂક એટલી બધી અપ્રત્યાશિત હતી કે હું તો અવાક જ રહ્યો. વૈદ્યસાહેબ પણ કશું બોલવાના મૂડમાં નહોતા.

નિરાંતે વિચાર કરતાં મને લાગ્યું કે પોસ્ટમાસ્તર પિતાના પુત્ર તરીકે વૈદ્યસાહેબને પોસ્ટઓફિસના બધા કર્મચારીઓ માટે કાયમ માટે અનુકંપા રહી છે. એ અનુકંપાએ જોર માર્યું પણ તેમના સચ્ચરિત્રે સમયસર બાજી સંભાળી લીધી. નાનાલાલને નુકસાન થતું બચી ગયું.

અને પોસ્ટમાસ્તરને ઘેર જતાં મને શું કામ સાથે લીધો ? મને પણ ખબર પડે ને કે ભૂલ સુધારવામાં કદી શરમ ન રાખવી, પોતાની મહત્તાને આંચ આવશે તેમ ન માનવું.

વૈદસાહેબે બેન્કમાં ખાતું પ્રમાણમાં ખૂબ મોટી ઉંમરે જ ખોલાવ્યું હતું. બધી બચત તે પોસ્ટઓફિસના સેવિંગ્સ ખાતામાં જ મૂકતા. આ પણ એમની પોતાના પિતાને અંજલિ રૂપે જ હતું. પોસ્ટઓફિસનું સેવિંગ્સ બેન્કનું ખાતું તો તેમણે જીવનભર રાખ્યું હતું.

(6)

વૈદસાહેબ જેવા બુદ્ધિશાળી અને જીવનના દરેક વિષયમાં રસ લેનાર લાગણીશીલ વ્યક્તિને રાજકારણમાં રસ ન હોય તે તો બને જ નહીં. તેમને રાજકારણમાં રસ હતો પણ તેમણે એક લક્ષમણરેખા મનમાં દોરી રાખી હતી. રાજકારણમાં રસ ? જરૂર. રાજકારણમાં ભાગ ? હરગિજ નહીં.

આપણે જોઈ ગયા તેમ બુદ્ધિથી તેઓ સામ્યવાદના પુરસ્કર્તા હતા પણ તેમની લાગણી તેમને ગાંધીવાદ તરફ ખેંચી રાખતી હતી.

1949માં ચીનમાં માઓ ત્સે તુંગનાં સૈન્યો એક પછી એક પ્રદેશો જીતતાં જતાં હતાં અને અમેરિકા અને પશ્ચિમના દેશોના માનીતા ચીની નેતા ચાંગ-કાઈ-શેક પીછેહઠ કરતા કરતા એક નાનકડા ટાપુ ફોર્મોસા (જે હવે તાઈવાન કહેવાય છે) પૂરતા મર્યાદિત થઈ ગયા હતા ત્યારે વૈદસાહેબ ખૂબ ખુશ હતા. તેમના મગજમાં ગાંધીવાદ પર સામ્યવાદ હાવી થઈ જશે એવું અમને લાગતું હતું.

પણ 1962માં જ્યારે એ જ માઓ ત્સે તુંગનાં સૈન્યોએ ભારતીય સીમા ઉલ્લંઘીને ભારત પર આક્રમણ કર્યું ત્યારે જેમ પંડિત નહેરુને આઘાત લાગ્યો તેમ જ કદાચ વૈદસાહેબની પણ સામ્યવાદ પરની શ્રદ્ધાને મોટો આંચકો લાગ્યો હશે. બન્યું એવું કે એ વખતે હું અમેરિકા હતો એટલે એ વખતની વૈદસાહેબની મનોદશાની મને ખબર નથી.

1964માં વૈદસાહેબ પોતે અમેરિકા આવ્યા (તેમનો પ્રથમ પરદેશપ્રવાસ) અને ત્યાં એક વર્ષ મુલાકાતી પ્રાધ્યાપક રહ્યા. તે વર્ષની નાતાલમાં અમે અમેરિકામાં જ મળ્યા ત્યારે તેમની રાજકીય માન્યતાઓમાં મને ઘણો ફેરબદલ લાગ્યો. હું ધારું છું કે એ માટે ચીનનું ભારત પરનું આક્રમણ જેટલું જવાબદાર હશે એટલો જ ફાળો તેમનો અમેરિકા રહેવાના અનુભવનો પણ હશે. તેમણે જાતે જ જોયું કે અમેરિકામાં ભારત કરતાં ઘણા મોટા પ્રમાણમાં વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય, વાણીસ્વાતંત્ર્ય અને આર્થિક આબાદી પ્રજાના દરેક વર્ગમાં છે. પ્રજાની સુખાકારી માટે સામ્યવાદ કે સમાજવાદ એ જ વિકલ્પો નથી એ તેમને સમજાઈ ગયું હશે.

વૈદ્યસાહેબ અમેરિકા હતા ત્યારે પણ અમેરિકન જીવન અને સંસ્કૃતિના પોતાના અવલોકન પર આધારિત પત્રો તે સ્વદેશસ્થિત પોતાની પુત્રીઓને લખતા જ હતા. આ પત્રો પછીથી કુમાર સામયિકમાં અને ‘અમેરિકા અને આપણે’ એ પુસ્તકમાં પ્રકાશિત થયા હતા.

(7)

ખાવાની બાબતમાં વૈદ્યસાહેબ માટે ‘ભાવતી ચીજો’ અને ‘ન ભાવતી ચીજો’ એવી યાદીઓ હતી નહીં. છતાં કહેવું હોય તો કહેવાય કે તેમને દૂધીનું શાક બહુ ભાવતું. આનું મને ઘણું આશ્ચર્ય થતું. મારી દષ્ટિએ દૂધીના શાકમાં કોઈ સ્વાદ જ નથી. જેમ પાણી માટે કોઈને ભાવે અને કોઈને ન ભાવે એવું નથી હોતું એ જ રીતે દૂધી માટે પણ ભાવે કે ન ભાવે એવું ન બનવું જોઈએ એમ જ હું માનતો. પણ વૈદ્યસાહેબને ઘેર લગભગ દરરોજ દૂધીનું શાક તો બને જ. બીજી વાનગી જે તેમને ખૂબ ભાવતી તે વાલની શણંગ હતી. આખા વાલ રાતભર પલાળી રાખ્યા હોય તો સવારે તેની ઉપલી પરત છૂટી પડવા માંડે. તે પરતને દૂર કરી (આને ‘વાલ ફોલવા’ કહેવાય છે) વાલ વઘારીને વાલની શણંગ તૈયાર થાય છે. જ્યારે વૈદ્યસાહેબ અમારે ત્યાં આવે ત્યારે એક દિવસ તો મારાં મા વાલની શણંગ બનાવે જ. રાત્રે ટોપ ભરીને વાલ પલાળી રાખ્યા હોય. સવારે ચા-પાણી પીને સૌ વાલ ફોલવામાં જોડાઈ જાય. વૈદ્યસાહેબ તેમાં સૌથી મોખરે હોય અને તેમની વિશેષતા એ હતી કે તે બંને હાથે વાલ ફોલી શકતા. વાલને અંગૂઠા અને આંગળી વચ્ચે એવી રીતે દબાવે કે ફોતરાં હાથમાં રહી જાય અને વાલ નીચેના વાસણમાં જઈને પડે. એમને એ કામ દક્ષતાપૂર્વક કરતા જોઈ ત્યારે મને હંમેશાં અંગ્રેજી મારામારીની (વેસ્ટર્ન) ફિલ્મોમાંના ખલનાયકો જે અદાથી બંને હાથે પિસ્તોલ ફોડતા હોય તે જ યાદ આવે !

વૈદ્યસાહેબ માટે દૂધ એક સંપૂર્ણ ખોરાક હતો. એ મોટી ઉંમર સુધી સાંજે દૂધ તો લેતા જ. ચા પણ તેમનું પ્રિય પીણું હતું અને તેની કદી ના ન પાડતા.

(8)

વૈદ્યસાહેબનો પહેરવેશ એમની કક્ષાના અન્યોથી કાયમ જુદો પડતો. એમને ખાદી સિવાયનાં વસ્ત્રોમાં તો અમે કદી જોયા જ નથી. વળી મોટા ભાગના પુરુષો કરતાં વેશની બાબતમાં એ વિપરીત જ હતા. ઘરમાં ઘણું કરીને ખાદીનાં પાટલૂન અને બુશકોટ પહેરે પણ બહાર જાય ત્યારે ખાદીનાં સ્ટાર્ચ કરેલાં અને ઇસ્ટ્રીદાર કફની, લેંઘો અને ટોપી પહેરે. એમનાં એ વસ્ત્રો સ્વચ્છ અને એકદમ સફેદ જ હોય. એમની ઊંચાઈ અને મુખ પર દીપી આવતી એમની પ્રતિભાને કારણે આ વેશભૂષા સાથે તે ટોળામાંથી પણ અલગ શોભી ઊઠતા. કોક વાર પ્રસંગ હળવો હોય તો

ખાદીનું ધોતિયું પણ પહેરે. ધોતિયું પહેરવાની તેમની રીત પણ અસામાન્ય હતી. ધોતિયાની બંને પાટલીઓને નીચેથી પાછળ કમર સુધી લઈ જાય, તેમને પંખાની જેમ પહોળી કરી કમર આગળ ધોતિયામાં એવી રીતે ખોસે કે તેમના છોડા બહુ સરસ આકારે બંને બાજુ લહેરાતા હોય. આ સ્વર્ણલથી ધોતિયાં પહેરવાનો રિવાજ સામાન્ય રીતે નાગર પુરુષોમાં પ્રચલિત હતો. મારા પિતાશ્રી (મધુભાઈ) પણ એ રીતે ધોતિયું પહેરતા.

એમની વિદ્વત્તા અને સૌજન્યને લીધે એમને વારંવાર ભારતભરમાંથી વ્યાખ્યાનો, ઉદઘાટનો અને અન્ય સમારંભો માટે આમંત્રણ મળતાં. ત્યાં પણ આવી જ વેશભૂષા સાથે તે જતા. કેવળ ઉત્તર ભારતમાં શિયાળામાં જતા હોય તો કફનીને સ્થાને ઊનની શેરવાણી અને લેંઘાને સ્થાને સુરવાલ પહેરે અને તેમાં પણ તેઓ શોભી ઊઠે.

તેમની બુદ્ધિપ્રતિભા, વાકપટુતા અને તેમના પહેરવેશથી તેમની તરુણ વયની વિદ્યાર્થિનીઓના મનમાં કેટલીક વાર તેમને માટે મોહ જાગતો તે પણ તે જાણતા. આ પરિસ્થિતિનો ઉપાય પણ તેમની પાસે હતો. આવી તરુણીઓને તેઓ પોતાને ઘેર લઈ જતા અને ત્યાં તેમનો પરિચય પોતાની પત્ની તથા પુત્રીઓ સાથે કરાવતા. આથી એ યુવતીઓના મોહ પર શિષ્ટતાની લગામ લાગી જતી.

(9)

વૈદ્યસાહેબને ધર્મનાં વિધિવિધાનોમાં કે આચરણોમાં અને ઈશ્વરનાં દર્શનમાં ખાસ શ્રદ્ધા નહોતી. અંગ્રેજી પરિભાષાનો ઉપયોગ કરીએ તો તેમને Godમાં નહીં પણ Godlinessમાં શ્રદ્ધા હતી. આચાર-વિચાર શુદ્ધિમાં તે માનતા પણ એ માટે કોઈ પ્રાર્થના કે સ્તુતિ કે યાત્રાની જરૂર છે તેમ માનતા નહિ. તેમના બધા પૂર્વજો આ બાબતમાં તેમનાથી જુદી વિચારસરણીવાળા હતા. વૈદ્યપરિવારમાં પહેલેથી જ ભગવાનની નાની નાની મૂર્તિઓની પૂજા-અર્ચના દરરોજ થતી. તેમના મોટા ભાઈ મધુભાઈ પણ લગભગ જીવનભર પ્રભાતે પૂજા જરૂર કરતા. પણ આસ્થાનાં અન્ય ચિહ્નો તેમનામાં તેમના કાર્યકાળ દરમિયાન દેખાતાં નહોતાં. પણ જીવનનાં અંતિમ વર્ષોમાં તેઓ યાત્રાધામોની મુલાકાતો લેતા. વૈદ્યસાહેબના ઘરમાં જેની દરરોજ પૂજા થાય તેવી કોઈ મૂર્તિઓ શરૂઆતમાં હતી પણ પછીનાં વર્ષોમાં એ પૂજા કરતા નહીં.

વૈદ્યસાહેબના દાદા ઘણા શ્રદ્ધાળુ હતા. તેમના સમયમાં રેલવેની પાંખી સગવડોના જમાનામાં પણ તેમણે દેશનાં લગભગ તમામ યાત્રાધામોની યાત્રા કરી હતી. પિતાશ્રીએ પોતાના ટૂંકા અને સંઘર્ષમય જીવનમાં પણ ઘણાં યાત્રાધામો જોયાં હતાં. જ્યારે વૈદ્યસાહેબ યાત્રાધામ પર અન્ય કોઈ કામે ગયા હોય તો જ, બાકી એ યાત્રાળુ હતા નહીં. સંશોધન માટે કાશીમાં તેઓ સાત-આઠ મહિના રહ્યા

પણ તેમણે મને કહ્યું કે એ દરમિયાન તેમણે કદી ગંગાસ્નાન કર્યું નહોતું અને કાશીવિશ્વનાથનાં દર્શન પણ કર્યાં નહોતાં. પણ એવું લાગે છે કે નાસ્તિકતાના અતિ-ઉત્સાહમાં તેમને વિસ્મૃતિ થઈ હશે, કારણ કે 2005માં તેમના પર બનેલી વીડિયો ફિલ્મમાં કાકી સ્પષ્ટ કહે છે કે દર સાંજે વૈદ્યસાહેબ સપરિવાર ગંગા ઘાટે જતા, કાકી અને તેમની પુત્રી ઘાટના પગથિયા પર બેસે અને વૈદ્યસાહેબ નદીમાં નહાય. અલબત્ત સંભવ છે કે વૈદ્યસાહેબ માનતા હોય કે ત્યાં ગંગા સિવાયની અન્ય કોઈ નદી હોત તોપણ સાહેબ તેમાં એ જ રીતે સ્નાન કરત. તેથી તેમનું સ્નાન ધર્મ કે આસ્થાનું પરિણામ નહોતું.

પરિવારમાં ધર્મમાં આસ્થા ખૂબ હતી એ જોતાં વૈદ્યસાહેબને ધર્મના કર્મકાંડમાં આસ્થા કેમ ન હતી અથવા શરૂઆતમાં હોય તો તે ક્યારે અને શા માટે ગુમાવી એ પ્રશ્નનો ઉત્તર અમારી પાસે નથી. પણ કર્મકાંડમાં શ્રદ્ધા ન હોય પણ માણસમાત્રની સદ્વૃત્તિમાં શ્રદ્ધા હોય અને સત્ય, અહિંસા અને સેવામાં જેને શ્રદ્ધા હોય તો એ સજ્જન માટે પૂરતું નથી ?

વૈદ્યસાહેબને પહેલેથી જ કર્મકાંડમાં શ્રદ્ધા ન હતી કે એ પહેલાં હતી અને પછી ગુમાવી એ નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. પરંતુ 15 વર્ષની ઉંમરે તેમણે ઉત્તર ગુજરાતના સિદ્ધપુરમાં 4-6-1933ના રોજ પોતાની માતાનું ‘ગયાશ્રાદ્ધ’ કર્યું હતું તે વાત ત્યાંના નાગરના ગોર સુધીરભાઈ શુક્લ પાસેના દસ્તાવેજો પરથી જાણવા મળે છે. આ માટે 15 વર્ષની વયે એમણે પોતે પહેલ કરી હોય એ માનવા જેવું લાગતું નથી. વળી ગોરનો દસ્તાવેજ જણાવે છે કે વૈદ્યસાહેબ પોતાના મામા ત્રિકમલાલ હાથીના પરિવાર સાથે સિદ્ધપુર ગયા હતા અને વૈદ્યપરિવારનું અન્ય કોઈ તેમની સાથે ન હતું. એટલે એ શ્રાદ્ધ એમણે મામાના કહેવાથી જ કર્યું હશે તેમ માની શકાય.

1986ના ઉત્તરાર્ધમાં તેમની સૌથી નાની પુત્રી હિના (જે અમેરિકાથી પીએચ. ડી. થઈને આવી હતી) તે ખૂબ જ માંદી પડી ગઈ હતી. વૈદ્યસાહેબ અહિંનિશ તેની સેવામાં રહેતા હતા.

માંદગી એટલી બધી લંબાઈ કે હિના પોતે ખૂબ કંટાળી ગઈ અને આ પરિસ્થિતિનો અંત ક્યારે અને કેવો આવશે તે વિચારવા માંડી. ત્યારે વૈદ્યસાહેબે તેને ઈશ્વરમાં શ્રદ્ધા રાખવા કહ્યું. આમ જુઓ તો આ વાત એમની પ્રકૃતિ વિરુદ્ધની હોય તેવું લાગે. મને યાદ નથી કે અન્ય કોઈ પણ પ્રસંગે તેમણે ઈશ્વરનો ઉલ્લેખ કર્યો હોય. મને લાગે છે કે તેમની મૂળ વાત એ હતી કે ઈશ્વરમાં તમે માનો કે ન માનો પણ તેનું નામ લેવાથી તમારી નિરાશા જો ઓછી થતી હોય તો એ માટે ઈશ્વરનું નામ જરૂર લઈ શકાય. બીજી વાત એ પણ છે કે જ્યારે માંદગી આવે છે ત્યારે દરદી પોતે તેનો કોઈ ઉપચાર કરે કે ન કરે, તેનું શરીર માંદગી સામે લડે જ છે. આ જ કારણે ઘણી વાર કશા જ ઉપચાર વગર ઘણી માંદગીઓ આપમેળે મટી

જાય છે. 'ઈશ્વર'નું નામ લેવું એટલે શરીરને તેની આ લડાઈમાં સાથ આપવો.

ઉપર નિર્દેશ કર્યો છે તેમ ઘરમાં કોઈ પણ માંદું પડે તો વૈદ્યસાહેબ તેની શુશ્રૂષામાં દિલોજાનથી લાગી જતા. 1952માં મારા પિતાશ્રીને એક લાંબી માંદગી આવી હતી. જ્યારે ઘણા દિવસો સુધી તાવ ન મટ્યો ત્યારે વૈદ્યસાહેબ વિદ્યાનગરથી ત્રણ દિવસની રજા લઈને મુંબઈ આવ્યા અને પિતાશ્રીની પથારી પાસે સતત બેસી રહ્યા, તેમની ચાકરી કરતા રહ્યા અને તેમની સાથે વાતો કરતા રહ્યા. દરરોજ સવારે એ પોતે ડોક્ટરને ત્યાં જઈ તબિયતનો અહેવાલ આપીને દવા લાવતા રહ્યા અને તે સિવાય દરદી પાસે જ ખુરશી નાખીને બેઠા રહ્યા. આખરે હઠીલા તાવે વિદાય લેવી જ પડી.

1969માં મારા પંદર મહિનાના પુત્ર તપનને એક શનિવારે વહેલી સવારથી સખત તાવ આવ્યો હતો. ડોક્ટરે દવા તો આપી હતી પણ તાવ ઊતરતો નહોતો. હું અને વૈદ્યસાહેબ બંને ત્યારે ગુજરાત યુનિવર્સિટીના ગણિતવિભાગમાં હતા. તે દિવસે મેં તેમને તપનના હઠીલા તાવની વાત કરી. બપોરે અમે પોતપોતાને ઘેર ગયા. વૈદ્યસાહેબ ઘેરથી કાકીને લઈને તરત અમારે ત્યાં આવ્યા. અંદરના ઓરડામાં જઈ તપન સૂતો હતો ત્યાંથી તેને તેડીને બહાર લઈ આવ્યા અને તેને ખોળામાં બેસાડી તેની સાથે વાતો કરવાનું શરૂ કર્યું. દસ-પંદર મિનિટમાં જ તપનનો તાવ ઊતરી ગયો.

(10)

મજબૂત ચરિત્રવાળા વૈદ્યસાહેબ ભાગ્યે જ પોતે માંદા પડતા. પણ એ સંવેદનશીલ એટલા બધા હતા કે એમના કોઈ આત્મીય જનને કંઈ થાય તોપણ તે પોતે અસ્વસ્થ થઈ જતા. એમના જીવનમાં જે થોડી ઘણી માંદગીઓ આવી છે તે ઘણું કરીને આવા પ્રસંગે જ આવી છે.

એમની પહેલી માંદગી ઓગસ્ટ, 1947ના ઉત્તરાર્ધમાં આવી. 15મીએ ભારત દેશ આઝાદ થયો ત્યારે આખા દેશમાં ધામધૂમપૂર્વક ઉજવણી થઈ. મુંબઈમાં તો સતત ત્રણ રાત સુધી પહેલી જ વાર બધી સરકારી તથા રેલવેની ઇમારતો પર લાખો બલ્બથી રોશની કરવામાં આવી. લોકોમાં અજબ ઉત્સાહ હતો. વૈદ્યસાહેબ ત્યારે તાતા ઇન્સ્ટિટ્યૂટમાં સંશોધન કરતા હતા. 15મીએ સવારે ઇન્સ્ટિટ્યૂટમાં ધ્વજવંદનમાં તેમણે ભાગ લીધો અને પછી સીધા મુંબઈ સેન્ટ્રલ સ્ટેશને જઈને સૂરતની ગાડી પકડી. સૂરત જવાનું તેમને કોઈ ખાસ કારણ નહોતું. હા, સૂરતથી રાજીનામું આપીને તેઓ મુંબઈ આવ્યા હતા પણ મુંબઈમાં તેમને મકાન હજી મળ્યું ન હતું તેથી અમારી સાથે રહેતા હતા. કાકી અને તેમની મોટી પુત્રી કુમુદ મહુવા કાકીના ભાઈને ત્યાં ગયાં હતાં અને ત્યાં અઠવાડિયા પહેલાં જ બીજી પુત્રી સ્મિતાનો જન્મ

થયો હતો. સૂરતના ઘરનો કબજો ઘરઘણીને સોંપ્યો ન હતો. એમનો સામાન બધો સૂરતના ઘરમાં જ હતો.

બે-ત્રણ દિવસ સૂરત રહીને તે પાછા મુંબઈ આવ્યા અને તરત માંદા પડ્યા. તાવ ઊતરે જ નહિ. પથારીવશ થયા. મારાં માએ તો તરત નિદાન કર્યું કે તેમને આવા ઉત્સવના પ્રસંગે કુટુંબનો વિરહ એટલો બધો સાલે છે કે એ કારણે જ તે અસ્વસ્થ થઈ ગયા છે (અમારી માના સૌરાષ્ટ્રી શબ્દોમાં કહીએ તો ‘બચુભાઈને પોતાના કુટુંબનો અસાંગળો લાગ્યો છે.’)

એ માંદગી સારી એવી લાંબી ચાલી. પણ આખરે તેઓ સ્વસ્થ થયા અને ફરી તાતા ઇન્સ્ટિટ્યૂટ જવાનું શરૂ કરી દીધું.

એમની બીજી પ્રમાણમાં મોટી માંદગી સપ્ટેમ્બર, 1970માં આવી તેમાં તાવ અને શરદી બંને હતાં. તાવ તો થોડા જ દિવસ રહ્યો પણ શરદી જરા લાંબી ચાલી. આ માંદગી પહેલાં પણ તેમને આઘાત લાગે તેવો એક પ્રસંગ બન્યો હતો.

વૈદ્યસાહેબના નજીકના મિત્રોમાં સ્વ. ડોલરરાય રં. માંકડ હતા. આમ તો તેઓ વૈદ્યસાહેબ કરતાં સોળ વર્ષ મોટા હતા પણ બંનેની સંશોધનનિષ્ઠા માટે બંનેને એકબીજા માટે ખૂબ માન હતું. બંને વિદ્યાનગરની કોલેજમાં સાથે હતા. માંકડસાહેબ આચાર્ય હતા અને વૈદ્યસાહેબ પ્રાધ્યાપક હતા. માંકડસાહેબ ઇતિહાસ(ખાસ તો ભારતના પૌરાણિક ઇતિહાસ)ના સંશોધનકાર હતા જ્યારે વૈદ્યસાહેબ તો ગણિતના સંશોધનકાર હતા, પણ તેમની સંશોધનનિષ્ઠા સમાન હતી અને ઘણી વાર તેમની વચ્ચે એકબીજાના સંશોધન વિશે ચર્ચાઓ થતી અને તેથી એ બંનેને લાભ થતો. 1951માં માંકડસાહેબ વિદ્યાનગર છોડીને જામનગર પાસે અલિયાબાડા ગયા અને ત્યાં ગંગાજળા વિદ્યાપીઠ સ્થાપી. તેમાં પહેલાં આર્ટ્સ કોલેજ અને પછી શિક્ષણ કોલેજ વગેરે સુંદર અને સંસ્કારી કોલેજો તથા સ્કૂલો સ્થાપી. વૈદ્યસાહેબ વિદ્યાનગર જ રહ્યા પણ વારંવાર અલિયાબાડા જઈ માંકડસાહેબને તેમના પ્રશ્નોમાં સહાય કરતા.

સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીની સ્થાપના થઈ ત્યારે માંકડસાહેબ તેના પ્રથમ કુલપતિ નિમાયા.

1970ના ઓગસ્ટની 29મી તારીખે અલિયાબાડામાં માંકડસાહેબનું અવસાન થયું. વૈદ્યસાહેબને અસહ્ય દુઃખ થયું. સપ્ટેમ્બરના પહેલા સપ્તાહમાં માંકડસાહેબના બેસણા(કે ઉઠમણા)માં વૈદ્યસાહેબ અલિયાબાડા ગયા. ત્યાંથી પાછા ફરતાં તેમની ગાડી સુરેન્દ્રનગર પહોંચી ત્યાં સુધીમાં તો અતિવૃષ્ટિને કારણે સુરેન્દ્રનગર અને લખતર વચ્ચેની રેલવેલાઇન ધોવાઈ ગઈ હતી અને બધા ઉતારુઓએ સુરેન્દ્રનગરથી લખતર ચાલતા જવાનું થયું.

આ ક્યૂમાંના કેટલાક તો અલિયાબાડાના પ્રસંગમાં હાજરી આપીને પાછા ફરનારા જ હતા. આમાં વૈદ્યસાહેબ સાથે યશવંતભાઈ શુક્લ અને અન્ય વિદ્વાનો હતા અને માંકડસાહેબનાં ઘણાં સ્વજનો પણ હતાં. રસ્તો વરસાદને લીધે કાદવ-કીચડ અને પાણીનાં ખાબોચિયાંથી ભરપૂર હતો એટલે ચાલવાનું ખૂબ કઠિન હતું. પણ રસ્તે વિરામની તથા ચા-નાસ્તાની જમણની વ્યવસ્થા સ્થાનિક નાગરિકોએ કરી હતી. વળી માંકડસાહેબના રમૂજી સ્વભાવવાળા બનેલી કપિલભાઈ છાયાએ સૌને હસતા રાખ્યા હતા એટલે લગભગ 21 કિમી.ની પગપાળા યાત્રા પછી સૌ લખતર પહોંચ્યા અને ત્યાંથી ટ્રેન દ્વારા અમદાવાદ આવ્યા.

માંકડસાહેબના અવસાનનો આઘાત હોય કે પગપાળા કરેલી કઠિન યાત્રા હોય પણ અમદાવાદ પહોંચ્યા પછી વૈદ્યસાહેબ માંદા પડી ગયા. તાવ અને શરદીએ ઘણા દિવસ સુધી તેમનો કેડો ન છોડ્યો.

1980માં તેમને અમેરિકા જવાનું થયું હતું. ત્યાં સાનફ્રાન્સિસ્કોમાં ઓગસ્ટ-માં એક સપ્તાહ માટે ગણિતશિક્ષણની આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદ મળવાની હતી. તે પરિષદના એક સેશનનું પ્રમુખપદ સંભાળવાનું આમંત્રણ તેમને મળ્યું હતું. તે વખતે તેમની બે પુત્રીઓ સ્મિતા અને હિના અમેરિકામાં હતાં. સ્મિતા કોલમ્બસ(ઓહાયો) તથા હિના પીટ્સબર્ગ(પેન્સિલવેનિયા)માં હતાં. તેઓ (કાકીની સાથે) પહેલાં પીટ્સબર્ગ ગયા અને ત્યાંથી ત્રીજી ઓગસ્ટે કોલમ્બસ ગયાં. સ્મિતાના પુત્ર શૈલેન્દ્રનો જન્મ થોડા સમય પહેલાં જ થયો હતો. એટલે નાના-નાનીએ તેને પહેલી વાર જોયો. આ પછી તરત જ વૈદ્યસાહેબ અસ્વસ્થ થઈ ગયા હતા. તેમને ટાઢિયો તાવ આવ્યો હોય તેમ લાગે છે. તેઓ સખત ધૂજતા હતા. તેમની અસ્વસ્થતાનાં ચિહ્નો એવાં હતાં કે અમેરિકન કાયદા મુજબ તેમને હોસ્પિટલમાં દાખલ કરવા જ પડે. પણ એક ભારતીય ડોક્ટરે તેને ઘેર જ રાખીને સાજા કર્યા હતા. તેથી વૈદ્યસાહેબ ત્યાંથી સમયસર નીકળીને સાનફ્રાન્સિસ્કો પહોંચી શક્યા હતા.

આ પ્રસંગે તેમની લાગણીઓને આઘાત તો ન હતો લાગ્યો પણ દૌહિત્રનાં પહેલાં દર્શને તેમની લાગણીઓમાં અસાધારણ ઉછાળ આવ્યો હોય તેનો પૂરો સંભવ છે.

1990ના માર્ચમાં મારા બનેલી (અને વૈદ્યસાહેબની ભત્રીજી હર્ષાના પતિ) પુષ્પેન્દ્ર ઓઝાનું 45 વર્ષની વયે પૂનાથી મુંબઈ આવતાં એક માર્ગ-અકસ્માતમાં અવસાન થયું. અમારો આખો પરિવાર ઘેરા શોક અને આઘાતમાં ડૂબી ગયો. ત્યાર પછી તરત જ વૈદ્યસાહેબને દક્ષિણ ગુજરાતમાં બારડોલી તાલુકાના વેડછી ગામે જવાનું થયું. ત્યાંની ગાંધી વિદ્યાપીઠમાં તેઓ કુલપતિ હતા. તે અંગે તેઓ દર વર્ષે ત્રણ-ચાર વાર વેડછી જતા. પરંતુ આ વખતે વેડછીમાં જ તેઓ અચાનક બેહોશ થઈ ગયા. સ્થાનિક કાર્યકરોએ તેમને બારડોલીની એક હોસ્પિટલમાં ખસેડ્યા અને

તેમને ઘેર અમદાવાદમાં ખબર આપી. તેઓ વેડછીથી મુંબઈ જ આવવાના હતા અને અમે સૌ મુંબઈમાં તેમની રાહ જોતાં હતાં. તેમને ઘેરથી સૌ તેમને અમદાવાદ લઈ ગયાં. તેઓ ધીરે ધીરે સ્વસ્થ તો થયા પણ અમને આ ત્રણ ચાર અનુભવો પરથી સમજાઈ ગયું કે આવા કોઈ પણ પ્રસંગે અમારે તેમનું ધ્યાન રાખવું જ પડશે.

આમ તો કોઈ પણ યુવાનનું અવસાન તેમને ખૂબ બચેન કરી મૂકતું. તેમનો કોઈ યુવાન વિદ્યાર્થી પણ જો અવસાન પામે તો તે ખૂબ અસ્વસ્થ થઈ જતા.

અમારાં કાકી તો એમ કહેતાં કે ‘આ પુરુષો રડે નહિ ને, એટલે માંદા પડે.’ આ વાતમાં કદાચ ઘણું બધું તથ્ય છે. માનસશાસ્ત્રમાં પણ એમ કહેવાયું છે કે ‘જે લોકો આંસુ નથી સારી શક્તિ અને અન્ય રીતે પણ પોતાની લાગણીઓને વ્યક્ત નથી કરતા તેઓ અચૂક સ્વાસ્થ્યની અને અન્ય માનસશાસ્ત્રીય સમસ્યાઓ નોતરે છે.’

અલબત્ત, જીવનનાં અંતિમ પાંચ-છ વર્ષમાં તો વૈદસાહેબ આવા કોઈ કારણ વગર કેવળ વૃદ્ધત્વને લીધે જ માંદા પડતા હતા.

(11)

આપણે હમણાં જેમનો ઉલ્લેખ કરી ગયા તે ઉપરાંત એક દીર્ઘકાલીન ‘માંદગી’ વૈદસાહેબને હતી અને એ સામાન્ય રીતે લાઈલાજ માંદગી ગણાય છે પણ તેમણે તેનો એટલા ખંતથી અને શિસ્તથી સામનો કર્યો કે છવ્વીસ વર્ષ પછી એ માંદગી મટી ગઈ હોવાનું નિદાન થયું.

1964માં તેમને પહેલી વાર અમેરિકા જવાનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે અમેરિકાના વિસા મેળવવા માટે તેમણે એક ઘનિષ્ઠ દાક્તરી તપાસમાંથી પસાર થવું પડ્યું. તેમાંથી તેમને ખબર પડી કે તેમને મધુપ્રમેહ(ડાયાબિટીસ)ની બીમારી છે. એક સૈનિકની જેમ તેમણે એ કારણે જીવનમાં અને ખોરાકમાં જે કંઈ પરિવર્તન કરવું પડે તે તેમણે શિસ્તબદ્ધ રીતે કર્યું. આ કારણે મધુપ્રમેહનાં તમામ અનિષ્ટ પરિણામોથી તે બચી ગયા.

1990માં વેડછીમાં તે બેહોશ થઈ ગયા તેની વાત આપણે કરી ગયા છીએ. તે સમયે હોસ્પિટલમાં દાક્તરોએ જે પરીક્ષણો કર્યા તે પરથી જણાયું કે તેમના રક્તમાં શર્કરાનું પ્રમાણ બિલકુલ સામાન્ય હતું અને તેમાં કોઈ વધઘટ થતી નહોતી. એટલે કે એ બીમારીનું એક સારું પરિણામ એ આવ્યું કે મધુપ્રમેહનો તેમનો રોગ સંપૂર્ણપણે મટી ગયો હતો એમ સાબિત થયું.

આ પછી તેઓ લગભગ 20 વર્ષ જીવ્યા, તેમાં કોઈ વિશેષ ઉપાયો વગર દેખાયું કે તેમના રક્તમાં શર્કરાનું પ્રમાણ હંમેશાં માફકસરનું રહ્યું.

નિવૃત્તિમાં પ્રવૃત્તિ

હવે વૈદ્યસાહેબ પહેલી વાર 62 વર્ષની વયે સાવ નિવૃત્ત હતા પણ હજી દુર્બળ નહોતા. ગમે તેવો પ્રવાસ કરી શકે, મહેનત કરી શકે, ગમે તેટલું અંતર ચાલી શકે અને સાઈકલ પર સવારી કરી શકે એવું તેમનું સ્વાસ્થ્ય હતું.

હવે તેમણે સુગણિતમના સંચાલનમાં સહાય કરવા માંડી. સુ-ગણિતમનાં પ્રૂફ તો વાંચતા જ પણ હવે નિયમિત વાંચવા માંડ્યા. દર વર્ષે અમે શાળાના તેજસ્વી વિદ્યાર્થીઓ માટે ઉનાળાના કે દિવાળીના વેકેશનમાં ગણિતશિબિર યોજતા તેમાં પણ તે વધુ સક્રિય થયા. પણ આ ગાળામાં તેમનું સૌથી મોટું પ્રદાન એ હતું કે IUCAA(આંતર-યુનિવર્સિટી ખગોળ અને ખભૌતિક કેન્દ્ર) વતી સાપેક્ષતાના વિષયમાં સંશોધન કરનાર વિદ્યાર્થીઓની શિબિરો ઠેર ઠેર યોજી અને તેમને સંશોધનના પ્રશ્નો અને રીતો શીખવી.

વૈદ્યસાહેબ અમદાવાદમાં હોય તો અચૂક યુનિવર્સિટીના ગણિતવિભાગના વિદ્યાર્થીઓ માટેના સંશોધનના વિશાળ ઓરડામાં બપોરે બે-ત્રણ કલાક ગાળે જ. વિદ્યાર્થીઓ સાથે તેમના પ્રશ્નોની ચર્ચા કરે અથવા પોતાનું કંઈક વાંચે કે વ્યાખ્યાન કે લેખ તૈયાર કરે. દરરોજ જમીને બપોરે બાર વાગે સાઈકલ પર ઊપડી ગણિતવિભાગમાં પહોંચે અને ત્યાં રિસેસ(બેથી અઢી) દરમિયાન ત્યાંના અધ્યાપકો સાથે ચા પીએ અને પછી પાછા આવે. સાઈકલ એ તેમના પૂરા જીવન દરમિયાન તેમનું પ્રિય વાહન રહ્યું. તેમના એક નજીકના મિત્ર અને સાપેક્ષતાસિદ્ધાંતના જાણીતા વિજ્ઞાની સી. વી. વિશ્વેશ્વરૈયાએ સાઈકલ પર બેઠેલા વૈદ્યસાહેબનું એક સરસ કાર્ટૂન દોર્યું

છે. તેમાં સાઈકલની લાઈટમાંથી કિરણો નીકળતાં બતાવ્યાં છે, એમાં વૈદ્યસાહેબે તારાઓમાંથી નીકળતી ઊર્જાનો અભ્યાસ કર્યો હતો તેનું સૂચન છે. એ કાર્ટૂન આ પુસ્તકમાં અન્યત્ર જોવા મળશે.

લગભગ 80 વર્ષની ઉંમરે તેમની આંખોનું તેજ ઓછું થવા માંડ્યું, પણ તેમના ઘરની બહાર દરરોજ સવારે છાપાં પર દિવસનું પૂરું અજવાળું પડે તેવી રીતે બેસીને છાપાં વાંચતા. તેમની દોહિત્રી નીલી દેલવાડિયા(હવે નીલી પટેલ)ને પણ તેઓ ભણાવતા.

સવારના 40થી 45 મિનિટ ચાલવાનો તેમનો ક્રમ લગભગ છેક સુધી ચાલુ રહ્યો.

છેલ્લે છેલ્લે તેમને કાને બહેરાશ પણ આવવા માંડી હતી.

લગભગ 2005 સુધી દરરોજ ગણિતવિભાગ સાઈકલ પર જવાનો તેમનો કાર્યક્રમ ચાલુ જ રહ્યો. છેલ્લે છેલ્લે આંખોની તકલીફથી તેઓ કહેતા કે મને ‘હું સાઈકલ પર જતો હોઉં અને એક જ છોકરીની બે નકલો જતી દેખાય તો તેમાંથી કોને બચાવું તે સમજ ન પડવાથી મેં સાઈકલ છોડી દીધી.’

પછી દરરોજ રિક્ષામાં જવા લાગ્યા પણ ગણિતવિભાગમાં જવાનું ન છોડ્યું. ઈ. સ. 2005-’06માં ICUAA સંસ્થાએ વૈદ્યસાહેબ પર એક દસ્તાવેજી વીડિયો ફિલ્મ બનાવી. એ ખૂબ સરસ છે અને ઇન્ટરનેટ પર મુક્ત રીતે ઉપલબ્ધ છે.

આ જ અરસામાં ગૂજરાત વિદ્યાપીઠે પણ તેમનો લાભ લીધો. આઈન્સ્ટાઇન અને ગાંધીજી પર તેમણે વિદ્યાપીઠમાં એક વ્યાખ્યાનશ્રેણી પણ આપી. ભવન્સ કૉલેજના આચાર્ય કિશોરભાઈ દેસાઈએ આ જ વિષય પર તેમની પાસે પીએચ. ડી. પણ કર્યું.

હવે વૈદ્યસાહેબની તબિયત ધીરે ધીરે ઢીલી પડવા માંડી હતી. હવે ગણિત મંડળનાં અધિવેશનોમાં પણ ઘણી વાર ન આવી શકતા. છેલ્લે 2004માં જૂનાગઢ જિલ્લાના ચાંપરડા ગામે ભરાયેલા અધિવેશનમાં તેઓ પૂરો સમય હાજર હતા. કડી ખાતેના 2005ના અધિવેશનમાં તેઓ એક જ દિવસ કૉલેજવિભાગમાં વ્યાખ્યાન કરવા આવ્યા હતા. વૈદ્યસાહેબ કૉલેજવિભાગના ખંડમાં દાખલ થયા ત્યારે પ્રતિનિધિઓએ તેમને ઊભા થઈને આવકાર્યા હતા. 2006માં સૂરતના અધિવેશનમાં તે હાજર નહોતા પણ તેમની વીડિયો ફિલ્મ બતાવવામાં આવી હતી. 2007માં વડોદરાના અધિવેશનમાં પહેલે દિવસે રાવસાહેબના શતાબ્દીવર્ષની ઉજવણીમાં ભાગ લેવા આવ્યા હતા. પછી તેઓ ત્રણ વર્ષ જીવ્યા પણ કોઈ અધિવેશનમાં આવ્યા નહોતા.

ઈ. સ. 2008માં એપ્રિલ-મેમાં મારાં કાકી વિદ્યાબહેનને કિડનીની તકલીફ

થઈ. જુલાઈમાં તેમનું અવસાન થયું. લગભગ 70 વર્ષનો સંસાર પૂરો થયો તેનો વૈદસાહેબને ખૂબ આઘાત લાગ્યો.

મોટી પુત્રી કુમુદ તેમના જ કમ્પાઉન્ડમાં જુદા મકાનમાં રહેતી હતી પણ વૈદસાહેબ પોતાના જ ઘરમાં એકલા થઈ ગયા.

વૈદસાહેબ હવે લગભગ મૂંગા થઈ ગયા – જોકે એનું એક કારણ એ હતું કે એમની શ્રવણશક્તિ લગભગ વિદાય લઈ રહી હતી. કાકીના અવસાન પછી ઘણા દિવસો સુધી દરરોજ સાંજે અમે બધાં એમના ઘરમાં હીંચકાવાળા રૂમમાં બેસતાં, એ બારી આગળના ખાટલા પર દીવાલ પરના ઓશીકાને સહારે બેસીને એમને વાતો કરતાં જુએ અને ખુશ થાય. એમને અમારી વાતો બહુ સાંભળાતી તો નહીં હોય પણ અમે બધાં આનંદમાં હતાં તે જોઈને જ તેમનું દુઃખ ઓછું થઈ જતું. એક વાર મેં આ ‘મહેફિલ’માં 56 વર્ષ પહેલાંની વિદ્યાનગરના પોસ્ટમાસ્તર સાથેના એક પ્રસંગની વાત કરી હતી. પછી કુમુદે તેમને મોટેથી પૂછ્યું, ‘તમે આ અરુણભાઈની વાત સાંભળી ?’ તેમણે જવાબ આપ્યો ‘હું તો ક્યાં કંઈ સાંભળું છું. પણ તમારા સૌના ચહેરા અને મૂડ જોઈને ખુશ થાઉં છું.’ (ત્યાં જ મેં કહ્યું હતું તે આ પહેલાંના ‘વિવિધા’ પ્રકરણમાં છે.) બીજે દિવસે એ બધું હું લખીને લઈ ગયો અને એમને વાંચવા આપ્યું. વાંચીને એમણે કહ્યું, ‘મને તો આ કાંઈ યાદ નથી.’

સાહેબના હરહંમેશનો સવારના કમ્પાઉન્ડમાં આંટા મારવાનો ક્રમ ચાલુ હતો પણ હવે કોક વાર અચાનક અટકી જાય, થોડી વાર વિચાર કરે અને ફરી ચાલવાનું શરૂ કરે.

વૈદસાહેબની ચાર દીકરીઓમાંની એક (સ્મિતા) અમેરિકા હતી, બીજી (કુમુદ) અમદાવાદમાં તેમના કમ્પાઉન્ડમાં જ હતી, ત્રીજી (દર્શના) વડોદરા હતી અને ચોથી હિના હૈદરાબાદ હતી. હવે વૈદસાહેબે ધીરે ધીરે હૈદરાબાદમાં હિનાને ત્યાં અને કાં વડોદરામાં દર્શનાને ત્યાં રહેવા જવાનું રાખ્યું. એ વડોદરા હતા ત્યારે કોક વાર હું પણ વડોદરા જઈને એમની પાસે સવારથી સાંજ બેસી આવતો.

ઓગસ્ટ, 2009માં અમેરિકાથી સ્મિતા આવી. તે ખૂબ ઉત્સાહી અને પોતાની આજુબાજુમાં સૌને ઉત્સાહી રાખે તેવી છે એટલે તેની સાથે વૈદસાહેબમાં જરા નવા પ્રાણ ફૂંકાયા હોય એવું કેટલીક વાર લાગતું. સ્મિતા આગળ વૈદસાહેબે ઈચ્છા વ્યક્ત કરી કે ‘તારી માનાં અસ્થિ હજી આપણી પાસે છે, તેનું વિસર્જન આપણે સૌ સિદ્ધપુર જઈને સરસ્વતી નદીમાં કરી આવીએ. એટલે અમે સૌ ત્રણ-ચાર વાહનો કરીને એક વાર સિદ્ધપુર ગયાં અને કાકીનાં અસ્થિને સરસ્વતી નદીમાં પધરાવ્યાં.

સ્મિતાના ગયા પછી કાકા નાની દીકરી હિનાને ત્યાં ચાર-પાંચ મહિના રહી આવ્યા.

2010ની શરૂઆતમાં વૈદ્યસાહેબને પણ બ્લડપ્રેશર તેમ જ ક્રિડનીની બીમારીઓ લાગુ પડી. તેમની એક મુશ્કેલી એ પણ હતી કે તેમના લોહીમાં ઓક્સિજનનું પ્રમાણ ખૂબ ઓછું હતું.

હવે આમ તો વૈદ્યસાહેબે એકાકી જીવન જ ગાળવાનું હતું. તેમની મોટી પુત્રી કુમુદનું ઘર તે જ કમ્પાઉન્ડમાં હતું પણ કુમુદની પુત્રી સાસરે હતી અને પુત્ર પરદેશ હતો. કુમુદને પણ પોતાનું ઘર અને પોતાનું જીવન હતું. આપણે જોયું તેમ વયમાં તેમની અમેરિકા રહેતી પુત્રી સ્મિતા આવી ગઈ ત્યારે વૈદ્યસાહેબ સ્વસ્થ થયા.

કાકીના અવસાન પછી વૈદ્યસાહેબે ગણિતવિભાગમાં જવાનું પણ લગભગ બંધ કરી દીધું. હંમેશની જેમ સવારે મકાનની ચારે બાજુ આંટા તો મારે પણ હવે વારંવાર વયમાં અટકી જાય અને વિચાર પર ચડી જાય. થોડી વાર પછી વળી ચાલવાનું શરૂ કરે.

તેમના ક્ષેત્રના કોઈ વિદ્વાન અમદાવાદ આવ્યા હોય તો વૈદ્યસાહેબને મળવા તો આવે જ પણ સામાન્ય રીતે તે પહેલાં મારી પાસે આવે અને હું તેમને વૈદ્યસાહેબ પાસે લઈ જાઉં. લગભગ તો આખો દિવસ તેઓ ઘરમાં દાખલ થતાં જે પહેલો ઓરડો હતો તેના એક ખૂણામાં કાકીની તસવીર રાખી હતી ત્યાં જ બેઠા હોય. હું તેમને આવેલ મહેમાનનું નામ કહું એટલે એ ઓળખે અને વાતો કરે. મહેમાન જાય એટલે તેમને વળાવીને પાછા એ જ ખુરશીમાં બેસી જાય.

હવે એ ઉપર તો ભાગ્યે જ જતા હતા. તેમનો અભ્યાસનો ઓરડો ઉપર હતો પણ હવે એ સૂનો હતો. ખાવા-પીવાનું બધું તેમની મોટી પુત્રી કુમુદના ઘેરથી જ આવતું. કુમુદનું ઘર તો એ જ કમ્પાઉન્ડમાં હતું. હવે તેઓ ભાગ્યે જ ખુશ દેખાતા. ઉપરના બીજા ઓરડામાં ઘરનું પુસ્તકાલય હતું. તેમાં તેમણે બહુ સુંદર ગ્રંથો (ઘણે અંશે ગુજરાતીમાં પણ કેટલાક અંગ્રેજી અને હિંદીમાં પણ ખરા) રાખ્યા હતા. હવે તે બધા વંચાયા વગરના સૂના પડ્યા હતા.

અમારાં કાકી

આ પુસ્તકમાં અમારાં કાકી સૌ. વિદ્યાબહેન વૈદ્ય વિશે મેં બહુ નથી લખ્યું. પણ જો કાકીમાં સમર્પણની ભાવના ન હોત, જો તેમનામાં દુનિયાદારીની નાજુક જાણકારી ન હોત, જો તેમનામાં જરૂર પડે વજ્રથી કઠોર અને પુષ્પથીયે કોમળ થવાની શક્તિ ન હોત તો અમારા કાકાની બધી સિદ્ધિઓ સીમિત અને કુંઠિત થઈ ગઈ હોત. કાકીમાં ઔપચારિક શિક્ષણ તો ઓછું હતું પણ ચરિત્રબળ, નવા સમયને અનુકૂળ થઈ જવાની વૃત્તિ અને જરૂર પડે પતિને પણ હિંમત આપવાની શક્તિ હતાં. કાકાને કાકીનાં આ બધાં લક્ષણોની જાણ હતી જ અને તેથી જ તેઓ કુટુંબની ચિંતાથી મુક્ત રહીને આટલી બધી સિદ્ધિઓ મેળવી શક્યા.

કાકા અને કાકીનો ખોરાક હંમેશાં પૌષ્ટિક રહેતો. દરરોજ રાત્રે જમવામાં દૂધનો વાટકો હોય જ, ફરસાણ ભાગ્યે જ હોય. સામાન્ય રીતે એ લોકો બહાર હોટલમાં ભાગ્યે જ જમવા જતાં. આવી તંદુરસ્ત આદતોને કારણે તેઓ બંને 85ની ઉંમર તો સહેલાઈથી વટાવી ગયાં.

પરંતુ ઈ. સ. 2008ના મે મહિનામાં કાકીને કિડનીનો કોઈ રોગ છે એમ જણાયું. તેમને અમે અમદાવાદની સિવિલ હોસ્પિટલના કેમ્પસમાં આવેલી કિડની હોસ્પિટલમાં દાખલ કર્યાં. ડોક્ટરે દર્દ ગંભીર હોવાનો કોઈ અણસાર આપ્યો નહોતો. મારાં પત્ની અને હું દર વર્ષે ઉનાળામાં અમારા પુત્રને ત્યાં કોલકાતા જતાં હતાં એટલે કાકી હોસ્પિટલમાં દાખલ થયાં તેના બે દિવસ પછી અમે અમારા કાર્યક્રમ મુજબ કોલકાતા જવા રવાના થયાં.

થોડા દિવસ પછી અમને ખબર પડી કે કાકી પાછાં ઘેર આવી ગયાં છે એટલે અમે નિશ્ચિંત થઈ ગયાં. પણ હજી જોખમ ઓછું નહોતું થયું તેની અમને પછી ખબર પડી.

અમે કોલકાતાથી 29મી જૂને પાછાં આવ્યાં અને તે દિવસે રાત્રે કાકાને ત્યાં ગયાં તો જાણ્યું કે કાકી તો ખૂબ માંદાં હતાં. પહેલી જુલાઈએ કાકીને નજીકની જીવરાજ હોસ્પિટલમાં દાખલ કર્યાં અને બીજી જુલાઈએ મોડી રાત્રે તેમનું અવસાન થયું. અમને ફોન આવ્યો. અમે અમારે ઘેરથી પહેલાં વૈદ્યસાહેબને ઘેર ગયાં, કારણ કે ફોનમાં અમને કહેવાયું હતું કે તેઓ ઘેર જ છે. અમે જોયું તો ઘર સાવ શાંત હતું. વૈદ્યસાહેબ તો જરૂર ઘેરી ઊંઘમાં જ હશે. અત્યારે તેમને લઈ જવા નથી એમ નક્કી કરી અમે ત્યાંથી હોસ્પિટલ પહોંચ્યાં. ત્યાં બધી વિધિ પતાવી કાકીને એમ્બુલન્સમાં ઘેર લાવવાની તૈયારી કરી. એક બહેનને લઈને અમે અમારી કારમાં વૈદ્યસાહેબને ઘેર જઈને તેમને ઉઠાડ્યા અને ખબર આપ્યા.

વચલા રૂમમાંથી ડૉયકો ખસેડીને તેને સ્થાને કાકીનો પલંગ મૂક્યો ત્યાં તો એમ્બુલન્સ આવી પહોંચી. કાકીને તે પલંગ પર સુવાડ્યાં. કાકા તેમની પાસે ગયા. બે મિનિટ શાંતિપૂર્વક ઊભા રહી પોતાની લાગણીઓ પર કાબૂ મેળવ્યો, કાકીના ગાલ પર થોડું વહાલ કર્યું અને પછી બીજા ઓરડામાં પોતાના ખાટલા પર જઈને આડા પડ્યા.

અમે બધાંએ દુનવચી ઔપચારિકતાઓનો કાર્યક્રમ બનાવ્યો. સવારે 9 વાગે સ્મશાનયાત્રા શરૂ કરવા ઠરાવ્યું અને પછી અમે સૌએ જુદા જુદા લોકોને આ સમાચાર આપવાનું કામ વહેંચી લીધું.

ચોથી જુલાઈની બેસણાં સભામાં ઘણા લોકો આવ્યા. સાડા નવ્વાણું વર્ષની ઉંમરના વૈદ્યસાહેબના મિત્ર પ્રા. એ. આર. રાવસાહેબ પણ આવ્યા. મારા ભાઈઓ, બહેનો, અમારાં પિત્રાઈ ભાઈઓ અને બહેનો સૌ આવ્યાં.

કાકીની વિદાય એ વૈદ્યસાહેબ માટે એક ઊંડો આઘાત હતો. હવે ઘરમાં તેઓ એકલા થઈ ગયા. એક સમય હતો ત્યારે ઘરમાં આઠ વ્યક્તિઓ હતી. કાકા, કાકી તેમની ચાર પુત્રીઓ, મારો નાનો ભાઈ મહેશ તથા કાકીની ભત્રીજી ઈલા-વર્ષા). દીકરીઓ એક પછી અભ્યાસાર્થે દૂર રહેતી થઈ અને પછી સાસરે ગઈ. મોટી દીકરી કુમુદ નજીકના ઘરમાં જ રહેતી, તેની પુત્રી નીલી અને પુત્ર રુચિર નાના-નાની પાસે આવતાં પણ હવે તો એ બંને પણ પરણીને દૂર ગયાં હતાં. આ સંજોગોમાં કાકીની વિદાય પછી કાકાને એકલતા ખૂબ વસમી લાગતી. અમે બધાં વારંવાર જતાં તો ખરાં પણ તેમની સાંભળવાની તકલીફ પણ તેમને ઘણાં બધાં માણસો વચ્ચે પણ એકલતાનો અનુભવ કરાવતી હતી.

કાકીની વિદાય પછી કેટલાક મહિના તો તે પોતાના ઘરમાં જ રહ્યા. તેમનું જમવાનું કુમુદને ઘેરથી આવતું હતું. અમે પણ અવારનવાર તેમને ત્યાં જતાં હતાં.

કાકીની હાજરીમાં અમને એ ખ્યાલ નહોતો આવતો કે વૈદ્યસાહેબ માટે કાકીનું શું મહત્વ હતું, કાકી ગયાં પછી એ લગભગ ભાંગી પડ્યા; જાણે નિરાધાર થઈ ગયા હોય તેમ લાગ્યું. અમે એમને પુનઃ ચેતનવંતા કરવાના બનતા પ્રયત્નો કર્યા પણ એમાં અમે બહુ સફળ થયા તેવું લાગ્યું નહીં.

ભારતભરના સાપેક્ષતાવાદના અભ્યાસીઓને વૈદ્યસાહેબ માટે ઘણો અહોભાવ એટલે એ લોકો કામસર અમદાવાદ આવે તો વૈદ્યસાહેબને મળવા આવે જ. તેમના યજમાનો તેમને મારો સંપર્ક કરવા કહે એટલે હું જ તેમને વૈદ્યસાહેબ પાસે લઉં જાઉં. વૈદ્યસાહેબ કાયમ પહેલા ઓરડાના એક ખૂણામાં ટેબલ પર કાકીનો ફોટો હતો ત્યાં જ બેઠા હોય. હું તેમને આગંતુકની ઓળખાણ કરાવું, વૈદ્યસાહેબ તેને ઓળખે કે નહિ તે તો ખબર ન પડે પણ તે તેમની સાથે સમયોચિત વાતો તો જરૂર કરે.

આગળ કહ્યું તેમ વૈદ્યસાહેબની નિશ્ચેત અવસ્થામાં જ્યારે અમેરિકાસ્થિત તેમની પુત્રી સ્મિતા આવે ત્યારે ફેર પડે. સ્મિતા તેમને જાતજાતની વાતો કરાવે, તેમને સારાં સારાં કપડાં પહેરવાની ફરજ પાડે. વૈદ્યસાહેબે એક વાર સ્મિતાને કહ્યું કે ‘તારી માનાં અસ્થિ હજી આપણી પાસે જ છે તો આપણે એમ કરીએ કે બધાં એક વાર સિદ્ધપુર જઈ તેનું સરસ્વતીમાં વિસર્જન કરી દઈએ.’ અમે બધાં ખુશ થયાં અને ચાર-પાંચ વાહનો કરીને સિદ્ધપુર જઈ અમારાં કાકીનું અસ્થિવિસર્જન કરી આવ્યાં. આમ તો અમે જાણતાં હતાં કે અસ્થિવિસર્જન (અને એ પણ સ્ત્રીઓ માટે) ચાણોદ પાસે નર્મદામાં થાય છે પણ કદાચ વૈદ્યસાહેબે પોતે 1933માં સિદ્ધપુર જઈને પોતાના મામાની આજ્ઞાથી પોતાની માતાનું શ્રાદ્ધ કર્યું હતું (તેનું સ્મરણ તો અમારા પરિવારમાં કોઈને નહોતું) પણ મને આ વાતની ખબર 2014માં સિદ્ધપુરના ગોર સુધીરભાઈ શુક્લ પાસેથી પડી હતી.) તે અલપઝલપ યાદ આવ્યું હશે અને ત્યાં અસ્થિવિસર્જન કરવાનો ખ્યાલ આવ્યો હશે.

આમ તો વૈદ્યસાહેબ પોતાની મિલકત માટે વિલ બનાવવાની ખૂબ વિરુદ્ધ હતા. (‘મારી તમામ દીકરીઓ સંપીને બધું વહેંચી લેશે’) પણ સ્મિતાએ તેમને વિલ બનાવવા સમજાવી લીધા. એટલે મારી અને વૈદ્યસાહેબની બેત્રણ બેઠકો થઈ એમાં અમે તેમનું વિલ બનાવી કાઢ્યું અને એમાં એમણે સહી કરી.

સ્મિતા અમેરિકા પાછી ગઈ પછી વૈદ્યસાહેબ થોડો વખત નાની દીકરી હિનાને ત્યાં હૈદરાબાદ ગયા. તે દરમિયાન તાતા ઇન્સ્ટિટ્યૂટને 60 વર્ષ પૂરાં થતાં હતાં તે અંગે તે ઇન્સ્ટિટ્યૂટના એક શરૂઆતના વિદ્યાર્થી તરીકેનાં તેમનાં સંસ્મરણો

લેવા એક બહેન આવી ગયાં. પછી વૈદ્યસાહેબ ત્રીજી પુત્રી દર્શનાને ત્યાં વડોદરા થોડાં અઠવાડિયાં રહ્યા; પછી અમદાવાદ પાછા આવ્યા. એ વડોદરા હતા એ દરમિયાન બે-ત્રણ વાર હું પણ તેમની પાસે સવારથી સાંજ બેસી આવ્યો.

2009ની દિવાળી પહેલાં વૈદ્યસાહેબ ફરી અમદાવાદ આવી ગયા. પછી ડિસેમ્બરમાં સ્મિતા અમેરિકાથી આવી અને વૈદ્યસાહેબને તેની સંગાથમાં કદાચ જીવવાનું જોશ મળ્યું.

1, 2, 3.....ઈન્ફિનિટી

4 ડિસેમ્બર, 2009ના રોજ મારા પિતાશ્રી (વૈદ્યસાહેબના મોટા ભાઈ મધુભાઈ)ની જન્મશતાબ્દીનો દિવસ હતો. તેના થોડા દિવસો પહેલાં હું વૈદ્યસાહેબને ઘેર ગયો અને તેમને તે દિવસે અમારે ત્યાં જમવા આવવાનું આમંત્રણ આપ્યું. સાથે સ્મિતા અને કુમુદના પરિવારને પણ આમંત્રણ હતું. વૈદ્યસાહેબ તે વખતે વોશબેઝિન પર દાઢી કરતા હતા. સ્મિતાએ તેમને મેં આપેલા આમંત્રણની વાત કરી.

થોડી વારે વૈદ્યસાહેબ અમારી પાસે આવ્યા. સ્મિતાને કહે, 'તને ખબર છે ? આપણે તો મધુભાઈની જન્મશતાબ્દીએ સવારે જમીશું પણ તેમનું પોતાનું જીવન એટલું કપરું હતું કે તેમને સવારે જમવાનો ટાઈમ જ મળતો નહીં. રોજ સવારે પોણા છએ ટ્યૂશનો માટે નીકળી જાય, ટ્યૂશનમાંથી સીધા સ્કૂલમાં જાય, ત્યાંથી છૂટીને પાછા ટ્યૂશન માટે જાય અને રાત્રે નવ વાગ્યા પછી જ ઘેર આવે. આપણી અત્યારની આ સ્થિતિ તેમની એ મહેનતને લીધે છે.'

આ વાતની મને ખબર હતી જ - મને એ વાતનો પણ મલાલ હતો કે મારી નાની બે બહેનો અમારા પપ્પા સવારે જાય પછી જ ઊઠતી અને રાત્રે એ પાછા આવે તે પહેલાં સૂઈ જતી એટલે તે તો પપ્પાને શનિ-રવિમાં જ મળતી. તેમાંની મોટી બહેન ધૃતિ (જે હવે ઈંગ્લેન્ડમાં રહે છે) તે હજી યાદ કરે છે કે પોતે મંગળવારે સવારે ઊઠે ત્યારે જમીન પર શિંગનાં ફોતરાં પડ્યાં હોય તે પરથી સમજી જાય કે (સોમવારે) રાત્રે પપ્પાએ આવીને શિંગ ખાધી હશે. (પપ્પા સોમવાર કરતા હતા.)

એટલે વૈદ્યસાહેબને ખ્યાલ હતો કે પોતે જે પરિવારમાંથી ઉપર

આવ્યા છે તેની આર્થિક સ્થિતિ ખૂબ નબળી હતી પણ તેના સંસ્કારો ખૂબ ઊંચા હતા. તેઓ 1, 2, 3....એમ કરતાં કરતાં અનંત સુધી પહોંચ્યા હતા.

એક વાર હું વૈદ્યસાહેબને ઘેર વિદ્યાનગરમાં હતો ત્યારે એમણે મને તેમની કોલેજ લાઇબ્રેરીનું પુસ્તક 1, 2, 3,infinity વાંચવા આપ્યું હતું. આ પ્રકરણનું શીર્ષક મને એ પુસ્તક પરથી સૂઝ્યું છે. તેના લેખક જ્યોર્જ ગેમોવ હતા.

* * *

મને ઘણાં વર્ષોથી રોજ સવારે કસરત કરીને અમારા કમ્પાઉન્ડમાં 40 મિનિટ માટે ઘરની પ્રદક્ષિણા કરવાની ટેવ છે. 23 જાન્યુઆરી, 2010ના રોજ આ પ્રદક્ષિણા કરતાં કરતાં હું બહુ જોરથી નીચે પડી ગયો અને મારા પગનું એક હાડકું તૂટી ગયું. પરિણામ એ આવ્યું કે ત્યાર પછી અનિશ્ચિત મુદત સુધી મારે વોકરને સહારે જ ચાલવું પડે તેવું થયું.

આ કારણે હું વારંવાર વૈદ્યસાહેબ પાસે જઈ શકતો નહોતો. દસ-બાર દિવસે એક વાર અમે રિક્ષા કરીને તેમને મળવા જઈ આવતાં હતાં. સ્મિતા પાછી અમેરિકા ગઈ હતી અને વૈદ્યસાહેબનું સ્વાસ્થ્ય ધીમે ધીમે કથળતું જતું હતું. હવે તેઓ બહુ ઓછું બોલતા હતા.

છઠ્ઠી માર્ચે મને કુમુદનો ફોન આવ્યો કે હવે તબિયત વધુ બગડી લાગે છે. એટલે અમે તરત રિક્ષામાં પહોંચી ગયાં. તે દિવસે શનિવાર હતો.

તે શનિ-રવિથી વડોદરાની વૈદ્યસાહેબની પુત્રી દર્શનાએ દર એકાંતરે શનિ-રવિએ અમદાવાદ આવવાનું ઠરાવ્યું હતું એટલે તે પણ હતી. વૈદ્યસાહેબ આમ તો ઘણાં બધાં ઓશીકાં પાછળ રાખીને બેઠા હતા પણ તેમની આંખો બંધ હતી. દર્શનાએ મોટેથી કહ્યું, ‘અરુણભાઈ આવ્યા છે’ એટલે આંખો ખોલી, હસ્યા અને પાછી આંખો બંધ કરી દીધી.

મને પહેલી વાર ભય પેઠો કે આ બધી નિશાનીઓ સારી નથી.

થોડી વાર પછી અમે ઘેર પાછાં આવ્યાં. પણ હવે મામલો ગંભીર છે તેમ મને પહેલી વાર લાગ્યું.

9મી માર્ચ ને મંગળવારે સાંજે ફરી ફોન આવ્યો કે બને તો આવી જાઓ. હવે તો વૈદ્યસાહેબ પલંગ પર સૂતા હતા અને તેમને ઓક્સિજન સિલિન્ડર દ્વારા ઓક્સિજન પહોંચાડવામાં આવતો હતો.

ગિરીશભાઈએ મને જણાવ્યું કે ગેસનો એક સિલિન્ડર બે-ત્રણ કલાકમાં જ ખાલી જઈ જતો હતો અને આ ઝડપે જ જો સ્થિતિ બગડે તો મૃત્યુ દૂર ન કહેવાય.

અમે પાછાં આવ્યાં. મેં સૌ કુટુંબીજનોને ઈ-મેઇલથી ખબર આપી અને અને અમે સૂતાં. મને ફેંક્યર પછી આમે ઓછી ઊંઘ આવતી હતી. એમાં તે રાત્રે તો ત્રણ

વાગ્યા પછી જ ઊંઘ આવી.

સવારે પાંચ વાગે ફોન વાગ્યો. કુમુદ પોતાના રુદન વચ્ચે કાંઈ બોલી શકતી નહોતી, પણ રુદન પોતે જ પૂરો સંદેશો હતો. મેં એટલું જ કહ્યું, ‘અમે આવીએ છીએ’; કુમુદ કહે, તમને રિક્ષા મળવામાં મુશ્કેલી પડશે. ગિરીશભાઈ તમને લેવા આવે છે.

અમે પહોંચ્યાં. સાહેબને ઘણા સમય પછી ખાટલા પર નિરાંતે સૂતેલા જોયા. હું મારા હાથને જોડીને આંખ સુધી લઈ ગયો હતો. આંખો અનાયાસે ભરાઈ આવી અને મેં હાથો વડે આંખો દબાવી રાખી.

પછી તો દુનિયાદારીના રિવાજો પ્રમાણે સૌને ખબર આપવાનું કામ અમે શરૂ કર્યું. વડોદરાથી દર્શના સવારે આઠ વાગે આવવાની હતી અને હૈદરાબાદથી હિના બપોરે ત્રણ વાગ્યે જ અમદાવાદ એરપોર્ટ પર પહોંચવાની હતી. એટલે અમે સ્મશાનયાત્રા સાંજે સાડાચારે કાઢવાનું નક્કી કર્યું.

પછી મેં બીજા (હીંચકાવાળા) રૂમમાં જઈને એક પછી એક કુટુંબના સભ્યો તથા ગણિતના મિત્રોને ફોન કર્યાં. મેં પંદર-વીસ ફોન કર્યાં પછી તો smsનો એવો દોર ચાલ્યો કે બાકી સૌને હું ખબર આપું તે પહેલાં તેને કોકનો sms મળી જ ગયો હોય.

સ્મશાનયાત્રામાં અમદાવાદથી તો બધાં હોય જ પણ પાટણ અને સૂરત, વલ્લભવિદ્યાનગર અને વિસનગર એમ અનેક જગ્યાઓથી ગણિતના વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો આવ્યા હતા. ટીવી અને છાપાના પણ ઘણા પ્રતિનિધિઓ હતા. વૈદ્યસાહેબના અનુગામી ગુજરાત યુનિવર્સિટીના કુલપતિ કે. એસ. શાસ્ત્રી પણ હતા અને વિક્રમ સારાભાઈના પુત્ર કાર્તિકેય પણ હતા.

મુખ્યમંત્રી નરેન્દ્રભાઈ મોદીએ ગુજરાત સરકાર તરફથી, સ્પીકર શ્રી અશોક ભટ્ટે વિધાનસભા વતી કુમુદને દિલસોજીના સંદેશા પણ પાઠવ્યા હતા.

આ ઇન્ટરનેટના જમાનામાં વૈદ્યસાહેબના નિધનના સમાચાર ખૂબ ઝડપથી અને મૃત્યુના દિવસે જ સમગ્ર વિશ્વમાં ફેલાઈ ગયા. વિશ્વભરના ગુજરાતીઓને ગુજરાતના સમાચાર આપતી વેબસાઇટો અને સાપેક્ષતાવાદમાં કામ કરતા વિદ્વાનોને એકસૂત્રે બાંધી રાખતી વેબસાઇટો પર આ સમાચાર આવ્યા અને તરત આ સૌની પ્રતિક્રિયાઓ પણ આવવા માંડી.

આવી પ્રતિક્રિયાઓમાંની કેટલીક જોઈએ.

12મી માર્ચે જ સાંજે 6:56 વાગ્યે ભાવિકે લખ્યું હતું :

આ સમાચારથી મને ઘણું દુઃખ થયું. હું એમના રહેઠાણની નજીક જ રહેતો હતો. હું દરરોજ એક ઊંચા પ્રભાવશાળી ગાંધીવાદી પ્રાધ્યાપકને સાઈકલ પર

સવારી કરીને જતાં જોતો હતો.

13મી માર્ચે કેન્ટે સવારના 2:38 વાગ્યે સંદેશો મૂક્યો કે આપણે તેમના નામથી એક યુનિવર્સિટી સ્થાપવી જોઈએ.

13મી માર્ચે સવારે 4:07 વાગ્યે KK કહે છે :

ચહેરો જાણીતો છે. હું ધારું છું કે તે વિસનગરમાં પણ હતા. જો તે જ હોય તો તે અત્યંત વંદનીય હતા.

સતીષકુમાર 15 એપ્રિલના રોજ લખે છે : એ એક મહાપુરુષ હતા અને એમણે ભારતની મોટી સેવા કરી છે. આજે અમારા વ્યાપક સાપેક્ષતાના વર્ગમાં અમારા પ્રાધ્યાપકે વૈદ્યમૅટ્રિકના મહત્વ વિશે વાત કરી હતી અને તેનો 'બ્લૅક હોલ'નું ભૌતિકશાસ્ત્રમાં કેટલું મહત્વ હતું તેની વાત કરી હતી. આ હું અમારી બૅચલર યુનિવર્સિટીની વાત કરું છું.

એક વેબસાઇટ પર અમેરિકાના શરદ શાહે લખ્યું હતું :

પ્રહલાદભાઈ મુંબઈ ખાર ખાતે વર્ષો સુધી રહ્યા હતા. અમને લક્ષ્મીનગર હોલ ખાતે હિંદી શીખવતા. એ બહુ સરસ અને કસરતી શરીરવાળા હતા. યુદ્ધનાં વર્ષોમાં આગથી બળતા મકાનમાંથી શી રીતે નીકળી શકાય તેની પ્રૅક્ટિસ અપાતી હતી ત્યારે મારી બહેનને બીજે માળેથી નીચે સાત જવાનોએ ઝાલી રાખેલા કામળામાં કૂદી પડવાનું કહેતાં પહેલાં તે પોતે એ જ રીતે કૂદી પડ્યા હતા.

એક વાર મેં એમને મલાડમાં પૃથ્વીસિંહના કેમ્પમાં દસ લાઠીધરો સામે એકલા હાથે લાઠી ચલાવતાં ચલાવતાં સ્વરક્ષણ કરતા જોયા હતા.

ફાધર વાલેસે સ્પેનથી મોકલેલી અંજલિ કદાચ સૌથી ભવ્ય હતી.

તેમણે લખ્યું હતું કે વૈદ્યસાહેબે ગણિતશિક્ષણની સેવા જેટલી શિદ્ધતથી કરી હતી એટલી જ શિદ્ધતથી જો મેં ઈસુની સેવા કરી હોત તો મને અમારા કેથલિક પંથે સેન્ટ જાહેર કર્યો હોત.

ફાધર વાલેસે જ વૈદ્યસાહેબની ષષ્ટીપૂર્તિ પ્રસંગે તેમને વિશે લખેલું નીચેનું લખાણ કદાચ વૈદ્યસાહેબને માટે સૌથી વધુ યોગ્ય છે :

'એક જ વ્યક્તિમાં સંશોધનની વૃત્તિ અને શક્તિ હોય અને સાથે સાથે સમજાવવાની શૈલી અને આવડત હોય એ વિરલ છે. અને એ જ વ્યક્તિમાં સંચાલનની કુશળતા પણ હોય અને પૂરી પ્રામાણિકતા હોય એ અેથીય વિરલ છે. એ બધા ગુણો ડૉ. પી. સી. વૈદ્યમાં છે અને એથી એમનું વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ દીપે છે.

'શિક્ષકો તો ઘણા હોય છે. પણ ઘણી વાર એવું બને છે કે જેનું જ્ઞાન ઊંડું હોય એને એ જ્ઞાન સરળતાથી બીજાઓની આગળ ખુલ્લું મૂકતાં આવડતું ન હોય.

અને ઊલટું, જેને સામાન્ય વિદ્યાર્થીને પણ સમજાવતાં આવડે તેની પાસે બહુ ઊંડું જ્ઞાન ન હોય એ પણ બને. એવા શિક્ષકો પણ મળે જેમની કલાસરૂમની કામગીરી ઉત્તમ હોય, ગણિત, વિજ્ઞાન જેવા અઘરા વિષયો ઘણી સારી રીતે શિખવાડે, પરંતુ એમને સામાન્ય શ્રોતાગણની આગળ ઊભા કરો તો બોલી જ ન શકે, અથવા તો પોતાનો વિષય લઈને કેળવણી વિશે કંઈક લખે એ માટે એમને કલમ પકડાવો તો કોઈ વાંચે એવું લખી પણ ન શકે. સારા શિક્ષક, સારા લેખક અને સારા વક્તા હોય એવા ઘણા ઓછા છે અને ડૉ. વૈદ્ય એમનામાંના એક છે.

‘વળી શિક્ષણકાર્ય અને સંચાલનકાર્ય પણ સાવ જુદાં. કોઈ ઉત્તમ શિક્ષક હોય અને નબળા સંચાલક હોય એ જરૂર બને. સ્કૂલનો જૂનો શિક્ષક આપોઆપ સ્કૂલનો આચાર્ય બને એ નિયમ જો ક્યાંય હોય તો સાવ અયોગ્ય જ છે. નહિ તો એસ.ટી.ના જૂના ડ્રાઇવરને કેમ એસ.ટી.ના મેનેજર નહીં બનાવે ? કારણ કે બસ ચલાવવામાં અને સંસ્થા ચલાવવામાં ફેર છે. સારા શિક્ષક સારા આચાર્ય નયે હોય - સામાન્ય રીતે નથી હોતા. કામ જુદું છે. ગુણ જુદા હોવા જોઈએ. કોઈ વાર બંને જાતના ગુણ એક જ વ્યક્તિમાં હોય તો જુદી વાત છે - ડૉ. વૈદ્યમાં છે જ.

‘અને સારા સંચાલક હોય તે સારા, પ્રામાણિક, નિષ્ઠાવાન, નીતિમાન માણસ હોય એ પણ દુર્લભ યોગ. સંચાલનમાં રાજકારણ આવે, રાજકારણમાં ખોટાનું સાચું થાય અને સાચાનું ખોટું થાય. સારા માણસ આમાં ફાવે નહિ, અને પ્રામાણિક રહેવું હોય તો આમાં ન પડે એ સામાન્ય છાપ છે. પ્રામાણિક માણસ સીધું બોલે, અને સીધું બોલનાર ક્યાંય લાંબું ન ટકે એ સામાન્ય અનુભવ પણ છે. પણ એ સામાન્ય નિયમમાં અપવાદો પણ છે. અને ડૉ. વૈદ્ય એમાંના એક છે.

‘એટલા માટે જ એમના વ્યક્તિત્વમાં અને એમના જીવનમાં આપણા યુવાનોને માટે આશા છે. પ્રામાણિક માણસનું આજના સમાજમાં કંઈ ન ચાલે એમ તેઓ સાંભળે છે, જુએ છે, માનવા તૈયાર થાય છે. અને એવું માનશે કે જીવનમાં આગળ આવવા માટે અપ્રામાણિક બનવું પડે તો અપ્રામાણિક બનવા માટે મોટી લાલચ મળશે. માટે પ્રમાણિક હોવા છતાં એટલું જ નહિ પણ પ્રામાણિક હોવાને કારણે જ કોઈ આગળ આવે અને સફળ બને એવું આપણા યુવાનો પ્રત્યક્ષ જુએ તો વિશ્વાસ બેસે અને નિષ્ઠા આવે એવો નમૂનો ડૉ. વૈદ્યમાં છે.

‘શિક્ષણક્ષેત્રે અને જાહેર ક્ષેત્રે ડૉ. વૈદ્યની અનેક ઉત્કૃષ્ટ સેવાઓ છે. એમાં પોતાના વ્યક્તિત્વથી અને પોતાના જીવનથી એક સિદ્ધ, સન્માનિત, ઉત્સાહી અને સરળ કર્મપુરુષની પ્રતિમા ઊભી કરવાથી આપણી યુવાન પેઢીને જે પ્રોત્સાહન અને માર્ગદર્શન પૂરાં પાડ્યાં છે એને હું એમની ઉત્તમ સેવા ગણું છું.’

14મી માર્ચે વૈદ્યસાહેબના ઘરની સામેના જ હોલમાં પ્રાર્થનાસભા મળી હતી. તેમાં ગુજરાતના દરેક ખૂણેથી લોકો આવ્યા હતા, જેમાં એકસો એક વર્ષના એ.

આર. રાવસાહેબ પણ હતા. આ સભા પૂરી થયા પછી કેટલાક સાપ્તાહિક પત્રોના પ્રતિનિધિઓએ મારી મુલાકાત પણ લીધી હતી.

18મી માર્ચે અમે તેમનાં અસ્થિઓનું વિસર્જન સાબરમતીનાં નીરમાં કર્યું. તેમની દીકરીઓએ નક્કી કર્યું હતું કે એ કામ મારા હાથે કરાવવું. એ વખતે સાબરમતીના બંને કાંઠે રિવરફ્રન્ટનું કામ ચાલુ હતું અને બધે ઈંટો, સિમેન્ટ તથા રેતીના ઢગલેઢગલા હતા. હિનાએ કાંઠા વિસ્તારનો પ્રવાસ કરી એક સ્થાન (પતંગ રેસ્ટોરન્ટ પાસે) એવું શોધી કાઢ્યું હતું કે જ્યાં હું છોક સાબરમતીના પાણી સુધી વોકર લઈને પહોંચી શકું, હાથમાં અસ્થિકુંભ પકડી શકું અને તેમાંના અસ્થિ પાણીમાં પધરાવી શકું. તેમ કરતાં પહેલાં મેં મારા સ્વર્ગસ્થ કાકાને સંબોધન કર્યું. તેમણે સમાજની અને અમારા કુટુંબની કરેલી ભવ્ય સેવાઓનો ઉલ્લેખ કર્યો, તેમના જેવી વિભૂતિ અમારા પરિવારને આપવા બદલ વિધાતાનો આભાર માન્યો. અને ‘તમારા જેવી જ અન્ય વિભૂતિ’ બનાવવામાં વિધાતાને પ્રોત્સાહન મળે એ માટે તમારાં અસ્થિ હું આ પંચભૂતોમાં મેળવી દઉં છું.’ એમ કહીને અસ્થિકળશમાંથી તેમનાં અસ્થિઓને સાબરમતીમાં પધરાવી દીધાં.

ત્યાર પહેલાં અને પછી શોકસભાઓનો દોર તો ચાલ્યો જ. પુણેની સંસ્થા ખભૌતિક તથા ખગોળના આંતરયુનિવર્સિટી કેન્દ્રએ વૈદ્યસાહેબ તથા તેમના પરમમિત્ર અને બે વર્ષ પહેલાં મૃત્યુ પામેલા વિજ્ઞાની પી. સી. રાયચૌધરીના નામની પોસ્ટ-ડૉક્ટરલ ફેલોશિપની સ્થાપના કરી.

2013ના ઓક્ટોબરમાં અમદાવાદ મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશને વૈદ્યસાહેબના મકાનની નજીક જીવરાજ મહેતા હોસ્પિટલથી વાસણા તરફ જતા ધોરી માર્ગને ‘ડૉ પ્ર. ચુ. વૈદ્ય માર્ગ’ એવું નામ આપ્યું. આ પ્રસંગે વૈદ્યસાહેબના અનેક પ્રશંસકો હાજર હતા અને અનાવરણ વિધિ મેચર મીનાક્ષીબહેન પટેલે કરી હતી.

સૂચિ

અહીં પુસ્તકમાં આવતાં બધાં જ નામ (વ્યક્તિનાં, ગામ કે સ્થળનાં, સંસ્થાનાં કે પ્રસંગોનાં) અને અન્ય કેટલાક શબ્દો કક્કાવારીના ક્રમમાં આપ્યા છે. તેમની સાથે આપેલી સંખ્યાઓ તે શબ્દો પુસ્તકના કયા પાના પર ઉલ્લેખ પામ્યા છે તે દર્શાવે છે.

અઠવાલાઈન્સ, સૂરત

અનંતી

અફઘાનિસ્તાન

અબ્રાહમ, જ્યોર્જ

અભ્યાસક્રમ સુધારણા

અનુસ્નાતક

માધ્યમિક

પૂર્વસ્નાતક

અમદાવાદ

ગણિત મંડળ

નાગર મંડળ

અમરેલી

‘અમાસના તારા’

અમેરિકા

‘અમેરિકા અને આપણે’

અલીગઢ

અલ્લાદિ રામકૃષ્ણન્

અલ્લાબંધ (ભૂકંપ)

અલ્લાહાબાદ હાઈકોર્ટનો ચુકાદો

અહિંસક વ્યાયામ સંઘ

અંજારિયા ઈશ્વરપ્રસાદ

- નરહરિપ્રસાદ	એ. જી. ટીચર્ય કોલેજ
- ભાગીરથીબહેન	એ ટેક્સ્ટ બુક ઓફ ધ્યોર મેથેમેટિક્સ
- ઉમેદકુંવર (ફઈબા)	એમજી, સાયન્સ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ
વિષ્ણુપ્રસાદ	એમ. એન. કોલેજ, વિસનગર
અંધેરી	એન્જિનિયરિંગ કોલેજ, પૂના
આઈન્સ્ટાઈન અને ગાંધીજી	વલ્લભવિદ્યાનગર
આઈન્સ્ટાઈન આલ્બર્ટ	એમ. ટી. બી. કોલેજ, સૂરત
આકાશગંગા (સામયિક)	એમ. એલ. ડી. કોલેજ ઓફ આર્ટ્સ
આકાશદર્શન	એન્ડ સાયન્સ
આણંદ	એર ઇન્ડિયા
આદર્શ દુગ્ધાલય	એરિઝોના
આપ્ટે એ. એસ.	એલ. ડી. એન્જિનિયરિંગ
આફ્રિકા (પૂર્વ)	એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજ
આયલૈન્ડ	ઓકા જે. એમ.
આર્થિક મહામંદી (1929-35)	ઓખા
આલ્ફ્રેડ હાઈસ્કૂલ, ભાવનગર	ઓખામંડળ
આલ્બર્ટ એ. એ.	ઓઝા ઘનશ્યામભાઈ
આંદામાન	પુષ્પેન્દ્ર
ઇટોલા	ઓસ્ટિન સિમ્પોઝિયમ
ઇન્ડિયન ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ સાયન્સ	કપૂર જે. એન.
ઇન્ડિયન મેથેમેટિકલ સોસાયટી	કરન્ટ સાયન્સ (સામયિક)
ઇંગ્લેન્ડ અને આયલૈન્ડ	કલોલ
ઇંટરનેશનલ એસોસિયેશન ફોર	કવિ કાંત
જનરલ	કાકા-ભત્રીજાની પ્રવૃત્તિઓ
રિલેટિવિટી એન્ડ ગ્રેવિટેશન	કાકીની અંતિમ બીમારી
(IAGRG)	- વિદાય
ઉપાધ્યાય ધનુબહેન	કાનજી પુરુષોત્તમ કાળીદાસ
પ્રભુભાઈ	કાલબાદેવી રોડ

– કબૂતરખાનું	ખગોળ
કાશી	નો શોખ
કિનારીવાલા વિનોદ (શહીદ)	અને ખભૌતિક માટેનું
કુમાર (સામયિક)	આંતરરાષ્ટ્રીય કેન્દ્ર
પ્રેસ	(IUCAA)
કુમુદ (દેલવાડિયા) વૈદ્ય	ખત્રી મગનલાલ કે.
કુલપતિ	ખંભાત
ની ચૂંટણી	નો અખાત
પદનું રાજનામું	ખાર (મુંબઈ)
કુલપતિ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી	ખારોકૂવો (જામનગર)
કે. ઈ. એમ. હોસ્પિટલ	ખાલસા કોલેજ (મુંબઈ)
કેન્દ્ર લોકસેવા આયોગ (UPSC)	ખોડિયાર
કેનેડી જોન એફ.	ગજ્જર ટી. કે.
કેમ્બ્રિજ	ગજ્જરનો બંગલો
કોન્ટ્રેક્ટર, ભાઈલાલભાઈ	ગણિતનાં લોકપ્રિય ઉખાણાં
કોમ્યુનિટી સાયન્સ સેન્ટર, અમદાવાદ	ગણિત માટેનું રાષ્ટ્રીય બોર્ડ (NBHM)
કોરિયા	ગણિતશિક્ષણની આંતરરાષ્ટ્રીય
કોરેલી મેરી	પરિષદ
કોલકાતા	(ICME)
કોલમ્બસ (શહેર), ઓહાયો	ગણેશ કીડાકેન્દ્ર
કોલોરાડો	ગતિશાસ્ત્ર (Dynamics)
નદી	ગદર પાર્ટી
કોલ્હાપુર	ગાયકવાડી રાજ્ય
કોંગ્રેસ (આઈ)	ગાલ્વાશાસ્ત્ર
કોંગ્રેસ (ઓ)	ગાંધી ઈન્દિરા
કોંગ્રેસ હાઉસ, અમદાવાદ	મોહનદાસ કે. (મહાત્મા)
ક્રિકેટ મેચનો વિવાદ	ગાંધીનગર
ક્રિસ્ટી અગાથા	ગાંધીવાદ વિ. સામ્યવાદ

ગાંધીવિદ્યાપીઠ, વેડછી	ઘાવરી કરસન
ગીરનું જંગલ	ચર્ચિલ વિન્સ્ટન
ગુજરાત કોલેજ	ચંડીગઢ
ગણિત મંડળ	ચિ. ન. વિદ્યાવિહાર (C. N. High
મેઈલ	School)
યુનિવર્સિટી	ચિયાંગ-કાઈ-શેક
યુનિવર્સિટી વિસ્તાર અધ્યાપક	ચીન
મંડળ (GUATA),	ચેરમેન, GPSC
લોકસેવા આયોગ (GPSC)	ચોક્કસ વિ. સંગીન સાબિતી
વિદ્યાપીઠ	ચોખાવાલા ગોરધનદાસ
સમાચાર (અખબાર)	છાયા કપિલરાય એમ.
સૌરાષ્ટ્ર વિદ્યાર્થી સંમેલન	ગીરધરલાલ
ગુપ્તા હંસરાજ	ડૉ. જનકભાઈ સી.
K. K.	જન્મતારીખની ભૂલ
શિવપ્રસાદ (બાબુ)	જબલપુર
ગૂંજીકર કે. આર.	જર્મની
ગોકાક વી. કે.	જાડેજા રવીન્દ્ર
ગોખલે હીના અમોલ	જામનગર
ગોલ્ડવોટર બેરી	જામસાહેબ રણજિતસિંહજી
ગ્રાન્ટ મેડિકલ કોલેજ	જાપાન
ગ્રાન્ડ કેન્યન	જી. એસ. મેડિકલ કોલેજ
ગ્રીષ્મશાળાઓ	જિમખાના પ્રવૃત્તિ
– અનુસ્નાતક કક્ષા	જુન્નરકર એસ. બી.
– શિક્ષણ કોલેજ કક્ષા (સમગ્ર	જૂનાગઢ
ભારત) (1969)	જુહુ
– શિક્ષણ કોલેજ કક્ષા	હાટકેશ સોસાયટી
(ગુજરાત)	જે. કૃષ્ણરાવ
ઘનભૂમિતિ	જે. જે. હોસ્પિટલ, મુંબઈ

જોગેશ્વરી	દાદાબાપુનું અવસાન
જોન્સ ડોન ઈ.	દામનગર
જોન્સન લીન્ડન	દાંડીકૂચ
રોડની ડબલ્યુ	દુર્ગની સલીમ
જોશી ઉમાશંકર	દેલવાડિયા નિલી (પટેલ)
ડૉ. પંકજ	દેશપાંડે સી. ડી.
ઝાલા હેમાંગિની (વસાવડા)	દેસાઈ સી. એમ.
જ્ઞાનગંગોત્રી	કાંતિલાલ
(અ) ટેકસ્ટ બુક ઓફ મિકેનિક્સ	કિશોરભાઈ
ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા (અખબાર)	નિરૂભાઈ
ટોપીવાલા મેડિકલ કોલેજ, મુંબઈ	મહાદેવભાઈ
ઠાકર ધીરુભાઈ	મોરારજીભાઈ
ઠાકોર બલ્લુભાઈ (બ. ક. ઠા.)	રણજિતભાઈ
ઢેબર ઉ. ન.	લાલભાઈ
તાઈવાન (ફોર્મોસા)	દોડિયા ચન્દ્રસિંહ
તાતા ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ફન્ડામેન્ટલ	ધર્મેન્દ્રસિંહજી
રિસર્ચ	કોલેજ
(TIFR)	ધ્વજવંદન - વિસનગર ખાતે
ત્રિવેદી કમળાશંકર	ધ્વજારોહણ - TIFR ખાતે
- નં. રા.	નમૂનાનાં પાઠ્યપુસ્તકો
- વિષ્ણુપ્રસાદ	નર્મદ કવિ
- શંભુભાઈ	નવનિર્માણઆંદોલન
- શાંતિભાઈ	નાગર ચકલો (જામનગર)
દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટી	નાનાલાલ (કવિ)
દવે જ્યોતીન્દ્ર	નાયક ય. ગુ.
દર્શનસિંઘ બસન	નારણિકર અનંત વી.
દસ્તૂર આલુબહેન	જયંત વી.
‘દાદાબાપુ’	વાસુદેવ શાસ્ત્રી

વિષ્ણુ વાસુદેવ	પાઠક જયંત
સુમતિતાઈ	પિનાંગ - સિંગાપુર
નેધરલેન્ડ્ઝ	પીટ્સબર્ગ (પેન્સીલવેનિયા)
નેવટિયા કેશવદાસજી	'પુરાણિક કોનોલોજી'
નેહરુ જવાહરલાલ	પુલમેન, વોશિંગ્ટન, USA
નોર્મન્ડી	પૂના
નોસેનાનો બળવો (1946)	- યુનિવર્સિટી
ન્યૂટન, સર આઈઝેક	પૂર્વસ્નાતક અભ્યાસક્રમ સુધારણા
ન્યૂ મેક્સિકો	પૃથ્વીસિંહ (સ્વામીરાવ) આઝાદ
ન્યૂયોર્ક	- કાળાપાણીએ
ન્યૂયોર્ક વિશ્વમેળો (1964)	- ભાવનગરમાં
પકવાસા શાંતિભાઈ	- શિબિર
પટેલ આર. ડી.	પોરબંદર
ઈશ્વરભાઈ જે.	પોસ્ટમાસ્તરનો કિસ્સો
એ. આર.	પ્રસાદ ડૉ. રાજેન્દ્ર
એલ. કે.	પ્લેગ
ચીમનભાઈ જે.	ફુલબ્રાઈટ વિનિમય કાર્યક્રમ
ડાહ્યાભાઈ એમ.	ફ્રાન્સ 86
ભાઈલાલભાઈ ડી.	“બચુભાઈ” (PCV)
માધાભાઈ	બડે ગુલામ અલીખાન
મીનાક્ષીબહેન	બધેકા ગિજુભાઈ
વલ્લભભાઈ (સરદાર)	બનારસ
વિરલ	બરોડા કોલેજ
(સર) પરશુરામ ભાઉ કોલેજ	બરસન, દર્શનસિંઘ
પર્લ હાબર (હવાઈ)	બુચ સી. એ.
પશ્ચિમ અમેરિકા	બુચ વી. બી.
પંજાબ યુનિવર્સિટી	બેડી બંદર
પંડ્યા ઈન્દુકુમાર	બેંગાલુરુ

બોઈંગ ઍરક્રાફ્ટ કંપની

બોટાદ

બ્રહ્મદેશ (બરમા)

બ્રાહ્મણ મિત્રમંડળ સોસાયટી

બ્રિટિશ કાઉન્સિલ

ભટ્ટ અશોક

– એસ. આર.

– નાનાભાઈ

– ડૉ. નૌતમભાઈ

– હરિહર

‘ભગવાન’ (અરુણ વૈદ્ય)

ભાભા એચ. જે.

‘ભારખાના સ્ટીમર’

ભારતીય વિદ્યાભવન

ભાવનગર

ભાવસિંહજી ગોહિલ

ભોપલકા

મસાણી મીનુ આર.

– પેરસી આર.

– રૂસ્તમજી

મહાગુજરાત આંદોલન (1956)

મહેતા અંબાશંકર

– બબલભાઈ

– બળવંતરાય

– વિપિનભાઈ

મંકોડી ભોગીલાલ

– કનકભાઈ

– ગુ. કું.

માઉન્ટ બેટન (લોર્ડ)

માઓ ત્સે તુંગ

માંકડ ડોલરરાય એમ.

– ઉમેશ

– ડૉ. જેસુખરાય

– વિનુ

મિશ્રા માર્કડેય

મુંબઈ

મુનશી કનૈયાલાલ

મેઘાણી ઝવેરચંદ

એમ. જી. સાયન્સ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ

એમ. ટી. બી. કોલેજ, સૂરત

મેટસાયન્સ (Matscience)

મેટ્રિકની પરીક્ષા

મોટી ટાંકી (રાજકોટ)

મોદી નરેન્દ્ર

મોસ્કો

યંત્રશાસ્ત્ર અથવા યંત્રવિદ્યા

(Mechanics)

યાજ્ઞિક ઈંદુલાલ (ઈંદુયાચા)

– ડૉ. આર. કે.

યુગોસ્લાવિયા

રણજિતસિંહજી

રમતગમત પ્રવૃત્તિ

રવિશંકર મહારાજ

રાવળ

રશિયા

રંગમતિ-નાગમતિ (નદીઓ)

રાજારામ હાઈસ્કૂલ, કોલ્હાપુર	– એમ. એચ.
રાજેન્દ્રપ્રસાદ ડો.	– નૌતમલાલ પી.
રાણી એલિઝાબેથ પ્રથમ	– હરસુખરાય પી.
રામચંદ્રન ટી. એમ.	વાલેસ સી. જી. (ફાધર)
રાવ એ. આર.	વિક્ટરર લ્યુગો
રાવલપિંડી	વિક્કલભાઈ પટેલ મહાવિદ્યાલય
રાવળ હિ. ન.	વિદ્યાર્થી સામે મૂંગો સત્યાગ્રહ
રાષ્ટ્રીય ગણિત સ્પર્ધાઓ (INMO)	વિદ્યાવિલાસ, ખાર
રૂઈઆ કોલેજ, મુંબઈ	વિરમગામ
રેલવે સેવા (મુંબઈથી સૌરાષ્ટ્ર)	વિલ્સન કોલેજ, મુંબઈ
(રોયલ) ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ સાયન્સ	વિશ્વયુદ્ધ (પ્રથમ)
લખતર	(દ્વિતીય)
લબ્બક	વિશ્વેશ્વર સી. વી.
લાખાણી રજબ અલી	વૈદ્ય મોટ્રિક
લાઠીના દાવ	વૈદ્ય-રાય ચૌધરી પોસ્ટડોક્ટરલ
લા' મિઝારેબલ	ફેલોશિપ
લાલરૂ	– વિજયરાય ક.
લાહોર ષડયંત્ર ખટલો	[વૈદ્ય પરિવાર માટે જુઓ છેલ્લે]
લિન્લિથગો, લોર્ડ	વોરફંડ કપાત
એલ. ડી. કોલેજ ઓફ એન્જિનિયરિંગ,	વૉલ સ્ટ્રીટ, ન્યૂયોર્ક
અમદાવાદ	વોશિંગ્ટન (રાજ્ય)
લેબર ડે	વ્યાસ પોપટલાલ
લોકસેવા આયોગના કામની જટિલતા	– પી. કે.
લોસ એન્જેલિસ	શાપુર
વખારિયા પી. જે. હાઈસ્કૂલ,	શામળદાસ કોલેજ, ભાવનગર
કલોલ	શારદા સોસાયટી
વલ્લભવિદ્યાનગર	શાહ (ડો.) અજિત પી.
વસાવડા હેમાંગિની (ઝાલા)	– (ડો.) કનુભાઈ બી.

– કેશવપ્રસાદ આર.	સાપેક્ષતાવાદ
– (પ્રિ.) નગીનદાસ એમ.	સારંગપુર સર્કલ
– બંસીલાલ એમ. 158	સારાભાઈ વિક્રમ
– માધવલાલ	સિદ્ધપુર
– (પ્રા.) વાડીલાલ એમ.	સિંઘ બાલાજી
– હેમંત	– યુ.એન.
શાંતિનારાયણ (પ્રિ.)	સુગણિતમ્ (સામયિક)
શિક્ષણનું માધ્યમ	– વિશેષાંક
શિરાઝ જ્યોર્જ ફિન્ડલે	સૂરત
શુકલ યશવંતભાઈ	સેન, પ્રીતમ
– રસિકભાઈ	સેન્ટ ઝેવિયર્સ કોલેજ, અમદાવાદ
શેઠ એમ. એ. હાઈસ્કૂલ, અંધેરી	– મુંબઈ
શેઠ (પ્રા.) આઈ. એચ.	સેવાગ્રામ આશ્રમ
શ્રીમન્નારાયણ	સોવિયેત યુનિયન
સદવર્તનનું સૂત્ર	સ્વામીરાવ (પૃથ્વીસિંહ)
સમયનું સંકુચન	સ્પ્રિંગર રિસર્ચ સ્કોલરશિપ
સરાનો કૂવો (જામનગર)	ડુસેન ઈઝહાર
સંશોધન વિ. પાઠ્યપુસ્તકલેખન	હેકર, પ્રાધ્યાપક
સંસ્કૃતિ (સામયિક)	હોનોલુલુ
સાન્ફ્રાન્સિસ્કો	હોળીના ફાગ
	હોંગકોંગ

વૈદ્ય પરિવારના સભ્યોની સૂચિ

અરુણ (“ભગવાન”) મ.	વિનુબહેન
બાલાજી (સિંઘ)	હર્ષવદન જ.
ઉમેદકુંવર (ફૈયા)	હીના (ગોખલે)
કુમુદ (દેલવાડિયા)	પ્રહલાદરાય ચુનીલાલ વૈદ્ય [બચુભાઈ]
ચુનીલાલ મો. (“કાકાભાઈ”)	[સમયાનુક્રમે]
જેસુખભાઈ (માંકડ ડૉ.)	જન્મ
દ્યુતિ (બક્ષી)	જન્મતારીખની ભૂલ
દર્શના (વાણી)	શૈશવ
નારણજી	પ્રાથમિક શિક્ષણ
નલિનકાંત	શારીરિક તાલીમ
નિર્મળાબહેન (“મન”)	માધ્યમિક શિક્ષણ
— નું અવસાન	પૂર્વસ્નાતક શિક્ષણ
પ્રહલાદરાય (બચુભાઈ) : નીચે જોવા	અનુસ્નાતક શિક્ષણ
વિનંતી	લગ્ન
મદનજી	રાજકોટમાં
મધુભાઈ ચુ.	વ્યાયામ કેમ્પ
મનોરમા (મધુરી)	કાશીમાં સંશોધન
(લગ્ન),	ગાંધીવાદ અને સામ્યવાદ
મહેશ મ.	સૂરત
મોનજી મ. (“દાદાબાપુ”)	તાતા ઇન્સ્ટિટ્યૂટ
તપન અ.	વલ્લભવિદ્યાનગર
રતિલાલ મો.	પીએચ.ડી. થયા
સ્મિતા (સિંઘ)	ગુજરાત કોલેજ
વર્ષા (ઇલા)	વિસનગર
વિદ્યાબહેન	ઘરનું ઘર

ગુજરાત યુનિવર્સિટી

સુગણિતમ્

ખગોળનો શોખ

સામયિકનો શોખ

કાકા-ભત્રીજાની પ્રવૃત્તિઓ

રાજકીય અભિપ્રાયો

ગાંધીવાદ અને સામ્યવાદની

કશ્મ-કશ

ગુજરાત ગણિત મંડળની સ્થાપના

અભ્યાસક્રમ સુધારણા પ્રવૃત્તિ

– અનુસ્નાતક કક્ષાએ

– પૂર્વસ્નાતક કક્ષાએ

– માધ્યમિક કક્ષાએ

ગુજરાત તથા કેન્દ્ર લોકસેવા

આયોગોમાં

કુલપતિ તરીકે પરદેશપ્રવાસો

રાજકીય અભિપ્રાયો

કવિ નાનાલાલનો પ્રભાવ

પોસ્ટમાસ્ટરનો કિસ્સો

– નો પહેરવેશ

– ની માંદગીઓ

અવસાન

અસ્થિવિસર્જન

અંજલિઓ

આભારદર્શન

આ પુસ્તકના લેખનમાં જેમણે વૈદ્યસાહેબના જીવન સાથે સંબંધિત નાની નાની વિગતો મને આપી છે અથવા એ શોધવામાં મને મદદ કરી છે અથવા અન્ય રીતે જેઓ સહાયરૂપ થયા છે તે સૌનો હું અત્યંત ઋણી છું. નીચેની વ્યક્તિઓનાં નામ લઈને આભાર માનતાં આનંદ અનુભવું છું.

અબ્દુલવાહિદ હાસ્માની (વલ્લભવિદ્યા- નગર)	મધુકર વચ્છરાજાની (અમેરિકા) મહાવીરભાઈ વસાવડા (વલ્લભવિદ્યા- નગર)
અઝરૂદ્દીન બિહારી (પાટણ વડગામ)	મહેન્દ્ર પ્રજાપતિ (પાટણ)
ઉમેશ માંકડ (અમેરિકા)	યોગેશ દેવલુક (ભાવનગર)
કિશોરભાઈ દેસાઈ (સૂરત)	રમેશભાઈ બી. શાહ (અમદાવાદ)
કેના વાણી (વડોદરા)	રમેશ ટિકેકર (પુણે)
જનાર્દનભાઈ અંજારિયા (અમદાવાદ)	વિશ્વેશ્વર સી. વી. (બેંગાલુરુ)
જયંત નારણિકર (પુણે)	સુધીરભાઈ શુક્લ (સિદ્ધપુર)
જિતેન્દ્રભાઈ વચ્છરાજાની (અમેરિકા)	શ્રીરામ (બનારસ)
જે. આર. પાટડિયા (વડોદરા)	હરકાંત અંજારિયા (અમદાવાદ)
દેવભદ્ર શાહ (સૂરત)	હર્ષદભાઈ પટેલ (અમદાવાદ)
નટવર રોઘેલિયા (અમદાવાદ)	હેમંત મોદી (ભાવનગર)
નરેશ દધીચ (પુણે)	હેમલતા કુમરેશન (ઇન્ડિયન મેથેમેટિકલ સોસાયટી)
પંકજ જોષી (મુંબઈ)	
પ્રિયકાંત છાયા (અમદાવાદ)	
બાલાજી સિંઘ (અમેરિકા)	

ડૉ. પ્ર. યુ. વૈદનાં લખેલાં પુસ્તકોની યાદી

યંત્રવિદ્યાનું પાઠ્યપુસ્તક, ચરોતર બુકસ્ટોલ, આણંદ, 1954

અખિલ બ્રહ્માંડમાં, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ, 1967

આઈન્સ્ટાઇન અને ગાંધીજી, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ, 1992

ચોક અને ડસ્ટર, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન, 1993

ઇંગલેન્ડ અને આયર્લેન્ડ, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન, 1997

અમેરિકા અને આપણે, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન, 1997

પસ્તીનાં પાનાં, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન, 1997

ડૉ. પ્ર. યુ. વૈદ અંગેનાં અન્ય પ્રકાશનો

પ્ર. યુ. વૈદ ષષ્ટિપૂર્તિ સન્માન સંભારણું,

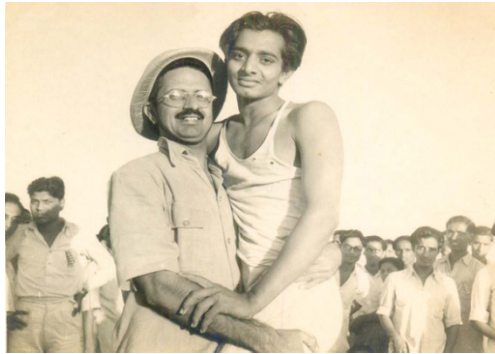
(ડૉ. પી. સી. વૈદ સન્માનનિધિ પ્રકાશન, 1978)

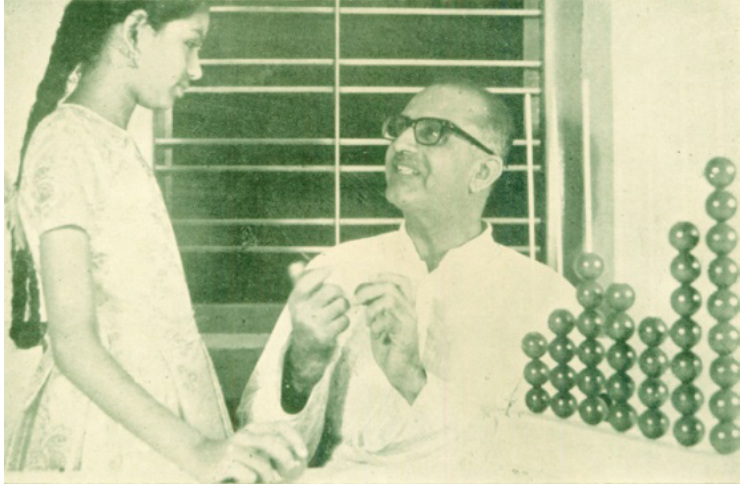
સુગણિતમ્, પ્રાધ્યાપક પ્ર. યુ. વૈદ વિશેષાંક, 2010

विश्वकोशभवननुं भूमिपूजन करता श्री प्र. सु. वैद्य

आंतर-कोलेज रमत स्पर्धांमां विद्यानगरना श्रेष्ठ भेलाडीन
शाबाशी आपता वैद्यसाडेभ

નાની પુત્રી હિના સાથે

વૈદ્યસાહેબનો પરિવાર

1965 લંડનની વ્યાપક સાપેક્ષતા અને ગુરુત્વાકર્ષણ-પરિષદમાં વિજ્ઞાનીઓની વચ્ચે (ત્રીજી હારમાં જમણે)

વૈદ્યસાહેબ, 1965માં ડૉ. જયંત નારણિકર તથા એમના માર્ગદર્શન હેઠળ પીએચ.ડી. થયેલા વિદ્યાર્થીઓ.

બેઠેલા ડાબેથી જમણે

ડૉ. આઈ. એમ. પંડ્યા, વૈદ્યસાહેબ, જયંત નારણિકર તથા ડૉ. કે. બી. શાહ.

ઊભેલા ડાબેથી જમણે

ડૉ. એચ. એમ. રાવળ, ડૉ. યશોધરા શેઠ અને પ્રા. ડૉ. જે. કૃષ્ણ રાવ

श्री पी. सी. वेद्य - सायकल सवारी (सौजन्य : श्री. वी. विश्वेश्वर राव)

બહુઆયામી પ્રતિભાનો પરિચય

આ પુસ્તકમાં ગુજરાતની આગવી અને મોંઘેરી પ્રતિભા શ્રી પ્ર. યુ. વૈદ્યના જીવનકાર્યનો પ્રમાણભૂત આલેખ રજૂ થયો છે. વૈદ્યસાહેબે ગુજરાતના જનજીવન પર એમની સાદગી અને વિદ્વત્તાથી આગવો પ્રભાવ પાડ્યો હતો. વૈજ્ઞાનિકો, રાજપુરુષો, કલાકારો, સાહિત્યકારો અને વિશાળ જનસમુદાયને સ્પર્શતી એમની પ્રવૃત્તિ હતી.

પ્રભાવશાળી વક્તા, કુશળ લેખક, વ્યાયામ-વીર અને આગવી નૈતૃત્વશક્તિ ધરાવતા હતા. સાંપ્રત બનાવો પર સુંદર ટિપ્પણી કરતા હતા. ગાંધીવાદી જીવનશૈલી ધરાવતા આ વિદ્વાન ગણિત જેવા વિષયમાં વિદ્યાર્થીઓની આગવી ચાહના ધરાવતા હતા.

તેમણે સાપેક્ષતાવાદમાં 'વૈદ્ય મૅટ્રિક'ની શોધ કરી બ્રહ્માંડની કેટલીક ભેદી ઘટનાઓનું રહસ્ય છતું કર્યું હતું. એ વિષયમાં તો તેઓ વિશ્વપ્રસિદ્ધ હતા.

ગુજરાતમાં તેમણે ગણિતશિક્ષણની કાયાપલટ કરી દીધી હતી. ગણિતમાં જૂના જર્જરિત અભ્યાસક્રમોને તેમણે દરેક કક્ષાએ દસ-બાર વર્ષના પ્રયત્નો થકી વધુ આધુનિક બનાવ્યા હતા. એ માટે તેમણે એક સમૃદ્ધ સામયિક 'સુગણિતમ્'ની સ્થાપના કરી હતી. એમના પુષ્કળ લેખો 'કુમાર'માં પ્રસિદ્ધિ પામ્યા હતા અને એ બધા પાછળથી પુસ્તકો સ્વરૂપે પણ પ્રગટ થયા છે. ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટના પ્રારંભકાળની પ્રવૃત્તિમાં એમની પાસેથી પ્રેરણા અને માર્ગદર્શન મળ્યાં હતાં.

તેઓ ગુજરાતને ઘણી ઉત્તમ ધરોહર સોંપી ગયા છે.

એક બહુઆયામી પુરુષની આ જીવનકથા છે.

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ પ્રકાશન